

udk 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1-2

1992

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. Veka

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of the contemporary History
L'Institute de l'Histoire contemporaine

www.izdavac.com

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Smiljana Đurović

UREĐIVAČKI ODBOR

Smiljana Đurović, Venceslav Glišić, Đuro Kovačević, Mornčilo Pavlović,
Branko Petranović, Mira Radojević (sekretar), Đorđe Stanković, Milan Vesović

IZDAVAČKI SAVET

Slobodan Bosiljović, Đorđe Knežević, Milan Matić, Toma Milenković,
Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović, Branislav Gligorijević, Čedomir Šrbac

PREDSEDNIK IZDAVAČKOG SAVETA

Đorđe Knežević

LEKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić

TEHNIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

KOREKTOR

Jovica Bojić

KORICE

Milan Ristović

Izlazi dva puta godišnje

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

TEMATSKI DVOBROJ

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. X

1992, Beograd

Broj 1—2

SADRŽAJ

ČLANCI

GRANICE 1918—1941.

Toma Milenković, Državne granice Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca	9
Branislav Gligorijević, Unutrašnje (administrativne) granice Jugoslavije između dva svetska rata 1918—1941.	27
Živko Avramovski, Granice Kraljevine SHS s Albanijom	35
Bogumil Hrabak, Ustanovljavanje jugoslovenske granice u Baranji 1919—1920. godine	51
Mira Radojević, Sporazum Cvetković-Maček i pitanja razgraničenja u Sremu	61
Nikola Žutić, Rimokatoličke dijeceze u Kraljevini Jugoslaviji — Crkveno međudržavno razgraničenje i obrazovanje novih dijeceza . .	73
Mihailo Stanišić, Prilog istoriji ideja o razgraničenju i preuređenju Kraljevine Jugoslavije uoči Drugog svetskog rata	83
Jovan Ilić i Milena Spasovski, Političko-geografske karakteristike, značaj i problemi Balkana s posebnim osvrtom na srpski etnički prostor	97
Smiljana Đurović, Da li su postojale ekonomske granice unutar jugoslovenskog istorijskog prostora 1918—1941?	111

GRANICE 1941—1945.

Slobodan D. Milošević, Okupatorska podela Jugoslavije 1941—1945.	125
--	-----

GRANICE 1945—1948.

Bogdan Lekić, Administrativne granice u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata	145
Enes Milak, Jugoslavija u planovima i pretenzijama italijanske vlade 1944—1945. godine	163
Momčilo Zečević, Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja	171

RASPRAVA

GRANICE EVROPSKE SPOZNAJE

Ubavka Ostojić-Fejić, Život i smrt Jugoslavije po Polu Gardu	183
--	-----

ISTORIJA ISTORIOGRAFIJE

PRILOZI ZA ISTORIJU ISTORIOGRAFIJE O JUGOSLOVENSKIM GRANICAMA

Nebojša Popović, Alekса Đilas o granicama »Oспораване земље« .	195
Sonja Božanović, Istraživanje fenomena pomeranja nemačkih etničkih granica na jugoslovenski istorijski prostor — Nemačka kolonizacija u delu Petra Kačavende	201
Slavoljub Cvetković, Petranovićevo istraživanje ideja o balkanskoj federaciji i njenim okvirima posle Drugog svetskog rata	207
Venceslav Glišić, Studijski rezultati Milana Ristovića o uklapanju Jugoslavije u okvire nemačkog »novog poretku« (1940—1945)	213

Kosta Nikolić, Belićeva knjiga u istorijskoj upotrebi ili naučni dokaz o »pravu srpskog naroda na određene oblasti«	217
Zoran Lakić, Velike i male teme zbornika radova »Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji« – Državne i etničke granice na Balkanu	221
DOKUMENTI	
Milan Matić, Odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a o federalnom uređenju Jugoslavije	227
Ljubodrag Dimić, Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske	231
PROMOCIJE	
GRANICE GENOCIDA	
Branko Petranović, Reč prilikom promocije monografije Milana Kołjanina »Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1945«	247
HRONOLOGIJA	
Hronologija o granicama Jugoslavije 1918–1992.	253

CONTENTS

ARTICLES	
BORDERS 1918–1941	
Toma Milenković, State Borders of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians	9
Branislav Gligorijević, Inner (Administrative) Borders of Yugoslavia between the World Wars 1918–1941	27
Živko Avramovski, Borders between the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians and Albania	35
Bogumil Hrabak, Establishment of the Yugoslav Border in Baranja in 1919–1920	51
Mira Radojević, The Cvetković-Maček Agreement and the Issue of Border Demarcation in Srem	61
Nikola Žutić, Roman Catholic Dioceses in the Kingdom of Yugoslavia – Church Interstate Division and the Formation of New Dioceses	73
Mihailo Stanišić, A Contribution to the History of Ideas Regarding Border Demarcation and Reform in the Kingdom of Yugoslavia before World War II	83
Jovan Ilić and Milena Spasovski, Geo-Political Features, the Significance and Problems of the Balkans with Special Reference to the Serbian Ethnic Area	97
Smiljana Djurović, Were There Economic Borders within the Yugoslav Historical Territory 1918–1941?	111

BORDERS 1941–1945

Slobodan D. Milošević, The Division of Occupied Yugoslavia 1941–1945	125
--	-----

BORDER 1945—1948

Bogdan Lekić, Administrative Borders in Yugoslavia after World War II	145
Enes Milak, Yugoslavia in the Plans and Aspirations of the Italian Government 1944—1945	163
Momčilo Zečević, The Ideological Basis of Inner Border Demarcation	171

TREATISE

LIMITS OF EUROPEAN COMPREHENSION

Ubavka Ostojić-Fejić, The Life and Deaths of Yugoslavia According to Paul Garde	183
---	-----

HISTORY OF HISTORIOGRAPHY

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF HISTORIOGRAPHY OF YUGOSLAV BORDERS

Nebojša Popović, Alekса Djilas on the Borders of the »Contested Country«	195
Sonja Božanović, Study of the Phenomenon of the Shift of German Ethnic Borders to the Yugoslav Historical Territory — German Colonization in the Work of Petar Kačavenda	201
Slavoljub Cvetković, Petranović's Study of the Idea of the Balkan Federation and Its Scope after World War II	207
Venceslav Glišić, Study Results of Milan Ristović on Yugoslavia as Part of the German »new order« (1940—1945)	213
Kosta Nikolić, Belić's Book in Historical Use or Scientific Proof of »the Right of the Serbian People to Certain Regions«	217
Zoran Lakić, Great and Small Themes in the Collection of Works »The Population of Slavic Descent in Albania« — State and Ethnic Borders in the Balkans	221

DOCUMENTS

Milan Matić, The Resolution of the Second Session of AVNOJ ¹ about the Federal System in Yugoslavia	227
Ljubodrag Dimić, Some Documents about the Temporary Administrative Border Between Yugoslav Republic Serbia and Croatia	231

PROMOTIONS

THE CONFINES OF GENOCIDE

Branko Petranović, A Word at the Promotion of Milan Koljanin's Monograph »The German Camp on the Belgrade Fair 1941—1945«	247
---	-----

HRONOLOGY

Chronology of the Borders of Yugoslavia 1918—1992	253
---	-----

¹ AVNOJ — National Antifascist Liberation Council of Yugoslavia.

Dvobroj časopisa »Istorijski 20. veka«, za ovu, 1992. godinu, tematski posvećujemo granicama Jugoslavije sa pretenzijama da damo samo osnovne istoriografske činjenice i interpretacije, otvarajući vrata daljim istraživanjima i spoznajama, i dubljim promišljanjima istorijske sudsbine jugoslovenskih granica, samim tim i istorije jugoslovenskih naroda u modernom dobu. Posle pažljivog iščitavanja stranica ove istoriografije, verovatno će se mnogim čitaocima postaviti jedno od osnovnih pitanja: Čemu granice? Šta su to granice koje ljudi postavljaju jedni između drugih, narodi između naroda i države između država? Kakav je njihov krajnji smisao? Da li njihovo postavljanje više štiti, ili ograničava ljudsku slobodu i egzistenciju? A to je upravo naš cilj, da počnu da se postavljaju pitanja i traže odgovori. Stvarajući uslove za mogućnost promišljanja ovih pitanja, istorijska nauka ispunjava svoj smisao u ovom obesmišljenom vremenu, ispunjavajući svoj osnovni zadatak da bude »učiteljica života«.

S. Đurović

ČLANCI

GRANICE 1918—1941.

TOMA MILENKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

DRŽAVNE GRANICE KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA*

Originalni naučni rad

[UDC — 341.222+949.71](497.1) »1918/1941«

Proces ustanavljanja državnih granica Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca trajao je relativno dugo i bio vrlo težak i komplikovan. O toj problematiki u nas postoji bogata i raznovrsna literatura, ali jedno tematski celovito monografsko delo još nije napisano.

Odmah po formiranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine, novostvorena država je imala dve vrste spoljnih međa: nasleđene granice Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore iz perioda od pre Prvog svetskog rata i sve ostale improvizovane međe. Kod prvih, nesporna je bila cela južna državna granica Srbije prema Grčkoj (u Makedoniji), ustanovljena 16. avgusta 1913. i severozapadna granica prema Rumuniji (Dunavom) koja se tu nalazila od 19. veka. Granice prema Albaniji i Bugarskoj, mada obeležene pre rata, tretirane su kao sporne. Prema Rumuniji (u Banatu), Mađarskoj i Italiji odmah po završetku rata je postojala privremena demarkaciona linija, dok prema Austriji nije bilo ni toga.

Pre nego što predemo na izlaganje procesa određivanja državnih granica Kraljevine SHS, moramo se zadržati na nekim prethodnim suštinskim, tehničkim i organizacionim momentima koji su bitno delovali na kasnije utvrđivanje granica. Sve granice novostvorenih i »prekrojenih« država odredila je Mirovna konferencija, koja je počela 12. januara 1919. u Parizu, a završila glavni deo posle do sredine januara naredne godine. Posle toga, njenim imenom će se po navici nazivati konferencija ambasadora, koja je kao stalno telo radila na pitanjima proisteklim iz Konferencije mira i povremenih skupova šefova vlada tri velike evropske sile (Francuske, Velike Britanije i Italije).

Na Konferenciji mira u Parizu velike sile su sve važnije poslove rezervisale za sebe, a odluke je (od 24. marta 1919) mogao donositi samo Vrhovni savet petorice, sastavljen isključivo od najviših predstavnika Francuske (Ž. Klemanso, predsednik Saveta), Velike Britanije (D. Lojd Džordž), SAD (V. Vilson), Italije (V. E. Orlando) i Japana. Kako je Japan sudelovao samo na sednicama kada su se rešavala pitanja u kojima je bio lično zainteresovan, to se Vrhovni savet najčešće pretvarao u savet četvorice. Vrhovni savet je većao na zatvorenim sednicama i donosio ko-

* Jugoslovenska država između dva svetska rata menja tri puta naziv, i to: 1918. se naziva Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1919. je Kraljevina SHS, a od 1929. godine Kraljevina Jugoslavija.

načne odluke, ne saopštavajući sadržaj svojih sednica ni javnosti, ni drugim delegacijama učesnicama Konferencije mira. Delegacijama malih i srednjih zemalja ostalo je da očekuju poziv Saveta da budu saslušane i da pokušavaju posrednim putem da utiču na sadržaj konačnih odluka. Konferencija mira je imala nekoliko komisija koje su pripremale predloge za Vrhovni savet. Za našu temu je najvažnija bila Komisija za teritorijalna pitanja (granice). Nju su činili eksperți različitih profila isključivo iz zemalja velikih sila. Na čelu joj se nalazio Francuz A. Tardije.

Delegacija Kraljevine SHS na Konferenciji mira imala je početkom maja 1919. godine 110 članova, da bi u momentu raspuštanja početkom jula 1920. brojala samo 12 ljudi. Najvažniji deo delegacije bila je politička delegacija od 7 članova. Na čelu cele delegacije je stajao Nikola Pašić (predsednik), a zatim su dolazili dr Ante Trumbić, ministar inostranih dela, dr Milenko Vesnić, poslanik Kraljevine SHS u Francuskoj, dr Ivan Žolger, univerzitetski profesor (Slovenija), Mateja Bošković, bivši srpski poslanik u Londonu, dr Josip Smislaka (Dalmacija) i dr Otokar Ribarž (Slovenija). Politička delegacija je imala 7 sekcija kao svojih pomoćnih organa. Najvažnije su bile etnografsko-istorijska (na čelu sa dr Jovanom Cvijićem), za međunarodno pravo (Slobodan Jovanović) i vojna misija (general Petar Pešić). Delegaciji je od naročito velike koristi bio Cvijić, koji je u očima kulturne javnosti Zapada predstavljao naučni autoritet najvišeg ranga, prema kojem su članovi drugih delegacija, naročito eksperți velikih sila (posebno američki), gajili iskreno i duboko poštovanje, čije su naučno i stručno mišljenje tražili i uvažavali. Jugoslovenski delegati i stručnjaci su nalazili načine da dođu u neposredan dodir sa velikom četvoricom i sa uticajnim članovima njihovih delegacija, obaveštavaju se i pružaju obaveštenja i tako pokušavaju da deluju na konačne odluke.

Pored pomenutih, postojali su i drugi značajni prethodni faktori koji su delovali na kasniji proces razgraničenja. Kada to kažemo, mislimo pre svega na tajni Londonski ugovor zaključen 1915. između Italije, na jednoj strani i Francuske, Britanije i Rusije, na drugoj strani i na tajni ugovor iz 1916. godine, što su ga tri pomenute države zaključile sa Rumunijom. Prvim je Italija od jugoslovenskih zemalja trebalo da dobije Primorsku, celu Istru i Dalmaciju do blizu Trogira i dalmatinska ostrva od Paga do Mljeta, a drugim je ugovorom Rumunija imala da dobije ceo Banat do Moriša, Tise i Dunava, kao nagradu za stupanje u rat na strani Antante.

U vreme kada se Austro-Ugarska iz temelja ljujala, u Zagrebu je 4. i 5. oktobra 1918. stvoreno Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba kao političko predstavništvo svih Jugoslovena u Dvojnoj monarhiji. Narodno vijeće je 19. oktobra izjavilo da traži ujedinjenje u jedinstvenu, potpuno suverenu državu celokupnog našeg naroda na čitavom njegovom etnografskom području, bez obzira na pokrajinske ili državne granice u kojima danas živi. Hrvatski Sabor je 29. oktobra jednoglasno odlučio da prekine sve državnopravne veze sa Austrijom i Ugarskom i da Dalmaciju, Hrvatsku i Sloveniju sa Rijekom proglaši potpuno nezavisnom državom, koja stupa u zajedničku državu Slovenaca, Hrvata i Srba na celom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma kakve teritorijalne i državne granice u kojima Slovenci, Hrvati i Srbi žive. Sabor priznaje Na-

rođno vijeće SHS za vrhovnu vlast, kao i njegovu odluku od 19. oktobra. Formirane su pokrajinske vlade Hrvatske i Slavonije, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Bez obzira na pomenute odluke Narodnog vijeća SHS od 19. oktobra i Sabora Hrvatske od 29. oktobra 1918. o stvaranju »potpuno suverene države« na celokupnom etnografskom području..., ta država praktično nikako nije zaživela. Narodno vijeće i njegove pokrajinske vlade nisu imali moći da kontrolišu unutrašnju situaciju na svojoj teritoriji, niti su imali snage da posednu svoje granice, za koje se nije tačno znalo dokle dosežu. Država SHS nije međunarodno priznata.

Savezničke vojske, pod komandom francuskog generala Franše D'Eperrea, probile su sredinom septembra 1918. Solunski front i krenule u nezadrživi prodor na sever, lomeći svaki otpor neprijatelja na putu. Pod silinom naleta srpske vojske 29. septembra je kapitulirala Bugarska. Do 1. novembra 1918. srpske jedinice i jugoslovenski dobrovoljci su oslobođili celu Srbiju i izbili na Dunav, Savu i Drinu. Tu se nisu mnogo zadržali već su, po naredbi savezničke Vrhovne komande, prešle i nastavile gonjenje razbijenog i demoralisanog neprijatelja. Ne nailazeći ni na kakav ozbiljniji otpor, Antantina vojska je u roku od desetak dana zaposela šire područje današnje Vojvodine. U međuvremenu je 13. novembra sa Ugarskom potpisano primirje u Beogradu. Njime je određena demarkaciona linija do koje je vojska imala da izvrši zaposedanje. Ta linija je polazila od Oršave na Dunavu, pa išla na sever rekom Črnom preko Mehadije, Karansebeša i Lugoša, istočno od Temišvara do Arada. Odatle je demarkaciona linija skretala na zapad idući rekom Morišom do njenog ušća u Tisu, pa produžavala suvim severno od Subotice i Baje do Dunava, sekla i ovu veliku reku i severno od Mohača i Pečuja izbijala na Dravu kod Barča. Odatle je produžavala na severozapad rekama Dravom i Murom. Sve teritorije unutar demarkacione linije zaposela je malobrojna srpska vojska.

Kada je probijen Solunski front, Austro-Ugarska je bila životno ugrožena sa juga. Svoju agoniju je prekratila na taj način što je obustavila otpor i na drugim stranama i sa državama Antante potpisala primirje 3. novembra u Padovi. Osam dana kasnije isto je učinila i Nemačka. Primirjem u Padovi je, između ostalog, određeno da se austro-ugarska vojska povuče istočno od demarkacione linije, koja se poklapala sa linijom Londonskog ugovora iz 1915. godine. Primirje je predviđalo da će vojno ispraznjene prostore zaposesti odredi saveznika, ali je to pravo najviše iskoristila Italija. Njene jedinice su suvim i morem u vremenu od 3. do 16. novembra 1918. stigle na istočnu obalu Jadrana i zaposеле Trst, Pulu, Goricu, Primorsku, zapadnu Kranjsku i celu Istru (bez Rijeke), a zatim ostrva Krk, Cres, Lošinj, Pag, Premudu, Vis, Lastovo, Hvar, Mljet i obalski pojas od Karlobaga do blizu Trogira (sa Kninom u zaleđu). U Sloveniji i Istri italijanska vojska je doprla do linije Kepa – Peč – Korensko Sedlo – Triglav – Vogel – Porezen – Blgoš, zatim je linija išla kroz Poljansku i Selsku dolinu, prolazila između Vrhnikе i Logateca, preko Biške Gore – Crnog Vrha i izbijala u Kvarnerski zaliv, tj. italijanska vojska je prešla liniju tajnog Londonskog ugovora i zašla dublje u slovenačke i hrvatske zemlje, tretirajući ih kao neprijateljsku austro-ugarsku teritoriju. Između

ostalog, pokušala je da uđe i u Ljubljalu, ali ju je u tome osujetio bivši ratni zarobljenik srpski potpukovnik Švabić sa grupom srpskih vojnika takođe bivših zarobljenika.

Srpske jedinice i jugoslovenski dobrovoljci krenuli su prema zapadu preko Kosova i iz zapadne Srbije u Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu i oslobodile ih. Žurile su da što pre izbjiju na obale Jadranskog mora i preduhitro zaposedanje jugoslovenskih gradova od strane italijanskih trupa. Francuska i britanska vojska je bila zaposela Bar, Virpazar, Kotor i okolinu, a severnoamerička Kotor i Zeleniku. U Dubrovnik je ušla mešovita francusko-srpska posada. Najšareniju posadu je imao Split sastavljenu od francuskih, britanskih, severnoameričkih, italijanskih i srpskih jedinica, Italijani su zaposeli Zadar i Šibenik, dok su Francuzi, Britanci i Severnoamerikanci ušli u Rijeku.

Deklarativno je vladajući princip na Mirovnoj konferenciji pri razgraničenju država bilo poznato Wilsonovo načelo pravo naroda na samopredeljenje, tj. pravo naroda da izabere u kojoj će državi živeti. Pored toga, uvažavan je princip strateških granica (postavljenih na prirodne prepreke), princip životnih ekonomskih interesa i dr. U praksi je to izgledalo mnogo drugačije.

Prvi projekat državnih granica Kraljevine SHS izradio je general Pešić, držeći se strateških kriterijuma. U njihovom opsegu su se našle dosta šire teritorije od onih koje je kasnije obuhvatila Jugoslavija. Sa ovim dokumentom nije upoznavana Mirovna konferencija. Uvažavajući više etnički kriterijum, ali ne napuštajući ni ostale, delegacija Kraljevine SHS je tokom februara 1919. izrađivala parče po parče program jugoslovenskih granica i tako ga predavala Mirovnoj konferenciji. Ceo Memorandum je završen i predat Konferenciji tek u martu 1919. godine. Mada pitanje jugoslovenskih granica nije rešavano sukcesivno i deo po deo, mi ga moramo baš tako izložiti radi bolje preglednosti.

Iako Albanija nije bila ratujuća strana protiv Antante i saveznika u Prvom svetskom ratu, sa njom je Kraljevina SHS imala velikih problema pri razgraničenju. Oni datiraju od kraja 1912., tj. od proglašenja nezavisne Albanije. Novostvorena država, podržavana od Austro-Ugarske i Italije, želela je maksimalno da proširi svoje granice (»Velika Albanija«) na račun teritorija koje su Crna Gora, Srbija i Grčka osvojile u Prvom balkanskom ratu od Turske, pa bi ispalо da su ove tri države ratovale u korist Albanije. Na drugoj strani, pomenute balkanske saveznice želele su da među sobom podele Albaniju i likvidiraju je kao državu. Zbog toga su oružani incidenti i veći vojni okršaji na granicama bili gotovo svakodnevna pojava. Crnogorci (pomagani vojno jedno vreme od Srbije) dali su ogromne žrtve i sredinom aprila 1913. osvojili Skadar. Međutim, pritisnuti od velikih sila i ugroženi ratnim pretnjama od strane Austro-Ugarske, morali su ubrzo da ga napuste. Svi granični problemi iz predratnog perioda ponovili su se i posle rata. Jugoslovenska delegacija predala je februara 1919. godine Sekretarijatu Mirovne konferencije svoj Memorandum u vezi razgraničenja sa Albanijom. Pozivajući se na brojne argumente, a najviše na strategijske razloge, Memorandumom se traži granica celom dužinom reke Drim (znači, Skadar bi pripao Jugoslaviji), zatim bi granica išla na jug Crnim Drimom do njegove leve pritoke Zete, a tu bi se udaljavala

na zapad i išla vododelnicom tako da Jugoslaviji pripadne celo Ohridsko jezero, sa njegovim zapadnim priobaljem. Bio je to maksimalni zahtev, koji nije imao šansi da prođe. Pregovori su vođeni s prekidima i velikim zastojima. U prvoj polovini 1920. naročito je aktuelno bilo pitanje Skadra. Na njegovom priklučenju Jugoslaviji najviše je insistirao Andrija Radović, član jugoslovenske delegacije iz Crne Gore. Albanija je imala najjačeg zaštitnika u Italiji, koja je računala da će je staviti pod svoju vlast, pa se borila da joj raširi granice. I dok su u Parizu tekli pregovori, između Jugoslavije i Albanije je dolazilo do incidenata, oružanih čarki, pa i većih sukoba u kojima su učestvovali i krupnije vojne jedinice.

Stvari su se tako razvijale da su jugoslovenski zahtevi u pogledu poboljšanja granica sa Albanijom sve slabije stajali. Njeni predstavnici su septembra 1920. pristajali na sitnije ispravke granice kod Đakovice, Prizrena, Debra i Ohrida, ali ni to nije prošlo. Do sredine avgusta 1921. eksperti velikih savezničkih država pripremili su projekat budućih granica Albanije. Istog meseca britanski delegat u Društvu naroda predložio je da se priznaju granice Albanije iz 1913. godine. Savet Društva naroda je jednoglasno prihvatio taj predlog. Septembra 1921. skupština Društva naroda je priznala nezavisnost Albanije i prepustila Konferenciji ambasadora da precizno odredi njene granice. Ova je izvršila sitnu ispravku granice u korist Jugoslavije kod Prizrena, ali je stala kod Ohridskog jezera. Reč je o tome da je dokumentacija o razgraničenju na ovom terenu iz 1913. izgubljena i cela ta teritorija je sada postala sporna. Konferencija ambasadora je 6. novembra 1922. ceo taj kraj dodelila Albaniji. Jugoslavija se relativno lako pomirila sa gubitkom sporne teritorije, ali nikako nije htela da ispusti poznati manastir Sveti Naum na jugoistočnoj strani Ohridskog jezera (nelogično je da »hrvičanska svetinja pripadne muslimanskoj zemlji«). Sredinom 1924. spor je dospeo pred Međunarodni sud pravde u Hagu, ali ga je ovaj vratio Konferenciji ambasadora. Krajem te i početkom sledeće godine došlo je do preokreta u »svetonaumskom problemu«. U Parizu je pronađena dokumentacija o razgraničenju koja je pokazivala da je Sv. Naum 1913. pripadao Srbiji. Krajem aprila 1925. Konferencija ambasadora u Ženevi je konačno rešila sve albansko-jugoslovenske granične sporove. Manastir Sveti Naum je pripao Jugoslaviji.

Definitivna državna granica između Kraljevine SHS i Albanije počinjala je na ušću reke Bojane u Jadransko more, pratila rečni tok na sever dve trećine njegove dužine, a zatim se odvajala i najkraćim putem izbijala na Skadarsko jezero. Jezero je podeljeno tako da je jedna trećina njegove površine pripala Albaniji. Sa Skanarskog jezera granica se pela na najviše vrhove Prokletija: Žijovo, Jezerce i Đaravicu. Odatle se granica kretala uglavnom na jug, dosežući najviše vrhove Paštrika, Koritnika Koruba i Jablanice. Na Ohridsko jezero je izbijala sa njegove zapadne strane, a napuštala ga sa južne strane (u neposrednoj blizini manastira Sv. Naum), sekla je planinu Galičicu i spuštala se na Prespansko jezero, gde se nalazila tromeđa između Jugoslavije, Albanije i Grčke. Prosечно dve trećine oba jezera pripala su Kraljevini SHS.

Rekli smo već da je granica između Srbije i Grčke ustanovljena 1913. i da posle Prvog svetskog rata nije menjana. Počinjala je na Prespanskom jezeru i išla, uglavnom na istok, najvišim grebenima planina

Babe, Nidže i Kožuf, spuštala se u Vardarsku dolinu, sekla Vardar odmah ispod Đevđelije, presečala Dojransko jezero i uspinjala se na planinu Belasicu, gde se nalazila tromeđa između Kraljevine SHS, Grčke i Bugarske.

Između Srbije i Bugarske granica je ustanovljena 1913. godine. Njome Bugarska tada nije bila zadovoljna. Da bi dobila mnogo više, iznenađa je oktobra 1915. bez objave rata (kao i 1913), napala Srbiju s leđa. Tom prilikom je njena vojska iskoristila blizinu svoje granice glavnoj srpskoj saobraćajnici u Moravsko-vardarskoj dolini, brzo presekla železničku prugu kod Vranja i u donjem toku Vardara (između Demir Kapije i Đevđelije) i tako onemogućila srpskoj vojsci povlačenje u Grčku najprirodnjim i najlakšim putem. Zbog toga je ova morala da se kreće bespućima Crne Gore i Albanije po najgorem nevremenu, usled čega je pretrpela velike gubitke. U ratu je Bugarska poražena i sada je čekala kazna.

Šef jugoslovenske Vojne misije podneo je jugoslovenskoj delegaciji na razmatranje predlog novih strategijskih granica prema Bugarskoj, koje su se u južnom delu kretale levom stranom reke Strume. Delegacija ih je ocenila kao preterane i svela na nešto realniju meru. U svom Memorandumu, predatom Konferenciji mira početkom februara 1919. težila je da ubuduće onemogući svako ugrožavanje moravsko-vardarske saobraćajnice, tj. tražila je da se granica pomeri dalje na istok i postavi na strategijske položaje. Memorandum je 18. februara prvo razmatralo Veće desetorice (petorica velikih i njihovi ministri inostranih dela), a zatim ga predalo svojoj Komisiji za teritorijalna pitanja. Komisija se do početka aprila 1919. odlučila da predloži Vrhovnom savetu da Bugarska izgubi Strumičko polje, gde je granica kao klin prilazila Vardaru na svega 9 km. Malo više ustezanja je bilo oko pomeranja granice istočno od Bosiljgrada i Caribroda (Dimitrovgrada). Bez većih teškoća je usvojeno da se granica neznatno udalji na istok od Zaječara i timočke železnice. Definitivna granica sa Bugarskom je polazila od pomenute tromeđe na Belasici i išla uglavnom na sever vododelnicom pritoka Vardara i Strume, sekući reku Strumicu i krećući se najvišim vrhovima Ograždena, Mašelevskih, Osogovskih i Milevskih planina. Zatim je granica presečala reku Nišavu u gornjem toku, pela se na najviše grebene Stare planine, spuštala se na Timok blizu ušća i izbijala na Dunav. Mirovni ugovor sa Bugarskom potpisana je 27. novembra 1919. u Neji-u.

U Banatu je između Rumunije i Kraljevine SHS trebalo ustanoviti novu državnu granicu. Obe zemlje su u minulom ratu bile na istoj, pobedničkoj strani, a velike sile iz istog bloka su im sada arbitrirale. Veće desetorice Mirovne konferencije pozvalo je delegacije Rumunije i Jugoslavije da 31. januara 1919. na zajedničkoj konferenciji izlože svoje stavove u pogledu Banata. Delegat Rumunije nije dužio: zatražio je da se poštuje tajni ugovor iz 1916. i ceo Banat do Moriša, Tise i Dunava preda Rumuniji. Jugoslovenska delegacija je tražila da se Banat podeli na osnovu etničkog principa, uvažavajući pravo naroda na samoopredeljenje. Konkretno je zahtevala da Kraljevini SHS pripadnu cele Torontarsku i Tamišku županiju i deo Krašovanske županije, jer u njima živi više slovenskog stanovništva nego Rumuna.

Početkom februara 1919. delegacija Kraljevine SHS je predala Mirovnoj konferenciji Memorandum o Banatu, u kojem je pismeno formulisala ono što su njeni delegati već usmeno izložili pred Većem desetorice, dodajući etničkim kriterijumima istorijske, privredne i strategijske razloge. Granica bi se kretala 35 km istočno od Bele Crkve, 40 km istočno od Vršca, dvadesetak km istočno od Temišvara i izbijala bi na reku Moriš kod Arada. Ta teritorija bi obuhvatila cele Torontalsku i Tamišku županiju (u kojima živi 311.255 Slovena i 255.697 Rumuna) i deo Krašovanske županije. Veće desetorice je ponovo 18. februara saslušalo rivalske strane, ali nije donelo nikakvu odluku, već je problem prepustilo Komisiji za teritorijalna pitanja. Komisija je zvanično saslušala jugoslovenske zahteve 25. februara, a zatim je samostalno nastavila rad; krozila je jugoslovensko-rumunsku granicu a njihove delegacije je samo retko konsultovala. Stvari su se u Komisiji razvijale nepovoljno po Jugoslaviju. U februaru je od srpske vojske zatraženo da se povuče sa istočne demarkacione linije u zapadni deo Banata, s tim što bi u istočni Banat ušle rumunske trupe, a srednji bi zaposeli Francuzi. Srpske jedinice su se povukle samo 10 km istočno od linije Bela Crkva – Vršac – Temišvar. Jugoslovenska delegacija je uporno insistirala na opšte prihvaćenom etničkom principu, tražeći da se stanovništvo Banata putem plebiscita izjasni u kojoj će državi živeti. Za veliku Kikindu, Vršac i Belu Crkvu tvrdila je da su »najsrpskiye varoši« i da su ti krajevi u prošlom ratu »dali čitavu diviziju dobrovoljaca srpskoj vojsci«. U drugoj polovini marta 1919. Komisija za teritorijalna pitanja je ustanovila predlog granica u Banatu, po kojem su Jugoslaviji imali da pripadnu Kikinda, Vršac i Belu Crkva, a Temišvar Rumuniji. Jugoslovenska delegacija je odmah zahtevala da se u Temišvaru i okolini sproveđe plebiscit i tako na najdemokratskiji način reši njihova sudbina. Zahtev je ponavljan i kasnije, ali nije usvojen. U drugoj polovini marta i prvi dana aprila 1919. Komisija za teritorijalna pitanja je utvrđivala detalje granice između Kraljevine SHS i Rumunije. Pošto na terenu nije imala prirodnih međa, trudila se da u pograničnom području Kraljevine SHS ostane približno isti broj Rumuna, kao i Slovena u Rumuniji. Granica u Banatu je počinjala na uštu reke Nere u Dunav, lučno sa istočne strane zaobilazila Belu Crkvu i Vršac i banatskom ravnicom išla na severozapad do blizu Segedina, gde se nalazi tromeđa Mađarske, Kraljevine SHS i Rumunije, tako da su Jugoslaviji ostajali Žombolja i Velika Kikinda.

Veće ministara inostranih dela velikih sila prihvatio je 23. maja 1919. izveštaj Komisije o razgraničenju Rumunije i Jugoslavije u Banatu. Mesec dana kasnije učinio je to definitivno i Veliki savet. Krajem jula 1919. srpska vojska je evakuisala teritorije Banata istočno od linije koju je Veliki savet usvojio kao jugoslovensko-rumunsku granicu. Međutim, ta granica nije ostala nepromenjena. Tokom vremena, odnosi između dve susedne zemlje su postali izuzetno srdačni i prijateljski. Sporazumom između rumunske i jugoslovenske vlade novembra 1923. ratifikovanog marta 1924, Žombolja i okolna sela ustupljeni su Rumuniji u zamenu za druga sela u cilju ispravljanja granice i uključivanja što većeg broja Srba u granice Jugoslavije i Rumuna u granice Rumunije.

Prema Memorandumu delegacije Kraljevine SHS, granica prema Mađarskoj trebalo je u Bačkoj uglavnom da se poklapa sa prikazanom vojnom demarkacionom linijom, tj. Morišom bi se spuštala na Tisu, a odatle bi išla na zapad, ostavljajući Segedin i Baju Mađarskoj, a selo Horgoš, Suboticu i Sombor Jugoslaviji. U Baranji bi Mohač pripao Jugoslaviji, a zatim bi granica išla kilometar južnije od Pećuja i oko 2 km južnije od Sigetvara. Odatle bi se granica usmerila u severozapadnom pravcu i išla takoreći paralelno sa Dravom (tako da Velika Kanjiža ostaje Mađarskoj), izbija na reku Muru, ide njome do ušća Lendave, skreće na sever i u luku obuhvata Prekomurje sa Sent Gothardom. Izložene zahteve jugoslovenska delegacija branila je 25. februara 1919. na sednici Teritorijalne komisije. Opredeljujući se za izloženu granicu prema Mađarskoj, jugoslovenska delegacija nije imala jasnu etnografsku sliku predela kroz koje je granica prolazila. To naročito važi za Baranju i dalje na zapad. Te krajeve je delegacija tražila više formalno, unapred ne računajući na njih. U Komisiji za teritorijalna pitanja Mirovne konferencije se to shvatilo i ona je celu Baranju dodelila Mađarskoj (granica ide Dunavom i Dravom). Kada je u martu i aprilu 1919. jugoslovenska delegacija sama prikupila dodatne podatke i kada su joj novi upućeni iz Jugoslavije, iz kojih se jasno video slovenski karakter nekih krajeva koje ona nije tražila, promenila je mišljenje. Naročito je velike zasluge u tome imao Jovan Cvijić koji je nepobitno utvrdio da u najvećem delu Baranje i Prekomurja živi slovenski živalj. On je ne samo zainteresovao i pokrenuo jugoslovensku delegaciju, nego je preko svojih kolega u delegacijama velikih sila mnogo doprineo da se na razgraničenje s Mađarskom počne gledati drugim očima. Budući da je uživao renome objektivnog svetskog naučnog radnika, njegovoj reči se verovalo.

U maju-julu 1919. jugoslovenska delegacija je neprekidno tražila od Mirovne konferencije da Kraljevini SHS pripadne ceo »Bajski trokut« sa Bajom, cela Baranja (trougao Dunav–Drava–Meček planina) i celo Prekomurje. Uzgred napominjemo da je Mađarska od 21. marta do 2. avgusta 1919. bila sovjetska republika, da je u Prekomurju i Međumurju dolazilo do oružanih sukoba lokalnih slovenačkih i hrvatskih odreda sa manjim mađarskim sovjetskim jedinicama i da je u aprilu i julu 1919. planirana šira vojna intervencija protiv Mađarske Sovjetske Republike u kojoj je trebalo da učestvuje i Jugoslavija. Sve je to imalo uticaja prilikom utvrđivanja granica između Kraljevine SHS i Mađarske. Zakasnela aktivnost jugoslovenske delegacije u pravcu »ispravljanja« granica sa Mađarskom dala je delimične rezultate. Komisija za teritorijalna pitanja Mirovne konferencije konačno je 22. i 25. jula 1919. ustanovila predlog granica između Jugoslavije i Mađarske, koje je Vrhovni savet 1. avgusta potvrdio. U Bačkoj je granica ostala nepromenjena, postavljena je uglavnom prema prvočitnom jugoslovenskom zahtevu. Dalje na zapadu dobijeni su delovi Baranje (bez većih gradova), a zatim je granica išla Dravom i Murom, obuhvatajući lučno deo Prekomurja. Notama Konferencije mira od 5. i 19. avgusta 1919. Kraljevina SHS je izveštena o granicama sa Mađarskom. Uprkos tome, jugoslovenska delegacija je i dalje uporno pokušavala da poboljša granice prema ovoj zemlji, angažujući u tom

poslu naročito Cvijića, ali nije uspela ništa da promeni. Mirovni ugovor sa Mađarskom je potpisан 4. juna 1920. u Trijanonu, čime su granice postale konačne i međunarodno priznate.

Narodni svet (savet, veće) prvo i Pokrajinska vlada Slovenije u Ljubljani kasnije nisu pokazivali veliko interesovanje, niti su ispoljavali velike aktivnosti u pravcu razgraničenja sa Austrijom. Kao da im to nije bilo važno. U Ljubljani se uglavnom neprekidno smatralo da zbog granica ne treba prolivati ljudsku krv i da će Mirovna konferencija u Parizu i tako rešiti to pitanje povoljno po Sloveniju (Austrija je izgubila rat).

Pokrajinska vlada Slovenije pozvala je 31. oktobra i 8. novembra 1918. sve bivše austro-ugarske vojnike i oficire Jugoslovene da ostanu pod oružjem i da joj se stave na raspolaganje. Odziv je bio veoma slab. Slovenski vojnici su napuštali front prema Italiji, bacali oružje i odlazili svojim kućama ne pokazujući zanimanje za »visoku politiku«. Ono malo jedinica sastavljeno od dobrovoljaca, vlada je upotrebila za održavanje unutrašnjeg reda (strah od boljševizma) i na demarkacionoj liniji prema Italijanima.

Najviše samoinicijative, odlučnosti i praktičnog shvatanja dalekosežnih interesa Slovenije pokazao je bivši austro-ugarski major Rudolf Majster (Slovenac po nacionalnosti, uskoro proizведен za generala). On nije čekao nikakva uputstva iz Ljubljane, već je samoinicijativno prikupio 160 vojnika i oficira i sa njima do 3. novembra 1918. vojnički zaposeo Maribor. Šest dana kasnije proglašio je mobilizaciju Slovenaca u Štajerskoj i uz pomoć novostvorenih snaga do kraja novembra vojno zaposeo celu slovenačku Štajersku, od Gornje Radgone na Muri do Dravograda. Time je omogućio uspostavljanje slovenačke civilne vlasti na posednutom prostoru.

U Koruškoj je slovenačka akcija tekla mnogo mličavije i neorganizovanije. Posle svih mobilizacija, Pokrajinska vlada je krajem novembra u celoj Sloveniji raspologala sa 8.925 vojnika i oficira, računajući tu i Majsterove jedinice, kao i 1.695 srpskih vojnika povratnika iz austrijskog zarobljeništva. Operativno je bilo sposobno samo 2.500 boraca. Koruški Slovenci su se prema mobilizacijama odnosili indiferentno i najslabije su se odazivali. Zbog toga je Ljubljana tražila od Beograda da u Sloveniju dođe srpska vojska i obezbedi slovenačke severne granice. Međutim, ova je bila malobrojna, tako da je u Ljubljani upućen samo jedan bataljon tek 22. decembra 1918. godine. Krajem godine u Ljubljani je stigao general Krsta Smiljanić kao šef Srpske vojne misije. Početkom februara 1919. Misija je pretvorena u Komandu Dravske dtvizijske oblasti, sa minimalnim brojem srpskih vojnika.

Pomenute slovenačke jedinice su do kraja novembra 1918. bez borbe zaposele sve slovenačke delove Koruške do Drave, prešle reku i ušle u Velikovac. Na pregovorima u Ljubljani 9–12. decembra 1918. Austrijanci su nudili Slovencima dobar deo slovenačke Koruške, a ovi su tražili celo svoje etničko područje, te dogovor nije postignut. Istovremeno su se Austrijanci vojno pripremali i reorganizovali. Krajem 1918. oni su bez većeg otpora Slovenaca vratili najveći deo izgubljene teritorije Koruške severno od Drave. Početkom 1919. prešli su Dravu i nastavili sa laskim protezivanjem slovenačkih jedinica u pravcu istoka i juga. Izgubljena je cela

zapadna slovenačka Koruška. Primirje je potpisano 19. januara. Demarkacionu liniju su imala da odrede dva američka oficira. Oni su je postavili na Karavanke, južno od Drave, jer su se mnogi Slovenci na spornom području izjašnjivali za Austriju. Krajem aprila i u drugoj dekadi maja 1919. obnovljeni su sukobi u Koruškoj. Slovenci su ponovo pretrpeli žestok poraz bez većeg otpora. Njihova vojska se raspala. Izgubljena je i istočna slovenačka Koruška i deo Štajerske. Ugroženi su Dravograd i Maribor. Sve dosadašnje akcije u Sloveniji vodili su sami Slovenci. Posle najnovijeg poraza, po prvi put se umešao Beograd. U Sloveniju su upućena tri puka srpske vojske, koji su sa ostacima slovenačkih jedinica krajem maja 1919. započeli ofanzivnu akciju i do 4. juna potukli brojnije Austrijance, vratili sve izgubljene teritorije i još zaposeli Celovac (Klagenfurt), Gosposvetsko polje i Velikovac, kao najsevernije tačke. Međutim, uspeh je došao kasno.

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu delegacija Kraljevine SHS je poznatim Memorandumom zatražila 18. februara 1919. da jugoslovensko-austrijska granica bude povučena severno od Radgone, Velikovca, Celovca i Beljaka (Vilaha), tj. da Jugoslaviji pripadnu svi krajevi u kojima Slovenci čine većinu. Teritorijalna komisija Mirovne konferencije razmatrala je te zahteve 2. marta i, mada nije bila složna, nije ih prihvatile. Amerikanci su predlagali granicu na Karavankama, a Italijani još južnije. Pomenuti porazi Slovenaca krajem 1918. i početkom 1919. i odmah zatim uplitanje američkih oficira, igrali su sada značajnu ulogu. Jugoslovenska delegacija (a naročito Žolger) je pokušavala da se izbori kod Amerikanaca za što povoljniji tretman. Sredinom maja Komisija za teritorijalna pitanja je rešila da sudbinu Koruške odluci plebiscit. Ne očekujući ništa dobro od toga, jugoslovenski delegati su se razleteli na sve strane i intervenisali, nastojeći da se Koruška podeli, pa da njen veći južni deo pripadne Jugoslaviji, a severni Austriji, bez plebiscita. Rezultat tog izuzetnog zalaganja bio je kompromisan. Početkom juna 1920. doneta je odluka da se Koruška podeli na dva dela, pa da njen veći južni deo (zonu A) zaposednu jugoslovenske trupe, a severni deo (zonu B) austrijske trupe. Plebiscit se sprovodi 3–6 meseci po potpisivanju Mirovnog ugovora. Stanovništvo će se izjasniti da li želi da ostane u okvirima države koja tom teritorijom već upravlja, ili se želi priključiti susednoj državi. Jugoslovenska delegacija je sledećih 20 dana pokušavala na sve načine da izbegne plebiscit, tražeći da se zona A odmah priključi Jugoslaviji, a zona B prepusti Austriji (slično su nudili Austrijanci na pomenutim pregovorima u Ljubljani 9–12. decembra 1918). Uspela je samo toliko da odmah dobije Jezersko i Mežisku dolinu, a ostala Koruška je uključena u plebiscit.

U slovenačkoj Štajerskoj je politička i vojna situacija bila relativno stabilna i pod kontrolom Slovenije. Zbog toga Štajerska nije predstavljala problem na Mirovnoj konferenciji. Teritorijalna komisija i Veliki savet četvorice su se lako dogovorili da granica bude na Muri i Dravi i da Maribor pripadne Jugoslaviji. Izuzetak su predstavljali Italijani koji su tražili da ovaj grad ode Austriji.

Mirovni ugovor sa Austrijom je potpisana 10. septembra 1919. u Sen Žermenu. Zbog neslaganja sa klauzurom o nacionalnim manjinama, ju-

goslovenska delegacija je ovaj i Nejski ugovor potpisala tek 5. decembra 1919. godine. Sen Žermenski ugovor nije sadržavao klauzule o jugoslovensko-austrijskoj granici. Prema citiranom zaključku Mirovne konferencije u zoni A je 10. oktobra 1920. sproveden plebiscit. Iako su na ovom području daleko više od polovine stanovništva činili Slovenci, ipak se 22.025 anketiranih (59%) izjasnilo za Austriju, a 15.279 (41%) za Jugoslaviju. Posle takvog ishoda plebiscita u zoni A, u zoni B plebiscit nije ni organizovan. Tako je najveći deo Koruške uz pomoć slovenačkih glasova pripao Austriji. Samim tim je određena severna granica Kraljevine SHS. Ona je od tromeđe Austrije, Mađarske i Jugoslavije u Prekomurju išla na jug do Mure, zatim Murom na zapad do Šentilja, odatle bilom planine Kozjak na zapad do Drave (malo iznad Dravograda). Dalje na zapad, granica je išla Karavankama do vrha Peč.

Najviše problema pri razgraničenju Kraljevine SHS je imala sa Italijom. To je i razumljivo. Italija, saveznica i pobednica iz minulog rata, u svim teritorijalnim sporovima Jugoslavije sa susedima bila je redovno protiv Jugoslavije, jer je ova bila prepreka njenom prodiranju na istočnu obalu Jadrana. Spadala je u red velikih sila i bila član Vrhovnog saveta Mirovne konferencije. Uz sve to, imala je u džepu Londonski ugovor sklopljen 1915. sa druge dve velike sile (Francuskom i Vel. Britanijom), koje su takođe imale odlučujuću ulogu na Konferenciji.

U Memorandumu o teritorijalnim revandikacijama uručenom Mirovnoj konferenciji, delegacija Kraljevine SHS je tražila da se granica sa Italijom ustanovi po etničkom principu, kako su to nalagala Vilsonova načela. Počinjala bi kod Montafela na severu i išla prema jugu uglavnom poklapajući se sa starom austrijsko-italijanskom granicom, krećući se uvek zapadno od reke Soče. Trst i Gorica bi pripali Kraljevini SHS, kao i sve teritorije istočno od ove linije (računajući i Dalmaciju). S obzirom na sve izloženo o statusu Italije na Mirovnoj konferenciji i na mnoge druge faktoare, insistiranje na opisanoj granici predstavljalo je čistu utopiju. Jugoslavija nije bila u situaciji da se na zapadu bori za graničnu među koju želi, nego da sprečava Italiju u ostvarenju njenih pretenzija prema jugoslovenskim teritorijama. Jer, zapadni sused je tražio više nego mu je obećano Londonskim ugovorom (Rijeku).

Sredinom februara 1919. jugoslovenska delegacija je pred Većem desetorice branila svoje teritorijalne zahteve. Tom prilikom je načelno negirala važnost tajnih ugovora za Kraljevinu SHS, jer u njihovom sklapanju nije učestvovala. Snažno je insistirala na etničkim kriterijumima. Ne osporavajući da Italijani imaju većinu u Gorici, Trstu, Puli i uopšte u zapadnom istarskom priobalju, a zatim u Rijeci i Zadru, delegacija je dokazivala da je okolina ovih gradova, ili pretežno ili čisto slovenska. Po svim međunarodnim priznatim normama, ta mesta bi imala da pripadnu Jugoslaviji. Pa i pored toga pristajala je da sudbinu Trsta, Gorice i zapadne Istre reši međunarodna arbitraža. Vrhovni savet nije uvažio te razloge.

Početkom februara 1919., na sugestiju iz američkih krugova, jugoslovenska delegacija je poverila Vilsonu, predsedniku SAD (koje nisu imale obaveza po Londonskom ugovoru, jer nisu učestvovale u njegovom sklapanju), da predloži rešenje jadranskog problema. Italijani su se tome usprotivili. Uprkos tome, Vilson je 23. aprila izšao sa predlogom razgra-

ničenja između Italije i Jugoslavije. Znamenita »Wilsonova linija« se u severnom delu poklapala sa onom predviđenom Londonskim ugovorom, a zatim se odvajala na zapad, izbijala na planinu Učku, odatle se spuštalila na reku Rašu i njome izbijala na Kvarnerski zaliv. Italiji bi pripalo sve zapadno od te linije, a zatim ostrva Lošinj, Vis i Palagruža. Rijeka sa zaledjem bi postala međunarodna luka u carinskoj uniji sa Jugoslavijom. Ovoga puta i uvek kasnije, tretirana je i Albanija, ali se mi na tome nećemo zadržavati. Jugosloveni su bili razočarani Wilsonovom »nepristrasnošću«, ali nisu imali kud, jer su se unapred obavezali da će prihvati svaki njegov predlog. Od tog trenutka jugoslovenska delegacija više nije računala sa Trstom, Goricom, Julijskom krajinom i Istrom. Nastojala je da spasava jugoslovenske teritorije na drugim stranama. Glavnu reč u tome vodio je Trumbić.

Italijani nisu bili zadovoljni Wilsonovom arbitražom. Tražili su više od ispunjenja Londonskog ugovora (Rijeku). Jugosloveni, pak, izjavili su 4. maja da je »Wilsonova linija« od 23. aprila poslednja žrtva koju Kraljevina SHS u pogledu granica prema Italiji može podneti. Međutim, veliki su se dogovarali i činili jedni drugima ustupke, ne obazirajući se mnogo na mišljenja i želje malih. Amerikanci su sve više popuštali Italijanima, a Francuzi su sugerisali Jugoslovenima da se oko granica sporazumeju sa Italijanima. Ovi su to odbijali, jer su znali da sporazum između Davida i Golijata ne može biti pravedan. Umesto cenjkanja oko granica, jugoslovenska delegacija je predlagala da se na celoj teritoriji zapadno od »Wilsonove linije« sproveđe plebiscit, računajući da će nadmoćna slovenska većina glasati za Jugoslaviju. Taj predlog su odbile sve četiri velike sile.

U prvoj polovini maja 1919. došlo je do posrednih pregovora između jugoslovenskih i italijanskih predstavnika. Jugoslovenska strana je predlagala: Sušak sa pristaništem Baroš Jugoslaviji; Rijeka nezavisna država pod upravom Društva naroda, a jugoslovenska trgovina u njoj oslobođena svih smetnji i dažbina; sve ostale teritorije istočno od Rijeke pripadaju Jugoslaviji uz mogućnost vojne neutralizacije Dalmacije i ostrva Paga. Nije se bežalo od plebiscita na spornim ostrvima. Razume se, Italijani nisu prihvatali predlog.

Krajem maja 1919. na dnevnom redu je bio »Plan Tardije« nazvan po Francuzu koji je bio na čelu Teritorijalne komisije Mirovne konferencije. Po njemu, Rijeka sa Voloskim, Sušakom i ostrvom Krkom, činila bi jednu državicu, koja bi 15 godina bila pod upravom Društva naroda, a zatim bi se plebiscitom odlučilo da li će pripasti Italiji, Jugoslaviji ili će ostati nezavisna; ostrva Cres, Veliki i Mali Lošinj, Vis i Lastovo, kao i okolna manja ostrva pripala bi Italiji; Zadar i Šibenik bi postali slobodni gradovi pod italijanskim suverenitetom. Tom planu nasuprot, jugoslovenska delegacija je predlagala: istočna Istra i Cres se pripajaju riječkoj državi; Sušak sa lukom Baroš i Krk pripadaju Jugoslaviji; slobodni grad Rijeka mora ostati pod uticajem Jugoslavije; lokalnu upravu Rijeke cini paritetni broj Italijana i Jugoslovena, a kontrolu uprave vrši visoki komesar Društva naroda; ostrva Lošinj, Vis, Lastovo i Palagruža stavljuju se pod upravu Društva naroda, plebiscit na ovim ostrvima se sprovodi kroz tri godine; Zadar dobija autonomiju i ostaje pod suvereni-

tetom Jugoslavije, a Šibenik dobija samoupravu kao i svi drugi jugoslovenski gradovi; zaštita jugoslovenske manjine u Italiji.

Početkom juna Vilson je učinio nove ustupke Italijanima, sa kojima su se složili Francuzi i Britanci. Obećana su im nova dalmatinska ostrva i da diplomatski predstavljaju Zadar. Jugosloveni su nemoćno protestovali, pristajući samo na »Vilsonovu liniju«. Početkom jula Italija (sada je šef njene delegacije F. Niti) je predlagala razgraničenje po »Vilsonovoj liniji«; Rijeka sa istočnom Istrom postaje nezavisna državica povezana sa Italijom, u kojoj i Kraljevina SHS ima izvesna prava; Dalmacija sa ostrvima pripada Jugoslaviji, ali Italija dobija Boku kotorsku sa Lovćenom. Dakle, zapadni sused se uopšte nije rukovodio etničkim razlozima prilikom traženja nekih teritorija, već je, ne skrivajući osvajačke namere, težio da se dokopa važnih strateških tačaka u istočnom Jadranu. Krajem juna Vilson se vratio u SAD, čime su oslabljene pregovoračke pozicije jugoslovenske strane.

Teritorijalna komisija je početkom avgusta 1919. predložila novo kompromisno rešenje: stvorila bi se slobodna riječka tampon država, koja bi, sem grada, obuhvatila sudske okruge Postojna, Ilirska Bistrica, Volosko i deo Novigradskog okruga i opštine na železnici Ljubljana – Rijeka, kao i Sušak i Krk. Italija bi dobila ostrva Cres i Lošinj, Jesenice u Gorenjskoj i Zadar i kontrolisala bi prugu Ljubljana – Rijeka. Ostala dalmatinska ostrva bi se neutralisala i pripala Jugoslaviji.

Do kraja 1919. i u prvoj polovini januara 1920. pojavilo se još nekoliko predloga za razgraničenje između Italije i Jugoslavije. Ono što je predlagala Jugoslavija, odbijala je Italija i obratno, a ono što su predlagale treće zemlje odbijale su obe susetke. Glavni problem je bila Rijeka, koju su obe države želele da stave pod svoju kontrolu.

Sredinom septembra 1919. italijanski pesnik i nacionalista Gabrijele D'Anuncio zauzeo je sa svojim dobrovoljcima Rijeku i proglašio njeno priključenje Italiji. To je mnogo iskomplikovalo jadransko pitanje i otežalo položaj jugoslovenske strane. Sredinom januara 1920. jugoslovenska delegacija je tri puta izlazila pred Vrhovni savet da izloži i brani svoj stav o razgraničenju sa Italijom. Jugosloveni nikako nisu pristajali da se italijanski uticaj proširi istočno od »Vilsonove linije« i da Italija stekne takođe suverenitet nad Rijekom. Na to je francusko-britanska strana 13. januara 1920. uručila Jugoslovenima ultimativni zahtev, po kome će se oni ili pomiriti sa Londonskim ugovorom ili će prihvatići sledeće uslove: Rijeka sa najbližom okolinom pripada Italiji, Sušak Jugoslaviji; riječka luka dolazi pod upravu Društva naroda, koje će naći aranžmane u interesu grada, Jugoslavije i drugih država koje gravitiraju luci; istočna Istra pripada Italiji, železnica Rijeka – Postojna Kraljevini SHS; opština Zadar čini nezavisnu državu pod garancijom Društva naroda, s pravom da sama izabere državu koja će je diplomatski predstavljati; Italija dobija ostrva Lošinj, Palagružu i Vis, a sva ostala ostrva pripadaju Jugoslaviji; sva ostrva se demilitarizuju; Italijani u Dalmaciji stiču pravo da optiraju za italijansko državljanstvo a da ne moraju napušтati svoju teritoriju. Jugosloveni su se oduprli ovim uslovima. Na to im je ponuđeno da Rijeka bude nezavisna država pod garancijama Društva naroda s pravom da izabere zemlju koja će je diplomatski predstavljati.

Jugoslovenska delegacija je 20. januara 1920. odgovorila protiv predlogom: načelno se pristaje na nezavisnu Rijeku pod suverenitetom Društva naroda, koje je diplomatski predstavlja; pristanište Rijeka i železnica pripadaju Društvu naroda, a upravu nad njima vrši Kraljevina SHS, koja sa Mađarskom, Čehoslovačkom i Rumunijom sklapa trgovačke sporazume; Sušak sa Barošem pripada Jugoslaviji; granica Italije i Jugoslavije ide »Wilsonovom linijom«; Zadar ima isti status kao Rijeka; prihvata se demilitarizacija jugoslovenskih ostrva ukoliko joj se dâ Vis, a demilitarizuju se i (italijanski) Lošinj i Palagruža; daće se tražena prava Italijanima u Dalmaciji, ali se recipročna prava traže za Jugoslove u Italiji.

Francuze i Britance nije zadvoljio jugoslovenski odgovor i odmah su zatražili da im se u roku od četiri dana sa »da« ili »ne« kaže prihvata li se njihov predlog. U slučaju negativnog odgovora, Italija će biti ovlašćena da izvrši odredbe Londonskog ugovora. Jugoslavija je izbegla da pruži traženi odgovor u određenom roku, bez označenih posledica. Pokušaji direktnog italijansko-jugoslovenskog dogovaranja o jadranskom pitanjtu krajem februara 1920. u Londonu i početkom marta u Parizu, nisu dali rezultata. Tri velike sile su tražile od Italije i Jugoslavije ili da se same dogovore oko granica ili da svoje sporove prepuste njihovoj arbitraži uz obavezu da je usvoje, što nijedna strana nije prihvatile.

Neposredni italijansko-jugoslovenski pregovori nastavljeni su aprila i maja 1920. godine. Na sastanku u italijanskom mestu Palanza 11. maja jugoslovenska strana je ponudila: Rijeka nezavisna i neutralna; corpus separatum (šira okolina grada) Kraljevini SHS; pristanište i železnička stanica pod suverenitetom Kraljevine SHS; Sušak sa Barošem Jugoslaviji; granica »Wilsonovom linijom« i može se demilitarizovati sa obe strane; grupe ostrva Visa i Lošinja izjasniće se plebiscitom o svojoj sudbini; sva ostala ostrva pripadaju Kraljevini SHS i sva se demilitarizuju; Zadar je pod suverenitetom Kraljevine SHS sa međunarodno garantovanim autonomijama; jugoslovenska manjina u Italiji uživa kulturnu, nacionalnu i ekonomsku zaštitu. Italijansko stanovište je bilo u mnogo čemu suprotno i do sporazuma nije došlo.

U julu 1920. došlo je do više oružanih sukoba između italijanskih posadnih jedinica u Dalmaciji (Splitu) i domaćeg stanovništva, a u Rijeci između Italijana i francuskih vojnika. U Trstu su divljali italijanski nacionalisti. Na meti su im bili Slovenci; spaljen je njihov Narodni dom. U septembru 1920. D'Anuncio je proglašio Riječko-kvarnersku državu. Krajem istog meseca započeli su italijansko-jugoslovenski pregovori u Beogradu. Italija je sada zahtevala stratešku granicu na Snežniku (istočno od »Wilsonove linije«), Rijeka slobodno mesto – država (podrazumevala se vezanost za Italiju), Zadar slobodno mesto u carinskoj uniji s Jugoslavijom. Jugoslavija je odgovrlačila sa odlukom, nadajući se nekoj promeni u svoju korist. Takvog preokreta nije bilo. Wilson je izgubio na izborima i više nije bio predsednik SAD. U novembru je Francuska izvršila snažan pritisak na jugoslovensku vladu da se već jednom sporazume sa Italijom ili će biti primjenjen Londonski ugovor.

U Santa Margareti kod Rapala otpočeli su 8. novembra italijansko-jugoslovenski pregovori. Italijani su tražili: stratešku granicu prema Jugoslaviji, tj. tražili su teritorije istočnije od »Wilsonove linije« i granice pred-

viđene Londonskim ugovorom (Postojnu i Snežnik); slobodnu riječku državu sa pristaništima u Rijeci i Sušaku, ostrva Cres, Lošinj, Vis, Lastovo, Palagružu i grad Zadar. Pregovori su se otegli i Francuska je ponovo intervenisala. Sporazum je potpisana 12. novembra 1920. u Rapalu. Italija je priznala Kraljevinu SHS. Iznudila je povoljniju suvozemnu granicu od »londonske« i »Wilsonove« (dobila je Kastav, Snežnik, Postojnu, Idriju). Dobila je Zadar, Cres, Lošinj, Lastovo i Palagružu. Obe države su za »večita vremena« priznale potpunu nezavisnu državu Rijeku. Italijanska manjina u Jugoslaviji je zaštićena, a Slovenci i Hrvati u Italiji ne. Kao što se vidi, Jugoslavija je morala da pristane na mnogo teže uslove nego što su bili neki koje su Italijani i saveznici ranije nudili. U januaru 1921. D'Anunzio je napustio Rijeku, jer Italiji više nisu bile potrebne njegove usluge.

Rapalski ugovor nikada nije u celini izvršen. Koristeći se nekim njezivim nepreciznostima i prazninama, Italija je izbegavala ili odugovlačila da sproveđe one odredbe koje joj nisu odgovarale. Tako je npr. Dalmacija i druge jugoslovenske teritorije, koje je italijanska vojska posela u novembru 1918., a koje su po ugovoru sada pripale Jugoslaviji, podeljena u tri zone, sa tačno određenim rokovima do kada se koja zona mora isprazniti. Italijani su sabotirali taj deo ugovora, odugovlačeći povlačenje svojih jedinica (tako su Sušak držali i u martu 1923.). U Rijeci se takođe zadržala njihova regularna vojska. Posle izbora u aprilu 1921. u Rijeci je formirana autonomaška vlada, ali su je aneksionisti i fašisti oborili u puču 3. marta 1922. godine. Još agresivnija politika prema Rijeci i Jugoslaviji povedena je posle dolaska Musolinija i fašista na vlast u Italiji krajem oktobra 1922. godine. Sredinom septembra 1923. Rim je imenovao generala Čardinija za vojnog guvernera Rijeke, čime je praktično ukinuta i formalna samostalnost Riječke države i ova anektirana Italiji. Musolini je nudio Jugoslaviji nove pregovore o razgraničenju na bazi revizije Rapalskog ugovora i na njenu štetu (priznanje prisajedinjenja Italiji Rijeke, Zadra, kao i ostrva Ugljana ispred Zadra). Pored toga, bacao je oko na Sušak, Iuku Baroš i Delta Jugoslaviji, pokušavajući da liši Jugoslaviju i tih pristaša na Kvarneru.

Nemajući dovoljno vojne snage da se odupre agresivnom italijanskom fašizmu, jugoslovenska vlada je morala da popušta i miri se sa faktički stvorenim stanjem. U Rimu je 27. januara 1924. potpisana novi italijansko-jugoslovenski ugovor, kojim je Riječka država pripala Italiji, a Sušak, Baroš i Delta Jugoslaviji. Time su i na ovom sektoru uspostavljene granice Kraljevine SHS. Izuzimajući granice prema Italiji, sve ostale granice Jugoslavije ustanovljene posle Prvog svetskog rata ostale su na snazi i posle Drugog svetskog rata.

IZVORI I LITERATURA

Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920. (Priredili Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak), Beograd 1960.

Bogdan Krizman, *Jadransko pitanje pred našom delegacijom na Pariškoj konferenciji do potpisivanja ugovora s Njemačkom (28. lipanj 1919)*, »Jadranski zbornik«, III, 1958.

Isti, *Jadransko pitanje na pariškoj Mirovnoj konferenciji (28. jun 1919 — 9. decembar 1919)*, »Istorijski radovi«, Zbornik radova VII, Beograd 1965, 257—341.

- Isti, *Vansko-politički položaj Kraljevine SHS godine 1919*, Časopis za suvremenu povijest, br. 1, Zagreb 1970.
- Isti, *Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918—1941)*, Časopis za suvremenu povijest, I, Zagreb 1975, 33—99.
- Isti, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918—1941*, Zagreb 1975.
- Enes Milak, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i Rimski sporazum (1922—1924)*, »Istorijski XX veka«, Zbornik radova XIV—XV, Beograd 1982, 131—170.
- Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919—1920*, Beograd 1969.
- Isti, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919—1920*, Novi Sad 1975.
- Vlado Strugar, *Srpska vojska u zaštiti jugoslovenskog prostora krajem 1918. godine*, u: »Stvaranje jugoslovenske države 1918«, Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iluku od 16. do 19. maja 1979, Beograd 1983, 135—152.
- Zdravko Seručar, *Vojne akcije u Koruškoj 1918/19. godine*, Beograd 1950.
- Dragovan Šepić, *Italijanski iridentizam na Jadransku (konstante i transformacije)*, Časopis za suvremenu povijest, br. 1, Zagreb 1975.
- Ferdo Šišić, *Jadransko pitanje na Konferenciji mira u Parizu*, Zagreb 1920.
- Desanka Todorović, *Jugoslavija i balkanske države*, Beograd 1979.
- Isti, *Problemi na razgraničavanju medju Kraljevstvoto na Srbite, Hrvatite i Slovincite i Republiku Albaniju kaj manastirov Sv. Naum*, Glasnik na Institutot za nacionalna istorija, br. 1/1976, Skopje 1976, 55—85.
- Isti, *Okupacija na Strumica 1919*, »Glasnik na Institutot za nacionalna istorija«, br. 1, Skopje 1966, 43—60.
- Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979.

TOMA MILENKOVIC

STATE BORDERS OF THE KINGDOM OF THE SERBS, CROATS AND SLOVENIANS

Summary

The author presents, in this work of synthetic character, the history of Yugoslavia's state borders at the time of the Paris Peace Conference. The situation on the state borders of Yugoslavia was then a very complex one because Yugoslavia bordered on a large number of countries.

The Yugoslav delegation presented its demands regarding borders at the Peace Conference in the known Memorandum. Their criteria in this matter were based on ethnic, strategic, economic, historical and other factors. This study shows that the definite border between the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians and Albania was determined only in April 1925. Sporadic negotiations went on in the meantime but there were also constant border skirmishes and larger military conflicts between the two countries. In the end, the border determined in 1913 was reinforced (with minor changes in Yugoslavia's favor). This decision remained effective after the Second World War.

The study shows how the Bulgarian army cut through the Morava-Vardar valley in 1915, taking advantage of the valley's proximity to the Bulgarian border. In order to prevent this from being repeated in the

future, the Conference took away from Bulgaria Strumičko Polje and the regions of Bosiljgrad and Caribrod, and moved the border to strategic positions in the east.

As far as Romania is concerned, both the Romanian and the Yugoslav delegation at the Peace Conference made maximum demands regarding Banat. However, a compromise was reached by dividing Banat.

In Bačka the border with Hungary remained for the most part at the point reached by the Serbian army and requested by the Yugoslav delegation. A great political battle had to be fought for Baranja so that one of its parts, populated mostly by Slavs, would go to Yugoslavia.

The regional government in Ljubljana was rather passive in its politics regarding the border with Austria. The military actions it undertook in Koruška were mild and did not have the support of the local Slovenian population. Its military troops would seize certain territories without battle and would then lose them without putting up much of a struggle. Koruška was the only region in which a plebiscite was applied in this matter. In the plebiscite at the end of October 1920, most Slovenians of Koruška voted in favor of Austria so that nearly the whole region was lost. The state border determined at the time remained valid after the Second World War.

Yugoslavia's greatest problems concerning borders were with Italy as the latter was one of the victorious allied countries and had a strong influence on the Peace Conference. Furthermore, the powers of the Entente had promised Italy large parts of Yugoslav territory by a secret treaty signed in London in 1915, in order to win it over to their side. Immediately after the war, the Italian army took possession of all the parts promised to Italy and more. Negotiations between Yugoslavia and Italy were very slow. The Agreement signed in Rapallo, on 12 November 1920, gave Italy a large part of Julijska Krajina, Primorska, the whole of Istria, the islands Cres, Lošinj and Lastovo and the city of Zadar. Rijeka with its surrounding regions was proclaimed an independent state. However, Italy constantly and successfully undermined the state of Rijeka and practically annexed it. By renewing pressure on Yugoslavia, Italy managed to gain formal recognition of the situation it had created by the Rome Agreement of January 1924, which gave Rijeka to Italy.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UNUTRAŠNJE (ADMINISTRATIVNE) GRANICE JUGOSLAVIJE IZMEĐU DVA SVETSKA RATA 1918–1941.

Originalni naučni rad

[UDC — 341.222+949.71](497.1) »1918/1941«

U vreme stvaranja jugoslovenske države 1918. godine dostignuti stepen nacionalne svesti kod jugoslovenskih naroda bio je različit. Kod Srba, Hrvata i Slovenaca bila je prisutna težnja o stvaranju posebnih nacionalnih država, dok se kod srpskog naroda to politički ispoljilo u gravitaciji Srba izvan Srbije ka matici. Time se može objasniti» pokret prisajedjenja Srbiji« nastao u Vojvodini, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i delovima Hrvatske. Kod hrvatskog naroda širi zamah dobija misao o stvaranju svoje države, ili bar o »očuvanju« hrvatske države u okviru zajedničke države. Problem slovenačkog pitanja nastao je što jugoslovenski okvir nije obuhvatao ceo narod, jer je delom ostao u Italiji i Austriji, a sličan problem je nastao i sa makedonskim narodom, čija je nacionalna svest bila tek u formiranju, jer su delovi toga naroda ostali u Bugarskoj i Grčkoj. Muslimani u Bosni i Hercegovini težili su opet da zadrže svoj identitet u okviru »autonomije« BiH.

Složenost državnog uređenja Jugoslavije još više je uvećavana nacionalnom izmešanošću. U tom pogledu, karakteristična je nacionalna izmešanost između Srba i Hrvata. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine,¹ od ukupnog broja stanovništva Srba je bilo u: Srbiji (u granicama pre balkanskih ratova) 98,4%, Bosni i Hercegovini 43,9%, u Banatu, Bačkoj i Baranji 30%, Hrvatskoj 24,1% i u Dalmaciji 17%. Hrvata je bilo u: Hrvatskoj 72,7%, Dalmaciji 82,8%, u Bosni i Hercegovini 23,5%. Muslimana je bilo u Bosni i Hercegovini 31,1% od ukupnog broja stanovništva u toj pokrajini.

U periodu tzv. državnopravnog preovizorijuma, do donošenja ustava 1921. godine, bivše austrougarske provincije zadržale su svoje posebne »zemaljske« vlade i autonomni delokrug rada. Zadržale su i svoj teritorijalni opseg koji su imale u bivšoj Austrougarskoj. Tako se Hrvatska sa Slavonijom i Sremom, obuhvatajući i Zemun, prostirala sve do Beograda, Dalmacija sa Bokom kotorskom, Slovenija, Bosna i Hercegovina zadržale su svoju celovitost u granicama iz vremena kad su bile pod vlašću Beća.

U koncepcijama o državnom uređenju Jugoslavije veoma je teško bilo uskladiti različite nacionalne interese, pogotovo u slučajevima kada su se ti interesi ukrštali na jednoj nacionalnoj teritoriji. O pitanju razgraničenja postojale su dve suprotne koncepcije: jedna je načelo istorijskog

¹ Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Beograd 1924.

i državnog prava (kod Hrvata), koje se bazira na očuvanju teritorija oblikovanih kroz istoriju; drugi je princip prava nacionalnog samopredeljenja (kod Srba), koji vodi računa pre svega o narodima.

Gotovo sve političke stranke Hrvata, pozivajući se na istorijska i državna prava, zahtevali su (kon)federalističko državno uređenje u kojem bi Hrvatska u dotadašnjim granicama sa Dalmacijom i Sremom imala pravo na zakonodavno odlučivanje bez nadzora centralne vlasti. I stranke Slovenaca i Muslimana tražile su održavanje »istorijskih« granica za Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu, s time što su se zadovoljavali »autonomnim« statutom tih oblasti.

Vodeće srpske građanske stranke odbacivale su princip istorijskog i državnog prava kao podlogu državnog uređenja upravo zbog toga što se time negira pravo nacionalnog samopredeljenja. Njihovi prvaci nisu bili načelno protivni (kon)federalizmu, ali u praksi nisu videli rešenja, kako bi se mogla obrazovati jedna srpska (kon)federalna jedinica, kad je dobar deo Srba nastanjen izvan Srbije. Kada bi se formirale takve jedinice u granicama »istorijskih pokrajina«, onda bi Srbi bili pocepani, razbijeni i »majorizirani« u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vojvodini. Iz tih razloga oni su se zalagali za unitarnu državu, zasnovavajući svoj predlog na gledištu da pokrajine na teritoriji Austro-Ugarske, zatećene 1. decembra 1918., nisu delo slobodnog narodnog grupisanja, nego su bile delo tuđinske politike, koja je namerno išla na razjedinjenje našeg naroda; te pokrajine moraju se uništiti kao ognjišta separatizma.² Taj koncept je ugrađen u Vidovdanski ustav, koji je usvojen 1921. godine u Ustavotvornoj skupštini prostom većinom poslanika. Po članu 95. tega Ustava, najviše administrativne jedinice zemlje predstavljaju oblasti, koje se zaokružuju ne po nacionalnom principu, nego »prema prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama«, s tim da jedna oblast može imati najviše 800.000 stanovnika.³

Na osnovu ovih kriterijuma, posebnom *Uređbom o podeli zemlje na oblasti* iz 1922. godine,⁴ čitava teritorija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca podeljena je na 33 oblasti. Najviše je bila razdrobljena Srbija zajedno sa Vojvodinom, Kosovom i Metohijom i Sandžakom, koje su teritoriji podeljene čak u 15 oblasti.⁵ Sve druge pokrajine podeljene su u okviru svojih »istorijskih« granica: Slovenija u dve oblasti – Ljubljansku i Mariborsku; Hrvatska u četiri oblasti i to Zagrebačku i Osječku sa većinom hrvatskog stanovništva i Srijemsku i Primorsko-krajišku sa većinom srpskog stanovništva; Dalmacija je podeljena u dve oblasti – Dubrovačku i Splitsku, kojoj su priključeni i regioni sa pretežno srpskim stanovništvom (Knin i Benkovac); Bosna i Hercegovina zadržala je svoju »celovitost« kao ustupak Muslimanima, da glasaju za ustav, i razdeljena na šest

² Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1924, 59–60.

³ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1921, 28.

⁴ *Službene novine Kraljevine SHS*, 28. IV 1922.

⁵ Te oblasti su: 1. Bačka (Sombor), 2. Beogradska, 3. Kosovska (Priština), 4. Kruševačka, 5. Moravska (Čuprija), 6. Niška, 7. Podrinjska (Šabac), 8. Podunavska (Smederevo), 9. Požarevačka, 10. Raška (Čačak), 11. Šumadijska (Kragujevac), Timočka (Zaječar), 13. Užička, 14. Valjevska, 15. Vrantska.

oblasti sa mešanim nacionalnim sastavom.⁶ Makedonija je takođe zadržala svoju celovitost u okviru triju oblasti; Bitoljske, Bregalničke i Skopske. Crna Gora je predstavljala jednu oblast – Zetsku.

Sve oblasti imale su posebne autonomne organe-skupštine, birane na osnovu opšteg, tajnog i neposrednog glasanja i vladu-izvršni organ, kao i posebni delokrug rada u ekonomskom, finansijskom, saobraćajnom i prosvetnom domenu. Prvi oblasni izbori za skupštine oblasti održani su u januaru 1927. i njihov autonomni status zadržan je sve do proglašenja diktature 1929. godine, kada su oblasti ukinute.

Ideja o unitarnoj državi počivala je na pretpostavci da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod i da se sve razlike među njima svode na razlike imena, vera, pisma, a u slučaju Slovenaca, delimično i jezika. Srpski političari su mislili da se stvaranjem Jugoslavije rešava srpsko nacionalno pitanje, pošto se srpski narod našao ujedinjen u jednoj državi. Hrvati i Slovenci su, međutim, takvu unitarnu državu doživljavali kao srpsku hegemoniju i insistirali na posebnom nacionalnom razvoju u svojim državama, odnosno autonomijama. Najmasovnija stranka kod Hrvata, Radiceva Hrvatska seljačka stranka, u svome programu se izjasnila za državno uređenje Jugoslavije koje bi počivalo na konfederalnom odnosu između Srbije i Hrvatske. Za Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Vojvodinu predviđao se plebiscit o izjašnjavanju kojoj od ove dve konfederalne jedinice – Srbiji i Hrvatskoj – treba da se priključe, sa ili bez autonomnog statusa.⁷ Taj dualistički koncept državnog uređenja kod Hrvata bio je dominantan i konstantan za svo vreme prve Jugoslavije, mada je bilo povremenih odstupanja i kompromisa.

Pitanje rascepa Jugoslavije i preuređenja njenih unutrašnjih granica postavilo se u leto 1928, u vreme oštре državne krize, koja je nastala posle atentata Puniše Račića u Skupštini, kojom prilikom je ubijeno ili ranjeno nekoliko poslanika HSS. Poslanici Seljačko-demokratske koalicije (SDK) napustili su, u znak protesta, Skupštinu i bojkotovali njen dalji rad, a stizali su i izveštaji da će u Zagrebu proglašiti otcepljenje Hrvatske od Jugoslavije. Tim povodom je održana u dvoru 7. jula 1928, pod predsedništvom kralja Aleksandra konferencija vlade, na kojoj je razmatrano kako da se takav razvoj predupredi. Bilo je i ideja da jednostavno treba »amputirati« Hrvatsku od Jugoslavije i povući vojsku na određene nove granice. Na jednoj geografskoj karti bile su ucrtane nove granice Jugoslavije prema Hrvatskoj, koje su išle na severu od Virovitice, skoro pravom linijom preko Bihaća i spuštale se na more iznad Šibenika. Sve se ipak završilo tako što je Pribićević, vođa SDK, u javnoj izjavi odrekao bilo kakve zahteve Hrvata koji bi išli van granica Jugoslavije.⁸

⁶ Te oblasti su: 1. Bihaćka, 2. Sarajevska, 3. Travnička, 4. Tuzlanska, 5. Vrbavska (Banja Luka), 6. Mostarska.

⁷ Temeljni nauk ili program Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), Dodatak programa HRSS, Božićnica 1923, 16—17.

⁸ »Public Record Office«, FO, 371/12929, intervju koji je kralj Aleksandar dao dopisniku londonskog »Daily Telegraph«, na Bledu 11. IX 1928.

Geografsku kartu sa amputiranim granicama Hrvatske preneo je u svom izveštaju i britanski poslanik iz Beograda, a u zemlji kartu su objavile »Novosti« (Zagreb), 24. IX 1928, 2.

Iako se sve na tome svršilo državna kriza time nije bila razrešena. Novi vođa Hrvatske seljačke stranke, Maček, izjašnjavao se za preuređenje Jugoslavije na osnovi labave »personalne unije«, a kao obrazac te unije nudio je primer odnosa dve suverene države Velike Britanije i Kanade u okviru Komonvelta. Početkom januara 1929. u razgovoru s kraljem Aleksandrom prihvatao je preuređenje zemlje u sedam federalnih jedinica, među kojima bi Hrvatska bila uspostavljena u granicama sve do Zemuna i Boke kotorske. Kralj je kasnije tumaćio da su ti »preterani« Mačekovi zahtevi, na koje nije mogao pristati ni kao »Srbin«, bili neposredan povod što je morao pribeci suspendovanju ustava i uvođenju ličnog režima, koji je ukinuo i dotadašnje unutrašnje granice Jugoslavije, uspostavljene među oblastima.

Zakonom o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja od 3. oktobra 1929. godine promenjen je službeni naziv države od Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Kraljevinu Jugoslaviju, a državna teritorija podeljena na devet upravno-teritorijalnih celina – banovina, koje su nosile ove nazive:

1. Dravska banovina sa sedištem u Ljubljani;
2. Savska banovina sa sedištem u Zagrebu;
3. Vrbaska banovina sa sedištem u Banjoj Luci;
4. Primorska banovina sa sedištem u Splitu;
5. Drinska banovina sa sedištem u Sarajevu;
6. Zetska banovina sa sedištem na Cetinju;
7. Dunavska banovina sa sedištem u Novom Sadu;
8. Moravska banovina sa sedištem u Nišu;
9. Vardarska banovina sa sedištem u Skoplju.

Područje Beograda sa Zemunom i Pančevom izdvojeno je u posebnu upravnu celinu pod neposrednim nadzorom Ministarstva unutrašnjih dela.

Ustav od 1931. godine izvršio je i detaljna razgraničenja između banovina. Prema članu 83. toga ustava,⁹ pojedine banovine imale su ove granice:

Dravska banovina obuhvatala je teritoriju oivičenu sa zapada i severa državnom granicom prema Italiji, Austriji i Mađarskoj do mesta gde državna granica seče reku Muru; odatle granica ide istočnim, odnosno južnim obodima srezova: Lendava, Ljutomir, Ptuj, Šmarje, Brežice, Krško, Novo Mesto, Črnomelj, Kočevje i Logatec, obuhvatajući sve ove srezove.

Savska banovina ograničena je sa severne strane do reke Mure Dravskom banovinom zatim rekom Murom i dalje državnom granicom prema Mađarskoj do mesta gde ona napušta reku Dravu, odatle ide Dravom i Dunavom do Iloka. Od reke Dunava do reke Save granica ide istočno od Vukovara, Vinkovaca i Županje, obuhvatajući i ova mesta, dalje rekom Savom do utoka Une, a zatim rekom Unom do Dvora (jugozapadno od Kostajnice). Od ovog mesta do Jadranskog mora (Moralički kanal) granica ide južnom ivicom sreza Vojnić, istočno od Slunja, Korenice i Donjeg Lapca, južno od Gračaca i Gospića, obuhvatajući sva ova mesta. Obalom mora granica ide tesnacom Ljubaškim, kanalom Nova Poljana između ostrva Mion i Planik, severno od ostrva Olib i Silva do državne granice na Jadranskom moru.

⁹ Ustav Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1931.

Vrbaska banovina prostire se severno od Dvora (obuhvatajući i ovo mesto), do reke Une i utoke ove reke u Savu; zatim granica ide rekom Savom, istočno od Dervente i Gračanice do reke Bosne kod mesta Dolca; odatle granica ide severno od srezova Žepče, Zenice i Travnika do planine Vlašić, zatim istočnom padinom Lesine, preko Radanje planine granica izlazi na Rakovce, odatle grebenom preko Šuljage, Demirovca i Crnog Vrha na Mali Vitorog. Od Malog Vitoroga granica ide istočnim i jugozapadnim obodom Glamočkog sreza do spram planine Staretine; odatle granica preseca u zapadnom delu Livanjsko polje, zatim ide južnom i zapadnom ivicom Bosanskog Petrovca do tromeđe srezova Donji Lapac, Knin i Bosanski Petrovac. Odatle, severoistočno od Dvora, granica ide označenom granicom Savske banovine.

Primorska banovina se sa severne strane graniči označenim granicama Savske i Vrbaske banovine sve do tromeđa srezova Jajca, Bugojna i Travnika. Od ove tačke granica ide istočnom ivicom sreza Bugojno i severnom ivicom sreza Konjic, zatim istočno od Mostara do tromeđe srezova Mostar, Stolac, Nevesinje. Na Jadransko more granica prolazi Neretvanskim i Pelješačkim kanalom do državne granice na Jadranskom moru.

Drinska banovina ograničena je sa zapadne strane granicama Primorske i Vrbaske banovine, a sa severa rekom Savom do utoka reke Kobilare. Odatle do zapadne granice Primorske banovine na planini Treskavici, istočno od Obrenovca, spušta se delom južnim obodom srezova Dračevskog, Ariljskog, Zlatiborskog, Višegradskog, Čajničkog, Rogatičkog i Sarajevskog, obuhvatajući sve ove srezove.

Zetska banovina ograničena je sa severne strane južnim granicama Primorske i Drinske banovine sve do tromeđe srezova Dragačevskog, Žičkog i Studeničkog. Od ovog mesta do državne granice sa Albanijom granična linija ide istočnim obodom srezova Studeničkog (Raške), Deževskog (Novog Pazara), Mitrovačkog, Dreničkog (Srbica) i Podrimskog, obuhvatajući sve ove srezove. Dalje, linija se spušta i ide državnom granicom prema Albaniji do Jadranskog mora.

Dunavska banovina sa jugozapadne strane ograničena je označenim granicama Drinske i Savske banovine, a sa severne i severoistočne državnom granicom prema Mađarskoj i Rumuniji do mesta gde granica izbija na reku Dunav. Ide zatim Dunavom do istočne ivice sreza Ramskog, skreće na jug preko jugoistočne ivice sreza Požarevačkog, produže istočnim obodom srezova Lepeničkog, Kragujevačkog i Gružanskog do Dulenskog Crnog Vrha na Gledićkim planinama, odatle izbija na severnu granicu Drinske banovine.

Moravska banovina sa severne i istočne strane oivičena je državnom granicom prema Rumuniji i Bugarskoj do južnog oboda sreza Lužničkog. Odatle granica ide južnom stranom srezova: Lužničkog, Niškog, Dobričkog, Prokupačkog, Labskog i Vučitrskog, obuhvatajući sve ove srezove i na tromeđi srezova Vučitrskog, Gračaničkog i Dreničkog izbija na označenu granicu Zetske banovine. Dalje granica ide na sever označenim granicama Zetske, Drinske i Dunavske banovine.

Vardarska banovina ograničena je sa severa označenim granicama Zetske i Moravske banovine, a sa istočne, južne i zapadne strane državnom granicom prema Bugarskoj, Grčkoj i Albaniji.

Iako je podela Jugoslavije na banovine imalo za cilj razbijanje nacionalnih teritorija, u duhu proklamovanog integralnog jugoslovenstva, novo administrativno uređenje više je štetilo srpskom nacionalnom interesu, nego na primer hrvatskom ili slovenačkom. Tako je teritorija Srbije potpuno razbijena i razdeljena u pet banovina: Dunavsku, Moravsku, Drinsku, Vardarsku i Zetsku; pojedini delovi Bosne i Hercegovine ušli su u četiri banovine: Vrbasku, Drinsku, Primorsku i Zetsku. Sve druge »nacionalne pokrajine« su uglavnom zadržale svoju celovitost: Hrvatska je uglavnom podeljena na dve banovine: Savsku i Primorsku (kojoj su pridodati i delovi Hercegovine); Slovenija je, kao celina, ostala u sastavu jedne – Dravske banovine; isto tako i Makedonija u okviru Vardarske banovine, dok je Crna Gora kao celina ušla u sastav Zetske banovine. Kompromis prema Hrvatima učinjen je i samim nazivom novih upravnih jedinica – »banovinom«, koja se javlja isključivo kao tekovina hrvatske nacionalne tradicije. Po teritoriju i broju stanovnika najveća je bila Savska banovina, sa preko 2.700.000 stanovnika, upravo stoga da bi ona obuhvatila Hrvatsku sa Slavonijom.

U banovinama su postojali, pored državnih upravnih, i samoupravni organi. I jedni i drugi bili su potčinjeni banu, koji je stajao na čelu banovine. Njega je postavljao kralj na predlog ministarskog saveta, on je bio predstavnik vrhovne vlasti i u isto vreme šef državne uprave u banovini. Samoupravne organe u banovini predstavljali su: banovinsko veće i banovinski odbor, a njihova organizacija i nadležnost određivali su se zakonom. Veće je rešavajući organ banovinske samouprave. Njega su sačinjavali banovinski većnici izabrani opštim, jednakim i neposrednim glasanjem. Banovinski odbor je bio izvršni organ banovinske samouprave, kojeg su iz sredine birali većnici. Međutim, ove odredbe o banovinskoj samoupravi nisu bile sankcionisane zakonom, pa na taj način faktički nije bila uvedena ni samouprava u banovinama.¹⁰

U oštrot oponiciji prema režimu šestojanuarske diktature i proklamovanom državnom uređenju bili su podjednako i većina srpskih građanskih stranaka i hrvatskih i slovenačkih. Ali dok su srpske stranke težile stavile na borbu za rušenje kraljeve diktature i uspostavljanje demokratskog poretku, hrvatska opozicija isključivo je bila na političkom terenu rešavanja pitanja položaja Hrvatske. U rezoluciji Seljačko-demokratske koalicije, tzv. zagrebačkim »punktacijama« (1932) traženo je vraćanje na 1918. godinu kao ishodnu tačku pregovora o državnom uređenju, kada su postojale kao posebne: Države Slovenaca, Hrvata i Srba, zatim Kraljevina Srbija i Kraljevina Crna Gora. U ovoj težnji vođstva HSS da zastupa interese svih jugoslovenskih zemalja koje su bile pod bivšom Austro-Ugarskom jasno se naziru konture jednog veliko-državnog programa. Zbog toga tada hrvatska opozicija nije prihvatala ni kompromisani predlog opozicije iz Srbije o preuređenju zemlje formiranjem četiri

¹⁰ Dr Dragoš Jevtić, *Organizacija vlasti po ustavu Kraljevine Jugoslavije od 3. IX 1931*, Arhiv za pravne i društvene nauke, 1982, br. 3, 414.

jedinice (Srbije, Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine); za HSS je na prvom mestu bio cilj ostvariti slobodnu i nezavisnu Hrvatsku, dok je zajednička država bila drugorazredno pitanje.

Do nove promene u administrativnoj podeli zemlje došlo je 1939. godine, kada je Uredbom o Banovini Hrvatskoj od 26. avgusta oformljena posebna autonomna oblast Hrvatska s posebnim statusom i uređenjem. Učinjeno je to uoči rata, da bi se »zadovoljili Hrvati« i sprečio rascep zemlje, formalno na osnovu člana 116. Ustava, kojim se predviđalo da u »izuzetnom slučaju« – rata, mobilizacije, nereda i pobune, mogu se preduzeti »sve izvanredne i neophodne mere« u celoj Kraljevini, ili u jednom njenom delu, nezavisno od zakonskih i ustavnih propisa. Time je, u stvari, izvršena revizija Ustava, posebno člana 83. koji je propisivao podelu na banovine i njihove međusobne granice. Sporazumom Cvetković–Maček od 26. avgusta 1939, kojim je stvorena Banovina Hrvatska, u njen sastav su ušli ne samo Savska i Primorska banovina (tj. teritorije Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s delom Hercegovine), već i više srezova iz drugih banovina: Dubrovnik iz Zetske, Derventa i Gradačac iz Vrbaske, Travnik, Fojnicu i Brčko iz Drinske i Šid i Ilok iz Dunavske banovine.¹¹ Tako je poremećen čitav sklop ranije utvrđenih granica: zarad stvaranja uvećane Hrvatske po nacionalnom principu, počela je parcelacija Bosne i Hercegovine, od koje je otcepljeno ukupno 13 bosansko-hercegovačkih srezova sa preko 600.000 stanovnika.

Stvaranje Banovine Hrvatske, s ciljem da se izvrši što veće nacionalno grupisanje Hrvata, imalo je za posledicu povećanje srpskog življa koji je došao pod vlast Hrvata. Zbog toga je nezadovoljstvo Srba bilo kulminiralo u organizovanom pokretu u kojem je peticijama i rezolucijama stanovništvo Kninske Krajine, Vukovara, Bosanske Krajine tražilo izdvajanje ovih teritorija iz Banovine Hrvatske i pripajanje Srbiji.

Pitanje stvaranja jedne srpske jedinice, bar teorijski, postavilo se onog časa kada je formirana hrvatska jedinica i kada je izbio u prvi plan etnički kriterijum kao osnova budućeg uređenja i teritorijalnog razgraničenja. Primenom tog kriterijuma nije bilo teško oformiti slovenačku jedinicu, koja bi se omređila u granicama Dravske banovine. U pogledu stvaranja srpske jedinice polazio se od maksimalnih zahteva, jer čistog nacionalnog rešenja nije bilo. Godine 1940. izrađen je projekt »Uredbe o organizaciji Srpske zemlje«. Prema nacrtu te uredbe, banovine – Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska spajaju se u jednu pod zajedničkim imenom »Srpske zemlje«, sa sedištem u Skoplju. Iz ovog proizlazi da bi ovu federalnu jedinicu sačinjavali: Srbija, Bosna i Hercegovina (preostali deo), Vojvodina, Crna Gora i Makedonija. Zakonodavnu vlast iz nadležnosti »Srpske zemlje« vršili bi zajednički Sabor i kralj, dok bi u nadležnost organa vlasti na celoj državnoj teritoriji Jugoslavije ostalo: spoljna politika, vojska i finansije.¹² Rat je, međutim, sprečio svaku raspravu o ovom projektu, kao i o svakom drugom predlogu državnog uređenja Jugoslavije i pitanju njenih unutrašnjih granica.

¹¹ Vid. više: Dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.

¹² Tekst »Nacrt uredbe o organizaciji Srpske zemlje« objavljen je u zbirci dokumenta: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost*, Beograd 1987, I, 569—570.

DR BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

INNER (ADMINISTRATIVE) BORDERS IN YUGOSLAVIA 1918–1941

Summary

Yugoslavia was formed in 1918 by the integration of existing separate states, Serbia and Montenegro and former Austro-Hungarian provinces: Slovenia, Croatia, Dalmatia, Bosnia and Hercegovina and Vojvodina i.e. Banat, Bačka and Baranja. Due to the ethnic conglomeration and historical circumstances, two opposing tendencies prevailed concerning the organization of the state: one, to organize Yugoslavia as a unitary state, the other, that Yugoslavia should become a confederacy. In the first case, care was taken to ignore ethnic borders, and in the second, to create separate national states within these ethnic borders. The 1921 Vidovdan constitution divided Yugoslavia into thirty-three regions whose organs had a certain autonomy, while a law issued in 1929 and confirmed by the Constitution of 1931 divided the country into nine administrative areas (banovina). In both cases borders were defined according to economic, geographic criteria, ignoring the ethnic factor. Ten years later, in 1939, Banovina Hrvatska was formed as a »corpus separatum« or an asymmetric federation, mainly by ethnic criteria: its borders included, besides Croatia and Dalmatia also parts of Bosnia and Hercegovina and Vojvodina. In 1940 a project was made to form separate »Serbian Lands«.

This contribution was based on published and unpublished sources (texts of constitutions, laws) and literature, and is part of a wider topic concerning the borders of Yugoslavia.

ŽIVKO AVRAMOVSKI
Naučni savetnik
Beograd

GRANICA KRALJEVINE SHS S ALBANIJOM

Originalni naučni rad

UDC 341.222(497.1:496.5)

Pitanje granica s Albancima postavilo se već krajem XIX veka, kad albanska država još nije postojala. Ono je naročito aktivirano za vreme Berlinskog kongresa 1878. godine, kad se odlučivalo o razgraničenju Srbije i Crne Gore s Turskom. Albanski prvaci su tada osnovali Albansku (Prizrensku) ligu, koja je povećala akciju za sprečavanje pripajanja Srbiji i Crnoj Gori teritorija koje je smatrala albanskim. Liga je tražila stvaranje albanske autonomije u okviru Turske, pri čemu je pretendovala na teritoriju Skadarskog, Kosovskog, Bitoljskog i Janjinskog vilajeta. Pošto je Srbija već posela teritoriju koja joj je priznata od strane evropskih sila na Berlinskom kongresu, Albanci nisu pružili otpor povlačenju srpsko-turske granice, ali su na zapadu oružanim akcijama sprečavali priključenje Ulcinja Crnoj Gori sve do 1880. godine.¹

Zbog važnog strateškog položaja albanske obale i Austro-Ugarska i Italija bile su zainteresovane da onemoguće da jedna od njih, ili neka treća zemlja, posedne albansku obalu, a pre svega Srbija. Zato su one ugovorima od 1887., 1897. i 1901. godine preuzele obavezu da će se zlagati da se očuva turska vlast na Balkanu dok god je to moguće, a u slučaju raspada Turske da se osnuje nezavisna albanska država.²

Početkom XX veka Austro-Ugarska i Italija razvile su živu aktivnost za jačanje svog ekonomskog i kulturnog uticaja u Albaniji. Austro-Ugarska je težila da proširi svoje posede na Balkan i ostvari prodor do Egejskog mora. Radi toga je planirala izgradnju železničke pruge preko Novopazarskog sandžaka, Kosova i Makedonije do Soluna, čime bi ujedno stvorila branu protiv izlaska Srbije na Jadransko more. Januara 1908. godine ona je uspela da dobije koncesiju za izgradnju ove pruge. Uskoro zatim, početkom marta, britanski ministar inostranih poslova lord Grej (Grey, Edward) predložio je da se u Makedoniji uvedu autonomna prava, a 10. juna su se sastali britanski kralj i ruski car i sporazumeli se o sprovođenju reformi u Makedoniji.³ To je pokazalo da sultan i njegova vlada nisu u stanju da spreče potiskivanje Turske sa Balkana. Polazeći od takve

¹ Stavro Skendi, *Albania*, II izd., New York 1956, 7, 8.

² Giovani, Zamboni, *Mussolinis Expansionspolitik auf dem Balkan*, Hamburg 1970, XVII; A. F. Pribram, *Die Politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879—1914*, Bd. I, Wien 1920, 83—106; A. Di Sangiuliano, *Briefe über Albanien*, Leipzig 1913, 98; F. Gilbert, *Les pays d'Albanie et leur histoire*, Paris 1914, 299.

³ Kondis, Basil, *Greece and Albania 1908—1914*, Thessaloniki 1976, 37, I. G. Šenković, L. G. Arš, N. D. Smirnova, *Kratkaja istorija Albanii*, Moskva 1965, 143—150.

ocene, komitet »Jedinstvo i progres« (mladoturci) doneo je odluku da izvrši revoluciju i preuzme vlast. Mladoturci su obećali ukidanje apsolutizma, uvođenje ustavnog stanja, ravnopravnost svih naroda u Imperiji i dr. Povedeni ovakvim programom, mnogi albanski intelektualci i političari saradivali su s njima. Uspeh revolucije i uvođenje ustavnog stanja doveli su do naglog porasta nacionalnih osećanja kod Albanaca. Osnivaju se albanski klubovi i otvaraju albanske škole u svim većim gradovima.⁴ Međutim, uskoro se pokazalo da mladoturci, pod udarom spoljnih teškoča,⁵ teže stvaranju jakog centralizovanog državnog aparata i otomanizaciji svih naroda u državi. Albanci, koji su se i ranije suprotstavljali takvoj politici, ustali su protiv mlatoturskog režima. To je dovelo do ustanka 1909. i 1910. godine u severnoj Albaniji i na Kosovu. Vojska je ugušila ove ustanke, mnoge albanske pravke pohapsila, škole na albanskem jeziku su bile zatvorene, a mnogi ustanici su našli utočište u Crnoj Gori.⁶ U martu 1911. godine došlo je do novog ustanka u severnoj Albaniji, koji se u junu proširio i na Kosovo i južnu Albaniju. Pošto je položaj Turske bio pogoršan zbog izbijanja italijansko-turskog rata, vlada je morala da popusti i dâ amnestiju ustanicima, dozvoli otvaranje škola na albanskem jeziku i dr.⁷

Pošto se unutrašnja kriza u Turskoj produbljivala i gubitak balkanskih poseda postajao sve izvesniji, albanski političari u Carigradu odlučili su u januaru 1912. godine da se pokrene opšti albanski ustanak koji bi obezbedio priznavanje albanske nacionalnosti i dobijanje autonomije, što bi stvorilo solidnu osnovu za ostvarenje pune nezavisnosti ako dođe do sloma Turske. Ustanak je pokrenut u proleće 1912. godine na Kosovu i u severnoj Albaniji, a uskoro se proširio i na srednju i južnu Albaniju. Već 20. maja na skupštini u Juniku kod Đakovice ustanici su zatražili ujedinjenje Albanije u jedan vilajet, škole na albanskem jeziku sa latiničkim pismom, albansku administraciju i da Albanci u vreme mira služe vojsku u Albaniji.⁸

U to vreme je protiv mlatoturske vlade postojao pokret među turškim oficirima u Bitoljskom i Kosovskom vilajetu. Koristeći takvu situaciju opozicija je pojačala pritisak na vladu i ona je 17. jula 1912. podnела ostavku. Nova vlast je uputila komisiju da pregovara sa albanskim ustanicima, koji su izneli svoje uslove u 14 tačaka. U tim uslovima nije ponut zahtev za ujedinjenje Albanije u jedan vilajet, ali se teritorijalne aspiracije vide iz činjenice da su uslovi uručeni u ime četiri vilajeta: Skadarskog, Kosovskog, Bitoljskog i Janjinskog. Preciznije o albanskim teritorijalnim pretenzijama govorilo se u memorandumu koji su albanski

⁴ B. Kondis, n. d., 37, 38.

⁵ Početkom oktobra 1908. Bugarska je proglašila punu nezavisnost, ostrvo Krit je proglašilo pričekanje Grčkoj, a Austro-Ugarska je izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine. To je doprinelo slabljenju pozicija mlatoturskog režima protiv koga su ustale i neke vojne jedinice (Vidi: B. Kondis, n. d., 41—44).

⁶ B. Kondis, n. d., Arš, Senkević, Smirnova, n. d., 143—150, F. Ahmad, *The Young Turks*, Oxford 1969, 40, 43.

⁷ Arš Senkević, Smirnova, n. d., 143—150, J. Reuter, *Die Albaner in Jugoslawien*, München 1982, 20, 21.

⁸ Skendi, n. d., 10.

političari u Carigradu pod vođstvom Ismail Kemala podneli turskoj vladi. U tom memorandumu je precizirano da se traži autonomija Albanije na sledećoj teritoriji:

ceo Janjinski vilajet,
ceo Skadarski vilajet,
iz Kosovskog vilajeta Prizrenski, Prištinski, Pećki i Novopazarski sandžak i Tetovska kaza i
iz Bitoljskog vilajeta, Korčanski, Debarski i Elbasanski Sandžak.

Vlada je morala da popušta i 4. septembra je prihvatiла sve zahteve ustanika sem zahteva za regionalno služenje vojske. To je bilo prvi put da je Porta prihvatiла teritorijalnu definiciju Albanije. Tim povodom Ismail Kemal je izjavio da su Albanci postigli svoje patriotske ciljeve i da se vraćaju lojalnosti Turskoj.⁹

Kad je počeo albanski ustanak austrougarski ministar inostranih poslova grof Berhtold (Berchtold, Leopold) predložio je velikim silama da od Porte zatraže decentralizaciju uprave, uvođenje drugih reformi i obuzdavanje balkanskih zemalja. Ovaj predlog povezan sa ustankom nije dobro primljen ni od strane velikih sila ni balkanskih zemalja. Bugarska vlada je predlog ocenila kao težnju da se stvari albanska država koja bi se proširila do reke Vardara, čime bi Austro-Ugarska dobila kontrolu nad putem za Solun.¹⁰ To je uticalo da se ubrza odluka balkanskih saveznika za pokretanje rata protiv Turske i on je počeo 9. oktobra.

Zbog početka Prvog balkanskog rata odluka turske vlade od 4. septembra o davanju autonomije Albaniji nije mogla da se sproveđe. Da bi očuvali teritorije koje su smatrali sastavnim delovima »velike Albanije«, albanski prvaci su na skupštini u Skoplju doneli odluku da se bore na strani Turske.¹¹ Međutim, poraz Turske je bio brži no što se očekivalo. Saveznici su napredovali na svim frontovima. Srpske trupe su posle razbijanja glavnine turske vojske kod Kumanova nadirale ka jugu i, posle ponovne pobjede kod Bitolja, prodrla preko Ohrida i Struge do Elbasana. Na zapadnom delu fronta srpske jedinice su prodrele u Novopazarski sandžak, deo Metohije i na Kosovo, a odatle nastavile prodiranje u Albaniju i 15. novembra izbile na jadransku obalu kod Lješa. Dve nedelje kasnije ušle su u Drač i Tiranu. Crnogorska vojska ušla je u San Đovani di Medua na obali, a na severu u delove Novopazarskog sandžaka i Metohije i opsela Skadar. Na jugu su Grci 8. novembra ušli u Solun, a na frontu u Epiru opkolili Janjinu.¹²

Kad je počeo Prvi balkanski rat, albanski prvaci su preduzeli korake za proglašenje albanske autonomije. Ismail Kemal je sa još nekim albanskim političarima iz Carigrada došao u Bukurešt, gde je 5. novembra na sastanku sa predstavnicima albanskih klubova u Rumuniji odlučeno da se formira Izvršni komitet koji će preuzeti upravu u zemlji i komisija

⁹ Stavro Skendi, *Albanian National Awakening 1878—1912*, Princeton University Press 1967, 432—433. Kondis, n. d., 74—76.

¹⁰ Kondis, n. d., 79—80.

¹¹ Isto, 84.

¹² Isto, 85.

koja će upoznati velike sile sa albanskim nacionalnim aspiracijama i teritorijama na koja polaze pravo. Skup u Bukureštu nije precizirao da li Albanija treba da bude autonomna u okviru Turske ili potpuno samostalna država. Ostavljeno je da se o tome odluči u zavisnosti od razvijka rata i stava velikih sila.¹³

Iz Bukurešta Ismail Kemal je oputovao u Beč gde je dobio političku podršku i pomoć austrijske vlade, koja je još u oktobru razmatrala razvoj događaja na Balkanu i zaključila da je interesu Dvojne monarhije da se obrazuje nezavisna albanska država. Ona je, polazeći od njihovih vojnih uspeha, prihvatala da Srbija i Crna Gora dobiju teritorijalno proširenje, ali da nipošto ne sme da se dozvoli izbijanje Srbije na Jadransko more. Najsigurniji i najefikasniji način da se to postigne bilo je stvaranje albanske države sa što većom teritorijom. Italijanska vlada je podržavala takav stav, jer je i ona bila protiv davanja pristupa albanskoj obali ma kojoj državi, kako bi time isključila i Austro-Ugarsku.¹⁴

Ovakav stav Austro-Ugarske i Italije kao i turski vojni porazi u novembru, uticali su da se definitivno napusti tradicionalna politička strategija autonomije u okviru Turske. Kad je došao u Trst, odakle je austro-ugarskim brodom nastavio za Albaniju, Ismail Kemal je 19. novembra dao izjavu da predstoji proglašenje nezavisnosti Albanije. Turska vlada nije preduzela ništa da spreči otcepljenje Albanije i proglašenje nezavisnosti, jer je bila svesna da tu teritoriju ne može da odbrani kao tursku i da je proglašenje nezavisnosti jedini način da se spreči njena podela između balkanskih suseda. Ismail Kemal je stigao u Valonu 26. novembra 1912. godine i odmah sazvao skupštinu predstavnika iz raznih krajeva Albanije, koja je 28. novembra proglašila nezavisnost i formirala privremenu vladu pod predsedništvom Ismail Kemala.¹⁵

Vidевши da joj preti potpuni slom Turska je zatražila primirje i ono je potpisano 3. decembra 1912. godine, a 16. istog meseca sastali su se predstavnici zaraćenih strana u Londonu da pregovaraju o uslovima za zaključenje mira. Narednog dana sastala se u Londonu i Konferencija ambasadora šest velikih sila. Ona je trebalo da posreduje, ali je u stvari diktirala uslove mira, odnosno podelu turskih teritorija na Balkanu. Prva odluka Konferencije ambasadora bila je da treba da se osnuje samostalna, neutralna država Albania, koja će se na jugu graničiti sa Grčkom, a na severu sa Crnom Gorom. Time je odmah na početku bilo prihvaćeno austrougarsko i italijansko stanovište da se Srbiji ne dozvoli izlazak na Jadransko more preko severne Albanije.

Veće teškoće su usledile oko određivanja granica Albanije. Austro-ugarska i italijanska vlada su ovo pitanje razmatrale još sredinom novembra 1912. godine. Grof Berhtold je 17. novembra predložio italijanskom ministru inostranih poslova San Čulijanu da treba da se osnuje životnospособна albanska država kojoj treba da pripadnu teritorije naseljene Albancima, ali da kao rezultat ratnih pobjeda Srbija treba da

¹³ Isto, 87—88.

¹⁴ Oesterreich-Ungars. Aussenpolitik von der Bosnischen Kriese 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, Vol. IV, Wien 1935, dok. 4170, 4183, 4205.

¹⁵ A. Simonard, *Essai sur l'Independence Albanaise*, Paris 1924, 125 Kondis, N. n., 90—91.

dobije Prizren, Peć i Đakovicu, a Crna Gora Skadar, ako uspe da ga osvoji. San Đulijano se saglasio sa ovim stavom i dodao da bi Crnoj Gori iz geografskih i ekonomskih razloga trebalo pored Skadra dati i San Đovani di Medua i Lješ. Međutim, krajem novembra grof Berhtold je promenio mišljenje u pogledu Skadra. Javio je San Đulijanu da bi odavanje Skadra od Albanije moglo da izazove otpor katolika iz severne Albanije i zato ga treba ostaviti Albaniji. San Đulijano se saglasio, ali je izrazio sumnju da će takvo rešenje moći da se odbrani pred ruskim insitiranjem da grad pripadne Crnoj Gori.¹⁶

Austrougarska vlada je i 10. decembra potvrdila svoj stav da Peć, Prizren i Đakovica treba da pripadnu Srbiji, dodajući i Ohrid, ali kad je počela Konferencija ambasadora u Londonu austrougarski ambasador grof Mensdorf je dobio instrukcije da taj stav svoje vlade ne obelodanjuje, već da ove gradove koristi kao kompenzaciju u pogađanjima oko određivanja albanskih granica prema Srbiji i Crnoj Gori. Zato je na početku Konferencije Mensdorf zatražio da svi ovi gradovi pripadnu Albaniji.¹⁷ Italija je odmah podržala takav stav, a iza njih je stajala i Nemačka kao lojalan saveznik iz Trojnog saveza. Protiv austrougarskog predloga su istupili ambasadori Rusije i Francuske, koji su tražili da ovi gradovi pripadnu Srbiji i Crnoj Gori, uključujući Skadar. Tako su nastala pogađanja u kojima su velike sile, grupisane u dva suprotstavljenia bloka, zauzimale staveve polazeći od sopstvenih interesa.¹⁸ U međuvremenu u Turskoj su mladoturci izvršili državni udar i prekinuli mirovne pregovore, a 3. februara 1913. godine obnovljene su borbe na svim frontovima. Posle novih poraza Turske, velike sile su 28. marta uručile Srbiji i Crnoj Gori kolektivne note u kojima je traženo da se prekinu neprijateljstva s Turskom, povuku trupe iz Albanije i obustavi opsada Skadra. Ruska vlada, koja zbog nespremnosti nije smela da rizikuje da uđe u rat, savetovala je Srbiji i Crnoj Gori da prihvate ove zahteve. Srbija se pokorila i povukla trupe iz Albanije, sem iz oblasti Mirdita, a Crna Gora se oglušila i nastavila opsadu Skadra. Odbrana Skadra predala se 23. aprila, ali je Crna Gora pod pritiskom velikih sila, koje su izvršile pomorsku blokadu njenih granica, 14. maja 1913. morala da evakuiše grad.¹⁹

Mirovni ugovor između Turske i balkanskih zemalja zaključen je 30. maja 1913. godine u Londonu. Prema njemu, Turska je izgubila sva prava na teritorije zapadno od linije Enos–Midija. Time je prekinuta svaka veza između Turske i Albanije, ali su sva pitanja vezana za albanske granice ostavljena da ih reši Konferencija ambasadora velikih sila.

Privremena vlada Ismaila Kemala podnela je Konferenciji ambasadora kartu na kojoj je označila teritorije na koje pretenduje. Linija na ovoj karti išla je crnogorsko-turskom granicom od pre balkanskih ratova, a od njene najistočnije tačke nastavljala prema istoku zahvatajući Rožaje i Kosovsku Mitrovicu, zatim Prištinu, Gnjilane, Kumanovo, Skoplje, Velenje, Prilep, Bitolj, Florinu i ostavljajući celo Ohridsko i Prespansko jezero

¹⁶ Skendi, *Albanian National Awakening*, 456. Kondis, n. d., 89, 90.

¹⁷ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–13*, Cambridge Press 1938, 255, 257.

¹⁸ P. Pipinelis, *Europe and the Albanian Question*, Chicago 1963, 9, 10.

¹⁹ Arš, Senkevič, Smirnova, n. d., 176, 177.

Albaniji, išla na jug do jugoistočno od Mecova izbijala na grčko-tursku granicu od pre balkanskih ratova i tom granicom nastavljala do zaliva Arta. To je granica koja se sa manjim modifikacijama javlja kad god je kasnije potezano pitanje »velike Albanije«. Ova granica nije imala podršku nijedne velike sile, jer je išla daleko preko granica koje je za Albaniju nastojala da postigne Austro-Ugarska. Nasuprot ovoj granici, sile Antante su podnele predlog za protezanje albanske granice koji se bazirao na zahtevima Crne Gore, Srbije i Grčke. Ova granica je polazila od ušća reke Mat na severoistok razvođem između slivova reke Mat i Drim, a zatim povijala prema jugu razvođem između Crnog Drima s jedne i reke Mat i Škumbe s druge strane, prolazila zapadno od Ohridskog jezera, povijajući dalje prema jugozapadu i izbijala na jadransku obalu južno od Valonskog zaliva, ostavljući Korču, Argirokastro, Sarandu, Himaru, Delvinu i Janjinu Grčkoj.²⁰

U toku dugih pogodađanja između velikih sila postignuto je kompromisno rešenje prema kome je Crna Gora dobila Peć i Đakovicu, a Srbija Prizren, Debar i Ohrid, dok je Skadar ostavljen Albaniji. Za obeležavanje granične linije formirane su dve međunarodne komisije, jedna za granicu prema Grčkoj i druga za granicu prema Crnoj Gori i Srbiji. Komisija za razgraničenje s Grčkom završila je rad 13. decembra 1913. godine, a komisija za razgraničenje sa Crnom Gorom i Srbijom nije uspela da završi rad ni do izbijanja Prvog svetskog rata.

Novostvorena albanska država nije još uspela da se konsoliduje niti su definitivno bile određene njene granice, a iste sile koje su učestvovalе u njenom stvaranju 1912/13. godine, čim je počeo Prvi svetski rat, pokazale su spremnost da je rasparčaju i likvidiraju njenu nezavisnost.

Kad je počeo rat, Austro-Ugarska je nastojala da na granici prema Albaniji otvari još jedan sporedan front protiv Srbije i tamo veže deo njenih vojnih snaga. Za to je koristila loše stanje na srpsko-albanskoj granici, jer su mnogi Albanci sa teritorije Kosova i Metohije emigrirali u Albaniju i tamo formirali čete koje su upadale na teritoriju Srbije i izazivale manje lokalne pobune albanskog stanovništva. Austro-Ugarska je finansirala i naoružavala ovu kosovsku emigraciju, pre svega grupe pod vodstvom Bajrama Curića, Hasana Prištine i Ise Boljetinija. Organizovanje oružanih grupa i pripremanje upada vršeno je uz pomoć austrougarskih oficira, koji su u tom cilju upućivani u Albaniju.²¹

Esad-paša, koji se na početku rata nalazio u Parizu, odlučio je da stane na stranu Antante, jer je samo tako mogao da spreči puno političko potčinjavanje Albanije Austro-Ugarskoj. To se poklapalo i sa interesom Srbije da onemogući da Austro-Ugarska od Albanije načini još jedan bedem u sistemu okruženja Srbije neprijateljskim državama. Zbog toga je srpska vlada održavala kontakte sa Esad-pašom još dok je bio

²⁰ Kondis, n. d., 114—116, G. Zamboni, n. d., XXII.

²¹ Dušan T. Batačović, *Esadpaša Toptani i Srbija 1915. godine*, Istoriski institut, Beograd, Zbornik radova, knj. 4, materijali sa naučnog skupa »Srbija 1915. godine«, Beograd 1986, 302—303; B. Hrabak, *Stanje na srpsko-albanskoj granici i pobuna Arbanasa na Kosovu i Metohiji*, Istoriski institut, Beograd, Zbornik radova sa naučnog skupa »Srbija 1915. godine«, Beograd 1986, 63, Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1985, 219—223.

u Parizu. Pošto je bio postignut načelni sporazum oko uslova buduće saradnje, Esad-paša je početkom septembra preko Soluna došao u Niš i 17. septembra potpisao sa Nikolom Pašićem tajni sporazum o saradnji. Prema ovom sporazumu, Esad-paša se obavezao da Srbiji dozvoli izgradnju železničke pruge do Drača na jadranskoj obali uz nadoknadu vlasnicima zemljišta koju bi platila Srbija. Pored toga, predviđalo se da Srbija i Albanija zajednički istupaju prema inostranstvu i da imaju zajedničku odbranu i zajedničke carine. Esad-paša je prihvatio i obavezu da posle završetka rata srpsko-albansku granicu odredi jedna mešovita srpsko-albanska komisija za razgraničenje. Srpska vlada je Esad-paši obećala podršku da postane vladar Albanije, a odmah mu je pružila pomoć u novcu i naoružanju i omogućila mu je da na terenu Debra prikupi oko 4000 dobrovoljaca. Sa ovim ljudima on je prodro u Albaniju i krajem septembra bez otpora ušao u Drač. Tu se odmah proglašio za gospodara srednje Albanije, predsednika vlade i vrhovnog komandanta oružanih snaga i preuzeo mere za obustavljanje upada oružanih četa na teritoriju Srbije.²²

Austro-Ugarska se nije mirila sa učvršćenjem vlasti Esad-paše, a time i uticaja Srbije i sila Antante u Albaniji. Kad je novembra 1914. godine Turska prišla Centralnim silama i objavila sveti rat silama Antante i njenim saveznicima, među svoje neprijatelje ubrojila je i Esad-pašu. To je u Albaniji izazvalo ustanak muslimanskih fundamentalista pod vođstvom mladoturskih oficira protiv njega. Ustanici su tražili vraćanje turške vrhovne vlasti i povratak zapadne Makedonije, Kosova i Metohije Turškoj. Ustanici su početkom januara 1915. opkolili Drač, a sredinom februara grupacija od nekoliko hiljada Albanaca pod vođstvom Hasana Prištine izvršila je dva upada na srpsku teritoriju.²³

U decembru 1914. godine srpska vlada je odlučila da preduzme vojnu intervenciju da bi stanje u Albaniji rešila u korist Esad-paše. Kad je on dospeo u težak položaj u opkoljenom Draču, ona je zatražila od sila Antante saglasnost da uputi trupe u Albaniju da bi posele strateške položaje i sprecile isterivanje Esad-paše, što bi značilo jako pogoršanje položaja Srbije na toj strani. Međutim, sile Antante nisu dale saglasnost za ulazak srpskih trupa u Albaniju da se ne bi osujetilo priključenje Italije Antanti. Krajem aprila 1915. položaj Esad-paše je postao kritičan i on je od srpske vlade zatražio hitnu pomoć. U toku maja učestali su upadi albanskih četa na srpsku teritoriju i vlada je odlučila da preduzme akciju za spašavanje Esad-paše ne čekajući saglasnost sila Antante. Vojna akcija je počela 29. maja 1915. godine i za desetak dana srpske trupe su ušle u Podgradec, Elbasan, Tiranu i Kavaju, razbile ustanike i oslobodile Drač opsade. Istovremeno, crnogorske trupe opkolile su Skadar i prodrele do Sv. Jovan Medovanskog, a grčke trupe su proširile svoju okupacionu zonu na Koču.²⁴

Zbog protesta sila Antante srpske trupe su se posle završene akcije za deblokadu Drača morale povući iz Albanije i zadržale su samo neke strategijske tačke u blizini granice.

²² D. Bataković, n. n., 305—307.

²³ B. Hrabak, n. n., 64, 65.

²⁴ Isto, 65, D. Bataković, n. n., 308—309.

Pošto je srpskom vojnom intervencijom poboljšan položaj Esad-paše u srednjoj Albaniji, u Draču je 28. juna 1915. godine potpisani dopunski sporazum između njega i srpske vlade. Ovim sporazumom je bilo predviđeno stvaranje realne unije između Srbije i Albanije. Esad-paša je prihvatio da se izvrši ispravka granice u korist Srbije, tako što bi njoj pripali Podgradec, Golo Brdo, Debarska Malesija, Ljuma i Hae do Spača i da Srbija može ta mesta da drži u svojim rukama dok velike sile ne odluče o srpsko-albanskoj granici. Srbija se obavezala da će štititi celokupnost albanske teritorije od pretenzija drugih država i pružiti pomoć Esad-paši da uništi neprijatelje u Albaniji ako se za to ukaže potreba.²⁵

Posle okupacije Srbije okupirana je bila i cela Albania. U tome su učestvovali i neutralne države Grčka i Italija. Italija je još 30. oktobra 1914. godine okupirala ostrvo Saseno, a 26. decembra i Valonu sa zaleđem. U novemburu iste godine Grčka je, uz saglasnost sila Antante, okupirala delove južne Albanije (severni Epir). Iako je grčka okupacija trebalo da ima samo privremeni karakter, grčka vlada je u okupiranim područjima zavela svoju civilnu upravu i uključila u grčki parlament poslanike sa okupiranog područja, ali su oni na intervenciju sila Antante morali biti povućeni. Posle sloma Srbije severni i deo srednje Albanije do reke Škumbe okupirale su austrougarske trupe. Bugarske trupe su ušle zapadno od Ohridskog jezera i posele Elbasan, a posle uspostavljanja Solunskog fronta delove južne Albanije okupirale su francuske trupe. Srednju Albaniju južno od reke Škumbe okupirala je Italija.²⁶

Obe zaraćene strane koristile su teritoriju Albanije kao »nagradu« za pridobijanje novih saveznika. Sile Antante su tajnim Londonskim ugovorom od 26. aprila 1915. godine (član 6. i 7) obećale Italiji puni suverenitet nad ostrvom Sasenom i Valonom sa prostranim zaleđem do reke Vojuše na severu i istoku i oblasti Himara na jugu. Pored toga, bilo je predviđeno stvaranje male neutralne albanske države pod protektoratom Italije, koja bi predstavljala albanske interese u inostranstvu. Ugovor je takođe predviđao mogućnost da severna Albania bude priključena Srbiji i Crnoj Gori, južna Grčkoj, a Italija se obavezala da se tome ne protivi.²⁷

Centralne sile su sa svoje strane južnu Albaniju sa Valonom nudile Grčkoj samo za očuvanje neutralnosti, a kalkulisano je i s mogućnošću da se ona ustavi Bugarskoj samo da se Italija, kao glavni suparnik Austro-Ugarske za gospodstvo na Jadranskom moru, potisne iz Valone. U toku kontakata sa srpskom vladom za zaključenje separatnog mira Centralne sile su i njoj nudile teritorijalni izlaz na Jadransko more preko severne Albanije.²⁸

Svaka od zainteresovanih velikih sila nastojala je da još u toku rata ostvari svoje ambicije u Albaniji. Francuska je 10. decembra 1916. godine proglašila u svojoj okupacionoj zoni Autonomnu Republiku Korču, sa albanskom administracijom i zastavom Skenderbega kojoj je bila dodata i traka francuske trobojke, što je asociralo na francuski protektorat.

²⁵ D. Bataković, n. n., 309—311.

²⁶ Arš, Senkevič, Smirnova, n. d., 182, 183.

²⁷ Isto.

²⁸ Fischer, Fritz, Griff nach der Weltmacht, *Die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf 1961, 197.

Ubrzo zatim, u januaru 1917. godine, komandant austrougarskih trupa u Albaniji je, povodom prve godišnjice njihovog ulaska u Albaniju, objavio deklaraciju u kojoj se tvrdilo da se Austro-Ugarska bori i za interes Albanije i obećavalo da će albanskom narodu, kad za to bude sazreo, biti data autonomija pod protektoratom Austro-Ugarske. I Italija je nastojala da realizuje obećanje dobijeno tajnim Londonskim ugovorom iz 1915. godine, pa je general Ferero 3. juna 1917. proglašio osnivanje ujedinjene nezavisne Albanije pod protektoratom Italije.²⁹

U Prvom svetskom ratu aktivirano je i pitanje budućnosti Kosova, pre svega u projektima Centralnih sila o budućem poretku na Balkanu. Kao direktno zainteresovana za ovo područje, odlučujuću ulogu u tome imala je Austro-Ugarska. Njen stav prema Kosovu bio je uslovljen njenom opštom politikom prema Srbiji. Prilikom donošenja odluke za napad na Srbiju zauzeto je stanovište da Srbiju treba teritorijalno umanjiti do te mere da više ne predstavlja vojni i politički faktor koji bi mogao da ugrozi bezbednost Monarhije. Pri tome je prevagnulo mišljenje da ne treba vršiti veće aneksije srpske teritorije da se ne bi povećavao broj Srba u Monarhiji, koji je i dотле predstavljao problem. Umesto toga, zauzet je stav da na račun Srbije treba dozvoliti teritorijalno proširenje njenih suseda: Bugarske, Grčke, Albanije, a možda i Rumunije.³⁰

Polazeći od ovakvog stava prihvaćeni su svi bugarski teritorijalni zahtevi koje je iznела bugarska vlada u toku pregovora za ulazak u rat na strani Centralnih sila. Prema Ugovoru o savezu i Tajnoj konvenciji od 6. septembra 1915. godine, njoj je kao nagrada za učešće u ratu protiv Srbije garantovano prisajedinjenje cele Vardarske Makedonije i cele istočne Srbije do Morave. Ostatak Srbije trebalo je da bude umanjen austrougarskom aneksijom Mačve i Beograda, a na jugu oduzimanjem Kosova i Metohije, koje je austrougarska vlada želela da pripoji Albaniji. O budućnosti tako uvećane Albanije nije postojao jedinstven stav. Vrhovna komanda je zagovarala aneksiju Kosova i Metohije i Albanije, bez južne Albanije koja bi bila ustupljena Grčkoj. Nasuprot tome, Ministarstvo spoljnih poslova je smatralo da je za Dvojnu monarhiju povoljnije rešenje ako se očuva nominalna nezavisnost Albanije pod protektoratom Austro-Ugarske, jer bi to predstavljalo manje političko i finansijsko opterećenje za nju.³¹

Posle potpisivanja primirja sa Centralnim silama u novembru 1918. godine i povlačenja austrougarske vojske sa albanske teritorije, ovu su okupirale italijanske, srpske i francuske trupe. Prema sporazumu generala Franše Deperea (Franchet d'Espérey), komandanta međusavezničkih trupa na Solunskom frontu, i generala Pjećentinija (Piacentini, Renato), komandanta italijanskih trupa na Balkanu, određena je linija primirja, koja je bila demarkaciona linija između srpskih i italijanskih trupa. Ova

²⁹ Arš, Senkević, Smirnova, n. d., 184, Živko Avramovski, *Albanija između Jugoslavije i Italije 1918—1924. godine*, »Vojnoistorijski glasnik«, br. 3, 1984, 164.

³⁰ Protokolle der Gemeinsamen Ministerrates der Öesterreichischen Monarchie (1914—1918), Budapest 1966, 153, 194.

³¹ Živko Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914—1918*, Beograd 1986, 150—170.

linija se na jugu protezala duž grčko-albanske granice od 1913. godine, dok je u srednjem i severnom delu odstupala od nje i protezala se istočno od Ohridskog jezera i reke Crni Drim, otprilike linijom koju su 1913. godine predlagale zapadne sile za srpsko-albansku granicu. Na severozapadnom delu linija je išla dolinom Drima, a onda odstupala od nje na severozapad, povijala ka jugu, zahvatala Skadar i izbijala na obalu kod ušća reke Bojane u more. Štu teritoriju unutar linije primirja, izuzev područja Korče koje su držale francuske trupe, okupirala je italijanska vojska, a do linije primirja srpska vojska.³²

Na severozapadnom delu srpska vojska se nije držala linije primirja i 30. oktobra 1918. zauzela je Skadar. Narednog dana u Skadar su ušle italijanske trupe, a uskoro i francuske i britanske, pa su srpske trupe 3. novembra morale da napuste grad. Posle odlaska srpskih trupa Italijani su u Skadru razvili jaku propagandu prikazujući se kao borci za očuvanje nezavisnosti Albanije, sve sa ciljem da onemoguće eventualno pripajanje Skadra Crnoj Gori. Odmah posle povlačenja srpskih trupa u Skadru je 28. novembra 1918. godine održana proslava dana nezavisnosti Albanije, kojom prilikom su se čuli i zahtevi za velikom Albanijom uključujući Novi Pazar i Skoplje. Uz italijansku pomoć, Skadar postaje centar antijugoslovenske propagande. Tu se okuplja kosovska emigracija i početkom januara 1919. godine formiran je Kosovski komitet na čelu sa Hasanom Prištinom, koji pokreće i svoj list »Populi« (Narod). Tu se koncentrišu i pristalice kralja Nikole, koji, takođe uz pomoć Italije, vode antijugoslovensku propagandu.³³ Pod uticajem ove udružene propagande u februaru 1919. izbio je ustank Albanaca u Plavu i Gusinju. Posle ugušenja ustanka, oko 2.000 izbeglica slilo se u Skadar.

Italija je preduzimala mere da očuva stečene pozicije u Albaniji. U tom cilju 25. decembra 1918. godine organizovala je sazivanje Albanskog kongresa. Skup je održan 25. decembra 1918. godine u Draču. Tada je formirana privremena vlada pod predsedništvom Turhan-paše Permetija, poznatog italofila. Ova vlada je odmah pozvala italijanske stručnjake da organizuju državni i vojni aparat i bila je spremna da prihvati za albanskog vladara princa iz dinastije Savoja. Time je trebalo da Italija legitimnim putem obezbedi ciljeve koje je istakla proglašenjem protektorata 1917. godine. Dračka vlada je uputila svoju delegaciju na Konferenciju mira u Parizu.

Jugoslovenska vlada je formiranje vlade Turhan-paše ocenila kao opasan italijanski manevr, pogotovo što su s njom usko sarađivali kosovski emigranti.³⁴ Zbog toga je, nasuprot Turhan-paši, podržavala Esad-pašu Toptanija koji se na čelu druge, nezvanične, delegacije pojavio u Parizu u svojstvu poslednjeg legalnog predsednika albanske vlade iz 1914.

³² Sreten Draškić, *Albansko pitanje na Konferenciji mira u Parizu 1919. godine, »Ideje«*, br. 5—6, Beograd 1987, 21, 22.

³³ Dimitrije Vujović, *Oslобodenje Skadra 1918. godine i stanje na crnogorsko-albanskoj granici*, »Istorijski zapisi«, god. XII, knj. XVII, 1/1960, 3 i dalje.

³⁴ Ekrem bey Vlora, *Lebenserinnerungen II*, 1912—1921, München 1923, 69 i G. Zamboni, n. d., L.

godine i predsednika emigrantske vlade iz 1916. godine, koja je sa albanским odredom od 1800 ljudi učestvovala na Solunskom frontu na strani sila Antante.³⁵

Italija je na Mirovnoj konferenciji nastojala da dobije u posed Valonu sa zaleđem i mandat nad Albanijom, tvrdeći da Albanci nisu u stanju da sami organizuju državnu upravu. Zapadni saveznici su pokazivali sklonost da uvaže italijanske zahteve, pa je jugoslovenska delegacija na Konferenciji mira insistirala na nezavisnosti Albanije da bi se onemogućilo zakoračenje Italije na Balkan i time opasno uklještenje Jugoslavije sa jugozapada. U tom duhu bio je redigovan Pašićev memorandum podnet Konferenciji, koji je delegacija Kraljevine SHS prihvatile na sednici od 22. septembra 1919. godine.³⁶

Ukoliko ne bi uspela ova solucija, u memorandumu je bilo rezervisano pravo na teritorijalnu kompenzaciju u severnoj Albaniji. Protiv ovakvog stava negodovao je predsednik Crne Gore Radović, koji je zahtevao da se odmah traži priključenje Skadra Crnoj Gori.³⁷ Povodom Radovićeve intervencije odlučeno je 27. maja 1919. godine da se Konferenciji uputi nota, u kojoj će biti naglašeno da će Kraljevina SHS izneti svoje revandikacije na severnu Albaniju, u slučaju da ne bude prihvaćena njena potpuna autonomija.³⁸

Kao protivnik italijanskog zakoračenja na Balkan javila se i Grčka. Da bi se onemogućilo udruženo jugoslovensko-grčko suprotstavljanje italijanska vlada je 29. jula 1919. godine potpisala s Grčkom tajni sporazum, poznat kao »sporazum Titoni–Venizelos«. Prema ovom sporazumu italijanska vlada se obavezala da pruži podršku grčkim pretenzijama na južnu Albaniju i Traku, a grčka vlada je za uzvrat obećala da će priznati italijanski suverenitet nad Valonom i mandat nad ostalim delom Albanije.³⁹

Zapadni saveznici su u memorandumu od 9. decembra 1919. godine predložili za Albaniju granice koje su bile utvrđene na Londonskoj konferenciji 1913. godine, ali su priznavali Italiji puni suverenitet nad Valonom sa potrebnim zaleđem i mandat za administraciju albanske države pod kontrolom Društva naroda. Takođe je predviđeno i zadovoljenje grčkih revandikacija u južnoj Albaniji.⁴⁰ U takvim uslovima jugoslovenska delegacija je smatrala da treba povesti aktivniju politiku prema Albaniji. Nikola Pašić je u pismu vlasti krajem decembra isticao da je došao moment da se menja politika prema albanskom pitanju. On je pisao: »Pošto ne možemo da vaspostavimo stanje kakvo je bilo pre evakuacije naše vojske i prve države Esad-paše, usled nadiranja Italije i podržavanja Italije od strane Sile; pošto Sile hoće da primene Londonski ugovor i neće biti Arbanije kakvu smo mi branili, već će saveznici dati Italiji Valonu

³⁵ *Mémoire présenté à la Conference de la Paix à Paris par son Excellence le général Essad Toptoni, président du gouvernement d'Albanie*, Paris, 16. IV 1919. S. Draškić, n. n., 22–23.

³⁶ B. Krizman, B. Hrabak, *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, Beograd 1960, 56.

³⁷ Isto, 96, 98.

³⁸ Isto, 131, 133.

³⁹ I. Godart, *L'Albanie en 1921*, Paris 1922, 200 i V. Jugović, *Italijanska politika u Albaniji*, »Novi život«, Beograd II 1922, 12.

⁴⁰ B. Krizman, B. Hrabak, *Zapisnici*, 219.

sa hinterlandom i protektorat nad izvesnim delom Arbanije, – to, pod takvim okolnostima, mi moramo da tražimo druge i bolje granice prema arbanskim teritorijama koje će potpadati pod italijanski protektorat». On je predlagao da se traži kao minimum granica duž Crnog i Velikog Drima do ušća, a kao maksimum duž reke Mat od ušća do izvora, a odatle pravo na istok do Crnog Drima.⁴¹

Kako se i delegacija Dračke vlade u Parizu pribajavala ostvarenja italijanskih pretenzija, njeni članovi su počeli da se približavaju jugoslovenskoj delegaciji, a pošto je istovremeno u Albaniji sve više jačao pokret za proterivanje italijanske okupacione vojske, jugoslovenska delegacija je 17. decembra 1919. godine odlučila da sugerise vladi odobrenje većih finansijskih sredstava koja bi bila upotrebljena za finansiranje akcije za pokretanje antiitalijanskog ustanka u Albaniji, a isto tako i za finansijsko podržavanje obeju albanskih delegacija na Mirovnoj konferenciji. Odlučeno je isto tako da se na svaki način obezbedi isključenje italijanskog uticaja u severnoj Albaniji, dobijanjem ili granica duž Drima ili mandata nad ovim delom Albanije.⁴²

U toku decembra vođene su na sednicama delegacije duge diskusije o pitanju stava prema Albaniji. U odgovoru na memorandum zapadnih sila od 9. decembra 1919., koji je delegacija dala 8. januara 1920., odobrjeno je da se prihvati davanje mandata Italiji nad Albanijom. To je okarakterisano kao ponavljanje slučaja sa davanjem mandata Austro-Ugarskoj nad Bosnom i Hercegovinom na Berlinskom kongresu. U odgovoru je isticano da bi takvo rešenje stvorilo u korist Italije ofanzivnu granicu protiv naše države, koja bi bila »lišena sredstava da se brani«. Kao najbolje rešenje zastupano je stvaranje nezavisne države Albanije u granicama od 1913. godine i sa autonomnom administracijom. Istovremeno, tražena je ispravka granica na severu u korist Jugoslavije. U slučaju da ovo rešenje ne bi bilo prihvaćeno, odnosno da južna Albania bude data Grčkoj i Italiji, traženo je priključenje severne Albanije do Drima Jugoslaviji.⁴³

Stav jugoslovenske vlade u vezi Albanije iznet je u telegramu od 12. januara 1920. godine: »Za Albaniju tražimo punu nezavisnost u granicama određenim Londonskom konferencijom 1913. godine sa potrebnim korekturama srpsko-albanske granice.«⁴⁴

Predlažući opšte rešenje jadranskog pitanja Francuska i Engleska su 13. i 20. januara 1920. godine predložile da Rijeka bude dodeljena Italiji, a da Jugoslavija kao kompenzaciju dobije severnu Albaniju do Drima sa Skadrom.⁴⁵ Američki predsednik Vilson je, međutim, intervenisao kod engleske i francuske vlade protiv deobe Albanije. Ove su oduštale od svog projekta i tako je albansko pitanje odvojeno od riječkog.

⁴¹ Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, f. 37, referat pomoćnika ministra inostranih poslova Ivo Andrića od 30. I 1939.

⁴² B. Krizman, B. Hrabak, *Zapisnici*, 207, 209.

⁴³ Kao napomena 41.

⁴⁴ *Jadransko pitanje, Od Pariza do Rapala* (zvanični dokumenti), Beograd 1924, 54.

⁴⁵ Andrić u pomenutom referatu (napomena 41) beleži da je Klemanso (Clémenceau, Georges-Benjamin) 13. januara 1920. godine rekao Nikoli Pašiću: »Prema tome, država SHS uspeće se na vrhunac svoje moći, pa još kada bude imala Skadar, Drim i Sv. Jovana Medovanskog.«

Pašić je ovakav razvoj događaja ocenio kao nepovoljan za Jugoslaviju, jer bi u slučaju kompleksnog rešavanja jadranskog pitanja Jugoslavija mogla da računa na kompenzacije u severnoj Albaniji za ustupke u pitanju Rijeke.⁴⁶

U prvoj polovini marta došlo je do povlačenja francuskih jedinica iz Skadra.⁴⁷ Posle povlačenja francuske vojske postalo je sigurno da Jugoslavija neće moći da dobije ovaj grad. Pašić je zato predlagao da se, pozivajući se na ekonomske razloge koje je Vilson obično uvažavao, traži odvajanje Skadra od Albanije sa statusom koji je bio dat Dancigu. Vlada je, međutim, instruirala 14. aprila delegaciju da treba insistirati na engleskim i francuskim predlozima od 14. i 20. januara i tražiti granicu duž Drima i rektifikaciju granice južno i zapadno od Ohridskog jezera.⁴⁸

Da bi osuđetila italijansku politiku u Albaniji, jugoslovenska vlada je pomogla sazivanje albanskog Nacionalnog kongresa u Ljušnji januara 1920. godine. Kongres je odbacio mogućnost uvođenja protektorata ili mandata nad Albanijom i oduzeo sva ovlašćenja protitalijanskoj vlasti Turhan-paše. Formirana je vlada na čelu sa Sulejmanom Delvinom, koja je povela aktivnost za odlazak stranih trupa iz Albanije. U martu mesecu francuske i britanske trupe napustile su Skadar, a u maju i italijanske, koje su se evakuisale iz cele srednje Albanije i koncentrisale su se u Vailoni i širem zaleđu. Maja meseca francuske trupe su napustile i Korču. Posle toga još su grčke trupe držale 27 sela unutar granica od 1913. godine i jugoslovenske trupe teritoriju do linije primirja iz 1918. godine. Albanska vlada je najpre koncentrisala napore za dobijanje Valone. Posle neuspelih pregovora od juna 1920. godine počele su i oružane akcije, koje su završene proterivanjem italijanskih trupa iz Valone, ali je Italija ugovorom od 2. avgusta uspela da zadrži ostrvo Saseno i tako obezbedi kontrolu nad Otrantskim kanalom i sa istočne strane.⁴⁹

Pošto je morala da se odrekne vojnog prisustva u Albaniji, Italija je usvojila politiku »mirnog prodiranja« u Albaniju putem ekonomske i političke akcije. Pošto su jugoslovenske trupe još ostale na albanskoj teritoriji do linije primirja, Italija je počela da istupa kao zaštitnik Albanije i da podstiče i pomaže nastojanja albanske vlade da jugoslovenske trupe silom protera sa linije primirja. Sredinom avgusta 1920. godine albanske jedinice napale su na jugoslovenske trupe i potisle ih, ali su one uskoro prešle u protivnapad i vratile se na liniju primirja. Dalji oružani sukobi obustavljeni su intervencijom britanske diplomatiјe, ali su ostali zategnuti odnosi i međusobno optuživanje za počinjene zločine nad civilnim stanovništvom u toku operacija. Takvo stanje, uz stalne lokalne sukobe, ostalo je sve do leta 1921. godine, kad su albanske trupe ponovo izvršile opšti napad. Borbe su trajale sve do oktobra 1921. godine, ali su jugoslovenske trupe zadržale sve pozicije na liniji primirja.⁵⁰ Na tim pozicijama one su

⁴⁶ B. Krizman, B. Hrabak, *Zapisnici*, 275.

⁴⁷ Trumbić i Radović su u delegaciji u Parizu zastupali gledište da jugoslovenska vojska treba odmah da uđe u Skadar i da se to savetuje vlasti. Oni su smatrali da bi time bilo u najmanju ruku postavljeno, a možda i rešeno, pitanje severne Albanije. (B. Krizman, B. Hrabak, *Zapisnici*, 276, 277).

⁴⁸ B. Krizman, B. Hrabak, *Zapisnici*, 280, 281, 284.

⁴⁹ Arš, Senkević, Smirnova, n. d., 190—196.

⁵⁰ D. Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918—1923*, Beograd 1979, 77—78.

ostale do donošenja odluke Konferencije ambasadora velikih sila 9. novembra 1921. godine o priznavanju albanske nezavisnosti u granicama iz 1913. godine. Posle ove odluke jugoslovenske trupe su napustile teritoriju Albanije koja se nalazila unutar granica iz 1913. godine. Ovom prilikom su ipak izvršene neke manje korekcije granične linije iz 1913. godine u korist Jugoslavije u oblasti Debra, Prizrena i Kastrata i u korist Albanije kod Ohridskog jezera, gde je selo Lin dano Albaniji. Za protezanje granične linije na terenu određena je međunarodna komisija za razgraničenje. Ona je radila od februara do novembra 1922. godine i završila sa određivanjem granične linije na celoj dužini granice sve do južne obale Ohridskog jezera. Tada je ostalo nerešeno pitanje pripadnosti Svetog Nauma na Ohridskom jezeru i Vrmoša na granici prema Crnoj Gori. Ovaj spor trajao je više od dve godine i rešen je u korist Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca 1925. godine, čime je završeno razgraničenje.

ŽIVKO AVRAMOVSKI

THE BORDER BETWEEN YUGOSLAVIA AND ALBANIA

Summary

The question of Albanian borders was opened towards the end of the 19th c., especially during the Berlin Congress when borders between Serbia, Montenegro and Turkey were being determined. At the time Albanians demanded autonomy for Albania within Turkey and expressed aspirations of a general sort regarding the territories of the vilayets Shkodra, Kosovo, Bitola and Ioánnina. These aspirations were put forth with more precision during the uprising in 1912, when the following territory was demanded: the whole Shkodra vilayet, the whole Ioánnina vilayet, the Prizren, Priština, Peć and Novi Pazar sanjaks and Tetovo kaza from the Kosovo vilayet, and the Debar, Elbasan and Korcë sanjaks from the Bitola vilayet. Burdened by problems in foreign politics, the Turkish government accepted these demands on 4 September but was prevented from fulfilling them by the outbreak of the Balkan War. After the quick victories of the Balkan allies, the Albanian leaders decided to break all ties with Turkey, having judged that it would definitely have to withdraw from the Balkans. On 1 November 1912 they declared an independent Albanian state and set up a temporary government in Valona. Austria-Hungary and Italy fully supported this move, seeing the creation of an Albanian state as the best barrier to the possibility of Serbia's exit on the Adriatic Sea.

After signing a truce, the representatives of the warring parties met in London on 16 December 1912 to begin peace negotiations. At the same time the ambassadors of the six great powers also met, supposedly to me-

diate between the warring parties but in actuality they dictated the terms of the peace settlement or rather, the division of Turkish territories in the Balkans. The first decision made at the conference of the ambassadors was that an independent, neutral Albanian state should be founded. The peace treaty between the Balkan allies and Turkey was signed on 30 May 1913. This treaty did not resolve the question of determining borders between the newly-founded Albanian state and its neighbors but left decisions regarding this up to the conference of the ambassadors of the great powers. Here the extreme demands of the interested parties and the different interests of the great powers became evident. However, none of the great powers challenged the question of the annexation of Kosovo and Metohia to Serbia and Montenegro. The negotiations centered on disputes over the cities Shkodra, Peć, Djakovica, Prizren, Debar and Ohrid, and were ended with a compromise according to which Shkodra was given to Albania, Peć and Djakovica to Montenegro, and Prizren, Debar and Ohrid to Serbia. An international committee was formed to mark the border lines but at the outbreak of the First World War it had still not accomplished its task.

During the First World War both warring parties used the Albanian territory as bait for winning over allies to their side. In this sense Austria-Hungary planned to annex Kosovo and Metohia to Albania and then to annex the latter to itself, or put it under Austro-Hungarian protectorate. At the same time Austria-Hungary had promised south Albania to Greece, in return for Greece's continued neutrality and had hinted to Bulgaria that it might get parts of central Albania. On the other side the powers of the Entente had promised, by the London Treaty of 1915, Valona with its hinterland to Italy, with the possibility of north Albania being annexed to Serbia and Montenegro, and south Albania to Greece.

After the First World War, at the Paris Peace Conference, the question of Albanian borders was discussed again but after lengthy negotiations the conference of the great powers' ambassadors made a resolution on 9 November 1921 by which an independent Albanian state was recognized, with borders as they had been in 1913. A few minor changes were made in Yugoslavia's favor in the regions of Debar, Prizren and Kastrat, while north of Lake Ohrid the changes were in favor of Albania. These borders remained valid after the end of the Second World War.

Akademik BOGUMIL HRABAK
Redovni profesor, Filozofski fakultet
Novi Sad, Stevana Musića bb

USTANOVLJAVANJE JUGOSLOVENSKE GRANICE U BARANJI 1919—1920. GODINE

Originalan naučni rad

UDC — 341.222(497.13) • 1919/1920*

Baranja je u Srednjem veku bila ugarska županija, ali sa znatnom slovenskom populacijom, koja je dolaskom Mađara 896. godine suzbijena u kutove Panonije. To stanovništvo bilo je ne samo južnoslovensko nego verovatno i zapadnoslovensko, poreklom iz tzv. Velikomoravske države. Posle sloma ugarske države (1526) Turci su u Ugarsku, čiji se mađarski živalj povlačio na sever ili stradavao u ratu s Osmanlijama, masovno naseljavali vojнике, stočare i zemljoradnike iz svojih balkanskih zemalja, posebno iz susednih oblasti u kojima su živeli Srbi. Južna Baranja pripadala je tzv. Kopaničkom sandžaku, u kome su osvajači ne samo naselili deo stočara vlaha, nego gde su te vlahe i zatekli pre svog konačnog utvrđivanja u tim krajevima. Tim vlaškim naseljima potvrđene su povlastice 1581. godine (kad je u Pećuju zapisan samo jedan katolički sveštenik). Godine 1599. u Baranji (ne samo južnoj) dejstvovao je harambaša. Prodan sa preko 2000 hajduka. Napadao je tursku vojsku, a ubio je i velikog vezira Ibrahim-pašu kad je putovao u Budim. Baranjski Srbi su, međutim, napadali i oblasti oko Blatnog jezera, koje su priznavale habsburšku vlast. To je u Beču konstatovano 1586. i 1587, da bi se stvar ponovila 1603. i kasnije u više navrata. Sve do Bečkog rata (1683), Srbi su u otomanskoj Baranji predstavljali glavni etnički elemenat. Hrvatski Šokci su počeli prelaziti Dravu i osnivati svoje opštine tek posle 1687. godine,¹ a naročito posle povlačenja Evgenija Savojskog od Sarajeva (1697), kad je iz istočne Bosne masovno deportovao katolike u istočnu Slavoniju, Baranju i zapadnu Bačku. Deo današnjih Hrvata u Baranji potiče i od Srba, koji su pre 1690. primili uniju, a tokom vremena, naročito izvan zavičajne sredine, postali i rimokatolici. Vlasi Mustaći koji su još sredinom XVII stoljeća živeli na prostoru između Bratčica (kod Dubrovnika) i Trebinja i tu bili pravoslavni, prvih decenija XVIII veka naseljeni su takođe u istočnu Slavoniju.² Kasnije su u Baranji obrazovana velika vlastelinstva, koja su dosta pustu Baranju naselila katoličkim življem iz nemačkih, mađarskih i hrvatskih predela.³ Kad se na Mirovnoj konferenciji u Parizu prišlo stvaranju novih država i utvrđivanju njihovih granica, Nikola Pašić je imao običaj da upo-

¹ St. Mihalović, *Baranja od najstarijih vremena do danas*, Beograd 1991, 221—222, 230, 229.231—2, 233.246.

² D. J. Popović, *Velika seoba Srba 1690*, Beograd 1954, 70, 57—8, 144.

³ Isto, 162, 164; B. Krizman — B. Hrabak, *Zapisnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920*, Beograd 1960, 346.

trebljava ime Srbi za sve Jugoslovene, i to ne samo zbog staračke rasejanosti ili nonšalantnosti, nego izražavajući sasvim određene političke tendencije.⁴

Britanski premijer D. Lojd Džordž bio je u pravu kad je pisao da nijedan mirovni ugovor nije toliko oslobođio narode strane dominacije kao ugovori potpisani 1919. godine. Pri tome, velesile koje su odlučivale o granicama nisu smatrali da su nadležne da prihvataju statistike stanovništva koje su načinile zainteresovane dotadašnje vlasti ali ni popisivači i naučnici naroda koji su podnosili revandikacije; on priznaje da je bilo narušavanja načela samoodređenja naroda, dok su granice Jugoslavije bile potpuno nejasne; navodi da je glavni mađarski delegat, slatkorečivi i markantni grof Aponji, nastupao u demokratskom žargonu, bez ikakvih cifara o etničkom pripadništvu stanovništvu, jer je znao da više od polovine življa stare Ugarske nije pripadalo Mađarima.⁵

U podunavskim oblastima Panonije stanje u pogledu razgraničenja nije bilo svuda isto i kad je reč o istom etničkom supstratu: u Bačkoj i Baranji bilo je istovremeno i lakše i teže nego u Banatu, na kome je narочito insistirala vlada Države SHS. Lakše, utoliko što su tu Jugosloveni stajali samo sa svojim pretenzijama, ali teže što je tu slovenski živalj bio razređeniji nego u Banatu.⁶ U pogledu zahteva za teritorijama bivše Austro-Ugarske i Bugarske nije bilo jedinstvenosti u Delegaciji SHS. Hrvati A. Trumbić i J. Smislaka, a najpre i Tršćanin O. Ribarž, bili su protiv pretenzija na Baranju, prema predlogu koji je kartom o strategijskim granicama izradio general P. Pešić. Nikola Pašić, predsednik Delegacije, koji je nastojao da održi kompromisni stav, pristao je (23. januara 1919) da se izostavi zahtev za Baranju, na čemu su Trumbić i Smislaka i dalje insistirali.⁷ Splitčanin Josip Smislaka je ceo jugoslovenski teritorijalni program držao za imperijalistički, kriveći ne samo Srbe (zbog Banata, Bačke i Baranje), nego i Slovence (koji su tražili Trst i predele severno od Celovca). Njegovi memoarski zapisi sadrže i stav koji se danas sa hrvatskog stanovništa ne bi mogao oceniti kao patriotski: »Jedino što mi je uspelo to je da isključim iz programa naših zahtjeva Pečuh i Bajski trokut, a i to samo zato što ni Srbi ni Slovenci nisu pokazali interes za ta dva područja.«⁸ Predstavnicima razorenog Srbije zapinjali su za oko nacionalno mešovite oblasti Banata, Bačke i Baranje, koje su minimalno stradale u ratu, te su mogle doprineti da se oštećeni podignu.⁹

Prva granična »linija« koju je za Banat povukao profesor Jovan Cvijić čak je zahvatala više zemljišta nego što je general Pešić tražio u ime strategijskih potreba, ali je u Baranji predlagao manje. Srpski delegati

⁴ A. Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919—1920.*, Novi Sad 1975, 220, 259 (ispravljanje Cvijićeve stilizacije da je Baranja »srpsko-hrvatska« u Pašićevu definiciju da je »srpska«).

⁵ D. Lloyd George, *The Truth about the Peace Treaties*, Vol. II, London 1938, 752, 915, 949, 953, 565.

⁶ S. Stanojević, *Vojvodina na Konferenciji mira*, »Letopis Matice srpske«, knj. 300, Novi Sad, 83.

⁷ Krizman-Hrabak, *Zapisnici*, 27, 30, 35, 37, 44. — P. Pašić je javio ministru vojnom da Jugosloveni zatežu pitanje o Baranji Banatu (Arhiv Vojnog istorijskog instituta, popisnik III, kut. 26, br. 2, list 21—22.)

⁸ *Zapisi dr Josipa Smislake*, Zagreb 1972, 92, 95.

⁹ Krizman-Hrabak, *Zapisnici*, 79 (15. III 1919).

na konferenciji u Parizu u celini su manje tražili u Baranji nego u Banatu, jer Baranju, kao i Podravinu i Prekomurje, nisu bolje poznavali. Ipak, Baranja je tražena do planine Mečeka. Etnolog Niko Županić, Slovenac koji je do Prvog svetskog rata živeo u Beogradu, predstavio je etnološku kartu (koju je ranije prihvatio Jugoslovenski odbor, dakle i Trumbić), po kojoj je oblast između Mohača i Pečuja imala srpsko-hrvatsko i nemačko-jugoslovensko stanovništvo kao preovladavajuće, dok je predeo koji je ležao severnije, do Mečeka, predstavljen kao mađarski i nemačko-mađarski, sa samo dve snažnije srpsko-hrvatske enklave.¹⁰ Krajem (28) januara 1919. usvojen je korigovan Pešićev predlog, koji je značio napuštanje povećeg dela Baranske županije.¹¹

Od sredine marta do sredine maja 1919. Baranja je ne samo za Smislaku nego i za Pašića i Cvijića izgledala izgubljena, sudeći prema razgovorima sa savezničkim ekspertima.¹² Stručnjak za istoriju i etnologiju Baranje pop Stevan Mihalžić, koji je 7. maja dobio nalog da izradi istorijsku kartu Baranje, tražio je 8. maja od N. Pašića da se iz Pečuja bar izvuče arhiva Magistrata,¹³ kako bi se podrobno izučila. Predsednik vlade St. Protić upozoravao je Delegaciju da ne gubi iz vida »ogromni ekonomski značaj koji za nas ima ugao: Mohač – Vilanj – Donji Miholjac«. Predlagao je da se sugerise da se u taj trougao, koji je i inače snažno gravitirao ka Osijeku, preseli sav južnoslovenski živalj koji bi, kad se povuče granična linija, ostao u Mađarskoj. U okupiranoj Baranji odeljenje za Banat, Bačku i Baranju – Ministarstva unutrašnjih dela naredilo je nadzor nad licima koja su tražila da Baranja ostane u sastavu Ugarske.¹⁴ U Pečuju advokat Andrić je oko 1. aprila održao zbor Srba i Šokaca Pečuja, Mohača i njihove okoline, na kome je donesena rezolucija sa zahtevom da se sa Srbijom spoji i deo Baranje u kome bi bili i gradovi Mohač i Pečuj. Rezoluciju je potom potpisalo oko 100.000 baranjskih Srba i Šokaca. Zatim je veliki župan dr Vladislav Pandurović, poverenik beogradske vlade, pokrenuo akciju o izjašnjavanju mađarskih i nemačkih naselja za priključenje Državi SHS. To stanovništvo se izjašnjavalo za priključenje zbog situacije sa komunističkom vladom u neokupiranoj Mađarskoj. Najpre se izjasnilo osam čisto mađarskih sela iz Sentlerincskog sreza, potom Sigetvarska opština, pa 34 nemacke opštine i dvă sela u Barč-sigetvarskom kotaru. Do 30. maja ukupno je 79 baranjskih naselja izrazilo spremnost za sjedinjenje sa Državom SHS.¹⁵ Oko 1. maja 1919. izvršen je popis stanovništva Baranje pod okupacijom srpske vojske. Pri konačnom zbrajanju, broj Srba i Hrvata priključen je broju mnogobrojnih Nemaca, tako da je dobijena vrednost daleko prevazilazila broj Mađara.¹⁶ »Neutralni« Nemci, koji još nisu bili pomađareni, poslužili su kao moneta za potkusuivanje i manipulaciju.

¹⁰ A. Mitrović, *Razgraničenje*, 19, 27, 28.

¹¹ Krizman-Hrabak, *Zapisnici*, 37.

¹² Isto, 21, 83, 111.

¹³ Arhiv Jugoslavije, Delegacija Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919—1920, fasc. XVII, dos. 4, br. 555, 567.

¹⁴ Isto, br. 1097 (14. IV 1919), 1381 (28. IV 1919), 1506 (27. IV 1919).

¹⁵ Isto, XVII-6, br. 1025 (5. IV 1919), 1595, 1895 (10. V 1919), 1923 i 2023 (28. V 1919), 2038, 2040 (30. V 1919).

¹⁶ Isto, XVII-4, br. 1894, VI. Pandurović 8. V 1919. sa br. 1067/1919.

Zahtevi za Baranjom obnovljeni su sredinom maja. Na sednici Delegacije 18. maja prihvaćena je linija južno od Mohača, što je već za deset dana stvarno dobijeno na trasi: Batina–kota 205–Bodilja–Ban Brdo–Crna šuma–kota 87 na Dravi. U Memorandumu Mirovnoj konferenciji Baranja je, prirodno, stavljena u vojvođansku grupu, tj. sa Bačkom i Banatom. Tome se nisu protivili Hrvati, članovi Delegacije. Štaviše, A. Trumbić je i u Finansijskoj sekciji Konferencije odvajao Baranju od Hrvatske; naveo je da se za Baranju, Bačku, Prekomurje i Međimurje mogu primeniti iste odredbe koje su ušle u ugovor s Austrijom, »ali sa Hrvatskom stvar stoji drugačije i mora se regulisati naročitim odredbama«.¹⁷ Potezani su ponekad i čudni rezoni. Županijski školski nadzornik je (krajem maja 1919. u Pečuju) ustanovio da su učenici u zanatstvu (šegrti) u Barču tokom 1918. imali čisto hrvatska prezimena, što je trebalo da znači da ili je Barč hrvatski ili da bar privredno gravitira Hrvatskoj.¹⁸ Od diplomata iz Praga, krajem leta, stigao je telegram ministarstvu u Beograd kojim je konstatovano da bez železničke pruge Čakovec–Kanjiža–Barč i osobito železničke stanice u Kanjiži Država SHS ne bi imala ekonomiku u svojim rukama.¹⁹

U pogledu zahteva za Baranju trebalo je raspolagati jačim podacima i do njih je delimično i došlo tokom prolećnih nedelja. Rad je trebalo solidnije zasnovati, jer je glavni operativac Konferencije Tardiće, (17. maja) odbio zahtev Jugoslovena na Baranju.²⁰ Posle sednice Delegacije 18. maja i Klemansooovog upućivanja delegata ponovo na Tardiće, Jugosloveni su 20. maja izašli pred kompletну Komisiju Tardiće, gde je profesor Cvijić referisao o Baranji. Ona je tražena kako zbog južnoslovenskog življa tako i zbog osiguranja Osijeka, i to linijom Santova na Dunavu–Lapovo–Vilanj–Šv. Marin–Miholjac na Dravi. Posle referiranja sa isticanjem maksimalnih zahteva, do većeg jedinstva Delegacije došlo je smanjivanjem pretenzija. Čak je izgledalo da bi se nešto moglo postići u Baranji i u Prekomurju na račun revandikacija u Banatu. Poslednjih dana maja N. Pašić je mislio da krajnji ugao u Baranji pomeri na sever plebiscitom,²¹ što je za njega bila velika novina, jer je taj oblik pravorjeka izbegavao u slučaju Makedonije tokom celog Prvog svetskog rata. Prvoga juna vlada u Beogradu prihvatile je ideju o plebiscitu.²² Čak se i grof Drašković, veleposrednik u zapadnoj Baranji, očigledno mnogo više antikomunista nego Hrvat, rešio da zbog pripadnosti Baranje i svog imanja podrži zahteve Delegacije SHS u Parizu.²³

U Baranji je nastavljeno pridobijanje inorodnih opština. Prvih dana juna tri sela u okolini Barča priklonila su se Državi SHS, a odmah zatim

¹⁷ Krizman-Hrabak, *Zapisnici*, 129 (18. V 1919), 132 (24. V 1919), 340, 215.

¹⁸ AJ, Delegacija, XVII-4, br. 2344, Pečuj 27. V 1919, sa br. 177/1919.

¹⁹ Isto, br. 3575, MID sa Pov. br. 10716 od 1. IX 1919.

²⁰ B. Krizman, *Diplomska prepiska predstavnika Kraljevine SHS na Pariškoj mirovnoj konferenciji*, Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine, II-2, Sarajevo 1962, 373—9.

²¹ A. Mitrović, *Razgraničenje*, 142, 143, 144, 145. — Aktom od 22. maja 1919. Delegacija SHS je odustala od zahteva na Šomod i tražila je samo liniju koja bi vezivala Dunav i Dravu (isto, 176).

²² AJ, Delegacija, XVII-4, br. 2762.

²³ Isto, XVII-7, br. 2360.

(pre 9. juna) šest drugih naselja. U Mohačkom srežu sa 6876 stanovnika, od kojih je 4867 bilo Nemaca, za Jugoslaviju se opredelilo šest mesta sa 6776 žitelja. U Baranjevarskom srežu izjasnilo se za priključenje 36 sela, u Mohačkom 14, Pećujskom 16, Pečvarskom 28, Šikloškom sedam, Sigetvarskom tri, u kotaru Barč devet. Posle tih izjašnjavanja Delegacija ŠHS je (25. juna) podnела predsedniku Mirovne konferencije Klemansou izveštaj da je 116 sela Baranje sa 140.165 stanovnika izrazilo želju, za pridruženje Državi ŠHS.²⁴ Krajem maja, statistika etničke pripadnosti stanovništva Baranje prema jugoslovenskim stručnjacima bila je:²⁵

Srez	Srbi i Hrvati	Mađari	Nemci
Mohački	26.456	9699	19.951
Branjevarski	21.519	8213	18.804
Pećujski	18.993	10.392	4184
Grad Pećuj	8641	34.628	6356
Šikloški	14.627	11.782	5492
Ukupno	88.236	74.704	59.787

U letu 1919. Delegacija ŠHS je ambiciozne istupila prema razgraničenju sa Mađarskom. Krenuo je Jovan Cvijić sa argumentom da velika većina sela sa nemačkom i mađarskom populacijom želi da se prisajedini Jugoslaviji. Profesori S. Stanojević i J. Radonić smatrali su da ta činjenica nije mnogo pouzdana, s obzirom da želja za priključenjem dolazi jedino zbog bojazni od proleterske revolucije u Mađarskoj. Dodali su mišljenje Trgovačke i obrtničke komore iz Osijeka da obe obale Drave predstavljaju istu privrednu celinu. Nasuprot njima, general P. Pešić je (14. jula) ostao na tvrdom predlogu da okupacijska linija srpske vojske bude državna granica, tražeći još priključenje Nađkanjiže. Razmatrana je i mogućnost da se zagazi u vojnu intervenciju protiv sovjetske Mađarske, ako bi to bio jak poen za proširenje dobijene zone, naročito u Banatu i Baranji.²⁶ U to vreme (pre 11. jula) jedna delegacija iz Baranje boračila je u glavnom gradu Francuske.²⁷ Izvestan optimizam može se zapaziti kod realnog N. Pašića sredinom jula. Usledila je 21. jula nota Konferenciji o potrebi preispitivanja granične trase u Baranji, zatim Memorandum I., II. i III. o Baranji i poseban memorandum stanovništva koji je za Državu ŠHS tražio i Mohač. Memorandum II., koji je potpisala mađarska aristokratija iz Baranje, jasno je iskazivao strah od proleterske revolu-

²⁴ Isto, XVII-6, br. 2072, 2085, 2199, 2287; XVII-4, 2325.

²⁵ Isto, XVI-2, br. 1896 od 29. V 1919. — Prema ugarskoj statistici po popisu iz 1910. godine u Ugarskoj je bilo 54,5% Mađara, Srba samo 2,5, a Hrvata samo 1,1%. Da je statistika bila nameštena, vidi se već iz podataka o pravosxavnim, koji su označeni sa 12,8%, mada je samo Rumuna bilo priznatih sa 16,1%, a njih nema druge vere osim pravoslavne (Isto, br. 2203).

²⁶ A. Mitrović, n. d., 142, 143, 144, 145, 149, 150—1, 154, 157, 158. — Aktom od 22. maja 1919. Delegacija ŠHS odustala je od zahteva za Šomlodom i tražila je samo liniju koja bi vezivala Dunav i Dravu (Isto, 176). Vid. i akt: AJ, Delegacija, XVII-4, br. 2709 od 17. VII 1919.

²⁷ Krizman-Hrabak, *Zapisnici*, 165.

cije kao motiv za traženje saradnje sa Jugoslavijom.²⁸ Generalni sekretar Konferencije Tardije precizirao je granicu u Baranji na sednici Vrhovnog saveta 2. avgusta 1919. Ona je polazila od mesta u Bačkoj kod koga je granica doprla do Dunava, zatim je Dunav presecan na oko osam kilometara severno od kote 169 (Kiškoseg), pa na kote 93 (na oko tri kilometara jugozapadno od Baranjvara), potom linijom u jugozapadnom pravcu, ostavljajući Državi SHS lokalitete Daljak, Feherseglač i Baranjavar; potom je polazila od kote 93, idući ka rukavcu Drave do na tačku koja je imala biti izabrana pored kote 90, na 10 kilometara istočno od Donjeg Miholjca, ostavljajući Državi SHS Benge, Leč i Torjance.²⁹

General P. Pešić nije smatrao da je ta granica u Baranji konačna, a i Pašić je pregao snage da granicu u Baranji izgura što više na sever. Za Mohač se tražio plebiscit. Za novo pokretanje pitanja poslužili su formalni momenti: Delegacija SHS nije primila odgovor na svoju notu od 7. jula, iskazujući nadu »da u tom pravcu još nikakva definitivna odluka nije donesena«; nota je ukazala da delegacije stižu iz Baranje da iskažu očajanje stanovištva za slučaj negativnog rešenja razgraničenja. U elabaratu o severnoj granici Jugoslovena (koji je kao brošura objavljen u Parizu 1919), J. Cvijić je izneo delimično novo stanovište: da Mohač leži u oblasti pretežno naseljenoj Nemcima, da se zapadno od varoši nalazi snažna mađarska grupa a na jugu slovenska, s tim što se uverio da je Slovena više nego što je ranije pretpostavljao. Pećuj nije tražen, ali se insistiralo na više uglja iz okolnih rudnika. Zato je postavljen zahtev za Barčem. Cvijić se sa svim tim nije zadovoljio, nego je svojom predstavkom od 12. septembra tražio graničnu liniju na Mečeku, planini severno od Pećuja, što je značilo da Jugosloveni ponovo otvaraju granice u Baranji. Na Cvijićev podstrek mohački varošani su sami obavili popis Šokaca; njih je u tri četvrti grada i na susednom dunavskom ostrvu bilo 10.334.³⁰ Sredinom oktobra J. Cvijić se nalazio u Beogradu, odakle je uputio četiri pisma u Pariz (i Tardiju), u kojima je obrazložio tačnu situaciju sa etničkom strukturom u Baranji i predložio granicu, iscrtanu na jednoj karti sa argumentacijom za nju.³¹

Rad na razgraničenju u Baranji počeo je u jesen 1919. zahtevom Vrhovne komande u Beogradu (29. septembra) da se Državi SHS dodele sela preko Drave, kako bi se obrazovao mostobran. Međutim, Davidovićeva vlada je taj predlog proučavala deset dana.³² Posle Cvijićevog predloga o međama na Mečeku, što nije bila mala »ispravka« granice jer je podrazumevala i pripadnost značajnih ugljenokopa i drugih privrednih objekata, 22. oktobra zatražena je cela Baranja, pri čemu je osnovni razlog bio ne etnički nego ekonomski. Trumbić i Smislaka su se odbili od takvih pretencioznih predloga. Bio je to vrhunac upornosti i ambicioznosti u baranjskom pitanju, s obzirom da takve inicijative nisu uspele

²⁸ A. Mitrović, n. d., 161, 163, 164—5, 165—6.

²⁹ AJ, Delegacija, XVII-4, br. 3314. — General Pešić je još oko 20. avgusta javio Beogradu da u Savetu petorice Konferencije nije utvrđena granica prema Baranji (B. Hrabak, Zapisnici sednica Davidovićeve dve vlade od avgusta 1919. do februara 1920, Arhivski vjesnik XIII, Zagreb 1970, 14).

³⁰ A. Mitrović, n. d., 178, 182, 183, 185, 188, 188—9, 210, 211.

³¹ AJ, Delegacija, XVII-4 br. 3703, Davidović 16. IX 1919. Parizu.

³² Isto, br. 4154, MID br. 12208 tek 9. oktobra 1919.

u Banatu.³³ Javljala su se i pojedina udruženja sa svojim zahtevima. Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo tražilo je da se žiteljima Đelekovca obezbede njihovi vinogradi preko Drave, da ne bi bili u tuđoj državi. Vlada u Beogradu apelovala je na Delegaciju (pre 24. novembra) da Vrhovni savet Konferencije ponovo uzme u razmatranje razgraničenje u Ugarskoj. Predsednik vlade Lj. Davidović nastoјao je da se pitanje o Baranji ponovo vrati u Teritorijalnu komisiju. Na to je Međusaveznička komisija za Baranju zatražila (21. decembra) da se jugoslovenska okupacijska vojska povuče iz sporne oblasti,³⁴ jer je bilo jasno da se zahtevi zasnivaju i na vojnem prisustvu Jugoslovena u Baranji.

Četvoročlana komisija Sila antante stigla je iz Budimpešte u Pećuj još 30. novembra 1919. da reguliše pitanje evakuacije srpske vojske. Kako je N. Pašić sugerisao Beogradu da ne treba hitati sa povlačenjem trupa, zapovednik vojske SHS u Pečuju odbio je da stupi u pregovore sa tom komisijom. Ipak, odstupanje vojnih jedinica počelo je još decembra 1919. Kad je počela evakuacija, francusko Ministarstvo inostranih poslova pokazalo je predstavnicima Delegacije SHS kartu na kojoj je ubeležena granica koja je u Baranji počinjala na Dunavu osam kilometara severno od Kiškesega (kota 169).³⁵ Predsednik beogradske vlade Lj. Davidović se žalio da preko 30.000 Jugoslovena iz okupiranog dela Baranje želi da se povuče sa srpskom vojskom.³⁶ U poslednjoj dekadi decembra Međunarodna komisija za Baranju krenula je u Pećuj da sa jugoslovenskim vlastima reguliše pitanja koja su izvirala iz prestanka okupacije. Pašić je bio nezadovoljan držanjem komisije, naročito njenog italijanskog člana, jer je stav komisije bio nepovoljniji nego ranije dve slične anketne grupe.³⁷ Neki »neodgovorni« elementi (možda revolucionarni radnici) odlučili su da potope pećejske rudnike pri odlasku vojske južnog suseda i da ih tako učine neupotrebljivim za novu mađarsku vlast izvestan broj godina.³⁸ Politička situacija u Baranji se izmenila, jer je po slomu mađarske proleterske revolucije i republike mađarsko-nemačka većina u Baranji, osobito severnoj, nastupala zajednički protiv okupacije Jugoslovena, tražeći da se pitanje Baranje kao celine reši plebiscitom.³⁹

Kad nije zavredeo glas Delegacije SHS na Konferenciji, uz saglasnost vlade u Beogradu, prvih nedelja 1920. godine došle su delegacije iz Baranje u Pariz, kao glas naroda koji je želeo da se sporne teritorije Baranje priključe Državi SHS. Jednu delegaciju su vodili školski nadzornik Milan Čosić i urednik Baranjskog glasnika Milan Glibonjski, a drugu industrijalac iz Mohača Pavle Pobulić. Predstavka Pobulića (predata Sekretarijatu Konferencije u prvoj polovini aprila 1920) sadržavala je predlog triju graničnih linija: »crvena« je obuhvatala samo kut Dunava i Drave i nije se pružala do Donjeg Miholjca; »plava« je trebalo da predstavlja etničko omeđavanje prema proceni jugoslovenskih stručnjaka, a polazila

³³ A. Mitrović, n. d., 216, 218, 220, 221—6, 227—33.

³⁴ AJ, Delegacija, XVII-4, br. 4419, 4631, 5008.

³⁵ Isto, XV-2, br. 4471.

³⁶ Isto, XVI-4, br. 4720, 4715.

³⁷ Krizman-Hrabak, Zapisnici, 212 (23. XII 1919), 229 (4. I 1920).

³⁸ AJ, Delegacija, XVII-5, br. 5573.

³⁹ A. Mitrović, n. d., 241.

je od mesta Dunacekle, a na Dravu je izlazila zapadno od Donjeg Miholjca; »ekonomска«, treća trasa, koja je polazila sa Dunava naspram Baje, dizala se na planinu Meček, a na Dravu je izbijala kod Barča.⁴⁰ Više je nego jasno da to nisu bili samo predlozi mudrog Pobulića nego i jugoslovenske strane. Dakle, najpre su dosta skromno, zbog nedovoljnog poznavanja stvari, izneseni etnički razlozi, a završili su se ekonomskim obrazloženjima.

Tu je bio i kraj. Granična linija je konačno povučena u Trijanonskom mirovnom ugovoru, potpisom u zamku kraj Versaja 4. juna 1920. Andrej Mitrović, koji se posebno bavio utvrđivanjem državnih međa prema Mađarskoj, nalazi da je prikupljanje činjeničkog materijala obavljen u četiri faze i da je prema njima dolazilo i do radikalizacije u postavljanju proširenih zahteva. Po njemu, najviše kolebanja među Jugoslovenima bilo je upravo oko Baranje; Za tu deonicu granice posebno je zaslužan profesor Jovan Cvijić, pa i on tek od kasnog proleća, odnosno od sredine septembra 1919.⁴¹ Cvijić je u jednom pismu napisao da je lično bio u Baranji da bi tamo proverio svoja shvatanja o etničkim odnosima. Zapazio je da Mađare sačinjavaju i mađarizirani Sloveni, te je u poslednjoj fazi borbe razlikoval prave Mađare, kojih je bilo neznatno, i pomađarene Slovene, s tim da je mađarizacija bila dosta rana i da je počela pokatoličavanjem još za vreme Marije Terezije. U Baranji Cvijić nije proučavao arhivska akta ni crkvene matice rođenih, nego se oslonio na »promatranja«, tj. autopsiju (koja, na žalost, može biti veoma varljiva).⁴²

Ni kasnije, pre osnivanja banovina, kad je ulaskom Baranje u Dunavsku banovinu samo potvrđeno da pripada Vojvodini, hrvatski političari se nisu mnogo upinjali da se Baranja prikaže kao deo Hrvatske, jer to nije bila ni istorijski ni po većini stanovništva. Posle »prijave« Stjepana Radića u Hrvatskom saboru 1917. godine da su Baranja i Bačka hrvatske zemlje, na što se ni narodni zastupnici nisu obazreli, trebalo je da prođe devet godina da A. Trumbić u Narodnoj skupštini, braneći federalno uređenje (sa pet jedinica), zatraži da u hrvatsku celinu uđu i Baranja, odnosno Bačka sa delom u kome je grupisan značajniji hrvatski elemenat.⁴³ Vlatko Maček, međutim, u uslovima šestojanuarske diktature, nije prihvatio da za Hrvatsku izvuče Baranju iz Vojvodine, nego je tražio priključenje Srema, kao povesnog dela Hrvatske kraljevine.⁴⁴

Znajući da Baranju treba odbraniti u novom razgraničenju, hrvatski pisci su od 1989. godine počeli da menjaju svoje stare rukopise i prilagođavaju ih nastalim političkim potrebama. Mirko Hunjadi (Imre Hunyadi), pohrvačen Mađar iz istočne Slavonije, opisao je Baranju kad je u nju došao kao službenik 1968. godine. Putopis je dvadeset godina mirovao, da

⁴⁰ AJ, Delegacija, XVII-4, br. 2419, elaborat na osam i po manjih stranica na francuskom; Krizman-Hrabak, *Zapisnici*, 273—4 (24. II 1920); A. Mitrović, n. d., 240—1, 251.

⁴¹ A. Mitrović, n. d., 244—5, 251, 252, 253.

⁴² AJ, Delegacija, XVII-5, br. 6688, sredinom februara 1920.

⁴³ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, 1926, knj. II, 535—6; B. Hrabak, *Dvojna jugoslovenska država — ideal hrvatske buržoazije 1914—1935*, zbornik: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989, 232—33.

⁴⁴ Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941*, Zagreb 1974, 94.

bi 1989. nastala konjunktura da se obelodani, ali u izmenjenom ruhu. Autor navodi da u Baranji žive: Hrvati, naseljeni sa raznih strana (Zagorci koje je posle 1945. u grupama dovela vlast, bosanski Hrvati i Slavonci koji su se naselili individualno), uz starosedeoce Šokce, čija se sela opisuju; Mađari, koji se samo pominju, jer i oni treba da budu pohrvaćeni kao i njihov opisivač Imre, pa i Cigani (koji su većinom pravoslavni), ali ne i Srbi. Za njih je znao samo po jednom savesnjem naučniku koji je proučavao jezik baranjskih Hrvata i Srba.⁴⁵

Dakle, možemo zaključiti u prelomnom vremenu, 1919—1920. godine, kad su određivane granice na panonskim širinama, Hrvati članovi Delegacije SHS na Konferenciji mira u Parizu nisu se zalagali za dobijanje Baranje, smatrajući da je taj zahtev imperialistički (za Hrvate je on to i danas!), tako da je Baranja pripala zajedničkoj državi nastojanjem i argumentacijom srpskih članova Delegacije, te je nešto kasnije prirodno priključena Vojvodini, kojoj je jednaka po etničkoj i privrednoj strukturi.

BOGUMIL HRABAK

THE ESTABLISHMENT OF THE YUGOSLAV BORDER IN BARANJA 1919—1920

Summary

At the beginning of the Peace Conference in Paris, the extent of the area populated by South Slavs was not clear, especially in Panonia, where the population was greatly mixed in terms of nationality. The suggestion made by General P. Pešić, of establishing strategic borders, was considered to be imperialistic by the Croatian representatives in the Yugoslav Delegation, A. Trumbić and J. Smidla. The Serbian members of the Delegation aimed their efforts more towards determining borders in Banat which was wholly Serbian, while the south of Baranja was also inhabited by Croatian Šokci. In March 1919 it seemed as though the border would be established on the river Drava. The Belgrade professor of ethnology, Jovan Cvijić, put in the greatest effort to have the border moved north. The Slovenians assisted the Serbian rather than the Croatian members of the Delegation since they expected Serbian endeavors regarding Baranja to result in the annexation of Prekomurje. Since Baranja had a large German population, efforts were made towards getting the German vote in favor of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians. These efforts were successful while Hungary was under Bolshevik rule (until August 1919). Even the Hungarian feudalists were in favor of the

⁴⁵ Mirko Hunjadi, *Baranja, putopis*, Osijek 1989, 24, 49, 56, 129, 146, 152, 165, 174, 182, 187, 188, 189, 192, 198, 206.

annexation to the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians because peace reigned in the zone occupied by Serbia. Circumstances changed when the Bolshevik rule was overthrown. Germans began to favor an integral Hungary. There were numerous statistics, motions made to give the population of Baranja a chance to express their wishes and historical retrospectives but none of this was given much heed by the great powers. The president of the Delegation, N. Pašić, even consented to a plebiscite which he did not accept in Macedonia or elsewhere. The area around Mohač, where there was a German majority, was particularly disputed, although demands were also made for Pećuj (because of the rich coal mines). The Serbian Supreme Command demanded the bridgehead across the river Drava on the Slavonic side. The situation became worse when the withdrawal of the Serbian occupational army was ordered. The border line was determined towards the end of 1919 by compromise and without taking into account the ethnic makeup and the wishes of the Slavic population in Baranja. This border was confirmed by the peace treaty signed in Trianon (near Versailles) in June 1920. Typically, the Croatian members of the Delegation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians made no effort in regard to Baranja. Baranja was later connected to Serbian Vojvodina, with which it had in common a mixed population and the same economic structure.

MIRA RADOJEVIĆ

Istraživač-saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK I PITANJE RAZGRANIČENJA U SREMU

Originalan naučni rad

UDC — 949.71

Sukob Srba i Hrvata oko Srema, veoma izražen u vreme oživotvorenja sporazuma Cvetković-Maček, jedan je od njihovih najranijih i najtežih sporova, a deo je bogate i često dramatične istorije ovog područja.

Sremom se naziva prostor veličine 6865,80 km², ograničen Dunavom i Savom, a na zapadu linijom povučenom »od tačke iznad Vukovara do iznad ušća Bosne«. Položen između dve velike reke, »svetskih puteva prvog reda, a naslonjen na Balkansko poluostrvo, prirodni most između Azije i Evrope, i pri tom pretežno ravan, Srem je tokom vekova, delimično ili potpuno menjao svoje gospodare i stanovništvo«.¹ Od najstarijih do novijih vremena naseljavali su ga, za posed nad njim borili se ili ga pustosili Iliri, Kelti, Rimljani, Vizantinci, Huni, Gepidi, Goti, Avari, Sloveni, Franci, Bugari, Mađari i Turci.² U novije i najnovije vreme oko Srema su se sporili Hrvati i Srbi. Smatrajući ovu teritoriju sastavnim delom Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Hrvati su se pozivali na državno i istorijsko pravo, vazda vezano za državno-pravne i istorijske pogodbe i ugovore ugarske države, odnosno za činjenicu da je Srem pod mađarskom vlašću činio jednu od županija hrvatske i ugarske Slavonije. Braneći ideju o »srpskom Sremu«, Srbi su pre svega isticali svoje etničko, ali i istorijsko pravo,³ temeljeći ih na više intenzivnih srpskih seoba u ove krajeve, brojčanoj prevlasti Srba kao posledici tih seoba, njihovom značaju u zaustavljanju turskih navalja u srednju Evropu, povezanosti sa ostatim srpskim krajevima i ulozi u opštoj srpskoj istoriji i kulturi.⁴

¹ S. Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, knjiga 4*, Zagreb 1929, str. 335. Belešku sastavio D. Popović.

² Više: isto, str. 335—36; *Vojna enciklopedija*, Beograd 1975, knjiga 9, str. 106—7.

³ Govoreći o sukobu Srba i Hrvata oko Srema prof. V. Krestić je smatrao da je državno i istorijsko pravo, na koje su se pozivali Hrvati, bilo vezano za »staro, prevezideno staleško društvo«, a prirodno i etničko pravo, koje su isticali Srbi, za gradansko društvo, »za modernija i savremenija shvatanja i tokove«. V. Đ. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja u drugoj polovini 19. veka*, Beograd 1988, str. 85—6.

⁴ »U prošlosti našeg naroda imao je Srem poseban položaj. U velikim kretanjima našeg naroda u svim pravcima, malo je iole znatnijih kretica, koje nisu prošle kroz Srem, te srpsko stanovništvo u Sremu po svom krvnom sastavu predstavlja u malom gotovo sve delove srpskog naroda. Naslonjeno na Srbiju, srpsko stanovništvo u Sremu nastavilo je istorijsku misiju srpskog naroda i na ovom području. U Fruškoj Gori osnovani su mnogi manastiri, u kojima se nalaze grobovi i mošti naših velikih ljudi. U Karlovцима, prestonici srpskih patrijaraha i mitropolita, u kojima su držani srpski crkveni i narodni sabori, osnovana je prva srpska gimnazija i bogoslovija, iz kojih je izasla prva srpska inteligencija, koja je pomagala i tvorce moderne srpske države...« Kao napomena 1.

»Kamen spoticanja između dveju nacija«⁵ Srem je postao već u vreme revolucije 1848–49. godine⁶ Pitanje njegove pripadnosti, tada postavljeno, nije zatvoreno sve do naših dana. Štaviše, i pored kratkotrajnih smirivanja, značilo je početak brojnih drugih srpsko-hrvatskih sporova i sukoba. Odlukom Velike Narodne Skupštine Vojvodine od 25. novembra 1918. godine o priključenju ove pokrajine Kraljevini Srbiji⁷ i nastankom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca izgledalo je da je problem Srema konačno rešen. Međutim, već su prve diskusije o državnom uređenju nove kraljevine pokazale suprotno.⁸ Trajnija rešenja nisu doneli ni prvi ustav iz 1921. godine, nazvan Vidovdanski,⁹ a ni administrativne promene učinjene u narednim godinama. U aprilu 1922. godine doneta je Uredba o podeli zemlje na oblasti, prema kojoj je Srem bio jedna od ukupno 33. Teritoriju oblasti Srem, sa sedištem u Vukovaru, činila je bivša sremska županija sa svih deset sremskih srezova: vinkovački, vukovarski, županjski, iločki, iriški, šidski, sremskomitrovački, rumski, staropazovački i zemunski.¹⁰ Stvaranjem banovina 1919. godine, prostor Srema podeljen je između Dunavske, Drinske i Savske banovine, a dve godine kasnije između Dunavske i Savske.¹¹ U Savskoj banovini nalazila su se od tada tri sremska sreza – vinkovački, vukovarski i županjski.

Uporedo sa ovim državno-pravnim i administrativnim izmenama, a njima i podsticane, odvijale su se rasprave o državnom preustrojstvu, vođene u pravcu sve primetnijeg popuštanja srpske strane hrvatskim zahtevima za federalizaciju zemlje. Sporazum dr Vlatka Mačeka, vođe hrvatskog pokreta, i Dragiše Cvetkovića, predsednika vlade, od 26. avgusta 1939. godine označio je stoga tek kraj perioda centralističkog uređenja i početak rastakanja države. Teritorijalni dobici Hrvata, uneti u ovaj dokument, imali su dugu predistoriju njihovih potraživanja i srpskog odbi-

⁵ V. Đ. Krestić, n. d., str. 83.

⁶ O istoriji Srba iz Srema i Vojvodine u revoluciji 1848—49. godine više: *Grada za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848—1849*, Beograd, 1952; D. Pavlović, *Srbija i srpski pokret u Južnoj Ugarskoj 1848—1849*, Beograd, 1904; V. Bogdanov, *Ustanak Srba u Vojvodini i Madarska revolucija 1848. i 1849*, Subotica, 1929; J. Ignjatović, *Rapsodije iz prošlog srpskog života*, Novi Sad, 1953; S. Gavrilović, *Srem u revoluciji 1848—1849*, Beograd, 1963; D. J. Popović, *Srbi u Vojvodini, knjiga 3*, Novi Sad, 1963; *Istorijski srpski naroda, knjiga 5, tom 2*, Beograd, 1981, str. 45—99; J. Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, Zagreb, 1952.

⁷ B. Petranović i M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam — Ideje i stvarnost, tematska zbirka dokumenata, knjiga 1*, Beograd, 1987, str. 70.

⁸ O ovim diskusijama više: isto, str. 83—261.

⁹ Službene novine, br. 142a, 28. jun 1921; *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1921.

¹⁰ Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, br. 92, 28. april 1922. Godinu dana ranije, gradski oci Sremske Mitrovice uputili su predsedniku vlade Nikoli Pašiću peticiju u kojoj su isticali da je Mitrovica, kao istorijski i geografski centar Srema, prirodno određena za sedište oblasti, tim više što se u njoj nalaze važne ustanove — Okružni sud, Okružna bolnica sa bakteriološkom stanicom, Velika realna gimnazija, Okružna uprava šuma, Vojni okrug i sreske vlasti. Uprkos peticiji, akcija nije uspela. R. Prica, *Mitrovica između dva svetska rata, monografija »Sremska Mitrovica«, Sremska Mitrovica*, 1969, str. 171.

¹¹ *Zakon o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja, »Službene novine Kraljevine Jugoslavije«*, br. 233, 5. oktobar 1929; *Ustav Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. godine*, Beograd, 1931.

janja da im se učine ustupci. Pored drugih pokazatelja, i ova predistorija ukazuje na polovičnost rešenja od 26. avgusta i njegovu neodrživost.

Tražeći novo državno uređenje, hrvatski predstavnici su isticali različite teritorijalne zahteve, zavisno od broja federalnih jedinica za koje su se u određenim momentima zalagali. Koncepte Hrvata kretale su se od dualizma do sedam federalnih jedinica,¹² pa su se i njihovi predlozi razgraničenja znatno menjali. Ipak, može se uočiti nekoliko konstanti hrvatske politike. Jedna od njih je uporno nastojanje da se Vojvodina odvoji od Srbije – pripajanjem hrvatskoj jedinici, stvaranjem posebne federalne vojvođanske jedinice ili zasnivanjem vojvođanske autonomije.¹³ U nekim od varijanti Srem je delio sudbinu celokupne Vojvodine, u drugima, pak, izdvajan je uz naglašavanje da se radi o području na koje Hrvatska ima istorijsko i državno pravo.¹⁴ Pri tome je za hrvatsku jedinicu tražena ili cela teritorija Srema ili samo njegovi zapadni delovi.

Prilikom audijencije kod kralja Aleksandra, 4. i 5. januara 1929. godine, dr Maček je, prema kraljevom svedočenju, granice Hrvatske postavio »do kapija Beograda«, odnosno do Zemuna.¹⁵ Nekoliko godina kasnije, u pismu upućenom Sitonu Vatsonu, izneo je ideju o plebiscitu, na koju se i kasnije vraćao. Po Mačekovom mišljenju stanovništvu Vojvodine, kao i Bosne i Hercegovine, trebalo je omogućiti »da odluči plebiscitom, hoće li formirati svoje samostalne jedinice ili se želi u cjelini ili djelomice priključiti Srbiji ili Hrvatskoj ili Crnoj Gori«.¹⁶ Nakon susreta u drugoj polovini 1936. godine, Siton Vatson je u svom poznatom memorandumu zabeležio da »dr Maček ne traži ujedinjenje Vojvodine sa hrvatskom jedinicom (kao što su to neki ekstremni Hrvati tražili pred nekoliko godina) nego samo njenu autonomiju«. Spreman je da prihvati i plebiscitarne odluke vojvođanskog stanovništva, čak i ako se ono odluči za pripajanje Srbiji. Međutim, u tom slučaju »nije nikako pripravan da se odrekne Sri-

¹² O dualizmu, kao »idealu hrvatske buržoazije«, videti članak B. Hrabaka, *Dvojna jugoslovenska država — ideal hrvatske buržoazije 1914—1935. Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, zbornik radova, Beograd, 1989, str. 217—37. O istome, a za kasniji period, svedoče Mačekovi razgovori sa Sitonom Vatsonom, dr Dragoljubom Jovanovićem i dr Brankom Ćubrilovićem. Lj. Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941*, knjiga 1, Zagreb, 1974, str. 218—19; Arhiv Jugoslavije (AJ), zbirka Jovan Jovanović Pižon, 80-31-355; isto, 80-34-529.

¹³ Zagreb je davao izrazitu podršku autonomaškom pokretu u Vojvodini. U tom cilju dr Maček se direktno obraćao i vojvodanskim seljacima. Karakterističan je njegov proglaš «Braćo seljaci u Vojvodini bez razlike narodnosti i vjere» od 15. maja 1936. Mađa mu je navodna svrha bilo propagiranje »Seljačke sloge«, ekonomske organizacije hrvatskih seljaka, dr Maček je govorio i o političkim pitanjima, optužujući Srbiju za nametanje hegemonije »Hrvatima, prečanskim Srbima i svima ostalima narodima Jugoslavije«. Težnja da se Srbi iz Vojvodine odvoje od matice srpskog naroda očita je i u ovoj njegovo poruci: »Kakav će politički položaj izvojevati Vojvodina, u to sada ne ulazim, jer držim, da o tome imaju odlučiti Vojvođani sami«. AJ, fond Komunistička internacionala, 1936/179.

¹⁴ Ovo je bilo i mišljenje dr Mačeka. B. Hrabak, n. d., str. 234.

¹⁵ S. Bibićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1953, str. 93—4; I. Meštrović, *Uspomene na političke ljudе i događaje*, Buenos Aires, 1961, str. 214, 268—69; T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestostanuarske diktature 1929—1935*, Beograd, 1969, str. 69. Ovome se može dodati i Mačekov govor održan u Vukomeru, aprila 1923. godine, u kome je isticao da se »ideja hrvatstva proširila od Mure do Crne Gore, od Jadranskog mora do Zemuna«. B. Murgić, *Dr Vladko Maček — voda Hrvata*, Zagreb, s. a., str. 34.

¹⁶ Lj. Boban, n. d., str. 94.

jema u korist srpske jedinice, ako je u njoj već uključena Vojvodina (izuzetak čine grad i predgrađe Zemuna, koji su već postali predgrađe Beograda te uključuju jedan veliki aerodrom)«. Pristao bi, jedino, da se Srem, »a možda i dva slavonska kotara pripove vojvođarskoj federalnoj jedinici da bi time definitivno osigurao slavensku većinu proti svake druge kombinacije«.¹⁷

U razgovoru sa dr Čedomirom Srebrno-Dolinskim, članom Glavnog odbora Demokratske stranke, dr Maček je izložio ideju o podeli Kraljevine Jugoslavije na Srpsku, Hrvatsku i Slovenačku zemlju. »Što se tiče (pri-padnosti) Vojvodine«, rekao je, »kao i srezova koji se nalaze u biv. Sremskoj županiji, a gde Srbi imaju većinu, imala bi da rešava ustavotvorna skupština i to većinom glasova, da li će ti krajevi pripasti potpuno srpskoj zemlji ili će dobiti izvesnu autonomiju, ostajući i u tom slučaju pri Srpskoj zemlji«.¹⁸

Ne znajući na kakve će i kolike ustupke u pogledu Srema pristati srpska strana,¹⁹ dr Maček je i po otpočinjanju pregovora sa knezom Pavlom, krajem 1938. i početkom 1939. godine, zauzimao različite stavove. Preko dr Ivana Šubašića za Hrvatsku je tražio deo Srema do Iloka.²⁰ Podelu na prostoru Srema ponudio je i srpskoj Udruženoj opoziciji, koju su u ovo vreme činili Radikalna stranka, Demokratska stranka, Savez zemljoradnika i Jugoslovenska nacionalna stranka. U poruci koju joj je uputio sredinom aprila 1939. godine predlagao je da u slučaju postojanja bosanske jedinice razgraničenje između Hrvatske i Bosne ide linijom Ilok–Jamena, pa dalje kroz Bosnu. Sa »preostatkom Srema« Vojvodina bi činila ili posebnu jedinicu ili bi se delila »između Hrvatske i Srbije linijom Subotica–Ilok«.²¹

¹⁷ Memorandum Sitona Vatsona, AJ, 80-31-326. Objavljeno u: Lj. Boban, n. d., str. 224—35; B. Petranović i M. Zečević, n. d., str. 434—42. Mačekove stavove o Sremu istovetno je zabeležio i J. Jovanović Pižon, nakon susreta sa Sitonom Vatsonom, dodajući da dr Maček misli kako bi »idealno rešenje bilo 5 oblasti s tim da se Dubrovnik spoji sa Dalmacijom, a Srem i deo Slavonije Vojvodini«. AJ, 80-31-509/510.

¹⁸ AJ, zbirka Milan Stojadinović, 37-10-58 (97); B. Petranović i M. Zečević, n. d., str. 368—69. Podela države na tri kraljevine — Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju, predlagana je i u jednom nedatiranom projektu ustava HSS. Prema ovom predlogu, Kraljevina Srbija bi obuhvatala autonomnu srpsku Vojvodinu u kojoj bi se našlo nekoliko srezova bivše sremske županije — Sremska Mitrovica, Ruma, Zemun, Stara Pazova, Sremski Karlovci i Irig, kao i srpske opštine uz Dunav i istočno od Iloka. AJ, 80-31-702.

¹⁹ Govoreći o različitosti Mačekovih teritorijalnih zahteva, britanski poslanik u Kraljevini Jugoslaviji je u izveštaju za 1936. godinu napisao: »Šta sve on smatra Hrvatskom nije nikada bilo moguće precizno utvrditi, ali može se pretpostaviti da bi u tu pokrajinu ušle, u najgrubljim potezima zemlje između južnih granica Slovenije, i linije koja se proteže od Dunava, preko Vinkovaca do Dubrovnika, uključujući i deo Vojvodine (koja bi verovatno zbog svog pretežno srpskog karaktera bila ostavljena za nadne pregovore), veći deo Bosne i zapadne Hercegovine«. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921—1938, knjiga 2. (1931—1938), priredio Ž. Avramovski, Beograd—Zagreb, 1986, str. 471.

²⁰ Beleška J. Jovanovića Pižona o razgovoru sa knezom Pavlom. AJ, 80-31-573.

²¹ Na tekstu ovog predloga J. Jovanović Pižon je zapisao kratku belešku — »Istočna Hrvatska i ist. Bosna«, dodajući ispred prve dve reči »do Zemuna«. Sam je ovo označio kao nekakvu prvu varijantu Hrvata, a kao drugu precizno objašnjen Mačekov predlog o razgraničenju. Isto, 80-32-19.

Odbijanje srpske opozicije da prihvati Mačekov »diktand«,²² bilo je deo njenog protivljenja da čak i razgovara o deobi srpskih etničkih krajeva. Sa gotovo istom netrpeljivošću radikali, demokrati i »zemljoradnici« gledali su i na pojavu autonomaškog pokreta u Vojvodini. Razumevajući vojvođanska nezadovoljstva, složno su insistirali na neodvojivosti severne pokrajine od Srbije.²³ Kao primer stava o opsegu srpskih teritorija možemo navesti ličnu belešku Jovana M. Jovanovića Pižona, šefa Saveza zemljoradnika, napisanu na tekstu dokumenta »Šesnaest tačaka dr Dragoljuba Jovanovića«, u kome se »levo« stranačko krilo izjašnjvalo za federalizaciju zemlje. »Slažem se«, napisao je, »ako se država podeli na četiri oblasti ovako: Srbija (Vojvodina, Srem, Stara Srbija, Južna Srbija i deo nove Crne Gore, Peć kao i Sandžak), Bosna i Hercegovina (sa starom Crnom Gorom, Katunska i Riječka /nahija/, Dubrovnik, Kotor do Metkovića), Hrvatska (sadanje banovine Savska i Primorska), Slovenija (Dravska)«.²⁴

Primajući Mačekove poruke i prateći razvoj pregovora Cvetković–Maček, srpska je opozicija izražavala zabrinutost i rezerve, koje bi mogle biti koncentrisane oko dve tačke: 1) izdvojenog rešavanja hrvatskog pitanja pre nego što se postigne dogovor o ukupnom državnom uređenju i 2) pokretanja pitanja teritorijalnog razgraničenja pre utvrđivanja nadležnosti saveznih vlasti i ovlašćenja federalnih jedinica. Na štetnost takvog puta u rešavanju hrvatskog pitanja upozoravala je i kneza Pavla i dr Mačeka. U krugovima opozicije se smatralo da je knez napravio veliku, možda sudbonosnu pogrešku što je pokrenuo teritorijalnu podelu. Beležeći svoja razmišljanja o tome, J. Jovanović Pižon je čak zapisao: »Neka bog sačuva Jugoslaviju«.²⁵ Na pitanje kneza Pavla šta su opozicione stranke nudile dr Mačeku, on je odgovorio: »Niko od nas nije ništa nudio, a naše (srpsko – prim. M. R.) je uvek bilo Vojvodina, Srbija, Južna Srbija, Crna Gora i Bosna jedno...« Precizirajući pitanja, knez se interesovao i za stav opozicije prema Sremu, na što je šef »zemljoradnika« kratko rekao: »I Srem u Srbiju«. Knezu je savetovao da se pregovori vode sa »statisti-kama u ruci i činjenicama«, a ne »pogadanjem«.²⁶ U njegovim je hartijama sačuvano i odbijanje srpske opozicije da prihvati Mačekov »diktand«, odnosno predlog teritorijalnog razgraničenja u Bosni i Sremu (videti tekst ispred napomene 21),²⁷ kao i aprilski dogovor vođe Hrvata i Dragiše

²² Isto, 80-32-18.

²³ Više: R. Končar, *Novosadska rezolucija iz 1932. godine*, Zbornik za istoriju Matice srpske, sv. 8, 1973; T. Stojkov, n. d., str. 219–21; M. Čurčin, *Izjava najuglednijih Vojvodana*, Nova Evropa, br. 2, 26. februar 1936, str. 53–4.

²⁴ AJ, 80-32-75/80; D. Jovanović, *Političke uspomene*, rukopis pohranjen u Arhivu Jugoslavije, knjiga 2, str. 213–18; D. Jovanović, *Sloboda od straha, izabrane političke rasprave*, Beograd, 1991, str. 285–90; T. Stojkov, n. d., str. 150–51, 207.

²⁵ AJ, 80-31-579, 583, 584. Više: Lj. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd, 1965, str. 137, 142–44, 150, 186–87, 218–19...

²⁶ Beleška od 16. marta 1939. AJ, 80-32-5. Srpskoj strani statistički podaci o etničkoj pripadnosti stanovništva naročito su pogodovali u Sremu. O etničkom sastavu stanovništva Srema više: S. Čurčić, *Promene broja i nacionalne strukture stanovništva u Sremu tokom XX veka*, Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta, br. 3, Novi Sad, 1973.

²⁷ AJ, 80-32-18.

Cvetkovića o konačnom omeđivanju Banovine Hrvatske nakon plebiscita u »preostalim dešovima Bosne, Hercegovine i Srema«.²⁸

U sporazumu od 26. avgusta 1939. godine, kojim je stvorena Banovina Hrvatska, otpao je deo o plebiscitu, ali je pitanje definitivnog opsega ipak ostalo otvoreno. Dogovorom D. Cvetkovića i dr Mačeka Banovina je nastala spajanjem Savske i Primorske banovine i više srezova iz drugih banovina – Dubrovnika, Dervente, Gradačca, Travnika, Fojnice, Brčkog, Šida i Ilaka. Jednim od odeljaka Sporazuma predviđeno je da definitivne granice Banovine Hrvatske budu određene »prilikom preuređenja države«, uz uvažavanje ekonomskih, geografskih i političkih okolnosti. Osim toga, »tom prilikom izdvojiće se iz gore navedenih srezova, koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, opštine i sela, koji nemaju hrvatsku većinu«.²⁹

Među Srbima Sporazum je izazvao mnoga nezadovoljstva, koja su se pre svega odnosila na način njegovog donošenja (bez predstavnika srpskog naroda i izdvajanjem hrvatskog pitanja iz problema državne celine) i na rešenja koja je doneo. U pogledu teritorijalnog razgraničenja nezadovoljstvo je bilo višestruko.³⁰ Smatralo se da je Banovina Hrvatska dobila deo srpskog etničkog prostora i istovremeno strahovalo od novih potraživanja Hrvata. Prilikom sklapanja Sporazuma hrvatska je strana insistirala na etničkom principu kao osnovi za omeđivanje nacionalno-političkih jedinica. Uvođenjem uslova o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima pri definitivnom razgraničenju, najavila je moguće odstupanje od tog principa. Pored toga, hrvatska štampa i političari su isticali da je dobijena teritorija »minimum na koji ima hrvatski narod pravo«,³¹ nagoveštavajući traženje i drugih krajeva.

U pokušaju da vrati oduzeto i od daljih aspiracija sačuva prostor koji joj je ostao, srpska strana je odgovorila iznošenjem mnogih argumenta, među kojima su najubedljiviji bili statistički. Iz više objavljenih statistika izdvojili bismo demografsko-etnografske članke Mihaila S. Radovanovića, objavljivane u Srpskom književnom glasniku, a rađene, verovatno, na osnovu javnosti nepredstavljenih podataka dobijenih prilikom popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Popis je tada vođen ne po nacionalnoj pripadnosti, već prema veroispovestima i maternjem jeziku, a rezultati objavljeni samo po verskoj pripadnosti. Po mišljenju Mila Bjelajca, podaci dobijeni po maternjem jeziku stanovništva »zbog međunarodne političke situacije i iz razloga odbrane držani su kao strogo povjerljivi, posebno zbog nacionalnih manjina i njihove rasprostranjenosti«.³²

Baveći se pitanjem verske i nacionalne pripadnosti stanovništva Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije, M. S. Radovanović je uočio nepo-

²⁸ J. Jovanović Pižon je tim povodom napisao da srpska Udržena opozicija »nije bila ovlašćena od srpskoga naroda da deli što je srpsko a što li hrvatsko«. Isto, 80-39-55/56.

²⁹ Sporazum Cvetković—Maček, »Politika«, 27. avgust 1939.

³⁰ Više: M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 1988, str. 55–73.

³¹ »Hrvatski dnevnik«, 29. avgust 1939; isto, 24. oktobar 1939; isto, 30. januar 1940; isto, 23. april 1940.

³² M. Bjelajac, *Pismo ministru vojnom*, NIN, 25. oktobar 1991. Videti i: M. Bjelajac, *Dva viđenja rješavanja pitanja nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji pred izbijanje Drugog svjetskog rata*, »Tokovi«, 1/1989, str. 80–94.

dudarnost popisa prema verskoj i prema nacionalnoj pripadnosti, kao posledicu činjenice da je među rimokatolicima pored Hrvata bilo i Slovaca, Nemaca, Mađara i Slovaka, dok su među pravoslavnima bili gotovo isključivo Srbi. Ovo je primetno naročito u tri od pet sremskih srezova, koji su sporazumom od 26. avgusta pripali Banovini Hrvatskoj — Ilok, Šidu i Vukovaru.³³

Podaci prema popisu od 31. marta 1931. godine:

mesto	pravoslavni	katolici	ostale veroispovestि
Ilok	12 985	11 674	5 180
Šid	15 574	14 211	4 568
Vukovar	20 200	22 695	4 441

Mesto	Srbi	Hrvati	Slovenci	Mađari	Nemci	Česi i Slovaci	ostali
Ilok	12 745	6 987	87	2 279	3 136	4 167	438
Šid	15 383	11 821	22	301	3 075	989	2 768
Vukovar	19 640	12 133	96	4 977	7 415	139	2 936

Za sve sremske srezove i gradove etnička slika je prema popisu od 31. marta 1931. godine izgledalo ovako:

Sremski srezovi u Hrvatskoj banovini	Srbi	Hrvati	Slovenci	ostali	ukupno
ILOK*	12 745	6 987	87	10 020	29 839
ŠID	15 383	11 821	22	7 127	34 353
VUKOVAR SREZ	17 563	6 729	43	12 139	36 474
Vukovar grad	2 077	5 404	53	3 328	10 862
VUKOVAR SREZ I GRAD	19 640	12 133	96	15 467	47 336
Vinkovci srez	4 466	22 300	57	8 002	34 825
Vinkovci grad	1 983	6 650	226	4 408	13 267
Vinkovci srez i grad	6 449	28 950	283	12 410	48 092
Županja	2 131	27 883	117	4 588	34 719

Sremski srezovi u Dunavskoj banovini	Srbi	Hrvati	Slovenci	ostali	ukupno
ZEMUN SREZ	27 430	1 140	48	6 840	35 458
ZEMUN GRAD	11 965	4 773	580	10 756	28 074
ZEMUN SREZ I GRAD	39 395	5 913	628	17 596	63 532
MITROVICA SREZ	28 668	1 389	8	2 986	33 051
MITROVICA GRAD	6 023	4 323	74	3 419	13 839
MITROVICA SREZ I GRAD	34 691	5 712	82	6 405	46 890
SREMSKI KARLOVCI GRAD	3 132	1 952	10	493	5 587
IRIG	19 310	3 080	384	4 138	26 912
RUMA	32 257	4 819	109	20 460	57 645
STARAA PAZOVA	27 808	5 634	8	18 236	51 686
SREM UKUPNO:	212 921	115 184	1 826	116 940	446 871.

* Površina pet sremskih srezova koji su se našli u Banovini Hrvatskoj — Vinkovaca, Vukovara, Županje, Šida i Iloka, iznosila je 3 439 km², odnosno nešto više od polovine ukupne teritorije Srema.

* Velikim slovima su ispisani srezovi i gradovi u kojima su Srbi bili u većini.

Iz tabele se vidi da su Hrvati bili brojniji od Srba u gradu Vukovaru, županjskom srežu, vinkovačkom srežu i gradu Vinkovcima. U ostalim srezovima i gradovima bilo je više Srba. Krajem 1939. godine Srbi su davali i gotovo svih 66,4% pravoslavnog stanovništva tzv. Istočnog Srema, odnosno srezova koji su ostali u Dunavskoj banovini, a na koje je hrvatska strana računala u konačnom razgraničenju, zavisno od toga da li će Vojvodina biti deo srpske jedinice ili samostalna oblast.³⁴

³⁴ M. S. Radovanović, *Jugoslavija — geografsko-statistička i etnografska studija o broju Srba i Hrvata*, Srpski književni glasnik, br. 7, 1. decembar 1939, str. 420—25; M. S. Radovanović, *Stanovništvo Dunavske banovine*, isto, br. 5, 1. mart 1941, str. 384—89. Uz manja odstupanja, rezultatima Radovanovićevih istraživanja odgovaraju podaci dobijeni popisom stanovništva po maternjem jeziku iz 1931. godine:

S R E Z	Maternji jezik							Ukupno	
	srpsko-hrvatski			ostali slovenski	madarski	ne-mački	ostali neslovenski		
	pravoslavna	rimokatolička	ostale						
Irig	16.242	1.705	64	546	2.624	720	97	21.998	
Ruma	30.259	4.442	319	347	3.371	10.738	360	49.836	
Stara Pazova	21.360	5.660	178	6.653	164	7.069	533	41.617	
Sremski Karlovci	13.566	3.823	119	717	1.278	8.717	159	28.379	
Ilok	12.663	6.546	465	4.390	2.271	3.160	344	29.839	
Šid	15.359	11.393	322	3.755	324	3.047	153	34.353	
Zemun, srez	27.714	801	—	2.255	325	3.890	473	35.458	
Zemun, grad	11.683	4.636	493	1.821	802	8.269	370	28.074	
Sremska Mitrovica	35.025	5.270	—	1.013	1.687	3.735	160	46.890	
Vukovar, grad	2.189	5.228	—	198	616	2.596	35	10.862	
Vukovar, srez	18.011	6.213	—	2.115	4.414	4.946	775	36.474	
Vinkovci, grad	2.080	6.722	—	253	964	3.143	105	13.267	
Vinkovci, srez	4.727	21.709	—	453	1.366	5.966	604	34.825	
Petrovaradin, grad (pripada N. Sadu)	1.486	3.438	177	395	534	514	69	6.613	
Županja	2.182	27.710	—	936	720	1.859	1.312	34.719	
Srem bez Petrovaradina i bez Županje	210.878	84.148	1.960	24.516	20.206	65.996	4.168	411.872	

AJ, F. Ministarski savet, 138-7-56 (843—846). Sličan odnos između broja Srba i Hrvata u sremskim srezovima pokazuju i podaci do kojih je u svom proučavanju došao J. Latačić, priredivač prve statistike u Kraljevini SHS — »Jugoslavija u svjetlu statistike«, Zagreb, 1919. Prema njegovoj analizi, godine 1914. etnička slika Srema bila je ovakva:

Oblast	Srba	Hrvata
Ilok	11953(42%)	5488(19%)
Irig	18331(72%)	1816(7%)
Mitrovica	32019(84%)	4986(3%)
Ruma	22956(47%)	3730(8%)
Stara Pazova	24262(52%)	5670(12%)
Šid	14155(43%)	11309(34%)
Vukovar	14896(35%)	10353(24%)
Vinkovci	4219(10%)	24494(60%)
Zemun	35134(80%)	3092(10%)

Isto, 138-7-56(866).

Već i zbog ovakve etničke karte Srema nezadovoljstvo Srba zbog njegove deobe i mogućeg daljeg prisvajanja od strane Banovine Hrvatske bilo je veliko. Reči kritike, prigovori i upozorenja čuli su se sa mnogih strana. Među prvima koji su reagovali bili su oni koje je akt od 26. avgusta direktno pogodio. Uzdajući se u pomenutu odredbu o izdvajaju iz sastava Banovine Hrvatske onih srezova koji nemaju hrvatsku većinu, Srbi vukovarskog sreza su prvih dana novembra 1939. godine doneli rezoluciju kojom su zahtevali odvajanje sreza od Banovine Hrvatske i pripravljanje Dunavskoj. Podnoseći ovaj zahtev, trideset i osam predstavnika iz petnaest pravoslavnih crkvenih opština (Vukovara, Borova, Trpinje, Vere, Bobote, Bršadina, Ostrva, Opatovca i Sotina, Gaboša, Markušice, Negoslavaca, Pačetina, Mikluševaca i Čakovaca, Marinaca i Palače) naveli su, obrazlažući svake ponaosob, istorijske, geografske, komunikacijske, ekonomski, političke i statističke razloge.³⁵ U popratnom pismu, koje je uz rezoluciju dostavljeno ministru vojske i mornarice generalu Milanu Nediću istakli su »da se od njega očekuje da na nadležnim mjestima bude pobornik i tumač njihovih potreba i želja, jer su ideali za koje su se borili i žrtvovali, političkom podjelom iz avgusta 1939. teško pogodeni«. Poznavalac ovog pitanja Mile Bjelajac smatra da nije poznato da li su general Nedić i vojni vrh koristili navode rezolucije, ali da je sigurno da su i rezolucija i popratno pismo 6. novembra bili dostavljeni generalu Dušanu Simoviću, načelniku Glavnog generalštaba.³⁶

Rezoluciji Srba vukovarskog sreza pridružili su se i Srbi iz Šida, koji su 10. novembra 1939. godine hrvatskom ibanu dr Ivanu Šubašiću i dr Mačeku uputili protest zbog pripravljanja šidskog sreza hrvatskoj jedinici i zahtev da se srez vradi Dunavskoj banovini.³⁷ Istovremeno, u Šidu je počela akcija za osnivanje pododbora Srpskog kulturnog kluba, čija je osnivačka skupština održana u januaru 1940. godine, uz prisustvo predstavnika iločkog, mitrovačkog, rumskog, vukovarskog i vinkovačkog sreza.³⁸ Slične akcije povedene su i u Vinkovcima, Zemunu, Sremskoj Mitrovici i Vukovaru, koji je povodom postavljanja novih crkvenih zvona posetio patrijarh Gavrilo.³⁹

Osnivanje pododbora SKK i njihovih omladinskih sekcija u sedištima sremskih srezova bilo je deo zalaganja Srpskog kulturnog kluba za okupljanje Srba i obezbeđenje srpskog nacionalnog prostora. O problemu Srema progovorio je već prvi broj »Srpskog glasa«, lista SKK. Po mišljenju prof. Vladimira Čorovića, člana SKK i pisca brojnih članaka u »Srpskom glasu«, hrvatski političari su tražili svaki srez koji je imao katoličku većinu, a kada je nije bilo – pozivali su se na istorijsku tradiciju i geografsku povezanost. »Nedoslednost je, međutim, u tom pravcu očigledna kada se vidi da je nova Banovina tražila i dobila Šid i Illok, gde su Hrvati i katolici uopšte u manjini. Ta dva sreza trebala su novoj Banovini kao očigledna veza za dalje aspiracije«.⁴⁰

³⁵ AJ, 37-9-51(733/734).

³⁶ M. Bjelajac, *Pismo ministru vojnom...*

³⁷ »Srpski glas«, 16. novembar 1939.

³⁸ Isto, 18. januar 1940; Srem, 9. februar 1940.

³⁹ »Srpski glas«, 16. novembar 1939; isto, 14. mart 1940; »Srem«, 17. novembar 1939; isto, 5. april 1940.

⁴⁰ »Srpski glas«, 16. novembar 1939.

U odbrani Srema njegovo srpsko stanovništvo i Srpski kulturni klub imali su podršku gotovo svih srpskih stranaka. Vrlo uporna i ubedljiva u kritici Sporazuma, koga je uprkos neodobravanju prihvatala kao neizmenjivu činjenicu, Demokratska stranka se nije bavila pitanjem razgraničenja, ali je već u novembru 1939. godine istupila sa zahtevom da sva preostala teritorija, van postojeće hrvatske jedinice i slovenačke koja je nastajala, pripadne srpskoj zemlji.⁴¹ Smatrajući još u junu 1939. godine da je prvo potrebno dogоворити se o državnoj celini, zajedničkim i posebnim poslovima, pa tek onda razgovarati o razgraničenju (jer, »neće ni jedna ni druga strana zapeti na pitanju srezova ako su saglasne u pitanju zemlje«),⁴² Milan Grol je nakon svršenog čina od 26. avgusta naglašavao da se »mora s dnevnog reda skinuti jednom pitanje: šta je srpsko u ovoj zemlji, kad se već pošlo tim putem«.⁴³ Zahtevajući stvaranje srpske jedinice, demokrati se u svojim rezolucijama i saopštenjima nisu upuštali u diskusiju o teritoriji koju je dobila Banovina Hrvatska. Ali, da su ostvarenim razgraničenjem bili nezadovoljni vidi se iz članka Radoja L. Kneževića u kome je napisao da su Hrvati »dobili preveliku teritoriju na štetu srpskog dela naroda«, kao i iz jednog njegovog govora u kome je rekao da su srpske granice »od Đeđelije do Subotice i od Timoka neprekidno sve do mora oko Šibenika«.⁴⁴ Govoreći o srpskoj zemlji, Milan Grol je isticao da Vojvodina, koju sa Srbijom vezuje »nedeljiv kontinuitet nacionalni, kulturni, geografski, saobraćajni i privredni« mora »ostati srpska«. Jer, »za druge Vojvodina (je) pitanje srezova, za Srbe pitanje nacionalnog bića«.⁴⁵

Da je Vojvodina, »to jest Banat, Bačka i Srem, sastavni deo srpskog narodnog područja« isticala je i Narodna radikalna stranka za Vojvodinu u rezoluciji donetoj na konferenciji održanoj 5. maja 1940. godine u Novom Sadu. Kao i demokrati, i vojvođanski radikali su se zalagali za autonomiju, odnosno »široku samoupravu« Vojvodine, ali neodvojivo od ostale srpske zemlje.⁴⁶

U pogledu Vojvodine stavove slične demokratima i radikalima zastupale su i ostale stranke sa srpskim članstvom, nezavisno od toga da li su imale predstavnike u vlasti Cvetković–Maček ili su bile u opoziciji: deo samostalnih demokrata, »zemljoradnici«, radikali u okviru Jugoslovenske radikalne zajednice, Jugoslavenska nacionalna stranka, ministri dr Lazar Marković i Božidar Maksimović.⁴⁷

Izjašnjavajući se o budućim teritorijalnim razgraničenjima, hrvatska strana je u pitanju Vojvodine i dalje stajala na stanovištu da će ona zavisiti od toga hoće li ova pokrajina biti zasebna jedinica ili deljena između srpske i hrvatske jedinice. Obe ideje su bile privlačne i obe su imale svoje zagovornike. Jedan od prvaka vojvođanskih Hrvata, Grga

⁴¹ »Politika«, 30. avgust 1939; »Demokrati o današnjem stanju u zemlji«, Beograd, s. a.

⁴² Lj. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, str. 218—19.

⁴³ Govor održan na konferenciji demokrata u Šapcu, februara 1940, »Politika«, 17. februar 1940.

⁴⁴ R. L. Knežević, Ljubomir Davidović, Spomenica Ljubomira Davidovića, Beograd 1940, str. 24; »Politika«, 14. novembar 1939; M. Stefanovski, n. d., str. 67.

⁴⁵ »Politika«, 13. februar 1940; isto, 17. februar 1940; isto, 22. april 1940.

⁴⁶ »Pravda«, 6. maj 1940.

⁴⁷ Više: M. Stefanovski, n. d., str. 62—72.

Vuković, izjašnjavao se za autonomiju,⁴⁸ privlačnu već i zbog toga što bi otcepljenje najsevernije i najbogatije srpske pokrajine »korenito izmenilo postojeći odnos snaga«.⁴⁹ Ne manje privlačni bili su zahtevi za pri-pajanje bačkih, baranjskih i sremskih Hrvata Banovini Hrvatskoj,⁵⁰ bliski zahtevima za uključivanje cele Vojvodine u Hrvatsku banovinu. Da vođstvu HSS nijedna od ideja nije bila daleka pokazuje pisanje stranačkog glasila »Hrvatski dnevnik«. Odgovarajući, na primer, na traženja da Bosna i Hercegovina kao istorijska jedinica bude jedna od federalnih jedinica, ovaj je list pisao da se na toj osnovi može postaviti i pitanje celovitosti Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te da bi »prema tome i cijeli istočni Srijem sve do Zemuna morao pripasti Trojednicima«.⁵¹

Od zvaničnih izjava vođstva HSS i hrvatskih vlasti dalje su išli lokalni stranački prvaci. Predsednik kotarske organizacije HSS za Slavonski Brod, F. Markotić, smatrao je da »pod Hrvatsku Banovinu ima da dođe i cijela Vojvodina i dio Bosne do Sarajeva i Crne Gore«.⁵² Član HSS iz Hrtkovaca, sela sa hrvatskom većinom u okolini Rume, objavio je u »Seljačkom domu« pesmu u kojoj se pominju četiri plemena u selu – Hrvati, Mađari, Nemci i Srbi, a na slagu pozivaju samo prva tri.⁵³ Listovi poput »Srijemske novine« tvrdili su da u Sremu ima Hrvata sa asimiliranim Mađarima i Nemcima tačno 231.398, a Srba sa srbiziranim Rumunima, Rusinima, Bugarima, Vlasima, Grcima i Ciganima samo 218.883. Isti list je molio da se »čitaoci svakom prilikom sjete da u Srijemu bez Rumuna, Bугара, Vlaha, Grka, Cigana, te useljenih kolonista ima oko 100.000 (slovinia: stotinu hiljada) više Hrvata nego Srba i Srbijanaca«.⁵⁴ U ovakovom pisanju »Srijemske novine« su podržavali »Hrvatski narod« i »Srijemski Hrvat«, glasilo organizacije HSS u Sremu, čiji je prvi broj izašao u decembru 1939. godine. Njegov urednik Luka Puljiz, frankovac, kasnije je postao stožernik Velike župe Vuka.

Aprilski rat 1941. prekinuo je sve nacionalne, stranačke i novinske sporove o pitanju pripadnosti Srema. Stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske i uključivanjem gotovo celog Srema u njene okvire, pobeda je pripala hrvatskoj strani. Po završetku Drugog svjetskog rata, granica u Sremu ponovo je pomerena, ali uz zadržavanje nekih starih i osporavanih rešenja. U hrvatskoj federalnoj jedinici i dalje su ostala dva sreza sa srpskom većinom – vukovarski i iločki. U poslednjim zbivanjima, čiji smo savremeni, pitanje Srema još jednom je otvoreno, a argumenti ostali nepromjenjeni: Hrvati se pozivaju na državno-istorijsko pravo, pravo Austro-Ugarske carevine, a Srbi na prirodno i etničko.

⁴⁸ »Novosti«, 17. mart 1940.

⁴⁹ M. Stefanovski, n. d., str. 60.

⁵⁰ »Obzor«, 3. septembar 1939; isto, 10. septembar 1939; »Hrvatski dnevnik«, 23. novembar 1939; isto, 4. oktobar 1940.

⁵¹ Isto, 4. novembar 1939.

⁵² Citirano prema: M. Stefanovski, n. d., str. 56.

⁵³ »Srpski glas«, 7. decembar 1939.

⁵⁴ Navedeno prema: »Srpski glas«, 23. novembar 1939.

MIRA RADOJEVIĆ

THE CVETKOVIĆ-MAČEK AGREEMENT AND THE QUESTION OF BORDERS IN SREM

Summary

The conflict between the Serbs and Croats over Srem is one of their earliest and most difficult disputes and is also part of the rich and often dramatic difficult history of this region. Srem had already become the »stumbling block between the two nations« at the time of the revolution of 1848–1849. The issue of ownership then raised over Srem has not been settled to this day, notwithstanding short periods of calm.

In the dispute, Croats claimed to have rights in terms of state and history, resulting from state and historical arrangements and contracts made by the Hungarian state, by which Srem, while under Hungarian rule, had been one of the administrative areas of Croatian and Hungarian Slavonia. Defending the idea of a »Serbian Srem«, the Serbs emphasized their ethnic and historical rights, founding these claims on several intense Serbian migrations to these parts, on their superiority in number resulting from these migrations, on their importance in halting the Turkish invasion of Central Europe, their connection with other Serbian regions and their rôle in the Serbian history and culture in general. The dispute was still unresolved at the time the August 1939 Cvetkovic–Macek Agreement was revived, by which two districts of Srem had been annexed to Banovina Hrvatska – the district of Sid and Ilok, along with the districts Vukovar, Vinkovci and Zupanja, which had been annexed to Banovina Hrvatska as parts of the former Savska Banovina. The new banovina thus encompassed not only over half the territory of Srem but also districts in which Serbs were in the majority – Sid, Ilok and Vukovar. This solution and the announcement of the Croats that in the final reform of the Kingdom of Yugoslavia they would demand the whole of Srem, all the way to Zemun, provoked the discontent and anxiety of the Serbs, both of those who had been directly affected by the Agreement signed in August 1939 but also of all Serbian parties, scientists and the press.

The beginning of the Second World War in Yugoslavia broke off this dispute but some of the provisions of the Agreement remained valid when the war ended. The districts of Ilok and Vukovar remained in the federal unit of Croatia, which recently again gave rise to hostility between the Serbs and Croats.

NIKOLA ŽUTIĆ

Samostalni savetnik, Arhiv Jugoslavije
Beograd, Vase Pelagića 33

RIMOKATOLIČKE DIJECEZE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI – CRKVENO MEĐUDRŽAVNO RAZGRANIČENJE I OBRAZOVANJE NOVIH DIJECEZA

Originalan naučni rad

UDC — 282.348.1./.7(497.1)

U vreme ujedinjenja postojale su katoličke dijeceze (biskupije i nadbiskupije) čija se jurisdikcija protezala unutar granica Kraljevstva SHS. Sem beogradske i skopske biskupije, čije je osnivanje bilo predviđeno konkordatom iz 1914, sve ostale su bile osnovane ranije. Glavne crkvene pokrajine su bile dve: 1. *Hrvatsko-slavonska crkvena pokrajina* obuhvatala je Zagrebačku nadbiskupiju, Bosansko-srijemsku biskupiju (sedište Đakovo), Križevačku biskupiju (Križevci) i Senjsko-modrušku biskupiju (Senj). 2. *Vrhbosanska crkvena pokrajina*, obuhvatala je Vrhbosansku nadbiskupiju (sedište Sarajevo), Banjalučku biskupiju (Banja Luka) i Mostarsku biskupiju (Mostar).

Sem navedenih, unutar granica Kraljevstva SHS naše su se i dijeceze koje nisu pripadale nijednoj crkvenoj pokrajini: Barska nadbiskupija, Beogradska nadbiskupija, Skopska biskupija i Grkokatolička apostolska administratura Bosne (Banja Luka).¹

Obrazovanjem novih država na teritoriji bivše Austro-Ugarske monarhije i proširenjem Italije prema istočnim slavenskim »međama«, otvoreno je akutno pitanje razgraničenja jedinstvenih rimokatoličkih dijeceza, koje su se u novim političkim i državnim uslovima naše unutar granica više država. Političke promene posle Prvog svetskog rata izazvale su promene u organizaciji Rimokatoličke crkve, pogotovo u pogledu formiranja novih crkvenih provincija, deljenja, odnosno zaokruženja pojedinih dijeceza. Stvaranjem Kraljevstva SHS, stare austrijske i mađarske provincije se smanjuju i rasparčavaju. Jugoslovenska granica sa susednim državama delila je sledeće rimokatoličke pokrajine: Goričku crkvenu pokrajinu (Gorička nadbiskupija, Krčka biskupija (Krk), Ljubljanska biskupija i Tršćanska biskupija); Kaločku crkvenu pokrajinu (Kaločka nadbiskupija i Čanadska biskupija); Ostrogonsku crkvenu pokrajinu (Pečujska biskupija i Šombatelska biskupija); Salcburšku crkvenu pokrajinu (Biskupija Krka-Gurk sa sedištem u Celovecu, Sekavska biskupija sa sedištem u Gracu i Lavantska biskupija-Maribor); Zadarsku crkvenu pokrajinu (Zadarska nadbiskupija, Dubrovačka biskupija, Hvarska biskupija, Kotarska biskupija, Split-

¹ Opći šematzam Katoličke crkve u Jugoslaviji, izradio Krunoslav Draganović, Sarajevo 1939, 2–3; S. Simić, Vatikan i Jugoslavija, Beograd 1937, 21–27; AJ, Vatikansko poslanstvo, L. Bakotić dostavlja N. Pašiću pregled jugoslovenskih dijeceza u vreme ujedinjenja, 25. II 1921.

sko-makarska biskupija i Šibenska biskupija). Unutar granica Kraljevstva SHS našli su se delovi Dračke, Skadarske i Sofijske nadbiskupije, Pulatske biskupije (Gjani u Albaniji) te grkokatoličke Lugoške eparhije i Apostolskog vikarijata solunskog.²

Pošto su sa poslednjim pariskim mirovnim ugovorom – Rapalskim (1920) – granice bile definitivno utvrđene, jugoslovenske vlade su počele energičnije da insistiraju na hitnom rešavanju pitanja crkvenog međudržavnog razgraničenja. Prvenstveno se radilo na tome da se pokidaju kanonske veze sa inostranim ordinarijatima. Delovi rimokatoličkih biskupija, kojima se sedište ordinarijata nalazilo van granica Kraljevine, trebali su ili da se pripove postojecim jugoslovenskim biskupijama ili da se urede kao samostalne dijeceze. Generalni stav jugoslovenskih vlada bio je sledeći: javnopravni položaj Rimokatoličke crkve u Kraljevini SHS zahtevao je nužno da se crkvena teritorijalna organizacija provede unutar granica državnih, kako se ne bi crkvene vlasti jugoslovenskog državnog područja ostavljale u nemogućem položaju da vrše jurisdikciju nad katolicima u inostranstvu, a od jugoslovenske države, s druge strane, da se ne traži nešto što nije spojivo s njezinim suverenitetom, tj. da inostranim crvenim poglavarima dopušta vršenje javnopravnog čina na jugoslovenskoj teritoriji.³

Gro spornih pitanja, u vezi međudržavnog crkvenog razgraničenja, ostalo je otvoreno sa mađarskim dijecezama. Proširenjem Srbije na Vojvodinu, pridobijanjem Baranje, Međumurja i Prekomurja, delovi mađarskih biskupija dospevaju unutar granica Kraljevine SHS. Sedишta centralnih duhovnih vlasti ostala su, pri tom, u inostranstvu. Banat je bio pod jurisdikcijom biskupa čanadskog sa sedištem u Temišvaru; Bačka je bila sastavni deo Kaločke nadbiskupije; Baranja i deo Slavonije pripadali su biskupu u Pečuju; Prekomurje je sa 18 župa i 50.000 vernika potpadalo pod Sombateljsku biskupiju.

Katoličko odeljenje Ministarstva vera je u prvi plan svog angažovanja izbacilo pitanje provođenja nove organizacije crkvene hijerarhije sa nadležnim faktorima. Državni vrh je bio uverenja da će pitanje crkvenog razgraničenja definitivno biti rešeno posle formiranja Konstituante, pošto će se tada crkvene granice moći prilagoditi političkim, a spor će se uređiti ili konkordatom ili putem naročitih pregovora sa Vatikanom.⁴

Posle definitivnog rešenja teritorijalnih sporova sa Mađarskom Trivanonskim mirom od 4. VI 1920, Ministarstvo vera je smatralo da treba od Sv. Stolice zahtevati da se za područja Kaločke nadbiskupije, te biskupija u Temišvaru, Pečuhu i Sombatelu – koja su pripala Kraljevini SHS – do definitivnog uređenja redovne crkvene hijerarhije postave u sporazu mu sa kraljevskom vladom posebni apostolski administratori.⁵

Rimokatolici bivših mađarskih crkvenih provincija ostali su, dakle, faktički odvojeni od svojih nadležnih duhovnih vlasti kojima su sedišta bila van jugoslovenskih granica. Vlada M. Vesnića je optuživala Vatikan da je glavni krivac što je nastalo takvo stanje. Jugoslovenske zahteve, koji su po

² Opći šematzam Katoličke crkve..., 2–3.

³ AJ, Ministarstvo pravde — v. o, f. 17.

⁴ Isto.

⁵ Isto, Ministarstvo vera — MID-u, 15. VI 1920.

»crkvenom i državnom pravu svakako opravdani«, Sv. Stolica nije, uprkos ponovljenim zahtevima, smatrala vrednim posebne pažnje. Sv. Stolica je optuživana da je D'Anuncijevu nasilju dala svoj »apostolski blagoslov« i da je pre rešenja pitanja o državnopravnoj pripadnosti Rijeke otcepila grad od Senjsko-modruške biskupije, izaslavši u nju svg naročitog administratora (Ć. Konstantinija).⁶

Trebalo je, ipak, da nesporazumi budu rešeni u septembru 1921. pošto je tada Kraljevina SHS ratifikovala Trijanonski mirovni ugovor i time uklonila prepreku koju je Vatikan stalno isticao kao ključnu kod pitanja naimenovanja apostolskih administratora. Iako je osnovni preduslov za rešavanje pitanja razgraničenja i naimenovanja apost. administratora bio ispunjen, Vatikan nije žurio da udovolji željama jugoslovenske vlade. Odmah posle izvršene ratifikacije, Ministarstvo inostranih dela (MID) je predložilo Vatikanu da se delovi Sombateljske pripove Lavantinskoj biskupiji u Mariboru, od delova Kaločke otvoru nova biskupija Bačka, a od Čanadske da se stvari Banatska biskupija. Vatikan se potpuno oglušio o ovaj predlog MID-a i u potpunosti, sve do kraja 1923, balansirao sa raznim obećanjima jugoslovenskim vladama, koja se, međutim, nisu nikako ispunjavala.

Potpuna kapitulacija jugoslovenske vlade pred Vatikanom nastupila je u trenutku kada je morala — iako je prethodno ispunila sve vatikanske zahteve — da prihvati vatikanske kandidate za mesta apost. administratora. Sv. Stolica je nepogrešivo predlagala za kandidate odane pristalice bivšeg habsburškog režima, ekstremno mađarske i antijugoslovenske orientacije. Konferencija Katoličkog episkopata i apostolski nuncij beogradski tražili su da se jugoslovenska vlada saglasi sa naimenovanjem L. Budanovića za apost. administratora Bačke. Vlada N. Pašića je, usled čestih intervencija nuncija Pelegrinetija, morala da pristane u februaru 1923. na postavljenje Lajoša Budanovića, rimokatoličkog paroha Sv. Terezije u Subotici, za apostolskog administratora Bačke. Na taj način vlada je izasla u potpunosti u susret željama Vatikana i odustala od svog ranijeg protivljenja naimenovanju L. Budanovića, nadajući se da će Sv. Stolica, zbog ovakve žrtve, odvojiti područja Bačke i Banata od inostranih dijeceza.⁷ Budanović je imenovan apostolskim administratorom 10. II 1923. U isto vreme je naimenovan apostolski administrator za Banat, pa su na taj način konačno, posle višegodišnjih pregovora između jugoslovenske vlade i Vatikana, Banat i Bačka u crkvenom pogledu bili odvojeni od Kaločke i Temišvarske biskupije.⁸

Baranja (i deo Slavonije sa 13 župa) i Prekomurje su i dalje bili u čvrstoj crkvenoj vezi sa ordinarijatima u Pećuju i Sombatelju. Vlada N. Pašića je tokom 1923. insistirala da 13 slovenskih župa privremeno potpadne pod Đakovačku biskupiju, dok bi se definitivna pripadnost tog crkvenog područja rešila konkordatom sa Sv. Stolicom. Biskup pećujski grof Ziči zvanično se obratio u februaru 1923. konzulatu u Pećuju s molbom da od jugoslovenske vlade dobije odobrenje da u pratnji dvojice sveštenika poseti mesta u Baranji i Slavoniji radi deljenja sakramenta potvrde u 29

⁶ Isto, Ministarstvo vera — MUD-u, 28. X 1920.

⁷ AJ, Vatikansko poslanstvo, MID — L. Bakotiću u Vatikan, 8. II 1923.

⁸ AJ, Min. pravde — v.o, f. 17, Ministarstvo vera — MID-u, 8. III 1923.

župa. Međutim, posebno donesenim rešenjem od 27. III 1923. Ministarstvo inostranih dela nije dozvolilo biskupu pečujskom Zičiju da stupi na tlo Kraljevine SHS.

Jugoslovenskom poslaniku kod Sv. Stolice J. Smndlaki obećano je od strane Vatikana da će se Prekomurje poveriti administraciji mariborskog biskupa čim se uredi stvar sa apost. administratorima za Bačku i Banat. Pošto je u februaru 1923. izvršeno definitivno crkveno razgraničenje za područje Banata i Bačke i naimenovan biskup za Lavantsku mariborsku biskupiju, nije bilo više nikakvog formalnog razloga da se Prekomurje ne potčini njegovoj jurisdikciji. Razgraničenje Prekomurja od Sombatelske biskupije počelo se ostvarivati u oktobru 1923. Tada je poslanik Smndlaka vodio razgovore sa državnim sekretarom Gasparijem i podsekretarom Borgondinijem po pitanju hitnog rešavanja otcepljenja Prekomurja. Borgondini-Duka je Smndlaki obećao 27. X 1923. da će to pitanje izneti pred Papu prilikom prve audijencije. Pošto je bio ubeden da će dobiti odobrenje od Pape, Borgondini je saopštio Smndlaki da će našoj želji biti udovoljeno za desetak dana, a da će apostolskim administratorom Prekomurja biti naimenovan mariborski biskup.⁹

Dana 9. XI 1923. poslanik Smndlaka saopštava »srećnu vest« da je konačno Prekomurje oduzeto ispod jurisdikcije biskupa u Sombatelju i podvrgnuto biskupu u Mariboru: »Oslobodili smo čitavu našu teritoriju od podložništva austrijskim i mađarskim biskupima. Kako smo god mi želeli, uprava Jezerskog poverena je biskupu Ljubljanskom, Mežiška dolina i Prekomurje Mariborskome, a Podravina (Valpovo) i Baranja Đakovačkome. Nunciju je već naređeno da izda odnosne odluke, i on ih je već i izdao, a vjerovatno bit će i Vas o tome obavijestio. Rim je naredio da se uprava prenese na naše biskupe 1. XII 1923. Ovo vam sve danas pismeno javlja monsinjor Borgondini koji vas i po meni lepo pozdravlja.«¹⁰ Vatikanski državni sekretarijat zvanično je obavestio MID da su sve naše želje bile uvažene i da su izdali naredbu da 1. XII 1923. sve župe na našoj teritoriji, koje su potpadale pod jurisdikciju biskupa mađarskih (u Subotici i Pećuju) i austrijskih (u Celovecu i Gracu), moraju doći pod upravu naših biskupa u Ljubljani (župe mežiške i apačke doline) i sve župe Prekomurja pod biskupa u Mariboru, i sve župe Podravine i Baranje pod biskupa u Đakovu.¹¹

⁹ AJ, Min. pravde — v.o, f. 17, MID — ministru vera V. Janiću, 6 X 1923; Poslanstvo u Vatikanu, J. Smndlaka — M. Ninčiću, 27. X 1923.

¹⁰ AJ, Min. pravde — v.o, J. Smndlaka ministru vera V. Janiću 9. XI 1923.

¹¹ Ministarstvo vera je poslalo raspis br 3036 od 21. XII 1923. kako bi obavestilo sve državne resore i crkvene vlasti o novonastalim promenama: »Katoličkom odeljenju Ministarstva vera je čast izvestiti da je Sv. Stolica u sporazumu s Kralj. vladom naimenovala niže označene katoličke biskupe apostolskim administratorima i to: biskupa ljubljanskog A. Jegliča apostolskim administratorom onog dela biskupije krške koji se nalazi na našoj teritoriji i poznat je pod imenom Jezersko; biskupa lavantinskog u Mariboru A. Karlina apostolskim administratorom drugog dela biskupije Krške koji se nalazi na našoj teritoriji a poznat pod imenom Mežiška dolina, kao i dela biskupije Sombatelske koji se nalazi na našoj teritoriji. Biskupa đakovačkog A. Akšamovića apostolskim administratorom dela biskupije Pećujske koji se nalazi na našoj teritoriji; grkokatoličkog biskupa križevačkog D. Njaradija apostolskim administratorom svih onih grkokatoličkih područja naše Kraljevine koje su do sada spadale pod jurisdikciju inostranih ordinarijata« — AJ, Min. pravde — v.o, f. 17.

Okupacijom grada Rijeke od strane D'Anuncijevih legionara, početkom septembra 1919. počinje akcija italijanskih aneksionističkih kru-gova i Vatikana da se Rijeka odvoji u državnom i crkvenom pogledu od Kraljevine SHS i Senjsko-modruške biskupije. U maju 1920. imenovan je monsinjor Čelzo Konstantini apostolskim vikarom za grad Rijeku. Nasuprot oklevanja Sv. Stolice u slučaju naimenovanja apost. vikara i administratora za područja mađarskih i austrijskih biskupija u Kraljevini SHS, ovom prilikom ishitrenom odlukom odvaja se Rijeka od jugoslovenske Senjsko-modruške biskupije. Biskup J. Marušić nije bio prethodno obavešten i konsultovan od strane Sv. Stolice. Jugoslovenska vlada takođe nije bila obaveštena, a prve informacije o odvajanju dobija od bana M. Laginje.¹²

Jugoslovenski državni faktori su tokom juna 1920. počeli ozbiljnije da se zanimaju pitanjem odvajanja Rijeke od Senjsko-modruške biskupije. Vatikan je, s obzirom na javnopravan položaj Rimokatoličke crkve u Kraljevini SHS, bio u obavezi da kod postavljenja crkvenih funkcionera radi sporazumno sa vladom. Ministar vera P. Marinković je smatrao da Sv. Stolicu nisu vodili razlozi »duhovne potrebe« kad je bez pitanja jugoslovenske vlade Rijeku izuzela ispod vlasti senjsko-modruškog biskupa. Po njegovom mišljenju, ovaj čin u ovakvim prilikama znači otvoreni izazov za čitav jedan narod i stavljanje »vrhovne glave Katoličke crkve« na stranu službene Italije.¹³

Privremenost Konstantinijevog naimenovanja za apost. administratora Rijeke, na koju se često pozivao Vatikan, pokazala se samo kao vešt manevar Sv. Stolice. Tokom avgusta 1920. izvršeno je daljnje razgraničenje riječke župe, što je ukazivalo na to da je akcija apostolskog administratora Konstantinija samo daljni pokušaj kako bi i Sv. Stolica sa svoje strane što više pomogla italijanskim nacionalistima u pravcu slabljenja i potiskivanja slovenskog elementa na Rijeci.¹⁴ Imenovanjem Konstantinija, Vatikan je dao indirektnu podršku D'Anuncijevim aneksionističkim zahtevima. Sv. Stolica je zvanično protestirala protiv D'Anuncijeve uzurpacije vlasti, ističući nemogućnost kontakta između senjskog biskupa i riječke župe zbog te uzurpacije. Sama činjenica da se D'Anuncijev pohod i naimevanje Konstantinija dešavaju u istom vremenskom periodu, namće utisak da se radi o sporazumnom dejstvovanju i prvom savezništvu Vatikana i buduće italijanske fašističke vlasti.

Teritorijalnim razgraničenjem sa Italijom Krčka biskupija izgubila je dobar deo teritorije pošto su Cres i Lošinj, sa susednim otocima Unije, Ilovik i Susak pripali Italiji. U Krčkoj biskupiji državno razgraničenje se potpuno podudaralo sa crkvenim, izuzevši otočić Trstenik kod otoka Cresa koji je državno pripadao Kraljevini SHS, dok je u crkvenom pogledu pripadao Italiji (župa Puntakriža na Cresu).¹⁵

Rapsalskim ugovorom iz 1920. Italiji su pripali Zadar i uža okolina, pa je na taj način došlo i do podele crkvenih župa Zadarske nadbisku-

¹² AJ. Min. pravde — v.o. f. 17, predstavnika J. Marušića »Beatissime Pater« od 22. V 1920. upućena Papi; Povjereništvo za prosvjetu i vjere — Ministru prosvjete, 17. V 1920.

¹³ AJ. Min. pravde — v.o. f. 17, Ministarstvo vera — MID-u, 15. VI 1920.

¹⁴ Isto, Min. vera — MID-u, 7. IX 1920.

¹⁵ Isto, Min. pravde — v.o. f. 17, Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju — Min. vera, 31. I 1924.

pije. Sedište nadbiskupije – grad Zadar sa 3 župe pripali su Italiji, a ostatak je ostao u jugoslovenskom području. Tri župe koje su pripale Italiji (Crno, Bokanjac, Arbanasi) imale su ukupno 16.000 stanovnika, dok je ostalo područje Zadarske nadbiskupije, koje je pripalo Kraljevini SHS, imalo 100 župa sa oko 100.000 vernika. Jugoslovenske vlasti bile su protiv toga da cela Zadarska nadbiskupija zavisi od nadbiskupa – italijanskog podanika u italijanskom Zadru. Slučaj je bio istovetan sa položajem mađarskih dijceza u Jugoslaviji čija su sedišta ostala van jugoslovenskih granica.¹⁶

Dalmatinski biskupi na sednici održanoj 4. III 1921. u biskupskoj palati u Splitu odlučili su da predlože Svetoj Stolici da deo Zadarske nadbiskupije, koji ostaje u Kraljevini SHS, postane zasebna biskupija. Predložili su da se »uskrisi« stara Ninska biskupija i da ima sedište u Biogradu na moru.¹⁷ Zadarska biskupija je na kraju bila podeljena na jugoslovenski i italijanski deo. Dekretom Svetе konzistorijalne kongregacije od 2. IV 1922., br. 348, imenovan je Iván Borzati apostolskim administratorom anektiranog dela Zadarske nadbiskupije, kao i onog dela zaposednutog od italijanske vojske (zona III). Deo nadbiskupije, koji je bio izvan okupiranog područja Treće zone, došao je pod duhovnu vlast šibenskog nadbiskupa Jeronima Milete, koji je za te delove Zadarske nadbiskupije bio apostolski administrator.¹⁸

Crkveno međudržavno razgraničenje između Albanije i Kraljevine SHS nije nikako izvršeno, pa su u pograničnim krajevima Crne Gore i Metohije službovali franjevci strani podanici (italijanski i albanski državljanji). Devet rimokatoličkih župa na toj teritoriji pripadalo je skadarskoj franjevačkoj provinciji, koja je, između ostalog, postavljala i smenjivala sveštenstvo bez prethodnog sporazuma sa jugoslovenskom vladom. Crkveno razgraničenje sa Albanijom nije se nikako ostvarivalo zbog interesa Italije da održi jak uticaj albanskog i italijanskog sveštenstva na jugoslovenskoj teritoriji. Dok je administrativno crkveno razgraničenje sa austrijskim i mađarskim biskupijama postignuto krajem 1923., razgraničenje sa skadarskim Provincijalatom ozbiljnije se počelo razmatrati tek 1924. godine.¹⁹ Međutim, jugoslovenska država je doživela neuspeh pred jedinstvenim radom Italije i Vatikana u Albaniji i rimokatoličkim župama u Jugoslaviji. Državni suverenitet je, zbog nerešenog crkvenog razgraničenja sa Albanijom, bio bitno narušen zbog antijugoslovenskog delovanja italijanskog i albanskog rimokatoličkog sveštenstva.

Konkordatom između Kraljevine Srbije i Vatikana iz 1914. predviđeno je osnivanje beogradske i sufraganske skopske dijceze (član 2). Prema članu 9. Konkordata, nadbiskupu beogradskom i biskupu skopskom pripadalo je pravo da, u sporazumu sa vladom, osnivaju župe i imenuju župnike u svojim dijecemama. Međutim, Konkordatom propisano osnivanje redovne crkvene hijerarhije nije izvršeno, pa je Srbija (sa Makedonijom) potpadala pod vlast Kongregacije za propagandu vere.²⁰ U Srbiji i Ma-

¹⁶ Isto, Ministarstvo vera — MID-u, 31. III 1921.

¹⁷ AJ, Vatikansko poslanstvo.

¹⁸ AJ, Min. pravde — v.o, f. 16, Nadbiskupski ordinarijat ZADAR — Visokoj pokrajinskoj upravi za Dalmaciju u Splitu, 25. IV 1922.

¹⁹ AJ, Min. pravde — v.o, f. 43.

²⁰ AJ, MP — v.o, f. 16.

kedoniji trebalo je, dakle, stvoriti osnovnu crkvenu organizacionu strukturu. Župe i dekanati uopšte nisu bili formirani kao u drugim crkvenim provincijama. Beograd i Srbija sačinjavali su u crkvenom pogledu u Kraljevini SHS (do popunjavanja nadbiskupija 1924) samo jednu Rimokatoličku misiju, kojom su, preko nuncija, upravljali državni vatikanski sekretarijat i Kongregacija za propagandu vere. Po konkordatu iz 1914, trebalo je kreirati nadbiskupsku stolicu u Beogradu, kojoj bi bila potčinjena nadbiskupska stolica u Prizrenu. Međutim, sve je to ostalo na nivou »katoličkog misionara sa župničkom jurisdikcijom« u Beogradu. On je upravljao župom beogradskom i brinuo se o rimokatolicima Srbije.

Nadbiskupska beogradска stolica, dakle, nije bila popunjena posle obrazovanja Kraljevstva SHS, nove župe nisu osnovane, a na čelu onih osnovanih ranije stajali su upravitelji. Tako je župom beogradskom upravljao privremeni administrator Alojzije Wagner, sveštenik Pećujske biskupije, koji je postavljen, preko bečke nunciature, od strane nadbiskupa zagrebačkog A. Bauera u decembru 1918. godine.²¹ Sv. Stolica saopštila je A. Baueru 11. jula 1919. da je definitivno »opskrbila« Beograd kataličkim duševišnjikom A. Wagnerom. S druge strane, dozvolila je bosanskim franjevcima da mogu »protegnuti« svoje apostolsko misionarsko delovanje na Srbiju.

General franjevačkog reda iz Rima zahvalio se vlasti na laskavim priznanjima i »nježnoj pažnji« koje su iskazane bosanskim franjevcima i njihovom misionarskom radu. »Sinovi svetog Franje« su, prema rečima generala, u prošlim vekovima razvili intenzivnu delatnost u pravcu »duševnog i materijalnog dobra srpskog naroda, tako da je njihova uspomena uvek živa u njegovoj sredini«. General očekuje da će biti sreća za bosanske franjevce da nastave »predaju« (misiju) svoje braće među srpskim narodom, koji im je još uvek sklon, uprkos »rastavi« od dva veka. General je preuzeo konkretne korake kod vatikanskih vlasti da se misija poveri bosanskim franjevcima, u nadi da će se uskoro videti uspeh katoličke vere u »slavnom srpskom narodu«.²²

Srbija je predstavljala zemlju misije za franjevačke redovnike, ali i za svetovno sveštenstvo. Zbog svog antijugoslovenskog i antisrpskog opredeljenja, Wagner je bio podobna ličnost za »misiju zemlju« Srbiju. Budući da Beogradska arhiepiskopija nije bila popunjena, različito se tumačilo pitanje crkvene pripadnosti njenih sveštenika i vernika. Dok je episkop skopski L. Miedija tvrdio da je njemu 1915. godine od Svetе Stolice poverena privremena administracija Beogradske arhiepiskopije, dotle se po »nekim jurisdikcionalnim činima« rimske Kongregacije za propagandu vere smatralo da je ona i dalje jedina nadležna za nadbiskupiju Beogradsku. Jugoslovenske vlade insistirale su na tome da se preko poslanika u Vatikanu potakne hitno rešenje ovog pitanja. Insistiralo se na primeni odredaba Konkordata iz 1914, po kojem Nadbiskupija beogradска treba da pređe iz nadležnosti Propagande u redovno stanje, a privremena administracija da se poveri biskupu đakovačkom Akšamoviću.²³

²¹ AJ, Min. pravde, f. 16.

²² Isto, Generalni sekretarijat Manje braće u Rimu — Ministarstvu vera, 28. V 1919.

²³ AJ, Min. pravde — v.o, f. 26.

Na čelu rimokatoličke opštine u Nišu nalazio se, od marta 1918, nemački sveštenik (misionar) dr Hubert Karthaus. On je postavljen na inicijativu prizrensko-skopskog nadbiskupa Miedije i apostolskog nuncija bečkog. Oni su, naime, zamolili 1917. starešinu instituta »Društva božije reči« u Štajelu kod Venloa u Holandiji da pošalje jednog sveštenika u Niš radi rukovođenja velikom niškom rimokatoličkom opštinom.²⁴ Karthaus je pre dolaska u Niš bio lični ispovednik bugarskog cara Ferdinanda i smatrani je poverljivom osobom bugarskog cara.

H. Karthausa je u niškoj parohiji zamenio 1920. strani podanik Ferdinand Hrdi, koji je rešenjem ministra vera od 21. maja 1921. postavljen za privremenog administratora rimokatoličke parohije u Kragujevcu. Niška i kragujevačka župa obuhvatale su sve rimokatolike u granicama »Stare Srbije«, sem grada Beograda. F. Hrdi je procenjivao da je po celoj Srbiji »raspršeno« oko deset hiljada rimokatolika.²⁵ On je zahtevao od Ministarstva vera da se obrazuju župe u Boru, Ćupriji, Užicu i Zaječaru, zatim da se počnu podizati nove bogomolje i crkve, kako bi se »hiljadama do seljenih radnika i katoličkih inženjera pružila duševna utjeha u trenucima stradanja, nesreće, bolesti i smrti«.

Državne vlasti su sa nepoverenjem primale dolazak rimokatoličkih sveštenika zbog negativnog iskustva sa antidržavnom aktivnošću nekoliko crkvenih velikodostojnika (L. Miedija, Wagner, L. Budanović itd.). Hrdi je optuživan da vrši prozelitizam na nezakonit i nedozvoljen način. Tako je npr. prevodio u rimokatoličku veroispovest Srbe pravoslavne vere, koji su imali zakonske smetnje za stupanje u brak.²⁶

Pitanje postavljenja beogradskog nadbiskupa postalo je aktuelno tek krajem 1923. godine. Vlada N. Pašića je kao svoje kandidate istakla Srbina-katolika arcibiskupa barskog N. Dobrečića i jugoslovenskog nacionalistu kotorskog biskupa F. Ućelinija. U Vatikanu je, međutim, vladalo nepovoljno mišljenje o Dobrečiću pa je on brzo ispoao iz igre. O Ućeliniju nije ni bilo većeg raspravljanja u Vatikanu zbog njegove ideološko-političke nepodobnosti.²⁷ Pregовори u vezi popunjavanja beogradskog nadbiskupije bili su povereni Pelegrinetiju koji je bio u neposrednoj vezi sa vladom N. Pašića. Očekivalo se da će se tim prenošenjem poslova na nuncija brže izvršiti postavljanje beogradskog nadbiskupa. Međutim, to postavljanje je izvršeno tek u jesen 1924. Neočekivano se pojavio kao najozbiljniji kandidat vatikanski odabranik Rafael Rodić koji je inače bio apostolski administrator Banata.²⁸

Granice novoosnovane Beogradsko-smederevske nadbiskupije, u odnosu na Skopsku biskupiju, bile su određene Konkordatom iz 1914. godine (član 2). Beogradska biskupija je obuhvatala teritoriju Srbije određenu

²⁴ Isto, H. Karthaus — Ministarstvu prosvete Kraljevine Srbije i Jugoslavije, 26. I 1919.

²⁵ U Ćupriji je bilo oko 350 rimokatolika, u Paraćinu 250, u Jagodini oko 150, u Senjskom Rudniku i okolini između 600 i 800, u Boru preko 100 rimokatoličkih. Veći broj rimokatolika je bio u Rtnju, Bogovini, Podvisu, Leskovcu, Aleksincu, Svilajncu, Popovači i Zaječaru — AJ, MP — v.o, f. 20, Rimokatolički ured u Nišu — Ministarstvu vera, 30. IX 1922.

²⁶ AJ, Min. pravde — v.o, f. 20, Sv. arhijerejski Sinod — Min. vera, 29. VII 1925.

²⁷ Isto, Telegram M. Ninčića upućen poslaniku Smislaki, 6. XII 1923.

²⁸ Isto, H. Pelegrineti — M. Ninčiću, 5. IX 1924.

Londonskim i Bukureštanskim ugovorima iz 1913. godine. Skopska biskupija je obuhvatala tzv. „novooslobođene krajeve“ (Makedonija, Kosovo, Sandžak).²⁹

Na čelu Skopske nadbiskupije bio je albanski državljanin L. Miedija, koji je postavljen bez saglasnosti srpske vlade u vreme rata (1915. godine). Miedija je krajem 1921. napustio Skopsku nadbiskupiju i otišao u Skadar gde je postao nadbiskup. Sam je, bez znanja vlade, postavio za apostolske administratore Skopske biskupije Srbina-katolika Tomu Glasnovića iz Janjeva i Ferdinanda Hrdija.³⁰ Posle odlaska Miedije, Skopska nadbiskupija je izgubila visoki status i postala biskupijom. Njom su do uspostave redovne hijerarhije, 1924. godine, upravljali vatikanski kapitularni vikari T. Glasnović i F. Hrdi.

U jesen 1922. u Skopskoj biskupiji izvršena je administrativna promena osnivanjem nove župe u Velešu. Župa je osnovana bez znanja vlade N. Pašića. Apostolska administratura iz Skoplja, aktom od 10. X 1922, samo je obavestila vladu da je u Velešu osnovana nova rimokatolička župa na čelu sa Albancem Luiđi Gašijem. Rešenjem ministra vera od 1. I 1923. odobreno je da se od župe u Prizrenu odvoje filijalna mesta Veleš, Špinade, Smać, Srbica, Prapaštica, Mutoglav, Novaka, Salogražda i dr., pa da se za njih organizuje samostalna župa sa sedištem u Velešu.³¹

Skopskoj biskupiji u junu 1926. pripala je teritorija Bitolja, pošto je Sv. Stolica odlučila da je odvoji od apost. administratora u Carigradu.³²

K. Draganović ističe činjenicu da je provizornom administrativnom uređenju crkvenih prilika imao učiniti kraj konkordat iz 1935. godine. On je predviđao pet crkvenih pokrajina i jednu nadbiskupiju (u Baru) neposredno podređenu Vatikanu. Apostolske administrature Baćke i Banata imale su postati biskupijama. Na teritoriji Zadarske apostolske administrature trebalo je da se uspostavi Ninska biskupija, koja bi se trajno sjedinila sa Šibenskom biskupijom. Isto tako, nova Banatska biskupija bi se sjedinila sa Beogradskom nadbiskupijom.³³ Međutim, pošto konkordat nije stupio na snagu, provizornost crkvenog uređenja je ostala do kraja međuratnog razdoblja.

Na kraju svih administrativnih prekrajanja dijeceza, faktično stanje je bilo sledeće: Splitska crkvena pokrajina sa Splitskom nadbiskupijom i sjedinjenom Makarskom biskupijom, te sufraganskim dijecezama Kotorском, Dubrovačком, Hvarском, Šibenskom i Ninskom; Zagrebačka crkvena pokrajina sa Zagrebačkom nadbiskupijom i sufraganskim biskupijama Senjsko-Modruškom, Krčkom, Križevačkom i Bosansko-Srijemskom; Vrhbosanska crkvena pokrajina s Vrhbosanskom nadbiskupijom i sufraganskim biskupijama Mostarsko-Trebinjskom i Banjalučkom; Beogradska crkvena pokrajina sa Beogradskom nadbiskupijom i sufraganskim biskupijama Skopском, Baćkom i Banatskom; Ljubljanska crkvena pokrajina sa Ljubljanskom nadbiskupijom i sufraganskom biskupijom Lavantinskom; Barska nadbiskupija neposredno potčinjena Sv. Stolici.³⁴

²⁹ AJ, MP — v.o, f. 91.

³⁰ AJ, Vatikansko poslanstvo, MID — L. Bakotiću, 11. III 1922.

³¹ AJ, MP — v.o, f. 43, Min. vera apostolskoj administraturi u Skoplju.

³² Isto, f. 17, MID — Ministarstvu vera, 8. VI 1926.

³³ K. Draganović, n. d., 18.

³⁴ Isto, 18—19.

NIKOLA ŽUTIĆ

ROMAN CATHOLIC DIOCESES IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA CHURCH INTERSTATE DIVISION AND FORMATION OF NEW DIOCESES

Summary

The borders of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians cut through the territory of several formerly united Roman Catholic dioceses. The formation of the Yugoslav state caused the old Austrian and Hungarian dioceses to be split up and reduced in size. Wishing to ensure sovereignty of the state, Yugoslav governments strived to annex parts of foreign dioceses to existing Yugoslav bishoprics, or to have them organized as independent dioceses (apostolic administrations). The Vatican, on the other hand, endeavored to postpone as much as possible the separation of foreign and Yugoslav dioceses. However, in cases where parts of Yugoslav bishoprics were to be connected to Italian ones (for example, when C. Constantini was appointed apostolic administrator of Rijeka in 1920), the Vatican readily gave its full approval. Church interstate division began in 1923 when apostolic administrations were established for Banat and Bačka, and when Baranja, parts of Slavonia, Međimurje and annexed to Yugoslav church regions. On the other hand, parts of Yugoslav dioceses were connected to those of Italy (Rijeka, Zadar, parts of the Bishopric of Krk etc.). Church division between Albania and the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians was never carried out and, consequently, foreign Franciscans served in border regions of Montenegro and Metohija.

In some parts of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians regular church administration was never set up (Serbia and Macedonia). The 1914 concord between the Kingdom of Serbia and the Vatican stipulated the founding of a Bishopric of Belgrade and a suffragan diocese of Skopje. However, the establishment of regular hierarchy and administration was put off for a long time. Belgrade and Serbia represented only a Catholic mission under the jurisdiction of the Congregation for the Propagation of the Faith. In Belgrade things remained at the level of »a Catholic missionary with the jurisdiction of a parish priest«, since the parish priest Wagner administered the Belgrade parish and took care of the Roman Catholics in Serbia. Regular church hierarchy was established only in the autumn of 1924 with the appointment of R. Rodić as the Archbishop of Belgrade.

MIHAJLO STANIŠIĆ
Doktor istorijskih nauka
Beograd, Smiljanićeva 17

PRILOG ISTORIJI IDEJA O RAZGRANIČENJU I PREUREĐENJU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE UOČI DRUGOG SVETSKOG RATA

Originalan naučni rad

UDC 949.71

Tokom pokušaja koje je Namesništvo kneza Pavla činilo za konsolidaciju situacije u državi i rešavanje hrvatskog pitanja uoči Drugog svetskog rata, u pregovorima vođenim sa predsednikom vlade Dragišom Cvetkovićem predvodnik dominirajuće Hrvatske seljačke stranke (HSS) Vlatko Maček izneo je sledeće zahteve za razgraničenje: 1) razgraničenje prema istorijskim jedinicama u smislu rezolucije Seljačko-demokratske koalicije (SDK) od 1. avgusta 1928. godine,¹ 2) Hrvatska u ovim granicama: Savska banovina, do Šida, mostobran preko Save: srezovi Brčko, Gradačac i Derventa, zatim Savom do Une, Unom do ušća Sane, Sanom do Jajca, Zenice, Visokog, odatle na granicu Primorske banovine, i preuzeti deo Zetske banovine: Dubrovnik i sve do Herceg-Novog. Takvo razgraničenje dolazi u obzir u slučaju da preostali delovi Bosne i Vojvodine budu zasebne jedinice. Ako to ne bi bile posebne jedinice, onda: 3) granica između Hrvatske i Srbije išla bi od Subotice ravnom linijom na Ilok i Savu, zatim do reke Bosne, Bosnom do pod Sarajevo, odatle na granicu Primorske banovine i do Herceg-Novog.²

Predlažući ovo, Maček je »velikodušno« odbio predlog da on bude predsednik nove vlade, što mu je ranije nudila i Udružena opozicija, već je to prepustio Cvetkoviću.³

S ovakvim Mačekovim cenkanjima, po formuli »KDV«,⁴ s ciljem proširivanja »hrvatske jedinice«, posebno o neslaganjima s dojučerašnjim sa-

¹ Prvog avgusta 1928. rukovodstvo Seljačko-demokratske koalicije (SDK) donelo je rezoluciju u kojoj su ocenjeni događaji povodom atentata na braću Radić i drugove u Skupštini 20. juna 1928. i zauzet stav da se »Beogradskom Parlamentu oduzima pravo da donosi odluke za prečanske krajeve i naročito za hrvatski narod«. Rezolucija je predviđala radikalnu reviziju državnog uredenja, zagovarala federalativni princip stvaranjem autonomija Slovenije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Vojvodine, Crne Gore, Srbije i Makedonije.

² Predgovor B. Krizmana u knjizi J. B. Hoptnera, *Jugoslavija u krizi 1934—1941*, Rijeka 1972.

³ Isto.

⁴ »KDV« — voda HSS dr Vladimir Maček prihvatio je formulu »Ko dâ više« kao polugu pomoću koje je u raznim pregovorima oko »rešavanja hrvatskog pitanja«, pravio nagodbe sa onom stranom koja je obećavala ustupanje više teritorija Hrvatima. O »Formuli«, opširnije videti u doktorskoj disertaciji ovog autora, *Ideologije građanskih stranaka i pokreta o državnom preuređenju Jugoslavije*.

veznicima u Udruženoj opoziciji⁵ – a naročito s razornim posledicama na odbrambeni potencijal zemlje – upoznati su dobro i vrhovi Nemačke i Italije. Tako Gering 15. aprila 1939. godine saopštava Musoliniju: »Unutrašnja situacija u Jugoslaviji je dosta kritična. Hrvati i Srbi, manje-više, podjednakim snagama dejstvuju jedni protiv drugih. Hrvati bi, na primer, mogli da poremete svaku mobilizaciju zemlje primenjujući taktiku opstrukcije. Ako bi Jugoslavija suviše skrenula prema Britaniji i Parizu, bilo bi potrebno da se Hrvatima daju samo neka ohrabrenja i Jugoslavija bi bila potpuno nesposobna za akciju. Stojadinović je shvatio ovu situaciju i zato je prihvatio tesnu saradnju s Osovinom«.⁶

Jedan od razloga za Geringovu tvrdnju da »Hrvati i Srbi, manje-više, podjednakim snagama dejstvuju jedni protiv drugih«, mogao se nalaziti u činjenici da su tzv. prečanski Srbi, ponajviše organizovani u Samostalnu demokratsku stranku (SDS) – stranku koja je bila partner s Mačekom u SDK – nastojali da Vrbaska banovina pripadne Hrvatskoj, navodno zbog toga »da bude što više Srba u Hrvatskoj, da se lakše bore protiv fran-kovaca«.⁷

Nastojanje vođstva srpskih opozicionih stranaka da Mačeka privole da nesmotreno ne ide u sporazumevanje sa Cvetkovićem, odnosno sa Dvorom, bilo je osuđeno na neuspeh, čim su te stranke uskratile Mačeku mandat koji je on tražio: da i u njihovo ime rešava pitanje razgraničenja, ednosno državnog preuređenja. Ovo je u pismu Mačeku saopštilo prvak radikalni M. Trifunović, odgovarajući na kritiku Večeslava Vildera i Save Kosanovića iz SDS, da je Beograd kriv za proteklih dvadeset neuspešnih godina države. Trifunović je prihvatio to svaljivanje optužbe na Beograd i na radikale, ali je smatrao da i Zagreb – pa i SDS – ne mogu da budu zaobiđeni od krivice.⁸

Poslednji pokušaji približavanja gledišta Udružene opozicije i Mačeka činjeni su preko posrednika dr Branka Čubrilovića, kome je Maček slikovito ponudio svoju »formulu KDV«, u vezi sa sklapanjem sporazuma: »Ko hoće, može da uđe u taj posao«. Čubrilović, očigledno naklonjen kombinatorikama bliskim Mačekovim, predložio je državno preuređenje Jugoslavije na pet autonomnih oblasti. Prva bi oblast bila sastavljena od Srbije, Vojvodine, Crne Gore i Makedonije. Drugu bi činili: Dalmacija, Hrvatska i Slavonija. Treća: Slovenija. Četvrta: Vrbaska banovina. Peta ob-

⁵ Udruženu opoziciju su činile srpske građanske stranke (Zemljoradnička, Radikalna, Demokratska) i kasnije Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS), koje su se posle prestanka monarhove diktature 1935. bile udružile sa Seljačko-demokratskom koalicijom, sastavljenom od Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke.

⁶ *Aprilski rat*, Zbornik dokumenata 1941, knj. 1, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, 176—179. Potpuno drugačije mišljenje od Geringovog vladalo je u Jugoslaviji u pogledu nastojanja Stojadinovića da na svoj način reši »hrvatsko pitanje« i »usavrši društveni sistem«. Tako vojvodanski političar Daka Popović iznosi da Stojadinovićeva vlast neprekidno priča o demokratiji i o pravu naroda za učešće u samoupravi, dok se godinama ništa nije učinilo da banovine dobiju samoupravne organe, što je sve Ustav predviđao (»Dan«, 20. IV 1936, 141).

⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, zbirka Jovana Jovanovića-Pižona (80), kutija (k) 32, 19, 20, zabeleška od 20. IV 1939. o izlaganju Vildera i Kosanovića u ime SDK i Mačeka.

⁸ Isto.

last: Drinska banovina. Dve poslednje oblasti – koje pokrivaju teritoriju BiH – trebalo je da budu pod zajedničkom upravom srpsko-hrvatsko-slovenačkog parlamenta za zajedničke poslove u Beogradu.⁹

Taj predlog Branka Čubrilovića je karakterističan za izvesne bosansko-hercegovačke građanske političare, koji su, bez obzira na stranačku pripadnost i povremenu unitarističku ili prosrpsku opredeljenost, pristajali na bilo kakva rešenja državnog preuređenja ako bi Bosna i Hercegovina dobila izuzetan položaj u Jugoslaviji. Tako i Čubrilović predlaže dve velike autonomne oblasti – Drinsku i Vrbasku banovinu – koje bi, u stvari, činile Bosnu i Hercegovinu. Da bi ona bila i privilegovana, a i oslobođena hrvatskih i srpskih pretenzija – stavljala se pod starateljstvo centralne vlade (parlamenta).

Mačeku nisu bila pri srcu razmatranja koja su dirala u hrvatski »lebensraum« (životni prostor), kako ga je poimala HSS. Zato je on pristajao na pribegavanje plebiscitu, ali samo u »spornim područjima« za koja je Maček smatrao da bi vredelo pokušati da ih uključi u sastav hrvatske teritorije (Banovine Hrvatske), iako je očekivao burno protivljenje u tim krajevima i u upravljačkom vrhu.¹⁰

Sporazumu, koji bi sankcionisao plebiscit za »sporne teritorije«, osim namesništva i, razume se, Udružene opozicije, usprotivili su se i vođi Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), naročito dr M. Spaho.¹¹

Suočeni neposredno sa mogućnošću zaključenja sporazuma (knez namesnik-Maček) o razgraničenju pod vidom državnog preuređenja – na taj način što bi se ustanovila autonomija Hrvatske – prvaci srpskih opozicionih stranaka užurbano su nastojali da »spasu što se još može«, pritešnjeni Mačekovom formulom KDV.

Tako se vođ zemljoradnika Jovan Jovanović odlučno izjasnio protiv nagoveštaja o bilo kakovom plebiscitu, i to u bilo kom kraju zemlje na stanjenom srpskim življem. Pored toga stanovišta, ucrtava mapu gde se vidi prilično smanjena Hrvatska u odnosu na onu kakvu traži Maček. Za Dubrovnik je zapisano da bude maltene u statusu iz doba republike Dubrovnik: »Slobodan grad sa pristojnim zaleđem...«. Pošto se već nakupilo dosta izveštaja o pritisku na Srbe od strane partijskih vojnih organizacija HSS (Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita) Jovanović zahteva da se obezbedi puna ravnopravnost za Srbe i za Hrvate.

Dozvoljava i mogućnost podele zemlje na dva dela: osnivanje čisto katoličke jedinice – da Hrvatska i Slovenija čine jednu oblast, dok bi Srbija bila druga. Tim bi se država preuređila na konfesionalnoj osnovi. Nije bila napuštena ni varijanta već izvikanog trijalizma: Srbija, Hrvatska i Slovenija.

⁹ Isto, pismo dr Branka Čubrilovića od 22. IV 1939.

¹⁰ Ljubo Boban, *Maček i politika HSS 1928/1941*, Zagreb 1974, 47. Milan Stojadinović o ovoj epizodi svedoči da je nagoveštaj »plebiscita« doživljen kao pokop države, bar sa strane dvora. »Čim je namesnik saznao da Mostar pripada Banovini Hrvatskoj, da je za Bosnu predviđen plebiscit, i da se u zemlju uvođi federalističko uređenje, uz obaveznu promenu Ustava, on je energično odbio da se složi sa takvim 'salto mortale' u našoj unutrašnjoj politici.« (M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970, 650).

¹¹ Spaho je odlučno bio protiv, pod bilo kojim okolnostima, teritorijalnih ustupaka Mačeka u Bosni. (»Pravda«, br. 7, 28. IV 1939).

Nepoverljiv, ideoološki nepripremljen za takav nagli zaokret, Jovan Jovanović je preporučio da se prvo izvrši proba: Hrvatska bi bila stavljena u funkciju samo u Savskoj i Primorskoj banovini. Predložio je, čak, da možda za početak, Hrvatska bude samo Savska banovina pa tek, docnije, ono drugo – ali »sa deklaracijom naroda«. Jovanovićevi zemljoradnici, kao ni druge stranke opozicionog bloka, nikako nisu mogle da se prilagode novim Mačekovim zahtevima. A i međunarodnoj situaciji. Stalno su se vraćali na »princip Narodnog sporazuma od 8. X 1937.«.¹² Otvarali su nejasne perspektive o preuređenju zemlje. To je značilo: najpre pokušaj koalicione vlade – i to, pristajali su, sa Mačekom na čelu; zatim nastojanje te vlade da se uvedu opšte jugoslovenske socijalne i političke reforme. Tek onda da se izvedu razgraničenja i teritorijalna podela zemlje.

Traženje provere kroz »zajedničko vladanje«¹³ (sa Mačekom na čelu) istovremeno je značilo hvatanje ukoštac sa krizom u zemlji, ali i odlaganje stvaranja hrvatske jedinice. Praktički, posredi je bilo odgovlačenje sa početkom državnog preuređenja, bar po modelu koji je Maček preporučivao.

Naročito je varijanta o pribegavanju plebiscitu u Bosni, Boki i Vojvodini, izazivala opšte nespokojstvo, pa i u krugovima saveznika koji su pomogli osnivanju Jugoslavije. To potvrđuje i izveštaj engleskog poslanika u Beogradu Kempbela (Campbell). On je obaveštavao vladu u Londonu da mu je knez Pavle izjavio kako je Maček tražio plebiscit u Bosni i Hercegovini. Engleski poslanik misli da bi »plebiscit mogao biti nepoželjan i s međunarodnog gledišta (postojanje nemačke i mađarske manjine)«. Prema mišljenju kneza – izveštava Britanac svoju vladu – plebiscit bi značio uključivanje oko milion i po Srba u Hrvatsku.¹⁴

I knezu i britanskom diplomati plebiscit očigledno nije bio po volji. Obojica su imali prema njemu odbojno držanje, zbog neprijatnih iskustava sa provođenjem plebiscita. Knez je imao u vidu iskustvo Slovenaca, kad su se koruški Slovenci 1921. godine, većinom glasova, opredelili ne za novoustanovljenu državu Južnih Slovена – već za tuđinsku Austriju.

U telegramu vlasti u Londonu, Kempbel tvrdi da je »više pod uticajem srpskog nego hrvatskog gledišta...«. »Međutim, nerešavanju problema doprinosi isto toliko odlučnost Srba da očuvaju svoje dominantne pozicije u državi, koliko i tvrdoglavost Hrvata. Odgovornost za sadašnje prilike mora ostati pretežno na Mačeku, koji se ponašao kao seljak koji se pogoda oko jutra zemlje.«¹⁵

Britanski poslanik je verovatno bio obavešten od političkih pravaka u Beogradu (Milana Grola, Božidara Vlajića i Milana Gavrilovića) o Mačekovim zakulisnim radnjama. Oni su stalno ponavljali Jovanu Jova-

¹² 8. oktobra 1937. stranke Udržene opozicije i vodstvo Hrvatske seljačke stranke bile su postigle »Narodni sporazum« o preuređenju država, koga se vođa HSS dr. V. Maček, verolomno odrekao, sklonivši nagodbu s Dvorom.

¹³ AJ, 80-32-24, beleška od 7. V 1939.

¹⁴ Public Record Office (dalje: PRO), London, F. O. 371, f-23875, R 3700, telegram Campbella od 5. V 1939.

¹⁵ Isto, R 4066, Telegram od 8. V 1939.

noviću i Ljubi Davidoviću: »Radić nas je napuštao usred najsloženijih razgovora, čim bi dobio povoljan mig od radikala ili od vlade, osobito od dvora«.¹⁶

Glavni zaključak britanskog poslanika je bio da je državnim preuređenjem Jugoslavije »beskorisno rešavati hrvatsko pitanje, stvarajući srpsko«. Kempbel tvrdi da bi to »podelilo zemlju – ozbiljnije i opasnije nego što je podeljena danas«. On se, opet, nepovoljno izrazio o Mačekovom metodu primene formule KDV: »Tako dugo dok Maček, ne uzimajući u obzir srpsku manjinu, koja u svakom slučaju mora ući u Hrvatsku, nastavi zahtevati svaki srez gde se nalazi hrvatska manjina (hrvatsko stanovništvo), nikakvo rešenje nije moguće«. Zvanični predstavnik britanske vlade je podozriv u proceni razgraničavanja i podele koje, u Jugoslaviji, treba da ishode sporazumom »o rešenju hrvatskog pitanja«. On to obrazlaže: »Očigledno je potrebno biti veoma pažljiv u određivanju granice koja se neće smatrati kao međa provincija Jugoslavije nego kao linija razdvajanja Srba i Hrvata, određena za sva vremena«.¹⁷

Da je zaziranje britanskog poslanika pred mogućnošću pretvaranja »hrvatskog pitanja« u razvijanje procesa za nastanak etnički čistih teritorija – a time faktičkog rasturanja Jugoslavije – bilo opravdano, dokazuje i sam Maček. On je u govoru na izvanrednoj sednici Hrvatskog narodnog zastupstva 8. maja 1939. u Zagrebu istupio čak sa stavom: da je u toku sporazumevanje o razgraničenju ne samo Srbije i Hrvatske, Hrvata i Srba, već: »ako hoćete – Hrvatske i Jugoslavije«. Maček je saopštio da je dobio »teritorijalno оформљење Banovine Hrvatske«. Samouvereno je izjavio da je odbio svako dalje popuštanje knezu i Cvetkoviću.¹⁸

Bez obzira na, manje ili više, »iskreno projugoslovenstvo« ostalih građanskih stranaka, ovakva etnocentrička i ekspanzionistička ideologija HSS je izazvala svuda punu pometnju uključivši i Mačekove saveznike samostalce – SDS.¹⁹ Otuda su logički pokušaji da se, makar i pomoću vojske, spasava zajednička kuća i da se na spoljnopoličkom tmurnom obzoru traže znaci nekadašnjih savezništava. To svedoči predsednik Zemljoradničke stranke J. Jovanović tvrdnjom da su mu oficiri Generalštaba 12. maja 1939, pokazali skicu podele Jugoslavije, svakako kao osiguranje od Mačekovih akcija. Na mapi, koja je tom prilikom bila razastrta, obeležene su bile tri celine: Slovenija, Hrvatska i Srbija. Međutim, suprotno nagodbi Mačeka sa Cvetkovićem, Ploče i Unska pruga pripadale su Srbiji. U obrazloženju ovakve koncepcije podele zemlje i obeležavanje linije razgraničenja, isticano je da su »Nemci spremni da umarširaju u Hrvatsku«. Pred tim saznanjem – shvaćenim na osnovu izveštaja o sa-

¹⁶ AJ, Zbirka Dragoljuba Jovanovića, rukopis »Ljudi, ljudi...«, k. 2, str. 61. (Rukopis je objavljen pod naslovom *Ljudi, ljudi...*, Beograd 1973.)

¹⁷ PRO, F. O. 371, f.23875, R. 4066, izveštaj od 8. V 1939.

¹⁸ AJ, Zbirka Save Kosanovića (83), 1—9. Cirkular — letak: »Govor predsednika dr Vladka Mačeka na izvanrednoj sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva dne 8. V 1939. u Glavnom gradu Zagrebu.«

¹⁹ »V. Vilder je pesimista odnosno sudbine Jugoslavije... Maček pravi sporazum sa Cvetkovićem bez dogovora s nama... Teška situacija za SDS jer mora primiti svaki sporazum koji učini Maček... HSS-u su »svi Srbi jednaki«... Ne dijelim mišljenje zagrebačkih prijatelja, koji se odnose suviše negativno i kritički spram U. O. (Udružene opozicije)«. AJ, 84, f. 1, H. Krizman, *Dnevnik*, beleška od 15. VIII 1939).

radnji Mačekovog i ustaškog pokreta sa Berlinom i Rimom – grupa u Generalštabu, koju su činili srpski generali i drugi oficiri, iskusni komandanti iz Prvog svetskog rata, zaključila je da je »vreme da Srbi gledaju svoju kožu«.²⁰ Prema Jovanoviću, vojna vrhuška je sugerisala: »Kad je dr Maček tako postupio, Srbi treba da zaokruže svoje granice, a njima, Hrvatima i Slovencima, ostaviti neka se nose sami i brane svoju granicu kako znadu...«.²¹

Šef Zemljoradničke stranke je podržao gledište vojnih eksperata. Zapisaо je: »lako svi uviđaju da je Srbija potrebna državi kao stožer, svi se utrkuju da sami igraju tu ulogu, pa će u tome odveć preterati – i Srbiju sasvim napustiti«. Zbog takvog razvoja prilika Jovanović se saglasio sa sagovornicima iz vojske: »Srbija treba da uzme stvar u svoje ruke«.²²

Naginjanje vojnih krugova ka povlačenju Srba (»Srbijanaca«) od daljeg natezanja oko teritorijalnog uobličavanja Hrvatske bilo je najviše motivisano pretnjama koje su sa strane Italije i Nemačke svakim danom bile očitije.

Vojni krugovi, koji su se zaverenički dogovarali na pansrpskoj osnovi – što se vidi iz zapisa J. Jovanovića – smatrali su da treba prihvati reforme sistema ka većoj demokratizaciji, a »hrvatsko pitanje«, koje godinama iscrpljuje svu snagu i stvara »zlu krv«, potisnuti »na poslednje mesto«. Stavljeni pred mogućnost sporazuma Cvetković–Maček, vojni krugovi su smatrali da »buduće granice Srba i Srbije« treba da se posebno brane, jer bi bile omeđene »tuđim granicama«. Zato luku Ploče mora zadržati Srbija kao i Unsku prugu. To je pravdano saznanjima da su »Nemci spremni da umarširaju u Hrvatsku«. Pošto je u pitanju velika režija i izdaja »došlo je vreme da Srbi gledaju svoju kožu«.²³

Ako se ide na stvaranju zasebne Hrvatske, bili su mišljenja ovi krugovi, ne bi se, ni u kom slučaju »ostatak srpske zemlje ostavio odvojeno nego u jednu Srbiju«. U tom slučaju bi banovine, i podela Srba u njima, bile izlišne. A Hrvatskoj »dati dve banovine – Savsku i Primorsku – ali: ništa više!«²⁴

Vojnska će reagovati na Cvetković–Mačekov dogovor od 27. aprila 1939. godine. Vojni vrh je bio upoznat sa tim da se princ Pavle protivio da Udružena opozicija obrazuje vladu, jer bi, prema njegovom tumačenju, to dovelo do svađa sa Rajhom i Italijom.

U vojnim krugovima nisu bili omiljeni ni princ-regent Pavle, ni ministar dvora Milan Antić, a pogotovo ne predsednik vlade D. Cvetkovića.²⁵ Vlastodršci, prema oceni ovih krugova, ništa ne znaju o vojnim pitanjima; a bez takvog poznavanja i razumevanja »nema ozbiljnih mera

²⁰ AJ, J. Jovanović, 80-32-2 i 33, zabeleška od 16. III 1939.

²¹ Isto, 32, zabeleška J. Jovanovića od 12. V 1939. o razgovoru sa Simom Popovićem.

²² Isto, 458.

²³ Isto, 33.

²⁴ Isto.

²⁵ »Neizmenljiva je činjenica da svi rasni Srbi reagiraju sa organskim ogorčenjem na pomisao da bi on (tj. Dragiša Cvetković) mogao biti na čelu jedne vlade, koja ima da odlučuje o ratu i miru.« (AJ, 82-1-14, Osamdeset i čevrto pismo braći seljacima! — poslanica Dobrosava Jevđevića, za Božić 1941).

u državi unutra i na granicama«. Vojni sagovornici uveravaju »svoje veze« u Udrženoj opoziciji da nema nikakvih kombinacija o stvaranju nekakve generalске vlade.²⁶

Stavovi vojnih vrhova dobro su došli srpskim strankama u nagodbama koje Maček forsira. Zato su upućivali upozorenja u Zagreb: »Teritorijalni zahtevi samo onoliki i oni na koje vojska pristane, vodeći računa o odbrambenoj liniji za državu kao celinu (prva linija pod samu granicu, druga od ušća Drave sa Savom, Grmečom i tako do Ploča kod ušća Neretve«).²⁷

Prema oceni američkog poslanika u Beogradu Lejna (Lane), knez je morao privremeno da ustukne pod »pritiskom Generalštaba koji želi po svaku cenu zadržati nesputanu srbjansku hegemoniju i koji smatra da su zahtevi za plebiscitom u Bosni i hrvatska kontrola nad dalmatinskom obalom nepoželjni sa strategijskog stanovišta«. Po mišljenju ambasadora, odlučujući činilac u otporu sporazumu je Generalstab.²⁸

Mešanje vojske u rasprave oko takozvanog rešavanja hrvatskog problema, prema tumačenjima, prevashodno je uslovljeno internacionalizovanjem tog »pitanja«; postojala su saznanja da je Maček sa saradnicima preuzeo korake uplitanja stranih sila (Nemačke i Italije) u unutrašnje preuređenje jugoslovenske države.

Srpske stranke Udržene opozicije naročito su bile *uznemirene* vojnim (i drugim) izveštajima o narastanju izgreda protiv Srba u mnogim mestima Hrvatske. Koincidencija ovih događaja sa manevrisanjem Mačeka da isključi srpske stranke i sam, u njihovo ime, pregovara sa Cvetkovićem i Knezom,²⁹ o državnom preuređenju – odnosno razgraničenju Hrvatske sa »ostatkom Jugoslavije« – ubrzala je razlaz Udržene opozicije i vođe HSS. Za takvu odluku o razlazu bili su: Božidar-Boka Vlajić, Krsta Miletić, prof. dr Boža Marković, dr Milan Gavrilović, dr Milan Tupanjanin, dr Momčilo Ninčić, Jovan Jovanović i Miša Trifunović.³⁰

U iznetom stavu vojnog vrha ne samo što se očituje njegova obaveštenost o Hitlerovoj ponudi Musoliniju – s prečutnim odobravanjem Francuske i Engleske, da Italija okupira Hrvatsku,³¹ već i jedna »povam-pirena« ideja – ona o »amputaciji Hrvatske«. A to znači i ideja o ustavovljenju »Velike Srbije«, starog sna vojne grupe crnorukaca oko lista »Pijemont«.

U novonastalim spoljnopoličkim okolnostima, kad su nacifašističke armije bile spremne da prekrajaju kartu Evrope, »amputacija Hrvatske« imala je drukčije reperkusije nego kad je ta ideja prvi put najavljinana:

²⁶ AJ, 80-32-33.

²⁷ Isto, 84, beleška J. Jovanovića od 16. V 1939.

²⁸ Lj. Boban, n. d., knjiga 2, 52. Da je vojska bila odlučno protiv kombinacija da neki delovi Bosne uđu u sastav Hrvatske, tvrdio je i ondašnji načelnik Generalštaba general Dušan Simović. (Isto, str. 72).

²⁹ Maček je neuverljivo i neiskreno demantovao u svom razgovoru sa dr B. Čubrilovićem — koliko se ovome može verovati u Rogaškoj Slatini 25. V 1939. godine. Međutim, pokušao je tom prilikom da utiče na cepanje Udržene opozicije. Suggerirao je da zemljoradnici — zajedno sa knezom, potpišu sporazum s Mačekom. (AJ, 80-32-40). Pored razbijanja opozicije cilj je bio stvoriti prived kakvog-takvog legitimiteata prevarača, neovlašćenog od Srba.

³⁰ AJ, 80-32-34, zabeleška povodom referisanja dr Branka Peleša od 15. V 1939.

³¹ Predgovor B. Krizmana u knjizi J. Hoptnera, n. d., 40.

u vreme rasprava o državnom uređenju, odmah po osnivanju Jugoslavije, odnosno kad ju je kralj Aleksandar zastupao pred uvođenjem diktature. Tada nijedna politička grupa niti stranka, ni pokret – pogotovo u Hrvatskoj – nisu hteli da čuju za takvu mogućnost; jer, postojala je pretnja da se hrvatskog tla dočepaju revizionističke sile, u prvom redu Italija i Mađarska. Već 1939., uz fanfare početka Drugog svetskog rata, ovakvu soluciju su želeli skoro svi – u prvom redu hrvatski nacionalni pokret, iskovan od HSS i ustaškog fašističkog elementa. I srpske građanske stranke, onemoćće da brane ideale jugoslovenstva, priklanjale su se takvoj mogućnosti, analogno ideologijama dominantnim u Hrvatskoj i Sloveniji koje su ne samo pozivale »na okup« već geslo etnocentrizma i sprovodile. Otuda je nastala situacija za pojavu ideologije »Srbi na okup« (nakon dugotrajne i očeveč glasne ideologije »Hrvati na okup«, »Slovenci na okup«). Jedino će se još projugoslovenski integristi zaklinjati na vernošć zajedničkoj državi i na konцепцијu jednog, iako troimenog naroda.

Kao krajnju meru Udružena opozicija i Jugoslovenska nacionalna stranka predale su Memorandum Kraljevskom namesništvu: da se spreči najavljeni Cvetković–Mačekovo rešavanje »hrvatskog pitanja«. Glavni razlog za neophodno presecanje takvog sprovođenja državnog preuređenja bio je u činjenici da se sprovodi razgraničenje, odnosno istorijski preokret »u kojem bi predstavnici srpskog naroda bili isključeni«.³²

Građanske srpske opozicione stranke su ipak uporno pokušavale, do poslednjeg časa, da ožive svoj stari sporazum s Mačekom o preuzimanju vlasti u zemlji, pa bi se – onda – lakše sve rešavalo.

Suočene sa Mačekovom čvrstom voljom da ostvari ciljeve hrvatskog pokreta nastojale su da se uključe u »formulu KDV«. U razgovorima na srpskoj strani, vođenim posle vanredne sednice Hrvatskog zastupstva, došlo se do predloga: da razgraničenje sa Hrvatskom ide tako što bi njoj pripale Savska i Primorska banovina, te teritorija do leve obale Une; donja Neretva bi bila na srpskoj strani; Dubrovnik bi postao free city (slobodan grad); eventualno: mogućnost da se Hrvatskoj dâ i Bačka. Ali, kompetencije Hrvatske i drugih jedinica odrediti »tek kad se vidi oblik buduće države (federacija, konfederacija autonomije, personalna ili realna unija)«. Što se Bosne tiče, srpski sagovornici bili su jedinstveni da se doista popušta i davanjem do Une.³³

Kao reakcija na antisrpsku atmosferu, koja je stvorena u Hrvatskoj, kod mnogih srpskih građanskih političara sazrelo je uverenje da valja privatiti politiku »Srbi na okup«. U tom smislu Dušan Branković iz Krupe na Vrbasu izveštava vođu Zemljoradničke stranke J. Jovanovića da je postupio po njegovom nalogu – da Srbi u Vrbaskoj banovini dignu svoj glas: da se ne cepa ta banovina, i da hoće Beogradu – a ne Zagrebu. Takođe, »Bosna ima da pripadne Beogradu«.³⁴

³² AJ, 80-32-18, Memorandum od 20. IV 1939 (stoji u napomeni: »Predato Vil-deru 21. IV 1939«).

³³ Isto, 80-32-22, Zabeleška Jovana Jovanovića od 10. V 1939. Uzgred, ovaj političar beleži svoje opaske i procene psihoze koja se stvara u Bosni i Hercegovini. Smatra da profesor Vladimir Čorović, poznati velikosrpski ideolog i »kraljev profesor«, podstiče – po naredbi dvora – »sve one koji su u Bosni i Hercegovini i Dubrovniku pravili viku, potpisile kupili protiv deobe«.

³⁴ Isto, 80-34-394.

Oko Bosne i Hercegovine ideje je imao i knez-namesnik. Njegova je sugestija bila da se obrazuju četiri banovine. To bi u stvari bile dve katoličke i dve srpske jedinice. Dravska banovina obuhvatala bi postojeću slovenačku jedinicu. Savska i Primorska banovina su, i inače, predstavljale osnovicu »Mačekove Hrvatske«. »Trebinjsko-zahumska banovina« bila bi sačinjena od Vrbaske, Drinske i Zetske banovine. »Srpska banovina« bi obuhvatila preostale: Vardarsku, Drinsku (desna obala Drine), Dunavsku i Moravsku. Sve četiri jedinice imale bi podjednake kompetencije. Na njihovom čelu bilo bi – kraljevsko namesništvo.³⁵

Kako je knez namesnik (sa Cvetkovićem) ostao bez podrške srpskih opozicionih stranaka, Maček je to iskoristio da iznese svoju glavnu kartu. Budući da je, preko dr Branka Čubrilovića obavešten da knez namesnik kao kompromis nudi podelu države na četiri banovine, s tim što bi Hrvatskoj, pored Savske i Primorske – bio još dat i Dubrovnik, a Crna Gora bi bila odvojena od Srbije, kao nova banovina, u stvari ujedinjena sa Bosnom i Hercegovinom – Maček procenjuje da je trenutak za utemeljenje katoličke dominacije u državi, ako ona uopšte opstane. On prihvata predlog o četiri banovine, s tim što nikako ne dozvoljava da Crna Gora bude s Bosnom i Hercegovinom, već sa Srbijom.³⁶ Nikakvo jačanje pravoslavlja u bivšoj austro-ugarskoj zoni Maček nije dopuštao. Uvek je računao s tim da će Bosna i Hercegovina biti preovladana katolicizmom, to jest hrvatstvom. Toj ideološkoj opredeljenosti ničim se nije moglo nauditi. U tome ga nije pokolebala ni ponuda da postane – »kraljevski namesnik za Hrvatsku«.³⁷

Crnogorski federalisti su se suprotstavili sporazumu, smatrajući da u državi »ne može biti da jedna pokrajina«, u datom slučaju Banovina Hrvatska, ima svoje granice, jedno uređenje i jedno pravo, a druge ne.

Zamereno je što je uopšte »Hrvatski narodni pokret« prihvatio formiranje svoje posebne nacionalne jedinice, a nije se zauzeo da i drugi to ostvare.

Federalisti Crne Gore se nisu mirili ni s tim da teritorija izvan Slovenije i Hrvatske postane »Banovina Srpska«. Tražili su da tako projektna srpska jedinica bude podeljena na tri administrativne celine: »1. Sjeverni dio predratne Srbije, Sandžak ukoliko je 1912. oslobođen srpskom vojskom, dio Bosne, Srem i Vojvodina i grad Beograd kao centar; 2. Južni dio predratne Srbije, Kosovo i ostali dio stare Srbije oslobođen 1912. godine srpskom vojskom i naša Mačedonija bi činila drugu administrativnu jedinicu sa Nišom ili Skopljem kao centrom«; preostali deo te srpske jedinice, koji se graniči sa Hrvatskom, bio bi pretvoren u posebnu, federalnu, iako se kaže »administrativnu« jedinicu – Crnu Goru. Ona bi bila »u granicama iza balkanskih ratova sa primorjem... sa Bokom, sa Hercegovinom... i dijelom Bosne«.³⁸ Centar ove jedinice bio bi Cetinje.

Tako bi bila stvorena, u stvari, savezna srpska država, koja ne bi imala svoj glavni grad već tri ravnopravna centra.

³⁵ Isto, 80-32,39, zabeleška od 24. V 1939.

³⁶ Isto, 80-32-40; zabeleška od 25. V 1939.

³⁷ Isto, 80-32-54, zabeleška od 1. VI 1939.

³⁸ »Zeta«, br. 43, str. 1, 20. X 1939.

Ideologija crnogorskih federalista zasnivala se na aspiracijama kralja Nikole koji se stalno zanosio idejom o prisajedinjenju Dalmacije i Hercegovine Crnoj Gori. Takvu kraljevu »velikocrnogorsku ideologiju« bio je napao predsednik srpske vlade N. Pašić, koji je nastojao da potiskuje »velikosrpstvo« pošto se Srbija bila opredelila za ujedinjenje svih Južnih Slovena. Doznavši za namere crnogorskog dvora da uputi proklamaciju Dalmatincima i Hercegovcima o njihovom oslobođanju (u očekivanju italijanskog stupanja u rat protiv sila trojnog saveza) – Pašić je upozoravao da bi Srbija, kao protivmeru, uputila isto takvu proklamaciju, ali sa nalogaskom da će se ti krajevi izjasniti glasanjem za tri alternative: hoće li ujedinjenje sa Srbijom, odnosno Crnom Gorom ili »sami upravljati«.³⁹

I u ideologiji crnogorskih federalista, kao i kod nacionalista u drugim krajevima, gajena je ideja sopstvene »velike« državice, konkretno »velike Crne Gore« koja bi pripojila Hercegovinu i deo Bosne. Zato su crnogorski federalisti kampanju poveli protiv »odvajanja jednog dijela Bosne i Hercegovine i njegovog pripajanja Hrvatskoj Banovini«. Oni sami su pretendovali na bosansko-hercegovačku teritoriju;⁴⁰ ili su se zalagali za »bosanskohercegovački teritorijalni integritet... ako se želi da se federacija sproveđe na bazi istorijskih pokrajina«.⁴¹ Pretenzije crnogorskih federalista protezale su se čak i na užički kraj u Srbiji.⁴²

Radi »amortizovanja« HSS-ovskih zahteva na delove Bosne i Hercegovine, kao i propagande crnogorskih federalista i KPJ – knez Pavle i predsednik vlade Dragiša Cvetković su zamislili da Crnu Goru pretvore u banovinu koja bi bila pandan Banovini Hrvatskoj po ovlašćenjima, a i po teritorijalnom razgraničenju. Prema tom planu, Crnoj Gori bi se pripojili Hercegovina i Dubrovnik. Tako bi sa prostranom teritorijom Zetske banovine, Crna Gora predstavljala jaku jedinicu. Ona bi, u stvari, bila oslobođena srpskoj samo formalno odvojenoj jedinici. Bilo je opštepoznato da se stanovništvo Crne Gore i Hercegovine nikad i nije razilazilo ili razlikovalo u svom srpskom izjašnjavanju.

Za posebnu jedinicu Crnu Goru – pri preuređenju države, a posle nastanka Banovine Hrvatske – odlučili su se, osim federalista i komunista, i levi zemljoradnici u Crnoj Gori. Njihovi su predstavnici zaključili: »Nacionalno pitanje Crne Gore još nije riješeno, a mi tražimo ravnopravni položaj s ostalim banovinama«. Za ostvarenje tog cilja levi zemljoradnici videli su najveću prepreku u paroli »Srbi na okup«.⁴³

Hrvatska seljačka stranka je na »crnogorsko«, kao i »makedonsko pitanje« gledala s nipođaštanjem. Na primedbe levog demokrata Ivana Ribara da u Maček-Cvetkovićevoj vladi »nema predstavnika Crne Gore i Makedonije«, Maček je odmahnuo rukom, bagatelišući »smetenjaka Sekulu

³⁹ AJ, 80-3-106.

⁴⁰ Vod crnogorskih federalista dr Sekula Drljević opravdavao je — u raspravi sa vodom Muslimanom Džaferom Kulenovićem — zahteve za pripajanje Bosne Crnoj Gori, jer je ona za nju dva puta ratovala. (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Nolit, Beograd 1989, knj. 1, 298).

⁴¹ »Zeta«, br. 1, 1940.

⁴² B. Petranović, n. d., 299.

⁴³ Pismo Mirka Vešovića iz Kolašina 10. IV 1940. godine, upućeno prvaku Narodne seljačke stranke (NSS) u Beogradu Ninku Petroviću. (AJ, zbirka Dragoljuba Jovanovića, rukopis »Ljudi, ljudi...«, k. 6, str. 31).

Drljevića», koji se jedini pojavljuje sa zahtevima o crnogorskoj federalnoj jedinici. Mačekovi su ustanovili protivusrpsku hegemonističku koaliciju katoličko-muslimansku, iz koje su planski odstranili i Makedonce i Crnogorce.⁴⁴

U tvrdim stavovima prema »srbjanskoj« Udrženoj opoziciji Maček je imao podršku »prečanskih Srba«, u prvom redu koalicionih partnera – samostalaca. Oni (»samostalci«, deo SDS iz Zagreba) su stali na stanovište da su: »bez Beograda . . . sposobni da upravljaju svojim pokrajinama«.

Pored saglasnosti sa Hrvatskom seljačkom strankom o ustanovljenju hrvatske federalne jedinice, »samostalci« traže za Vojvodinu – autonomiju, sa saborom u Novom Sadu.

Stvara se uverenje, propagirano u hrvatskim klerikalnim i proaustrijskim krugovima, da vojvođanska elita treba da se distancira od Srbije.⁴⁵

Šire obrazloženje ideologije o vojvođanskoj autonomiji dao je dr Nikola Milutinović. On upozorava da, ako dođe kod unutrašnjeg preuređenja države do stvaranja dveju velikih oblasti hrvatske i srpske – »interesi Srba u hrvatskoj oblasti ne smeju pričiniti štetu i interesima srpsstva u toj oblasti«. Iz ovakvog formulisanja očekuje se zalaganje za zaokruživanje srpskih oblasti u celini, analogno hrvatskom teritorijalnom omeđivanju. Međutim, vojvođanski autonomaši su hteli odvajanje. Dr N. Milutinović to precizira: »Srpsko u Vojvodini, u Banatu, Bačkoj, Baranji i Sremu, traži da kod unutrašnjeg preuređenja države i od Vojvodine postane posebna oblast. Vojvodina se nikad nije oduševljala trijalizmom«. No, ako se već, strateški, odluči za stvaranje posebne hrvatske i posebne srpske oblasti, »Vojvodini – kao pokrajini srpske vlasti treba izdejstvovati takve granice da u njezino područje uđe ceo Srem, sa neznatnim delom Slavonije . . .«. Pokrajinski federalizam (eventualno u sastavu Srbije) takođe je zasnovan na velikonacionalističkoj, odnosno velikodržavnoj odrednici. Zato se traži »da i Hrvati iz županjskog kotara, vinkovačkog sa Vinkovcima, vukovarskog kotara sa Vukovarom i osječkog kotara sa Osijekom, pripadnu Vojvodini«. Smatra se da ovakav teritorijalni zahvat u korist te autonomne vojvođanske pokrajine, a na račun Hrvata, nije nepravilan jer »broj Hrvata sa ovog područja – iznosi svega 140.000 duša«.

Doktor N. Milutinović, u svom memorandumu, zahteva: »Stvorimo i od Vojvodine pokrajinu sa obezbeđenom, znatnom slovenskom većinom. Geopolitički i etnički zaokruženu pokrajinu«. No, bilo da Vojvodina – prilikom preuređenja države – postane »posebna oblast« ili »pokrajina srpske oblasti«, N. Milutinović iznosi mišljenje o potrebi pomeranja njenih granica što više na zapad. Tako bi se dobila dva centra u toj pokrajini: Novi Sad i Osijek. Ovakvo rešenje Milutinoviću je palo na pamet na osnovu, kako tvrdi, ranijeg mišljenja dr Mačeka da bi i »Osijek sa Kotarom ustupio srpskoj oblasti, ako bi to tražila srpska strana i ako bi se na ovoj osnovi ugovorio sporazum«.⁴⁶

Iskućivo poklanjanje pažnje »hrvatskom pitanju«, u toku svih godina postojanja zajedničke države i pobedom »hrvatskih pogleda«, prouzrokovalo je, najpre, potajno pa onda javno, postavljanje i ostalih »pokrajin-

⁴⁴ Dr Drag. Smiljanić, *Sećanje na jednu diktaturu*, Beograd 1960.

⁴⁵ AJ, 80-32-54, Izveštaj Gorunovića.

⁴⁶ Isto, 80-32-83 i 84. Memorandum — mišljenje dr Nikole Milutinovića.

skih pitanja». Kao prvi, javio se »Vojvodanski front« koji upozorava da neće popustiti u svojim zahtevima za autonomijom. Pri tom se daju obrazloženja kojima se nastoji otkloniti opšta uznemirenost; prvo, širenje uveravanja da autonomija donosi znatne pogodnosti za celu zemlju i demantuju optužbe da vojvođanska autonomija vodi separatizmu. Osnovna odrednica pokreta je: »Nema bogate Jugoslavije bez bogate Vojvodine«. Predlaže se opšteto-jugoslovenski projekat o radnoj snazi po kome bi se u tu pokrajinu naselilo do 300.000 novih kolonista iz svih krajeva zemlje. U toj zamisli o naseljavanju Vojvodine podrazumeva se i prihvatanje pripadnika nacionalnih manjina, što nije zagovarala nijedna politička stranka u zemlji, već su (poput HSS i Srpskog kulturnog kluba) prema manjinama iskazivale etnicidnost. Nuđenjem originalnog rešavanja strateških problema Jugoslavije – da se orijentise na ekonomski bogate, a ne etnički »jake« pokrajine – »Vojvodanski front« (pokret) iskazuje svoju dopunjenu ideologiju o »državotvornoj sposobnosti« Vojvodine.⁴⁷ Naizgled, isticanjem vojvođanske državnosti kao protivnika etnički čistim jedinicama »Vojvodanski front« daje lekciju onim pokretima i strankama koje su bile opterećene etnocentrizmom.

Autonomaštvo u jugoslovenskoj Vojvodini⁴⁸ je, inače, kao ideologiju »pokrajinskog patriotizma« promovisao dr Dušan Duda Bošković, bogati advokat iz Pančeva, još 1919. godine. Posle »zagrebačkih punktacija« iz 1932. godine kada su se ideje federalizma, separatizma i autonomaštva počele razbukatavati, D. Bošković koji je u Zagrebu kontaktirao sa samostalcima i ustašama (Mile Budak) nastojao je da okupi više pristalica privlačeći pored samostalaca i Davidovićeve demokrate, članove HSS, radikale, klerikalce oko Blaška Rajića, takođe se trudio da u svoje organizacije uvuče članove KPJ.⁴⁹

Oko eventualne vojvođanske autonomije sve su se političke stranke i pokreti izjašnjavali. HSS i SDS bile su za samostalnu jedinicu Vojvodinu ukoliko, kao i Bosna i Hercegovina, ne bi bila podeljena između Banovine Hrvatske i nove »srpske jedinice«. Sve srpske stranke bile su protivne autonomiji Vojvodine, odnosno postavljanju granice Dunavom između Srba-prečana i Srbijanaca. Opštu karakteristiku tih protiv-autonomaških stavova dao je Milan Grol. Prema njemu, Vojvodina za nekoga može biti pitanje srezova, ali za Srbe je ona pitanje »nacionalnog bića«. Ponavljao je da je linija »Dunav–Morava–Vardar kičma srpskog nacionalnog organizma«.⁵⁰

⁴⁷ »Onima koji ne žele Vojvodini iznimno blagostanje« (Glasnik Matice srpske, februar 1939, 95).

⁴⁸ Samu genezu vojvođanske autonomije od prvih začetaka dao je akademik profesor dr Vasilije Krestić u svom radu objavljenom u knjizi »Prilog Srpske akademije nauka i umetnosti javnoj raspravi o nacrtu amandmana za Ustav SR Srbije«, SANU — Predsedništvo, Beograd 1989, 37—59.

⁴⁹ B. Petranović, n. d., 294.

⁵⁰ Isto, 298.

MIHAJLO STANIŠIĆ

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF IDEAS REGARDING BORDER DEMARCACTION AND REFORM IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA BEFORE WORLD WAR II

Summary

This article is a study of bourgeois ideologies existent in Yugoslavia between the two world wars (1918–1941), with special reference to ideas regarding reform and the demarcation of borders in the Kingdom of Yugoslavia at the time the Cvetković–Maček Agreement was signed in 1939. The Agreement was an attempt to resolve the so called »Croatian issue« by recognizing a separate Croatian administrative area, Banovina Hrvatska.

Presented here are Vlatko Maček's demands concerning demarcation made (in a whoever-bids-more style of bargaining) in the course of his negotiations with the Prime Minister Dragiša Cvetković, relations with the Serbian opposition parties which voiced their demands for reform through Branko Čubrilović, the views of the military circles and of Jovan Jovanović, the farmers' leader, the ideas of Prince Pavle, the Montenegrin federalists and the autonomists from Vojvodina.

The study presented here is part of the research done for the author's doctoral thesis entitled »Ideologies of the Bourgeois Parties and Movements Concerning State Reform in Yugoslavia«, defended by the author at the Faculty of Philosophy in Belgrade.

JOVAN ILIĆ

Redovni profesor, Prirodno-matematički fakultet
Beograd, Studentski trg 16

MILENA SPASOVSKI

Vanredni profesor, Prirodno-matematički fakultet
Beograd, Studentski trg 16

POLITIČKO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE, ZNAČAJ I PROBLEMI BALKANA S POSEBNIM OSVRTOM NA SRPSKI ETNIČKI PROSTOR

Originalan naučni rad

UDC 949.7

Evropa, kao veliko i razuđeno poluostrvo ogromne evroazijske kopnene mase, ima tri fasade: južno-mediteransku, zapadno-atlantsku i istočno-kontinentalnu. Između ovih fasada je Srednja Evropa, u kojoj je teritorijalno, populaciono i ekonomski najjača i najvažnija Nemačka. Ona, zajedno sa trasantskim joj državama Austrijom, Slovenijom i Hrvatskom, drži prostor od Baltika do Jadrana, presecajući evropski kontinent u pravcu sever-jug. Dakle, radi se o vrlo važnom delu evropskog tla u lokacionom i geopolitičkom pogledu. Sama, pak, Evropa nalazi se u središnjem delu kopnene mase na Zemlji, što je pomoglo da ovaj kontinent postane glavno izvoriste i rasadnik novih ideja i odnosa, ostvarivanih posle Velikih geografskih otkrića.

Pomenuta četiri velika dela Evrope imala su neposrednog i posrednog uticaja i značaja za Balkansko poluostrvo, pa i za srpski etnički prostor (SEP).

Srpski etnički prostor (SEP) ili etnički prostor Srba, čine Republika Srbija i ostali delovi bivše države SFR Jugoslavije u kojima Srbi u populacionom pogledu imaju apsolutnu većinu, gde oni kontinuirano duže žive (bar 10 generacija) i gde su nenasilno naseljeni. Ovakve teritorije van Republike Srbije označili smo kao »primarni SEP« van Republike Srbije.

SEP van Republike Srbije takođe čini: 1. Enklavske teritorije pretežno naseljene nesrpskim stanovništvom, koje su sa svih strana okružene primarnim SEP-om (npr. Cazinska krajina u BiH, Slunjski kraj u SO Krajini i dr.) i 2. Nužne prigranične ili spojne teritorije, koje za SEP imaju veliki ekonomsko-funkcionalni značaj. Tu spadaju, na primer, izlazi SEP-a na Jadran u severnoj (Zadar) i južnoj Dalmaciji (Dubrovačko primorje), te »funkcionalni koridor« u severnoj Bosni (povezuje podrinjsko-bosanski i zapadno-bosanski deo SEP-a). Enklavske i nužne ekonomsko-funkcionalne teritorije nazvali smo »sekundarni SEP«. Ekonomsko-funkcionalna područja neophodna su da bi SEP mogao da funkcioniše kao posebna političko-teritorijalna jedinica.

Kada su u pitanju teritorije avnojske Hrvatske i Bosne i Hercegovine, u SEP spadaju i ona naselja u kojima su Srbi pre ustaško-klerikalnog genocida 1941–1945. i 1991–1992. godine imali apsolutnu većinu. U jednom delu SEP-a u Hrvatskoj (istočno od reke Cetine u Dalmaciji, istočna Sla-

vonija i zapadni Srem) Srbi žive od vremena dolaska na Balkan, a u drugom delu naseljeni su u periodu od XV do XIX veka. Najveći deo naseljavanja završen je do kraja XVII veka, a ostala naseljavanja završena su najmanje pre 200 godina i to, što je posebno važno, nenasilno u odnosu na Hrvate. U aktuelnom političko-geografskom i pravno-političkom pogledu to su tri oblasti današnje Republike Srpske Krajine: Srpska oblast Krajina, Srpska oblast zapadna Slavonija i Srpska oblast Slavonija, Baranja i zapadni Srem.

Balkansko poluostrvo (površina oko 520.000 km², broj stanovnika oko 45 miliona) nalazi se na jugoistoku Evrope. Na severu je omeđeno linijom Tršćanski zaliv – Ljubljanska kotlina – reka Sava do ušća u Dunav – reka Dunav do ušća u Crno more. Ovo je uobičajena severna geografska međa Poluostrva. Međutim, kada se uzmu kulturno-istorijski sadržaji kao elementi omeđenja ovoga Poluostrva, tada bi prikladnija granica bila: Riječki zaliv – Kupa – Sava – Dunav do Đerdapa – Karpati – visoravan Bilard – Prut – Dunav – Crno more. U ovom slučaju Balkanskom poluostrvu pripadaju Vlaška nizija i južna Moldavija (u Rumuniji), a ne pripadaju Slovenija i Istra. Od poluostrva Male Azije odvojeno je moreuzima Bosfor (najmanja širina 660 m; premošćenje je izvršeno u Istanbulu 1973. godine) i Dardaneli (najmanja širina 1,3 km), te Mramornim i Egejskim morem. U zoni moreuza ukrštaju se vrlo važni međunarodni putevi, pa su razne zemlje, Rusija, Engleska, Nemačka i dr., u prošlosti pokušavale da ih stave pod svoju kontrolu.

Balkansko poluostrvo čini prirodnu vezu između severne, srednje i zapadne Evrope i Male Azije, odnosno istočnog Mediterana, Bliskog istoka i ostalih daljih istočnih prostora. Glavni putni pravci ukrštaju se u Beogradu (zapadni-savski i severni-dunavski). Glavni put ide ka jugu dolinom Velike i Južne Morave do Niša, gde se račva. Južni krak ide Moravsko-vardarskom udolinom do Soluna, a istočni Nišavsko-maričkom udolinom do Istanbula. To znači da se središnji deo Poluostrva i glavna raskršća nalaze u Srbiji, što na društveno-ekonomski život njenih stanovnika ima povoljnog uticaja za vreme mira i nepovoljnog uticaja za vreme rata i stranih osvajanja.

Balkansko poluostrvo, zahvaljujući svom geografskom položaju i vojno-političkim, kulturno-civilizacijskim, ekonomskim i dr. pojavama i procesima, koji su se od antičkog vremena do naših dana događali u Evropi i na Bliskom istoku, bilo je izloženo povoljnim i nepovoljnim uticajima, uključujući tu migracije ljudi, ekonomskih i kulturnih ideja i dobara, zavojevanja, osvajanja i uništavanja. Spoljni uticaji dolazili su sa svih strana, ali im se smer i intenzitet menjao tokom istorije. Međutim, bilo je i domicilnih (balkanskih) kulturno-civilizacijskih zbivanja i procesa, koji su imali šire, pa čak evropsko i svetsko značenje. Ipak, većina domicilnih društvenih zbivanja odvijala se u sprezi sa spoljnim, vanbalkanskim faktorima, dobijajući dodatne karakteristike, izazvane lokalnim faktorima i uslovima.

Dejstvo ovih spoljnih i unutrašnjih društveno-istorijskih faktora uslovilo je veliku etničku, političku i ekonomsku raznolikost na Balkanskom poluostrvu. Ono nije omogućilo da se u XIX i XX veku, tj. u doba stvaranja modernih nacija i nacionalnih država, na Balkanu stvari jedna ili dve

veće i značajnije nacije i države. Ovaj prostor je u etničkom i u političko-geografskom pogledu ostao usitnjen, nejedinstven i nestabilan. Državotvorno i pravno-političko usitnjavanje još nije završeno, naročito na tlu jugoslovenskog istorijskog prostora. Otuda su društveno-politički i etnički procesi i zbivanja, koji su se odvijali na Balkanskom poluostrvu u našem veku, označeni u međunarodnoj političko-pravnoj i političko-geografskoj literaturi terminom »balkanizacija«.¹ Postoji i »balkanski tip« savremenog nacionalnog integrisanja.²

U doba antičke Grčke postojao je na jugu Balkana autentični i vrlo važan kulturno-civilizacijski sistem. On se, transformisan i prilagođen novim uslovima, u vidu Vizantijskog Carstva pa i nemanjičke Srpske države, održao sve do sredine XV veka, tj. do pada Vizantije pod tursku upravu (1453. g.). Helenski kulturno-civilizacijski sistem bio je za svoje doba sveobuhvatan i veoma razvijen, te je postao glavna razvojna baza zapadnoj civilizaciji. Naime, helensko-vizantijske, rimske, te bliskoistočne

¹ Političko-pravni i političko-geografski termin »balkanizacija« pojavio se u naučno-stručnoj literaturi početkom našeg veka u vezi sa raspadom Turske imperije i stvaranjem i razgraničenjem balkanskih država. Imo negativno značenje — označava političko-geografsku usitnjenost, političku, ekonomsku, kulturnu i dr. neintegriranost, međusobnu etničku netoleranciju i nepoverenje, često potčinjenost inozemnim faktorima i sl.

² Stvaranje modernih nacija i nacionalnih država (XVIII—XX vek) odvijalo se pod uticajem brzog razvoja i širenja nauke, tehnologije, saobraćaja, informatike, industrije, brzog povećanja broja stanovnika i drugih segmenata društva. Većina modernih nacija predstavlja globalnu društvenu zajednicu nastalu spontanim ili od strane vlasti (države) potpomognutim (organizovanim) stapanjem naroda i etničkih grupa na datoj teritoriji u jednu integriranu političko-pravnu, privrednu, kulturnu, komunikacijsku i dr. celinu. Savremena nacija treba da se javlja kao određeno jedinstvo opšteg (socijalnog, građanskog) i posebnog (etničkog). No, u pojedinim slučajevima može prevladavati jedna ili druga komponenta. U Švajcarskoj se, npr., nacija doživljava prvenstveno kao socijalna, a u Republici Hrvatskoj kao jednorodna (hrvatska) nacionalna zajednica.

Po našem shvatanju postoji pet osnovnih načina (modela) savremenog nacionalnog integrisanja. Uslово ćemo ih nazvati: američki, francuski, švajcarski, skandinavski i balkanski model.

Američki model integracije i stvaranja moderne nacije obavlja se u prekomorskim, novokolonizovanim zemljama, prvenstveno u SAD, Kanadi, Australiji i Novom Zelandu. Osnova integracije u ovim zemljama bio je kapitalistički način privredivanja, protestantski pragmatizam i engleski jezik sa anglosaksonskom kulturno-civilizacijskom podlogom. Svojevrsni podtip američkog modela integracije je stvaranje nacija u Latinskoj Americi, gde su važna podloga integraciji bili iberijski jezici i katoličanstvo.

Francuski model integracije takođe se odvija pod uticajem savremenih globalnih društveno-ekonomske razvojnih faktora, ali je uveliko bio ostvarivan i državnom regulativom, u smislu poistovećivanja državljanstva (podaništva) i nacionalne pripadnosti. Rezultat je etno-unitarstvo (svaki državljanin Francuske je Francuz). Istina, i američki način integracije svodi se na etno-unitarizam (svi državljanini SAD su Amerikanci), ali su ovde iskazivanja multikulture i multinacionalne više izražena nego u francuskom modelu.

Izgleda da nezavisna Slovenija prihvata francuski model integracije, bar kada su u pitanju bivša »južna braća« i njihovi potomci.

Švajcarski model je vrlo interesantan. On je dvospratan. Postoje posebne, međusobno ravноправне etničke zajednice, koje imaju svoj jezik i druge etnokulturne karakteristike. Istovremeno postoji razvijena svest o pripadajući Švajcarskoj državi, odnosno naciji. Postoji zavidna harmonija u svakodnevnoj realizaciji onakvog stanja, što je uveliko posledica dobro razvijene političke kulture i ostvarenog visokog životnog standarda stanovništva.

Da je bilo više pameti, dobre volje i međusobnog poverenja mogao se i kod nas, u Jugoslaviji, primenjivati švajcarski model unutrašnjeg državnog ustrojstva, prilagođenog našim prilikama. Da je to primenjivano, verovatno ne bi imali današnje svekoliko krizno stanje.

kulturno-civilizacijske tvorevine reinkarnirane su i dodatno uvećavane i razvijane u doba humanizma i renesanse, da bi ih potom atlantska Evropa dalje razvijala, umnožavala i raznela po svetu.³

Balkan je, dakle, sve do sredine XV veka, preko 2000 godina, isijavao, emitovao, drugima davao svetle i korisne kulturno-civilizacijske impulse (nauka, filozofija, umetnost, pravo, politika, ekonomija, sport i dr.). Dolaskom Turaka stanje se iz temelja promenilo. Od tog vremena, ovo Poluostrvo dublje je ušlo u sferu interesovanja spoljnih naroda i država. To stanje se zadržalo do naših dana.

Starogrčki kulturno-civilizacijski sistem bio je jedan od vrlo važnih izvořišta i uporišta glavnog motorno-dinamičkog i inovatorsko-civilizacijskog hoda koji je najviše doprineo oblikovanju i širenju duhovnog i materijalnog napretka ljudskog društva prema sadašnjem nivou ekonomske, kulturne i dr. razvijenosti. Oko početka naše ere postojalo je moćno Rimsko Carstvo u koje je bio uklopljen ceo Balkan. Ono je 395. godine podeljeno na Istočno i Zapadno Rimsko Carstvo. Deobna granica je išla sredinom jugoslovenskog prostora, što je ujedno i prva geopolitička, pa i kulturno-civilizacijska podela naše sredine. Istočni deo Carstva postojao je, u vidu Vizantije, do 1453. godine. Zapadni deo Carstva konačno su 476. godine rastocila i uništila razna germanska i dr. plemena.

Skandinavski model odnosi se na saradnju više susednih, pretežno malih država (po broju stanovnika) datog regiona. Poželjna je što veća sličnost u stepenu ekonomske razvijenosti, kulture i drugih segmenata društva. Pojedine države su samostalne, ali se maksimalno neguju i poštuju svi korisni oblici saradnje i to na širokoj demokratskoj osnovi. Razvija se duh tolerancije i međusobnog uvažavanja. Radi se o progresivnom obliku saradnje i integriranja.

Balkanski model, koji se, na žalost, najreljefnije iskazuje na teritoriji bivše Jugoslavije, karakteriše se konzerviranjem (produžavanjem) nasledenih, po pravilu prostorno sitnih i međusobno etnički, ekonomski i kulturno različitih političko-teritorijalnih jedinica. Oblici saradnje među PTJ su nedovoljni i nesigurni. Česte su međusobne svade, sukobi i nepoverenje, što za svoje potrebe koriste zainteresovani faktori sa strane. Zato su i integracioni procesi minimalni. Model je naglašeno retrogradan. Neophodno je da se ovaj model korisuje usvajanjem pozitivnih elemenata američkog i skandinavskog tipa. On će se, verovatno, u tom pravcu i razvijati. Trebalo bi raditi na tome da se te promene što pre primene i ostvare.

Zapravo, prva tri modela imaju za rezultat stvaranje etnouitarstva, tj. poistovećivanja državljanstva i nacionalne pripadnosti. Skandinavski i balkanski modeli odnose se na integraciju više država (više nacija), s tim što je prvi progresivan, produktivan, a drugi retrogradan, neperspektivan.

³ Tokom ljudske istorije vršilo se premeštanje glavnih kulturno-civilizacijskih i inovacijskih žarišta. Tako je početkom istorijskog doba, u tzv. potamološkoj fazi, bilo više odvojenih, autohtonih žarišta: *kinesko* oko reka Jangcejkjanga i Hoanghoa, *indijansko* oko reka Ganga i Inda i *blijskoistočno* (prostorno shvaćeno u širem smislu) oko reka Eufrata i Tigra (Mezopotamija) i Nila (Egipat), te u plodnim ozama iranske visoravni (Perzijanci), Levantskog primorja (Jevreji, Fenici i dr.) i Egejskog primorja (Grci, odnosno Heleni). Kulturno-civilizacijska i inovacijsko-tehnološka štafeta premešta se na *Apeninsko poluostrvo* (Rimska imperija), a potom se ponovo vraća na *Balkansko poluostrvo* (Vizantija), i *Bliski istok* (prvi vekovi arapsko-islamskog organizovanja i uzdignuća). Ponovo je na redu *Apeninsko poluostrvo* (humanizam i renesansa), a zatim *Prva atlantska* (vropska, XVI—XIX vek) i *Druga atlantska faza* (severoistok SAD, prva polovina XX veka) i na kraju *Pacifička faza* (Kalifornija, Japan, Južna Koreja, Tajvan), koja još traje. Kulturno-civilizacijska dostignuća ţitelja Kine i Indije su grandiozna. Ona predstavljaju izuzetno važnu kariku u svetskoj kulturno-civilizacijskoj baštini. *Medutim, preko tih teritorija nije išao matični tok društvenog inovatorstva*. On se, počev od Levanta i Grčke, faktički stalno pomerao prema zapadu došavši, u naše doba, na severne obale Pacifika.

Za vreme Seobe naroda (IV–VII vek) na Balkansko poluostrvo prodri su, sa severoistoka i severa, Huni, Avari i Sloveni. Od njih su se samo Sloveni održali u zauzetom prostoru. Od Južnih Slovena, u predtursko doba (a i kasnije), uglavnom su »istorijski« dejstvovali Bugari, Srbi i Hrvati (u manjem obimu makedonski Sloveni i Slovenci). Na krajnjem jugu Poluostrva obitavali su Grci, a u Šarsko-pindskim planinama Šiptari. Bugari su zaposeli istočni, Srbi središnji, a Hrvati (i Slovenci) zapadni deo Poluostrva. Granica između Hrvata i Srba bili su reka Cetina i Livno.⁴ Istočno su bili Srbi, a zapadno Hrvati.

Posle podele Rimskog Carstva (395. godina), za vreme Seobe naroda i posle nje, dejstvovali su na Balkanskom poluostrvu domicilni i nedomicilni istorijsko-politički faktori. U grupi domicilnih činioца, do osmanlijskih osvajanja, glavni učesnici u istorijskim zbivanjima bile su Vizantija, Bugarska, Srbija i Hrvatska. Posle raskola u hrišćanskoj crkvi (1054. godina), Bugarska i Srbija našle su se u vizantijskoj, istočno-pravoslavnoj a Hrvatska u rimskoj, zapadno-katoličkoj sferi. Deobna granica između hrišćanskih crkava išla je, kao i podela Rimskog Carstva, preko naših prostora, s tim što je ova nova podela ozakonila već nastale različite kulturno-civilizacijske pravce i sisteme (pravoslavni i rimokatolički). Ovi domicilni faktori imali su različit značaj i uticaj u pojedinim delovima Balkanskog poluostrva. Tako je, na primer, Srbija imala najveći prostorni opseg za vreme cara Dušana, pošto se njegovo carstvo prostiralo od Dunava do Etolije u Grčkoj. Srbi su, zbog brojnosti i središnjeg položaja, imali najviše predispoziciju da budu centar okupljanja i stvaranja jače i prostranije države na Balkanu, prvenstveno na južnoslovenskim pravoslavnim područjima. Međutim, takvi državotvorni procesi nisu se mogli ostvariti usled osmanlijskog prodora na Balkansko poluostrvo i niza događaja i faktora koji su potom usledili.

Na jugoslovenskom prostoru u tzv. »tursko dobu«, odnosno u doba postojanja turske uprave na znatnom delu jugoslovenskih zemalja, odvijali su se vrlo važni antropogeografski procesi, čije posledice i sada postoje. Oni su bili raznovrsni, odnosno obuhvatili su sve segmente života ljudi, od migracionih i etničkih do političkih procesa i zbivanja.

Došlo je do više migracija, odnosno metanastazičkih kretanja u prostoru srpskohrvatskog govornog područja. Cvijić navodi ove uzroke: seobe prouzrokovane turskom najezdom, uticaj janičara na raseljavanje, seobe prouzrokovane austro-turskim ratovima, migracije zbog buna, krdžalijske horde kao uzrok raseljavanju, seobe usled verskih gonjenja, utakmica između franjevačkih župa – uzrok seobama, preseljavanja kao posledice ratova za nezavisnost, ekonomске pogodbe za stalno iseljavanje, kmetski režim, klimska kolebanja kao uzrok seoba, slučajni uzroci.⁵

Većina uzroka seoba bila je povezana sa nadiranjem Turaka i njihovim bitisanjem u jugoslovenskim zemljama. Vrlo važan uzrok seoba bila su ratna »šetanja« hrišćanske i turske vojske u XVII i XVIII veku, pre svega

⁴ Sima Ćirković, *Obrazovanje srpske države, »Istorijski srpskog naroda«*, prva knjiga, Beograd 1981, 147.

⁵ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 141.

u srpskim zemljama. Ona su izazvala pomeranja Srba i Hrvata prema severu, severozapadu (u oba slučaja: Panonska nizija), (Slovenija) i jugozapadu (Jadransko primorje).

Jače preseljavanje Srba u Panoniju počelo je u XV veku. Najobimnije je bilo krajem XVII veka, kada se zbila Velika seoba Srba pod patrijarhom Arsenijem Crnojevićem (1690. godine).⁶ Seoba Srba prema severu bilo je i kasnije, sve do naših dana. Bitne su dve prostorne posledice ovih migracija. Prvo, u populaciono razrađeni prostor Kosova i Metohije i susrednih područja počeli su se doseljavati Šiptari sa albanske planinske visije. Oni su danas tamo etnički najdominantniji. Drugo, umnoženi srpski narod u Panoniji, odnosno u državi Austriji, a potom u Ugarskoj, uspeo je da se duhovno i politički organizuje i ekonomski i kulturno ojača. To je omogućilo da u XIX veku, kada je došlo do naglašenog buđenja i oblikovanja srpske nacionalne svesti, dođe do stvaranja i uspešnog dejstvovanja tri srpska subjekta: srpskih država (Srbija i Crna Gora) na Balkanu i srpske enklave u panonskom Podunavlju. Balkanski srpski subjekti bili su prostorno i populaciono veći i kompaktniji od panonskog. Po ekonomskoj strukturi i nivou razvijenosti bili su znatno iza Srednje i Zapadne Evrope, a po socijalno-civilizacijskim karakteristikama nalazili su se u tranziciji od patrijarhalnog ka građanskom društvu. Srbija i Crna Gora dobile su međunarodni subjektivitet 1878. godine. Panonski srpski subjekat bio je politički nesamostalan na međunarodnom nivou do 1918. godine, ali je, s obzirom da je egzistovao u relativno razvijenoj društvenoj sredini, bio dostigao srazmerno visok nivo kulturne pa i ekonomске razvijenosti. Ova tri srpska subjekta su se pomagala i dopunjavala težeći ka istom cilju: sjedinjenju srpskih zemalja. Ovaj cilj je ostvaren 1918. godine, stvaranjem države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Druga velika posledica turskih osvajanja na Balkanu je islamizacija znatnog dela Južnih Slovena i Šiptara. Islamizacija je počela u XV veku,

⁶ Velika seoba Srba pod patrijarhom Arsenijem II Crnojevićem (Čarnojevićem) bila je 1690. godine. Obavljena je posle neuspelog austrijsko-turskog rata (1683—1699) i neuspelog prodora austrijske vojske na centralni Balkan. Srbi, kao hrišćani, borili su se protiv Turaka. Zato su, posle povlačenja Austrijanaca, morali da napuste svojaognjišta na jugu Srbije, bojeći se turske odmazde.

Nastanjuvanjem u Panoniji, Srbi su bili izloženi višestrukim uticajima. Bili su izloženi katoličenju, unijačenju i mađarizaciji. U južnoj, prigraničnoj zoni prema Turskoj bili su u sastavu Vojne granice, koja je razvojaćena 1873. godine. Međutim, oni su uspeli da u Austrijskoj carevini ostvare odgovarajuću crkvenu i kulturnu autonomiju. Jačali su i ekonomski. Uporedo s tim razvijali su se građanski stalež, prosveta i kultura. Otvarane su prve srpske gimnazije: u Sremskim Karlovcima (1791) i Novom Sadu (1810). Časopis »Letopis« pokrenut je 1825. godine (najstariji živi časopis u Evropi, verovatno i u svetu, od 1873. godine izlazi pod nazivom »Letopis Matice srpske«), a godinu dana kasnije (1826) osnovana je u Pešti »Matica srpska« (preseljena u Novi Sad 1864. godine), najstarije srpsko kulturno i književno društvo. S. Karlovci i Novi Sad bili su u prvoj polovini XIX veka glavni srpski kulturni, naučni i književni centri (Novi Sad: »Srpska Atina«).

U podunavskoj Panoniji Srbi su se u velikom broju održali samo u Vojvodini, koja je od 1918. godine u sastavu Jugoslavije. Severnije, u današnjoj Mađarskoj, zahvaljujući prvenstveno permanentnoj, dobro organizovanoj, često brutalnoj mađarizaciji, skoro je nestalo Srba. Po mađarskim izvorima ima ih svega oko 5.000 (»Politika«, 20. jula 1992, Beograd; anketa TANJUG-a). Skoncentrisani su glavnom u Budimpešti i Sent Andreji (Szentandre; nalazi se severno od Budimpešte; jedno od najsevernijih srpskih naselja u Mađarskoj).

a najobimnija je bila u XVIII veku.⁷ Islamizacija je počela u gradovima, a potom se proširila i u seoska područja. Veći intenzitet je imala u rečnim dolinama nego u zabitim i za život nepovoljnijim planinskim predelima. To se manifestuje danas u činjenici da je muslimana brojčano više u Bosni, ali zauzimaju manju teritoriju od pravoslavaca.

Na Balkanu se, gledano procentualno, islam najviše raširio u Albaniji (oko 73% Albanaca-Šiptara su muslimani). U južnoslovenskom prostoru islam se proširio u svim područjima koja su bila pod turskom upravom. Danas muslimana slovenskog porekla ima u Bugarskoj, Makedoniji, Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini. Najviše ih je u Republici Bosni i Hercegovini. Tu ih je 1991. godine bilo 1.906.000, što je činilo 43,7% ukupnog stanovništva.⁸ Cazinska krajina u severozapadnoj Bosni, najzapadnije je kompaktno muslimansko područje u Evropi, ne računajući brojne muslimane nastanjene širom Evrope posle Drugog svetskog rata. Na prostoru Jugoslavije, Muslimani su najvećim delom srpsko-pravoslavnog porekla.

U turskom periodu bosansko-hercegovački muslimani su nazvani Bošnjaci, da bi se razlihovali od pravih, tzv. anadolijskih Turaka. Naš slovenski neislamizirani narod ih je nazivao: Turci, poturčenjaci, poturice.⁹ Upotrebljavao se i termin muhamedanci. U avnojskoj Jugoslaviji imali su različit naziv i tretman. Gledano posredstvom definicija za vreme popisa stanovništva, Muslimani u Jugoslaviji, sem Makedonije, dobili su etno-nacionalni status 1961. i 1971. godine.¹⁰ Naime, u Makedoniji su lica slovenskog porekla i islamske veroispovesti, u nacionalnom pogledu, ostali Makedonci, dok su u ostalom delu Jugoslavije stekli pravo na posebnu nacionalnost, prvenstveno zasnovanu na konfesionalnoj osnovi.¹¹

⁷ Petar Vlahović: *Narodi i etničke zajednice sveta*, Beograd 1984, str. 205.

⁸ Prvi rezultati popisa stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Nacionalni sastav stanovništva po opštinama. SB br. 1934, SZS, Beograd 1992, str. 9.

⁹ Petar Vlahović, n. d., str. 205.

¹⁰ Na II zasedanju AVNOJ-a, održanom 29. i 30. XI 1943. godine u bosanskom gradu Jajcu, na kome su udareni temelji komunističke federalativne Jugoslavije, Muslimani nisu pomenuti kao konstitutivni narod nove države. Pomenuti su, kao ravнопravni narodi, Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci (Vid.: Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918—1988, druga knjiga, Beograd 1988, str. 284). U popisu stanovništva Jugoslavije 1948. godine Muslimani slovenskog porekla mogli su dati neki od ovih odgovora: Srbin-musliman, Hrvat-musliman itd., odnosno mogli su se izjasniti kao »neopredeljeni musliman«. Godine 1953. mogli su se izjasniti kao »Jugosloveni neopredeljeni«, a 1961. godine kao »Muslimani (u smislu etničke pripadnosti)«. U popisu 1971. godine iskazani su kao »Muslimani« u smislu narodnosti, a 1981. i 1991. godine kao »Muslimani« sa celovitim etno-nacionalnim značenjem (Vid.: Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije po naseljima i opštinama (popis 1981). Knj. I, SZS, Beograd, 1991, str. 5).

¹¹ Za izdvajanje makedonske nacije na prvo mesto je dolazio jezik, a za izdvajanje muslimanske nacije religije (islam). U vezi toga treba reći da je u doba nacionalnog osvešćivanja i identifikacije, na teritoriji srpskohrvatskog govornog područja, narоčito u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Sremu i Bačkoj, religija bila osnova i za globalno nacionalno opredeljivanje i Srba i Hrvata. Naime, po pravilu su se rimokatolici izjašnjavali kao Hrvati (još: Šokci, Bunjevci), pravoslavni kao Srbi ili Crnogorci, a muslimani kao Muslimani.

No, razume se, nije različost među pomenutim nacijama bila samo u verskom opredeljenju. Postoje i druge razlike. Tako se kod Muslimana orijentalni (tursko-arapski i dr. uticaji ogledaju u nadjevanju ličnih imena, nošnji, ishrani, arhitekturi, oblikovanju

Sledeća velika posledica turskog prodora u srpsko-hrvatski prostor jeste stvaranje vojno-krajinskog sistema odbrane i organizovanje specijalnog vojno-graničnog načina življenja ljudi. Srpsko-hrvatsko stanovništvo sklanjalo se (bežalo) ispred turske najezde. U severozapadnoj Dalmaciji, Lici, Gorskem kotaru, Žumberku, Kordunu, Baniji i Slavoniji, dakle, u oblastima u kojima su se dugo vremena »preganjali« Turci, Austrijanci i Venecijanci, odnosno Turci i naši ljudi (Srbi i Hrvati) angažovani u austrijsko-mletačkoj službi (vojscu), došlo je do skoro potpunog iseljenja Hrvata. Zato su, najpre hrvatski feudalci i katolički velikodostojnici, a od sredine XVI veka i habsburški Dvor, nastojali da što više hrišćana, uglavnom pravoslavaca (Srba), privuku na svoju stranu, u cilju odbrane svojih prigraničnih teritorija od turskih osvajanja i upada, i radi obrade zemlje. Tako je došlo do formiranja Vojne granice (krajine). Ona je najpre formirana u Hrvatskoj i Slavoniji, a potom u Sremu, Banatu i Erdelju.¹² Bila je direktno pod upravom Beča. Razvojačena je 1873. godine. Tada je Banatska krajina pripala Mađarskoj, dok su delovi Krajine u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu došli pod jurisdikciju Hrvatskog sabora, ali tek 1881. godine.

naselja, rasporedu prostorija u kući, sadržaju političke istorije i sl. Radi se o većem broju kulturno-civilizacijskih odrednica, koje su, na primer, u Bosni, jasno diferencijale tri postojeće nacije: muslimansku, srpsku i hrvatsku.

Verske i kulturno-civilizacijske odnose u Bosni upečatljivo je izrazio naš nobelovac, Bosanac, katolik i srpski pisac, Ivo Andrić. On kaže:

»Da, Bosna je zemlja mržnje! To je Bosna. I po čudnom kontrastu a koji u stvari nije ni tako čudan, i možda bi se pomnjom analizom dao lako objasniti. Može se isto tako kazati da je malo zemalja u kojima ima toliko tvrde vere, užvišene čvrstine karaktera, toliko nežnosti i ljubavnog žara, toliko dubine osećanja, privrženosti i nepokolebljive odanosti, toliko žedi za pravdom. Ali ispod svega toga kriju se u neprizornim dubinama oluje mržnje, čitavi uragani sapetih, a zbijenih mržnji koje sazrevaju i čekaju svoj čas...«

Ko u Sarajevu provodi noć budan u krevetu, taj može da čuje čudne glasove sarajevske noći. Teško i sigurno izbija sat na katoličkoj katedrali: dva posle ponoći. Prede više od jednog minuta (tačno sedamdeset i pet sekunda, ja sam brojao) i tek tada se javi nešto slablijim ali prodornim zvukom sat sa pravoslavne crkve, i on otkucava svoja dva sata posle ponoći. Malo za njim iskuca promuklim, dalekim glasom sahat-kula kod Careve džamije, i to iskuca jedanaest sati, avetijski a/la turka sati, po čudnom računanju dalekih, tudih predela sveta! ...

A ta razlika je, nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno identična sa njom. (Ivo Andrić »Pismo iz 1920.«)

¹² Društveno-ekonomski i politički život Krajišnika bio je regulisan nizom posebnih odredbi (povelja, povlastica, privilegija). Prva je bila Privilegija cara Karla I srpskim kapetanima i vojvodama iz 1538. godine. Druga je izdata 1578, sledeća 1627. godine itd. Godine 1630. car Ferdinand II izdao je naročiti Statut (Statuta Valachorum). Vrlo je važna i Privilegija cara Leopolda, data Srbsima 1690. godine, neposredno posle Velike seobe Srba. Ovu Privilegiju brojni istoričari nazvali su »pragmatičnom sankcijom srpske nacije« (die pragmatische Sanction der serbischen Nation). Suština sankcionalno-ekonomskih odnosa u Krajini bila je: Krajišnici su bili slobodnjaci, tj. nisu imali kmetiske obaveze, ali su zato imali stalnu obavezu da brane Krajinu i njeno zalede od turske najezde i turskih upada. Krajišnici su se, sem toga, borili za Monarhiju i na drugim evropskim ratištima.

(Karl von Czoerning: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. Wien. I Band 1855; II i III Band 1857. Inače, postoji obimna literatura o naseljavanju, broju i životu Srba na teritoriji avnojske Hrvatske; Adolf Gruengold: *Die ungarisch-kroatischen Wörter*. »Das Ausland« von 13. Oktober 1848, s. 981. Navedeno prema: Dr Lazo M. Kostić, *Sporne teritorije Srba i Hrvata*. Beograd, 1990. Interesantno je napomenuti da se u Privilegijama često govori o »natio rasciana«, kao i »natio illirica«.)

Srbi su se zapadno od Cetine, livanjske oblasti i Vrbasa naseljavali u doba tursko-austrijskih i tursko-mletačkih vojevanja, tj. u periodu od XV do XIX veka. Naseljavali su se pod uticajem austrijske, mletačke i turske vlasti i to sa obe strane granice. Razlozi naseljavanja su ekonomski (npr. obrada zemlje) i bezbednosni (čuvanje granice). Bezbednosni razlozi bili su posebno važni za Austriju. Srbi su postali graničarska vojska prema Turskoj, što znači da su Austriju, Mađarsku i ostalu hrišćansku Evropu oko 300 godina čuvali od brojnih zala koja bi dolazila sa turske strane. Iz ovih krajiških predela, u poslednjih sto godina, dosta Srba se odselilo u gradove i druga područja Hrvatske. Mnogi su, počev od prvih godina doseljavanja pa do naših dana, milom ili silom, bili pounjačeni ili pokatoličeni.

U vezi sa nastanjivanjem Srba u Hrvatskoj, istorijski su relevantne ove činjenice: 1) Srbi u Hrvatsku nisu došli kao osvajači; 2) Tamo gde ih nije bilo pre turskih osvajanja, došli su na skoro opustelu zemlju, u skoro prazan prostor; 3) Oko tri veka bili su krvavi grudobran Hrvatske, Slovenije, Mađarske i Austrije, te ostale hrišćanske Europe prema prodoru islama; 4) Masovno su se borili u Drugom svetskom ratu protiv kvislinskog ustaškog režima Nezavisne Države Hrvatske i nacizma na savezničkoj (pobedničkoj) strani.

Svojevrsni vojno-graničarski sistem formiran je naseljavanjem Nemača, Čeha, Slovaka, Rusina, Mađara i Rumuna u Vojvodinu i Slavoniju za vreme austrijske i mađarske uprave (XVIII–XIX vek).¹³ Cilj je bio da se te plodne ravnice, koje su bile retko naseljene posle turskog povlačenja, nasele migrantima sa juga (Srbi) i severa (nesrbi), da bi se ojačala ekonomija i odbrana. Ekonomija je bila više namenjena nesrbima a odbrana Srbima. Rezultat je etničko šarenilo.

Kao rezultat burnih društveno-istorijskih događaja i procesa koji su se zbili na Balkanu, a posebno na teritoriji bivše Jugoslavije, jeste vrlo složena etnička struktura stanovništva i isprepletani, različiti kulturno-civilizacijski sadržaji. Početkom ovog veka Cvijić je na Balkanskom poluostrvu utvrdio osam zona civilizacije. Zapravo, od pet postojećih, glavnih kulturno-civilizacijskih krugova, odnosno načina razmišljanja i oblikovanja življenja u svetu – istočno-azijske (Kina, Japan, Koreja), južno-azijske (Indija, hinduizam), islamske, vizantijsko-pravoslavne i katoličko-protestantske (latinstvo, Zapad) – tri potonja su zastupljena na jugoslovenskom prostoru. Ne postoji u Evropi, pa ni u svetu, teritorija veličine Jugoslavije sa toliko mnogo etničkih i kulturno-civilizacijskih razlika. No, bitno je sledeće: osnovni temelj razlika je različitost religija.

Srpski narod, bar kada je kultura u pitanju, istovremeno je vizantijski i evropski, vizantijski u smislu višeg stepena etičnosti i duhovnosti.

Godine 1221. Sveti Sava je rekao monahu Irineju: »A bili smo najpre u nedoumici! Istok je mislio da smo mi Zapad, a Zapad da smo Istok. Neki od nas su pogrešno shvatili naše mesto u ovom sukobu struha, pa su vikali: mi nismo ni jedna ni druga strana, a neki da smo isključivo

¹³ P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918—1945*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1991.

jedna ili druga strana, a mi smo, kažem ti Irineju, sudbinom predodređeni da budemo Istok na Zapadu i Zapad na Istoku i da priznajemo iznad sebe samo nebeski Jerusalim, a na zemlji nikoga.¹⁴

Od XV veka, kada atlantska Evropa postaje glavno inovaciono žarište u svetu i u njoj se formira građansko-kapitalistički sistem, koji u XVIII i XIX veku dovodi do stvaranja modernih nacija i nacionalnih država, etnički mozaičan Balkan je u to doba podeljen između islamske Turske i katoličke Austrijske imperije. Turska (feudalno-orientalna) je bila na silaznoj, a Austrija (katoličko-građanska) na uzlaznoj liniji, s tim što je i ona bila van glavnog inovacionog kruga. Nacionalno buđenje i osvešćenje naroda prenelo se i na Balkan, najpre kod srpskog (Crna Gora, Šumadija, Vojvodina) i grčkog, a potom i kod ostalih balkanskih naroda. Cilj je svuda bio nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, ali su načini i metodi ostvarenja toga cilja bili različiti kod pojedinih balkanskih naroda i u pojedinim fazama borbe. Tako se jugoslovenska ideja počela javljati kod naših prosvećenih ljudi u XVIII veku. Dubrovčani se tada osećaju kao »Slavini«. Ilirski pokret, kao najznačajnija manifestacija hrvatskog nacionalnog buđenja u XIX veku, bio je, pored nacionalnih jugoslovenskih ili južnoslovenskih obeležja, prvenstveno uperen protiv mađarskog uticaja u Hrvatskoj. Rešenje hrvatskog pitanja najčešće je sagledavano u trijaličkom ustrojstvu Austrijske Carevine (Austrijanci, Mađari i Sloveni). I Štrosmajerovo jugoslovenstvo završilo se u uverenju da će u okvirima Habsburške monarhije najbolje biti sačuvati interes Hrvata.¹⁵ U Hrvatskoj je, uoči i za vreme Prvog svetskog rata, stvorena jaka projugoslovenska struja, kada se saznao da Italija, po tajnom Londonском sporazumu, treba da dobije veliki deo istočnog Jadranskog primorja i kada se video da će Centralne sile izgubiti rat.

¹⁴ Momo Kapor: *Istok—Zapad — 011*, Beograd 1989.

¹⁵ Momčilo Zečević: *Jugoslovenstvo od ideje do države 1918. godine*. »Marksistička misao«, 1/89, Beograd, 1989, str. 11. Evo nekih dela o naseljavanju i rasporedu Srba u Hrvatskoj: Franz Julius Fras, Topographic der Karlstädter Militär-Grenze, Agram, 1835; René Milet, La Dalmatie. Revue des deux Mondes, 15 avril 1890. P. 870; E.N.M. (Episkop Nikodim Miloš), Pravoslavna Dalmacija, Novi Sad 1901; Jovan Adamović, Priviligeji Srpskog naroda u Ugarskoj i rad Blagoveštanskog sabora 1861, Zagreb 1902; Radoslav M. Grujić, Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji, Novi Sad 1909; Aleksa Ivić, Spomenica Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoljeća, Novi Sad 1910; Radoslav M. Grujić, Najstarija srpska naselja po severnoj Hrvatskoj (1597. godine), Glasnik Srpskog geografskog društva, sv. 2, Beograd 1912; Milan Marjanović, Savremena Hrvatska, Beograd 1913; Boško Strika, Dalmatinski manastiri, Zagreb 1930; Aleksa Ivić, Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoljeća. Srpski etnografski zbornik SAN. Naselja i poreklo stanovništva, knj. 16, Subotica, 1923; Aleksa Ivić, Migracije Srba u Slavoniji tokom 16., 17. i 18. stoljeća, Srpski etnografski zbornik SAN. Naselja i poreklo stanovništva, knj. 21, Subotica, 1926; Radoslav M. Grujić, Istoriski značaj Srba u Hrvatskoj. Biblioteka Srpskog kulturnog kluba, br. 2, Beograd 1940; Stjepan Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji. Djela JAZU, knj. 47, Zagreb 1953; Jovan Radonić i Mita Kostić, Srpske privilegije od 1690. do 1792. SAN, Beograd 1954; Adam Pribičević, Naseljavanje Srba po Hrvatskoj i Slavoniji, Vindзор 1955; Ferdo Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962; Stjepan Pavičić, Seobe i naselja u Lici, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, JAZU, knj. 11, Zagreb 1962; Dušan Lj. Kašić, Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1988; Milan Radeka, Kordun u prošlosti, Prosvjeta, Zagreb 1989; Mile Nedeljković, Srbi graničari, Beograd 1990; Lujo Bakotić, Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja (Fototipsko izdanje), Beograd 1991; Vasilije Krestić, Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji od 1848. do 1914, Beograd 1991.

No, u Hrvatskoj su, takođe u XIX veku, a i kasnije (do našeg doba) postojale političke struje i pokreti koji su se zalagali za samostalnu i etnički čistu Hrvatsku (starčevičevci, frankovci i klerikalci).

J. Cvijić je verovao da se može ostvariti stapanje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu kulturno-nacionalnu celinu. Cvijić kaže: »Moraju svaki Srbin, Hrvat i Slovenac biti svesni da nemogu imati političke sigurnosti ni samostalnog i pravog materijalnog i duhovnog razvijanja bez jedinstvene države. A radi nje moraju se neprekidno oslobođavati regionalnih i separatističkih navika i predrasuda, koje su se razvile tokom istorijske prošlosti. Samo će tako oni uistinu postati građani jedne velike države koja će imati sve uslove za najraznovrsniji razvitak, čije se krajnje tačke ne mogu imati sve uslove za najraznovrsniji razvitak, čije se krajnje tačke ne mogu sada ni dogledati. Svaki član našega naroda iz Maribora, iz Gorice, sa jadranskih ostrva, mora se prožeti svešću da su potpuno njegove zemlje oko Timoka, oko Skoplja i Bitolja, da on s tim sunarodnicima ima ista prava, dužnosti i iste interese...«¹⁶

On dalje kaže: »Izjednačavanje Srba i Hrvata predstavlja veliki istorijski proces koji će se dugo vršiti. U politici pravi mudrac će biti onaj koji umedne zapaziti i upotrebiti ono što nas vezuje, a ne onaj koji podstiče strasti i izaziva sudare. Najveću uslugu jedinstvu učiniće smerni i skrušeni koji mirno prime i otrpe mnoge nepravde i uvrede, jer pri današnjem stanju duha na svima stranama ima dosta takvih koji govore i rade nepravično i uvredljivo.«¹⁷

O Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca on na jednom mestu kaže: »Što se tiče sklopa nove države: u njoj treba centralizovati sve što predstavlja stožere države i interes celine. Ali, usled razlika koje postoje među oblastima, njima se mora ostaviti da se u svemu ostalome autonomno razvijaju prema svojim posebnim potrebama. Do koje će se mere to ostaviti u raznim pokrajinama i kako će se one ograničiti, treba da izađe kao rezultat iz diskusije koja će se o tome povesti i time spremiti materijal za definitivna rešenja Ustavotvorne skupštine. Vredelo bi da o ovom pitanju pišu i govore naročito politički i sociološki obrazovani ljudi, koji ozbiljno poznaju prilike pojedinih oblasti i grupa stanovništva; da ono ne padne u ruke čistim političarima i da ne postane predmet čisto političkih transakcija.«¹⁸

Kraljevina SHS imala je 248.000 km² površine i 11.985.000 stanovnika (popis 1921. godine). Od toga broja bilo je 46,7% pravoslavnih, 39,3% rimokatolika, 11,2% muslimana, 1,9% evangelika itd. Struktura po maternjem jeziku bila je: srpskohrvatski je govorilo 74,4%, slovenački 8,5%, nemački 4,2%, mađarski 3,9%, arnautski (šiptarski) 3,7%

¹⁶ Jovan Cvijić, *Autobiografija i drugi spisi*. Priredio: Vladimir Stojančević, SKZ, knj. 394, Beograd 1965. (U stvari, Cvijićev rad: O programu Jugoslovenske demokratske lige, Govori i članci, III, Beograd 1923.)

¹⁷ Jovan Cvijić, n. d., str. 360. (Cvijićev rad: Vatroslav Jagić. »Srpski književni glasnik«, n. s. XI, 6, od 16. III 1924, Beograd).

¹⁸ Jovan Cvijić, n. d., str. 252 (Cvijićev rad: O programu Jugoslovenske demokratske lige).

itd.¹⁹ Po popisu iz 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji²⁰ je bilo 13.954.000 stanovnika, od čega pravoslavnih 48,7%, rimokatolika 37,4%, muslimana 11,2%, evangelika 1,7% i 1,0% ostalih. Govorilo je srpskohrvatski, slovenački i makedonski 85,2% stanovništva, 3,6% nemački, 3,6% šiptarski, 3,3% mađarski itd.²¹

Za vreme Prvog svetskog rata jako su stradale Srbija i Crna Gora. Prema Memorandumu jugoslovenske vlade Konferencije mira u Parizu 1919. godine, kao i proceni naučnika, u jugoslovenskim zemljama stradalo je oko 1.900.000 stanovnika. Od toga je otpadalo na Srbiju 43%. Srbija je mobilisala 705.000 vojnika, što je činilo oko 20% njenog stanovništva, odnosno oko 40% muškaraca. U srpskoj vojsci bilo je još oko 50.000 lica, Srba i drugih iz tzv. prečanskih krajeva i dobrovoljaca iz Amerike. U ratu je poginulo, ili od rana umrlo, oko 370.000 boraca ili oko 50% mobilisanog ljudstva. Stradalo je i oko 600.000 neboračkog stanovništva. I u Crnoj Gori su bili veliki gubici. Od 50.000 mobilisanih vojnika 20.000 je poginulo. Ukupno je bilo 63.000 žrtava ili oko 25% sveg stanovništva²² Dakle, za vreme Prvog svetskog rata jako su stradali Srbi istočno od Drine, za razliku od Drugog svetskog rata, kada su srazmerno više stradali Srbi zapadno od Drine. Računa se da je u XX veku, u odbrambenim i oslobođilačkim ratovima, poginulo preko 2,5 miliona Srba i to najviše mlađih muškaraca. Velika stradanja srpskog naroda izazvala su brojne negativne demografske, ekonomski i druge posledice u našem društvu. Negativni demografski procesi su i dalje u toku.

Stvaranjem Kraljevine SHS 1918. godine većina Južnih Slovena bila je, prvi put posle dolaska na Balkan, u jednoj državi. Ranije, u feudalnom sistemu, bilo je većih objedinjavanja naših prostora za vladanje hrvatskog kralja Tomislava, srpskog cara Dušana i bosanskog (srpskog) kralja Tvrtka I Kostromanića. Svojevrsna objedinjavanja naših prostora bila su i unutar turske i austrijske imperije. Jurisdikcija Pećke patrijaršije u XVI veku protezala se od Stare planine do Zagrebačke gore i od Jadrana do Svetog Andreja.

Međutim, novostvorena Kraljevina bila je prva prava mogućnost da se u savremeno doba na našem prostoru stvari veća zajednička država. Za opstanak i razvoj nove države istovremeno su postojali pozitivni i negativni činioци. Fizičko-geografski sklop nove države bio je uveliko povo-

¹⁹ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1932, str. 2—3.

²⁰ Država je promenila naziv 1929. godine od Kraljevina Srbija, Hrvata i Slovenaca u Kraljevina Jugoslavija. Tada je država podeljena na 9 banovina i na Upravu grada Beograda. Uvedena je diktatura kralja Aleksandra Karađorđevića.

²¹ Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. III 1931. godine. DSU, serija II, sv. 3, Beograd 1945.

²² Ivan Božić i dr.: *Istoriја Jugoslavije*, str. 401. Evo još nekih detalja uzetih iz ovog dela. Krajem 1914. godine 1.300 studenata i daka primljeno je pre vremena u srpsku vojsku (kao kaplari). Ostalo je živih samo 140 (str. 401). Interesantno je napomenuti da su u Počorekovoj (austro-ugarskoj) balkanskoj armiji, koja je 1914. godine napala Srbiju, glavninu snaga činili Južni Sloveni, među kojima je bilo i dosta Srba. Tako su na Mačkovom kamenu septembra 1914. godine više puta jurišali Srbi na Srbe — na srpskoj strani Užičani, a na austrijskoj ličani. Tom prilikom je komandant Užičana Dušan Purić doviknuo Ličanima da se predaju. Odgovorili su: »Gdje si ti čuo da se Srbi predaju« (str. 384).

Ijan pošto se ona nalazila u povoljnim klimatima, raspolagala je srazmerno obilnim i raznovrsnim rudnim blagom, ziratnim zemljишtem, drvetom, rečnom vodom, izlaskom na more itd. Saobraćajno-geografski položaj je, takođe, bio jako povoljan. Oko 85% stanovnika države bili su Južni Sloveni, a oko 75% je govorilo jednim, srpskohrvatskim jezikom. Stanovništvo koje je govorilo ovaj jezik zauzimalo je najveći i središnji deo države: od Timoka do Kupe i od Jadrana do Drave.

JOVAN ILIC, PhD. and MILENA SPASOVSKI, PhD.

THE GEO-POLITICAL CHARACTERISTICS, SIGNIFICANCE AND PROBLEMS OF THE BALKANS WITH SPECIAL REFERENCE ON THE ETHNIC TERRITORY OF THE SERBS

Summary

The Balkan peninsula is situated in southeast Europe. Now, as before, it connects central and western Europe with the Near and Middle East. As a result of its geographic position and of military, political, cultural, economic and other events and processes, which have taken place in Europe and the Near East from antiquity to this day, this region has been subject to both favorable and unfavorable influences, such as migrations, the exchange of economic and cultural ideas and goods, as well as repeated wars, invasions and destruction. During the 19th c., in the process of the formation of nations and nation-states, the larger part of the Balkans was under foreign rule (Austria-Hungary and Turkey) preventing the formation of larger nations and states. The region remained nonhomogeneous and fragmented in terms of ethnic groups, states and politics which had a negative effect on political and legal stability and the life of the population.

Serbs migrated to the Balkan peninsula with the other South Slavs and occupied the central part of the peninsula, including the important valley of the river Morava. Between the 15th and 19th c. further migrations, largely due to political factors (the advance of the Turks and the Turkish-Austrian wars), caused the Serbs to also inhabit the western part of the Balkan peninsula and central Pannonia. Before the Turkish invasion the Serbs had built a strong state and had reached an enviable cultural level. In the 19th c. they were among the first Balkan peoples to rebel against Turkish rule.

Yugoslavia was formed as a state in 1918. The greatest human and material contribution to its formation was borne by the Serbs. Yugoslavia represented an acceptable solution in terms of state and politics for most of the South Slavs. It was also acceptable to the Serbs as it encompassed almost the entire Serbian ethnic region in southeast Europe. However, this state could not survive. It was broken up in 1991–1992 by the forcible secession of Slovenia and Croatia and, later, Macedonia and Bosnia-Herzegovina which led to the outbreak of war in 1991–1992 in former Yugoslavia.

SMILJANA ĐUROVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

DA LI SU POSTOJALE EKONOMSKE GRANICE UNUTAR JUGOSLOVENSKOG ISTORIJSKOG PROSTORA 1918–1941?

Originalan naučni rad

UDC — 949.71•1918/1941•

I. Granice ekonomskog razvoja

1. Kome pripada ili sa koje granice je Nikola Tesla. — Postavljanjem pitanja istorijskog smisla ili besmisla ekonomske dezintegracije jugoslovenskog prostora na Balkanu, stvaranjem od jedne srazmerno velike države u regionu nekoliko manjih državica, da bi se od njih eventualno, spet, ponovo pravila neka carinska unija, što se, upravo, odvija pod pritiskom ideologije novog svetskog poretku i njegovih nosilaca, veštački i neistorično se otvorilo pitanje preispitivanja istorije »unutrašnjih« granica na ovom delu južnoevropske regije.

Kako su fortifikacije i granice stvar artikulacije, pre svega države, kao istorijske pojave u proteklim poznatim vremenima istorije ljudi, a ne i Ekonomije kao posrednika između Čoveka i Prirode, to je odmah, na početku razmatranja, nužno isključiti mogućnost paradigmе da Ekonomija kao takva ima granice, bez obzira koliko su se pojedine države i ljudske zajednice u prošlosti ponašale protekcionistički u svojoj praktičnoj ekonomskoj politici. Još je srednjovekovna trgovina pokazala na primeru dubrovačkih karavana da su trgovci sa robom prodirali preko vrleti Balkana duboko u unutrašnjost srednjovekovnih država, isto tako kao i u vreme tur-skog osvajanja. Isto je pokazalo nezadrživo širenje industrijalizacije u 19. i 20. veku, kao i velika ekonomska kriza, koja je 1929. godine zahvatila veliki deo Planete. Slučaj ekonomskih sankcija uvedenih od Društva naroda protiv Italije, zbog napada na Abisiniju 1935. godine pokazao je da su od toga imale velike štete i druge države, pa je u Kraljevini Jugoslaviji došlo do krize drvne industrije, koja je svojim izvozom bila upućena na italijansko tržište.¹

Postavlja se pitanje da li Ekonomija, kao takva, ima granica, osim onih koje joj postavlja njena priroda?

U prijavi patenta Birou za patente Sjedinjenih Američkih Država 1888. godine, Nikola Tesla, predstavljajući se, navodi:

»Dajem na znanje svima zainteresovanim da sam ja, Nikola Tesla, iz Smiljana u Lici, pograničnoj oblasti Austro-Ugarske, sada nastanjen u

¹ S. Đurović, *Zavodenje dirigovane drvne industrije u meduratnoj Jugoslaviji*, Acta historico-oeconomicia Yugoslavia, vol. X, Zagreb 1983.

Njujorku, država Njujork, pronašao izvesna nova i korisna poboljšanja kod elektromagnetskih motora, za koje ovde dajem opis...²

Samo tri decenije pošto je čuveni Srbin iz Like ovo napisao, zapravo početkom 20. veka, karta Balkana se značajno promenila u političkom pogledu. Na završetku Prvog svetskog rata 1918. godine, u vreme stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, posle raspada Austro-Ugarske monarhije, Teslin Smiljan nije više bio pogranična oblast Austro-Ugarske, nego unutrašnjost Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, a Teslini pronalasci naizmenične struje i dr. omogućavali su prevladavanje čak i takvih prirodnih prepreka između Evrope i Amerike kao što je Atlantski okean, približivši, zahvaljujući elektricitetu i naizmeničnom motoru, udaljene delove Planete – Novi Svet, kako su zvali tada Severnu Ameriku, i daleko Balkansko poluostrvo. Teslin i Pupinov³ slučaj, možda najbolje ilustruju svu apsurdnost insistiranja političkih subjekata u modernom dobu na državnim granicama kada je u pitanju Ekonomija, posebno modernizacija i nova tehnologija.

Postavljanje pitanja ekonomskih granica u smislu državnih granica u modernoj istoriji zvuči veštački, jer je fenomen »granica«, kao takav, u suprotnosti sa modernizacijom kao osnovnom opštom pojmom modernog doba. Modernizacija prelazi preko političkih i ideoloških »granica« i u velikoj meri je neovisna od njih, jer je nova tehnologija, kao i točak, pojавa planetarnih razmera i značaja. Takvi su: Teslini motori naizmenične struje, Pupinovi svitci, moderna saobraćajna sredstva od lokomotive do automobila i aviona, kućni aparati za svakodnevni ljudski život, od električnog štednjaka do veš mašina, moderni telekomunikacioni sistemi, radio, film, televizija i dr. Može se razmatrati samo stepen zahvaćenosti modernizacijom pojedinih Zemljinih regiona, a time i društava, država i naroda, kao i života svakog pojedinog čoveka na Planeti. Može se govoriti o *granicama razvoja*, kao i *granicama prodora modernizacije u agrarne strukture dotačnjeg sveta*, koje su preovladavale, posebno u Aziji i Africi, ali i u istočnim i jugoistočnim regionima Evrope. U tom smislu, može se govoriti i o *granicama modernizacije*, do kojih se stiglo na jugoslovenskom istorijskom prostoru u vreme konstituisanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, od 1929. Kraljevine Jugoslavije, odnosno prve jugoslovenske države.

Nikola Tesla je smatrao da je glavna smetnja progresa *daljina*, a ne državne granice. Svojim pronalascima, ovaj Srbin iz Like je upravo savladao tu »daljinu«, ukidajući, do tada postojeće »daljine« i kao prepreke – »granice« opštem, tehnološkom i ekonomskom, a time i civilizacijskom razvoju.

Već prva energetska kriza u Jugoslaviji 1919., tzv. »kriza uglja«, pokazala je da je problem energije jedan od ključnih uslova funkcionisanja savremenog društva, koji ne poznaće granice, nego pogodja cele njegove strukture. »Krizu uglja« je 1919. zaustavljala Orijent-ekspres na železničkoj

² Dela Nikole Tesle, Nikola Tesla, *Radovi iz oblasti elektroenergetike*, Muzej Nikole Tesle i Naučna knjiga, Beograd 1988, 53.

³ M. I. Pupin (1854–1935), fizičar i pronalazač, koji je rođen u Banatu, bio je profesor na Kolumbijskom univerzitetu u Njujorku. Najpoznatiji Pupinov pronalazak — Pupinov svitak (1900. godine) — rešio je problem telegrafskog i telefonskog prenosa na velike daljine pomoću kablova.

pruzi kroz Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca na putu iz Carigrada za Pariz, pa su njom podjednako bili pogodjeni podanici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i međunarodni putnici.⁴ Za Teslu je rešavanje problema energije dobijanjem elektriciteta iz sunčeve svetlosti i vode bila nada za budućnost čovečanstva, koja će prebroditi »daljinu« kao glavnu smetnju ljudskog progrusa. U članku »Svet čuda koji će stvoriti elektricitet«, koji je objavio 1915. godine u američkom časopisu »Manufacturer's Record«, idealistički je pisao da će punim razvojem vode kao energetskog izvora i usavršenim sistemom bežičnog prenosa energije na makuju daljinu ljudi moći da reše »sve probleme materijalne egzistencije. Daljina, koja je glavna smetnja ljudskog progrusa, biće potpuno izbrisana iz misli, govora i delanja. Čovečanstvo će se ujediniti, ratovi će biti onemogućeni, a mir će vladati svetom«.⁵

Genijalni izumi u oblasti elektrotehnike ing. Nikole Tesle iz Smiljana, posle državljanina Sjedinjenih Država Amerike, izbrisali su »daljine« i granice razvoja između Novog Sveta, kako su zvali Ameriku početkom 20. veka, i Jugoistočne Evrope, gde je usred dinarskih masiva Velebita, u Smiljanu u Lici, kao mlađ, Tesla počeo da smišlja svoje izume, ali zbog granica zaostalosti ovih »graničnih oblasti Austro-Ugarske« nije mogao da ih realizuje. Trebalo je da iza njega stane tako velika korporacija kakva je bio američki Vestinghaus, pa da Tesla realizuje svoje genijalne izume, koji su preobrazili svet i život ljudi. Motor za proizvodnje naizmenične struje, iskustvo čuvene hidrocentrale na Nijagarinim vodopadima, Teslinu otkrića u oblasti radiotehnike, robotike, radara i dr. ne poznaju »daljine« niti granice država, čak ni kontinenata. One su postale granice razvoja, ukidajući »granice« država. Sa ovoga stanovišta nužno je preispitivanje istorije modernoga doba, kao i istorije i mesta jugoslovenskih zemalja i naroda, posebno Srba.

Veliko otkriće naizmenične struje, prema mišljenju samog Nikole Tesle, izmenilo je čovečanstvo i oslobodilo ga tereta. Nije bio pronađen samo novi motor, nego i nova tehnologija.⁶ »Vestinghaus Electric Company« iz Njujorka, sa kojom je 1888. godine bio sklopio ugovor, učinio je da Teslin polifazni sistem naizmenične struje postane upotrebljiv u svetu.⁷ Pomoću Teslinog polifaznog sistema, praktično će vremenom sve struje na svetu biti generisane, prenošene, raspodeljivane i pretvarane u mehaničku silu, što je značilo početak nove ere struje i svetla u svim krajevima sveta.⁸ Struja se prenosi na velike daljine iz snažnih centrala i koristi se svuda u svetu za motorne pogone i druge energetske primene, pa i za električno osvetljenje. Upravo onako kako je Tesla zamislio i patentirao, rade i dan-danas milioni kilometara dalekovoda visokog napona i vodo-voda električne distribucije niskog napona po naseljima i milijarde električnih motora, od najmanjih do najvećih snaga u svakoj fabrici, radio-nici i kući. Veliki autoriteti nauke za Teslu su rekli: »Kada bismo isklju-

⁴ S. Đurović, *Kriza uglja na teritoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1919. godine*, Acta historico-oeconomica Yugoslaviae, vol. II, Zagreb 1975, 70.

⁵ Nikola Tesla, *Svet čuda koji će stvoriti elektricitet*, Dela Nikole Tesle, n. d., 299.

⁶ Margaret Čejni, *Tesla: čovek izvan vremena*, Kodeks, Beograd, 53.

⁷ Isto, 56—65.

⁸ Isto, 40.

čili iz svoje industrije rezultate Teslinog istraživačkog rada, svi točkovi te industrije bi prestali da se okreću, naši tramvaji i vozovi bi stali, naši gradovi bi bili u mraku, naše fabrike mrtve i bez posla".⁹ Postavlja se pitanje da li je jednoga Teslu moguće sasvim isključiti iz jugoslovenskog istorijskog prostora, kao što je to do sada radila, jugoslovenska istoriografija? Da li je moguće povući granicu između Tesle i Jugoslavije i smestiti ga samo u Novi Svet?

Razmatranje granica razvoja unutar jugoslovenskog istorijskog prostora u vreme postojanja prve jugoslovenske države početkom ovoga veka, kao i njenog okruženja, zahteva uključivanje, kao merila, standarda razvoja. Generalno gledano, ti standardi nisu mogli biti van tadašnje Evrope i tadašnjeg sveta. A tadašnji svetski standard, vrhunski standard Novoga Svetu, nastalog preko Atlantskog okeana, u koji su bile uprte oči Evropljana, zapravo su bili motori naizmenične struje, koje je konstruisao ing. Nikola Tesla. Slučaj Nikole Tesle je primer koji govori o tome kako nije tako jednostavno povući granice razvijenosti i nerazvijenosti, kao i granice »nacionalnih« ekonomija i svih drugih ekonomija i kultura u svetskoj civilizaciji modernog doba. Nije moguće tako jednostavno odvojiti Jugoslaviju od sveta i svet od Jugoslavije.

2. Granice modernizacije na jugoslovenskom istorijskom prostoru. – Istraživanje ekonomskog razvoja prve jugoslovenske države sa stanovišta industrijalizacije i modernizacije pokazuje da je to ono što ustanovljava postojanje granica razvoja, tj. linija između moderne industrijske i agrarne civilizacije zaostale iz prošlih vekova na prostoru Balkana. Neravnomernost uključivanja pojedinih regija u tokove industrijske civilizacije i kapitalističkog sistema proizvodnje na ovom prostoru se da identifikovati još pre stvaranja Kraljevine, ali je isto tako evidentna i tokom celog njenog postojanja do 1941. godine i početka Drugog svetskog rata. U tom pogledu se mogu uočiti i naslutiti granice razvijenih i nerazvijenih područja ili struktura društva i pojedinaca.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je 20-tih godina XX veka bila pretežno planinska zemlja (70%) sa svega oko 30% ravničarskog zemljišta u kotlinama reka i na severu u delu Panonske nizije, čiji južni deo je zahvatala. Pod poljoprivredom je bilo 58,9%, šumom 31,7%, neplođnog zemljišta 5,4%. Ubrajala se u države jugoistoka Evrope sa izraženim agrarnim karakterom.¹⁰ Prema strukturi stanovništva po zanimanju, u pojedinim istorijskim oblastima, ustanovljeno je da su manje agrarne od jugoslovenskog proseka, a jače zanatske i industrijske bile Slovenija i Vojvodina, dok su jače agrarne od proseka, a manje zanatske i industrijske, bile Srbija, Makedonija i Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Kosovo i Metohija. Osim toga, ni ove oblasti nisu u tom pogledu bile potpuno homogene, pa je unutar svake od njih postojalo područje sa izraženim agrarnim karakterom privrede, ili pak industrijskim. Tako je u užoj Hrvatskoj i Sloveniji u oblasti između Save i Drave bilo jače razvijeno zanat-

⁹ Vojin Popović, Uvodne napomene, *Teslin čudesni svet elektriciteta*, Beograd 1984, 5.

¹⁰ G. Polovina, *Privredni sistem i proizvodni odnosi u Jugoslaviji*, deo I, 1918—1941, Beograd 1958, 10.

stvo, bankarstvo i saobraćaj, nego što je bio jugoslovenski prosek, dok je to sve bilo slabije od jugoslovenskog proseka u južnim i jugozapadnim delovima Hrvatske,¹¹ dakle i u Teslinoj Lici.

Na suženom ravnicaškom prostoru, poljoprivreda je bila usitnjena u skoro dva miliona gazdinstava. Jugoslavija je imala više gazdinstava nego sve države Južne Amerike zajedno, a daleko je premašivala i Australijski kontinent sa 270 hiljada gazdinstava. Kada je reč o granicama razvijenosti jugoslovenske poljoprivrede i uslovima za to, nužno je izneti i podatak da je milion i po gazdinstava bilo sa površinom manjom od 5 ha, a od njih je većina bila manja od 2 ha, i to u brdsko-planinskim krajevima, naročito u Dalmaciji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Sloveniji. U vreme kada je industrializacija poljoprivrede u Americi i nekim zemljama Zapadne Evrope dostigla vrlo visok nivo, u Jugoslaviji je poljoprivreda uglavnom bila naturalnog karaktera sa veoma zaostalom tehničkom opremom, sa 347.012 rala i 726.388 plugova prema popisu iz 1920. godine. Ovde su još pretežno bila u upotrebi primitivna rala i plugovi koji su bili odavno zastareli u naprednjim poljoprivrednim zemljama.¹² U samoj poljoprivredi 1918. godine, odnosi su bili veoma različiti. Osim Srbije i Crne Gore u svim zemljama su još uvek bili veoma jaki tragovi feudalnog sistema, a negde je on igrao dominantnu ulogu u agrarnim odnosima. U Sloveniji, Hrvatskoj i Slavoniji i Vojvodini zatečen je veleposednički sistem sa zaostalim polufeudalnim odnosima, u Bosni i Hercegovini beglučko-kmetovski odnosi, u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji čivčijski sistem, u Dalmaciji kolonat. I dok je vojvođanski i slavonski feudalizam bio kapitalističko-poduzetnički, a zemljišna aristokratija bila uglavnom stranog porekla, dotele su bosanski feudalci bili pretežno samo potrošači zemljišne rente sa slabom akumulacijom. Povezanost feudalnih agraraca, mahom stranog porekla, preko kojih inostrani kapital ulazi u zemlju, koji su u isto vreme bili i vlasnici fabrika i banaka, nižeg plemstva i zemljišnih veleposednika u Vojvodini i Slavoniji sa krugovima u Budimpešti, kao i povezanost trgovaca žitom sa industrijalcima i bankama, davala je kapitalističkoj klasi severnih i zapadnih delova države jake ekonomске i političke pozicije.¹³

U svim jugoslovenskim zemljama 1918. godine bilo je 241 električna centrala, a po jednim podacima 1920. godine proizvedeno je 460 miliona KS električne energije. Najveći broj je bio malih centrala, lokalnog karaktera, osim Fale u Sloveniji. One su radile na različiti pogon, od plinskog i dizel goriva do parnog i hidrauličnog pogona. Napon i vrsta struje bili su vrlo različiti: jednosmerna, jednofazna, trofazna naizmenična struja. Električnu energiju je koristilo 10–15% stanovništva. Cele prve decenije života nove države nije, od strane državne administracije, učinjeno ništa na planskoj elektrifikaciji, osim duž železničkih pruga.¹⁴

¹¹ M. Mirković, *Ekonomска struktura Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb 1952, 64.

¹² N. Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918—1941*, 56.

¹³ M. Mirković, *Ekonomска struktura Jugoslavije 1918—1941. godine*, Zagreb 1952, 9.

¹⁴ S. Đurović, *Razvitak železničkog saobraćaja i njegov uticaj na socijalne strukture u Jugoslaviji između dva svetska rata*, Acta istorico-economica Yugoslaviae, vol. II, Zagreb 1987, 186.

Modernizaciju države posebno razvoj industrije ugrožavao je 20-tih godina loš železnički saobraćaj. Kako je stajala stvar sa savladavanjem »daljina« kao prepreka i granica razvoja i progrusa mlade jugoslovenske države početkom ovoga veka, koja se razvijala na osnovama liberalnog kapitalizma, najbolje govori stanje saobraćajnica: Nedostajao je most na Dunavu između Pančeva i Beograda za industriju Banata. Savski most kod Beograda bio je porušen za vreme Prvog svetskog rata, a on je bio jedina veza Beograda i istočnih delova države sa zapadnim i severnim delovima. Bio je srušen i Petrovaradinski tunel koji je vezivao, sa mostom preko Dunava, Srem i Bačku. Posebno je bila slaba komunikacija Dalmacije sa zaleđem. Afere oko tzv. Unske pruge, koje je donekle trebalo da reši povezivanje unutrašnjosti sa Jadranskim morem, trajajuće celi međuratni period. Projekat »Jadranskih železnica« za vezu centra, istoka i juga istoka države sa Jadranskim morem, nije ostvaren, takođe, do kraja međuratnog perioda. Osim pruge Bar–Virpazar, Crna Gora nije imala nijednu železničku prugu, niti veze sa drugim delovima države. Tridesetih godina rađeni su neki putevi u projektu javnih radova. Železničkom prugom nisu početkom veka bili vezani ni Banat, Srbija, Kosovo i Metohija, Makedonija i Bosna i Hercegovina između sebe, čime je bila one mogućena i eksploatacija rudnog i šumskog bogatstva. Tek finansijskim zakonom za 1936/37. godinu ministar pošta i telegraфа dobio je ovlašćenje da može putem kreditiranja izvršiti nabavku i polaganje telegrafskog kabla na pravcu Beograd–Zagreb–Maribor do austrijske granice, čime se u poslednjem času izbeglo da međunarodni telegrafski saobraćaj zaobiđe Jugoslaviju.¹⁵

Ogromna bespuća planinskog dela Balkana, unutar kojih je bila i Teslina Lika, kao i veliki delovi Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srbije i Makedonije, ali i Hrvatske, ostaće gotovo celo međuratno razdoblje van granica direktnе modernizacije i modernog doba u uslovima stočarsko-plemenских uslova života, daleko od puteva i železničkih pruga, sa stokom kao saobraćajnim sredstvom i sredstvom za vuču rala ili vršidbu, sa petrolejkama umesto električnog osvetljenja. U isto vreme, veliki deo zapadne i centralne Evrope, kao i određena područja u jugoslovenskoj Kraljevini, zahvaćena su bila drugom industrijskom revolucijom – elektrifikacijom i primenom Teslinih motora. Unutar jugoslovenskog prostora može se uočiti jasna granica nerazvijenosti i razvijenosti, na slučaju ličkih naselja sa unutrašnje strane Velebita, sa jedne strane, i sa druge, sasvim uz jadransku obalu Splita, gde se u cementnoj industriji, kao pogonska energija, upotrebljava električna struja.¹⁶

Sredinom 30-tih godina, u vreme državnog intervencionizma i dirigovane privrede, što je usledilo posle velike ekonomske krize 1929–1934. godine, posebno za vreme vlade Milana Stojadinovića (1935–1939), u Kraljevini Jugoslaviji će se sprovoditi program velikih javnih radova, koji će obuhvatiti posebno izgradnju železničkih pruga i puteva, da bi se po-

¹⁵ Postavljanje telefonskog kabla Beograd–Zagreb–Maribor, »Vreme«, god. XVI, br. 5129, Beograd 25. IV 1936, 8.

¹⁶ S. Đurović, Značaj industrializacije Primorske banovine u ekonomskoj konstelaciji Jugoslavije 1929–1941, »Istorijski časopis«, knj. XXXIV, 1987, Istoriski institut, Beograd, 327–349.

vezao novi centar države – Beograd, sa ostalim delovima države. Ono što je posebno interesantno u vezi ekonomije, jeste da će granice razvoja jugoslovenske države biti na nivou programa vlade, uskladjene sa američkim standardima razvoja, preuzimanjem osnovnih tačaka iz Ruzveltovog programa privredne obnove – čuvenog Nju-Dila. Modernizacija jugoslovenskog društva se ubrzava pred kraj ovoga perioda, a osnovu joj čini izgradnja velikih industrija u Boru, Zenici, Trepči i dr., kao i javni radovi.¹⁷

II. Unutrašnje granice Balkana i jugoslovenski istorijski prostor

Tokom istorije, balkanski planinski masivi su određivali život stanovaštva ovoga poluostrva, pa i jugoslovenskog istorijskog prostora. Planinski masivi Balkana su trajna prirodna konstanta, kao i Jadransko more, rečni slivovi, od kojih su najznačajniji Crnomorski, kome, pored Dunava, pripadaju Sava i Morava i većina ostalih reka Jugoslavije, i zatim Jadran-ski, gde je najznačajnija Neretva, a u Egejskom Vardar.

Stanovnici i narodi su se pojavljivali i nestajali, kao i njihove države, u međuvremenu dostižući ove ili one nivoe razvoja, zavisno od političke, vojne, ideološke, kulturne i ekonomske moći, ali su planine Balkana ostajale, kao i reke i mora, koje su opkoljavale Poluostrvo, vekovima nepromenjeni. To je tako dobro razumeo istoričar Obeliski, kada je primetio sledeće: »Planine, mora i nizije geografsko okruženje koje je priroda nametnula balkanskim narodima, predstavljaju priredni okvir unutar koga se odvija njihova istorija«.¹⁸ Danas se postavlja pitanje – da li je Jugoslavija državni okvir, a Balkan granica ekonomskog zida, unutar kojeg će se odvijati budućnost jugoslovenskih naroda, posebno Srba i Crnogoraca, ili će to, možda, ipak, biti transformisana Evropa? Hoće li Balkan konačno izaći sa Balkana, ili će još više biti potisnut u dubine središta planinskog, nije li ponovo u ciklusu došlo vreme koje je Obeliski označio kao vreme kada celi narodi nestaju u Istoriji u balkanskim planinama, da bi ih one, u nekom drugom dobu, ponova iznedrile i vratile u Istoriju?

Veliki planinski masivi, koji se prostiru celom dužinom Poluostrva, zapravo za sve ovo dosadašnje istorijsko vreme nisu komunikacijski prebrođeni zauvek. Bitka za izlazak na more, u modernoj jugoslovenskoj istoriji je posebno naglašena, i to upravo preko dinarskog planinskog masiva, ne samo kao integracionog razvođa i prepreke za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, Republiku Mađarsku, Republiku Austriju, nego i čak za Rusiju. O tome svedoči istorija građenja Jadranske pruge. Zanimljiva je, zapravo i čudna, i istorija Dunava, reke koja je privredno povezivala sve oblasti kroz koje je prolazila,¹⁹ ali je, u isto vreme, uvek bila vidljiva i nevidljiva granica između Balkana i Srednje i Zapadne i Istočne Evrope,

¹⁷ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918—1941. godine*, JSI, Beograd 1986, 197—344.

¹⁸ D. Obelski, *Vizantijski komonvelt*, Prosveta, Beograd 1991, 12.

¹⁹ N. Petrović, *Plovilba i privreda srednjeg Podunavlja u doba mercantilizma*, Beograd 1978.

imajući hiljadugodišnju dvojnu ulogu. U istoriji jugoslovenskih naroda Dunav je postajao, često, granica Balkana i Evrope, zbog političkih granica na njemu pripajajući ih, češće, Bliskom Istoku i Aziji, nego što su balkanski planinski masivi dozvoliti da Poluostrvo, treće i najveće u Sredozemlju, stvarno i pripadne, u celini, Brodelovom Sredozemlju. Celi period Kraljevine, Dalmatinsko primorje i Jadransko more, a time i put u svet morima, ostali su, privredno, odsečeni od unutrašnjosti i centra države.²⁰ U savladavanju toga problema, jedini stvarni trud je uložen od strane vlade Milana Stojadinovića, kada je i započet projekat Jadranske magistrale.²¹

Konsolidacija jugoslovenske države se dešava u senci raspada i sleganja ruševina posle sloma i političkog poraza velikih feudalnih carevina Habsburške monarhije i Otomanskog carstva, koje su vekovima gradile političke, ideološke i ekonomske „unutrašnje“ granice na Balkanu, koje nisu bile i prirodne granice. Ovim granicama daju velikih feudalnih monarhija stanovništvo, posebno narodi Balkana, koji su živeli u prostoru jugoslovenskog istorijskog prostora, veštački su bili razdeljeni unutar sebe, prisilno držani sa raznih granica ovih moćnih država, koje su simbolizovale i dve različite civilizacije, a time i ekonomske poretke – azijski i evropski.

U novoj istoriji, zapadni deo jugoslovenskog prostora se više vezao, kao i cela Austro-Ugarska, za industrijalizovani Zapad Evrope, tj. počeo mnogo ranije da se uključuje u industrijsku civilizaciju, dok je istočni deo duže ostao vezan preko Otomanske imperije za dugotrajne strukture azijskih agrarnih društava. Tako je, zapravo, preko jugoslovenskih naroda, povučena i granica između Industrije i Agrara, na samom početku moderne civilizacije, tj. između agrarne i industrijske civilizacije.

Jugoslovenska država je pokušala da prebrodi prirodne, pre svega geografske prepreke planinskih masiva, ali i da iskoristi i prednost velikih rečnih kotlina kojima su išli važni putevi preko njene teritorije i tako ostvari ekonomsku integraciju velikog dela Balkanskog poluostrva, pa je čak ušla i u integraciju sa zemljama Podunavlja, u tzv. Agrarni blok podunavskih zemalja,²² a i određene balkanske saveze. Agrarna reforma, koju je kralj Aleksandar Karađorđević proglašao odmah 1919. godine, imala je za cilj likvidaciju ostataka feudalnih agrarnih sistema i stvaranje mogućnosti za uključivanje države u moderne tokove industrijske civilizacije, koja je, između ostalog, zahtevala i slobodnu i pokretljivu radnu snagu. Ova reforma, koja do kraja nije izvedena, trebalo je i da prevaziđe i izbriše nasleđene istorijske granice koje su išle preko Balkana između Azije i Evrope, kada je u pitanju bilo feudalno iskustvo agrarnih sistema prošlosti.

²⁰ S. Đurović, *Značaj industrijalizacije Primorske banovine u ekonomskoj konstelaciji Jugoslavije 1929—1941*, n. d.

²¹ *Predsednik vlade i ministar vojni u Splitu*, Novo doba, god. XIX, br. 178, Split, 31. jula 1936, 3.

²² N. Vučo, *Agrarni blok u vreme ekonomske krize 1929—1933. i njen odraz u zemljama Jugoistočne Evrope*, SANU, Balkanološki institut, posebna izdanja, knj. V, Beograd 1976, 29—51.

III. Banovinska, komorska i staleška organizacija privrede 1918–1941.

Ujedinjenjem 1918. godine u jedinstvenu državnu teritoriju, neke jugoslovenske istorijske oblasti u ekonomskom pogledu na početku privrednog života nove države, zadržavaju svoju prirodnu autarhičnost. Različit istorijsko-geografski razvoj do 1918. godine ima posledice još jedno vreme i ispoljava se 20-tih godina u suprotstavljanju pokrajinskih vlada centralizaciji države, a kasnije će se artikulisati u političkom životu Kraljevine. Početkom 20-tih godina, čak i likvidacija odeljenja Ministarstva trgovine i industrije u Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu i Splitu nailazi na znatne otpore. Kada je u pitanju upravno-administrativna centralizacija nove države, uočava se to u dosadašnjoj političkoj praksi, ali i istoriografiji, koja je pratila da se ova prirodna državna mera, iz raznih političkih i ideooloških razloga, tumačila gotovo isključivo kao »podela«, a ne »organizovanje« države u smislu njenog boljeg funkcionisanja kao moderne državne celine. Najizrazitije zastranjivanje u ovakvom tumačenju i najjači otpori ispoljili su se prilikom upravno-administrativnog organizovanja Kraljevine 1929. godine, kada je teritorija države podeljena u devet banovina,²³ koje su u velikom broju slučajeva ukidale istorijske oblasti, i zbog otpora, pri čemu je došlo 1939. godine do revizije stvaranjem Banovine Hrvatske.

Organizacija privrede u državi bila je sprovedena vertikalno i horizontalno, i to preko Ministarstva trgovine i industrije, Ministarstva finansija, Ministarstva šuma i ruda, Ministarstva poljoprivrede i dr. privrednih ministarstava i njihovih odeljenja za trgovinu, industriju i zanatstvo pri banškim upravama, i horizontalno preko komora i prinudnih udruženja. Vrhovno predstavništvo celokupne industrije bila je Centrala industrijskih korporacija. Industrija je bila organizovana i po granama industrije, ali i kartelski.

Komore su bile jedan od najširih oblika udruživanja privrede. Jugoslovenske komore u oblasti industrije su pripadale evropsko-kontinentalnom tipu komora,²⁴ koje su odlikovale tri funkcije: konsultativna ili savetodavna, upravna funkcija koju su vršile nad javnim privrednim objektima, kao što su luke, sajmovi, putevi, skladišta, berze i dr., kao i zastupničke funkcije, pošto su povremeno održavane skupštine predstavnika trgovinskih i industrijskih komora.²⁵

Posle stvaranja Kraljevine SHS, trgovačke i druge komore, nastale u pojedinim krajevima pre 1918. godine, nastavile su da rade relativno autonomno, podešavajući aktivnosti novonastalim ekonomskim i političkim prilikama. U tim godinama Trgovačka komora Beograda zastupala je i predstavljala privredu cele zemlje.²⁶ Inače, prva privredna komora na jugoslovenskom prostoru osnovana je još 1808. godine u Dubrovniku u vreme Napoleonove vladavine, ali je osnovna ideja o komorama kao »navigacionim instrumentima« trgovine nastala krajem veka (90-tih godina) među srpskim trgovcima.²⁷ Godine 1931. donesen je »Zakon o radnjama«

²³ Ustanovljene su sledeće banovine: Dravska, Savska, Vrbaska, Primorska, Dunavska, Drinska, Moravska, Zetska, Vardarska i posebna oblast Uprava grada Beograda.

²⁴ A. Spasić, *Privredne komore*, Beograd 1971, 102—103.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, 170.

²⁷ Ž. Rakočević, *Predgovor*, A. Spasić, *Prvredne komore*, Beograd 1971, 6.

kojim je zavedena jednoobraznost rada komora u Kraljevini. Kasnijim uredbama su utvrđena područja na kojima su celokupna trgovina, industrijia i zanatstvo stavljeni pod pojedine komore.

Posle administrativno-političke podele države na banovine 1929. godine, teritorijalna nadležnost pojedinih komora se protezala, po pravilu, na određenu banovinu. Regionalne komore su bile pod nadzorom bana, a Beogradska komora pod nadzorom ministra. Regionalne komore su bile usklađene u svojoj regionalnoj strukturi prema konceptu usklađivanja interesa države i privrede, pa su državni organi u komorama imali snažan oslonac. Nesporazumi koji su se javljali o konkretnim pitanjima privrednog života zemlje, otklanjani su ili ublažavani putem obaveznog konsultovanja privrede o merama ekonomske politike, pa su komore često bile angažovane od strane države na usklađivanju platnog bilansa zemlje.²⁸

Komore su prošle kroz nekoliko faza i perioda. Tipičan slučaj je, na primer, Komora za trgovinu, zanatstvo i industriju u Ljubljani, koja je od osnivanja 1850. godine, konstituisana 1851, prošla kroz nekoliko faza i perioda za vreme kojih su za nju važili razni zakoni i propisi, koji su određivali kako njen delokrug rada tako i područje na kome je delovala, a za vreme kojeg se i organizacija javne uprave slovenačkih zemalja suštinski izmenila: od gubernije, namesništva, državne vlade i konačno banske uprave. Od 1851. do 1918. godine za vreme važenja austrijskih zakona, komorsko područje je činila Kranjska oblast. U »jugoslovensko doba« od 1. novembra 1918. do 6. aprila 1941. godine, kada se postepeno nadomeštaju stari austrijski zakoni novim jugoslovenskim, komora je izgubila veći deo Nortanjske koji je bio posle rata sa Italijom, okupiran od italijanske vojske kao i Ilirska Bistrica, Idrija, Postojina, Sežana i Vipava, koji su pripadali delom tršćanskoj, delom goričkoj i reškoj komori. Na drugoj strani, područje komore se proširilo na jugoslovenski deo Koruške i na celu južnu Štajersku, kojima se posle priključilo Prekomurje.²⁹ Ovo područje je pre pripadalo trgovačkoj i zanatskoj komori u Gracu, odnosno Celovcu, pa protiv Ljubljanske komore vlada animozitet, te Komora mora da se afirmaše na ovom novom području Slovenije, na kome Ljubljana postaje administrativni centar.

Do 1928. godine za ljubljansku komoru su još formalno važili, u pogledu unutrašnjeg poslovanja, austrijski zakoni i propisi. Godine 1928. objavljen je za jugoslovenske komore novi jedinstveni važeći zakon, a 1932. izašao je novi Zakon o privrednim komorama u Jugoslaviji koji je ostao važeći do 1941. godine.³⁰

Zakon o banskoj upravi je doneo određene promene u organizaciji industrije u državi. »Horizontalno i vertikalno ona je spletena u državne mreže na celu koje je kao pauk stajalo Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije«. U periodu 1929–1935. izvršene su reorganizacije odeljenja Ministarstva trgovine i industrije i podela nadležnosti između ministarske i banskih uprava, odnosno njihovih odeljenja za trgovinu, za-

²⁸ A. Spasić, n. d., 170.

²⁹ Deželni arhiv Slovenije (dalje: DAS), Zbornica TOI, Ljubljana, fasc. 297, Zapisniki sej predsedništva. Leta 1926–1942, »Istorijat Zbornici TOI v Ljubljani«, III.

³⁰ Isto, XIV—XV.

natstvo i industriju.³¹ Zakon o banskoj upravi nije predviđao da odeljenje za trgovinu i industriju postoji kod svake banske uprave, nego samo kod onih gde se za to ukaže potreba, pa je ustanovljeno nekoliko odeljenja. Odeljenje trgovine i industrije Kraljevske banske uprave Drinske banovine ustanovljeno je rešenjem predsednika Ministarskog saveta i ministra unutrašnjih poslova br. 55074/29 od 3. decembra 1929. godine. Isto tako, ustanovljeno je Odeljenje i u Dunavskoj i Zetskoj banovini.

U resoru trgovine, industrije i zanatstva najvažniji zakoni nisu bili izjednačeni ni do 1930. godine, pa je rešavanje pojedinih predmeta nailazilo na teškoće. Tako su na teritoriji Drinske banovine važila 1930. tri razna zakonodavstva, tj. tri trgovačka zakona i tri zanatska zakona, plus drugi razni propisi, koji su važili samo za pojedine krajeve banovine. Zbog toga su 1930. postojali pritisci da se donese jedinstven Zakon o radnjama, na kome su u Ministarstvu trgovine i industrije radili nekoliko godina, »jer bi se stupanjem u život takvog jedinstvenog zakona u mnogome olakšao rad svih nadležnih vlasti i uklonile bi se mnoge poteškoće«. Na teritoriji Drinske banovine 1930. protezao se delokrug trgovačkih i obrtničkih komora iz Sarajeva i Osijeka, kao i delokrug zasebne Trgovačke, industrijske i zanatske komore u Beogradu. Ovako stanje nije bilo povoljno po privredu, konstatovalo se u državnoj administraciji, »te bi bilo poželjno, da se kod nove organizacije komora teritorij njihovog delovanja odredi tako da se pokriva sa granicama banovina«.³²

U Zetskoj banovini 1930. osnovano je Odeljenje za trgovinu i industriju i žanatstvo pri Kraljevskoj banskoj upravi na Cetinju. Zahtev za njeovo osnivanje podnela je Trgovačko-industrijska i zanatska komora u Podgorici 21. februara 1930. sa obrazloženjem da je Zetska banovina jedna po prostranstvu od najvećih, zatim da pošto su krajevi Zetske banovine većinom materijalno siromašni, privredno zaostali, a pri tome prirodno bogati »nameće se svestrana akcija«; »Naposletku Zetska banovina ima kompleks problema, čije bi rešavanje prepostavljalo osnov ekonomsko-socijalne i kulturne obnove naroda i u ovim krajevima«.³³

Zakon o radnjama od 5. novembra 1931. godine legitimisao je sprovođenje dirigovane privrede. Član 391/1. određivao je da će »imaoci industrijskih (fabričkih) radnji obrazovati, u cilju zastupanja i unapređenja privrednih interesa zajednička prinudna udruženja... Ova udruženja osnovaće se po pravilu samo za područja banovine. Članovi ovih udruženja moraju biti svi imaoći industrijskih radnji koji na odnosnom području obavljaju neku delatnost...«.³⁴ Dužnost udruženja je bila »da na zahtev državnih upravnih i samoupravnih vlasti i komora daje tražene podatke, mišljenja, izveštaje i predloge iz svoje inicijative po privrednim pitanjima koja se tiču njihove struke«.³⁵

³¹ Arhiv Jugoslavije, 65-21-161 i 65-22-162.

³² Isto, 65-22-162; god. 1930, No I 241 od 4. februara 1930, Izvještaj o radu i potrebama Odeljenja trgovine i industrije Kraljevske banske uprave Drinske banovine upućen Juraju Demetroviću, ministru trgovine i industrije 28. januara 1930, Sarajevo.

³³ Isto, 65-22-162; g. 1930, II No 5862/7, Beograd, 26. februara 1930, Trgovinsko — industrijska i zanatska komora u Podgorici ministru trgovine i industrije.

³⁴ Zakon o radnjama od 5. novembra 1931. godine, Zakonodavstvo o radnjama, knjiga prava, Beograd 1932, 238.

³⁵ Isto, 240.

Po Zakonu o radnjama iz 1931. godine zadržane su i komore, odnosno propisano je i novo komorsko organizovanje industrije. Član 393. Zakona o radnjama kaže: »(1) Za zastupanje interesa trgovine, industrije i zanata postoje u celoj Kraljevini trgovinske, industrijske i zanatske komore, koje su savetodavni organi državne uprave i samoupravnih vlasti po svima pitanjima u vezi sa interesima privrednih grana predstavljenih u njima. (2) Komore ostaju u svom dosadašnjem sastavu, bilo kao spojene, bilo kao posebne... (3) Područja, sedišta i broj komora propisace Uredbom ministar trgovine i industrije po dobivenoj saglasnosti Predsedništva Ministarskog saveta najdalje za osam meseci od stupanja na snagu ovog zakona. Sve ostalo je iz rada komora propisano posebnim uredbama«. »Pod komore će potпадati celokupna trgovina, industrija i zanati iz komorskog područja. Trgovina obuhvata i novčarstvo, ugostiteljstvo, pomorstvo, rečno brodarstvo i saobraćajne poslove, a industrija i brodogradnju, rудarstvo i topioničarstvo«.³⁶

Poseban Pravilnik iz 1935. regulisao je osnivanje prinudnih udruženja industrijalaca, koja su se poklapala sa područjem banovina, a udruženje je obuhvatalo područje jedne ili više komora u granicama banovine. »Članstvo u prinudnom udruženju reguliše se prema području udruženja tako da niko ne može pripadati drugom prinudnom udruženju nego onom na čijem području obavlja radnju«.³⁷

Tako je Udruženje industrijalaca u Novom Sadu obuhvatalo područje Dunavske banovine, a unutar njega komorsko područje Trgovinsko-industrijske i zanatske komore u Novom Sadu i Trgovačko-industrijske komore u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu).³⁸

Prema podacima iz 1935. godine postojale su ove komore: Trgovinska komora Beograda, Industrijska komora Beograda, Trgovinsko-industrijska komora Zagreb, Trgovinsko-industrijska komora Osijek, Trgovinsko-industrijska komora Petrovgrad, Trgovinsko-industrijska komora Sarajevo, Trgovinsko-industrijska komora Banja Luka, Trgovinsko-industrijska komora Skoplje, Trgovinsko-industrijska komora Split, Trgovinsko-industrijska i zanatska komora Ljubljana, Trgovinsko-industrijska i zanatska komora Dubrovnik, Trgovinsko-industrijska i zanatska komora Podgorica, Trgovinsko-industrijska i zanatska komora Novi Sad, Zanatska komora Beograd, Zanatska komora Zagreb, Zanatska komora Osijek, Zanatska komora Sarajevo, Zanatska komora Banja Luka, Zanatska komora Skoplje, Zanatska komora Split. Na teritoriji ovih komora, bilo je 1006 prinudnih udruženja, od čega: 353 trgovaca, 100 ugostitelja, 540 zanatlija, 9 industrijalaca, 4 novčara i osiguravajućih udruženja.³⁹

³⁶ Isto, 241—242.

³⁷ Pravilnik o osnivanju prinudnih udruženja industrijalaca, Industrijska odbrana, god. III, br. 3—4, Beograd, mart—april 1935, 12.

³⁸ Arhiv Vojvodine (dalje AV), Sremski Karlovci, Fond Udruženja industrijalaca u Novom Sadu, Marija Pavlović, Istorija beleška.

³⁹ Donosimo neke od podataka o prostiranju komora i prinudnih udruženja na osnovu spiskova sačuvanih u Arhivu Vojvodine, Sremski Karlovci, f. 92, 2452/935:

Trgovinska komora u Beogradu je imala u samom Beogradu 19 udruženja i to: hotelijera, trgovaca razne robe od kolonijalne do mleka, motornih vozila, gvoždarske, staklske, drveta i uglja, zatim trgovačkih agenata, sopstvenika bifea, trgovaca poljo-

Navođenje prinudnih udruženja i područja njihovog delovanja i nadležnosti, što smo detaljno uredili u napomeni 39, veoma upečatljivo pokazuje složeni karakter administrativno-upravne organizacije privrede, koja je izlazila i izvan administrativno-upravnih granica pojedinih banovina, prostirući se često i na područja drugih banovina, vođene svojim zakonostima. Proglašavanje posebnih granica »nacionalnih« privreda i njihovo sprostavljanje na političkim osnovama u ovom periodu istorije Jugoslavije, u najmanju ruku, neistorično je.

privrednih proizvoda, fijakerista, sopstvenika auto taksija itd. Pod Trgovinskom komorom u Beogradu bilo je i 57 udruženja u unutrašnjosti (Aleksandrovac, Aleksinac, Aranđelovac, Bela Palanka, Boljevac, Brza Palanka, Brus, Varvarin, Veliko Gradište, Velika Plana, Golubac, Gornji Milanovac, Grocka, Despotovac, Žabari, Žagubica, Zaječar, Zemun grad i srez, Jagodina, Kladovo, Knjaževac, Kragujevac, Kraljevo, Kraljevo Selo, Kruševac, Kuršumlija, Kučevo, Lazarevac, Mladenovac, Natalinci, Negotin, Niš, Obrenovac, Palanka, Pančevo grad, Pančevo srez, Paraćin, Petrovac, Pirot, Požarevac, Prokuplje, Ražanj, Rača, Rakovac, Ruma grad i srez, Svilajnac, Svrliš, Smederevo, Soko Banja, Sopot, Sremska Mitrovica, Topola, Trstenik, Čuprija, Čačak, Šabac, Šid).

Prinudnih udruženja na teritoriji Zanatske komore Beograda bilo je sedam i to na području Uprave grada Beograda, 35 u Dunavskoj banovini i tri u Drinskoj banovini. Na području Industrijske komore Beograda nalazila su se tri prinudna udruženja: Udruženja industrijalaca, Beograd, Udruženje industrijalaca za Moravsku banovinu u Nišu i Udruženje mlinske industrije u Beogradu.

Na teritoriji Trgovinsko-industrijske komore u Petrogradu postojalo je 16 prinudnih udruženja smeštenih u Petrovgradu, Velikoj Kikindi, Vršcu, Beloj Crkvi, Alibunar, Kovačici, Kovinu, Novom Bečeju, Novom Kneževcu, Jaši Tomicu.

Prinudnih udruženja Trgovinsko-industrijske komore Skoplje bilo je 55, i to u ovim mestima: Skoplje, Berovo, Bitolj, Bujanovac, Veles, Vladičin Han, Vlasotinac, Vranje, Gnjilane, Gostivar, Debar, Đevđelija, Kavdar, Kičovo, Kratovo, Kočane, Kriva Palanka, Kruševac, Kumanovo, Lebane, Leskovac, Negotin Vardar, Ohrid, Preševo, Prizren, Prilep, Priština, Radovište, Resan, Sv. Nikola, Skoplje, Struga, Strumica, Surdulica, Tetovo, Uroševac, Štip.

Na teritoriji Trgovinsko-industrijske komore u Podgorici bilo je 18 udruženja trgovaca i 18 udruženja zanatlija: Andrijevica, Bar, Bijelo Polje, Đakovica, Kolašin, K. Mitrovića, Nikšić, Novi Pazar, Nova Varoš, Podgorica, Peć, Prijepolje, Pljevlja, Raška, Sjenica, Cetinje, Foča, Berane.

Na teritoriji Trgovinsko-industrijske i zanatske komore u Dubrovniku, bilo je po 8 udruženja trgovaca i 9 zanatlija: Dubrovnik, Kotor, Herceg Novi, Gacko, Trebinje, Bićeća, Nevesinje, Ljubinje, jedno udruženje ugostitelja (Dubrovnik) i udruženje preduzeća za prevoz putnika i robe motornim kolima u Dubrovnik.

Na teritoriji Trgovinsko-industrijske komore u Splitu bilo je 17 prinudnih udruženja trgovaca (Imotski, Korčula, Knin, Ljubiški, Makarska, Metković, Prozor, Split, Stolac, Šibenik, Livno, Benkovac, Tomislav-grad, Sinj, Drniš, Preko, Bugojno), tri udruženja ugostitelja (Split, Šibenik, Sinj) i još tri udruženja: Udruženje bankarskih i osiguravajućih preduzeća na području Trgovinsko-industrijske komore u Splitu, Udruženje autobuskih preduzeća Primorske banovine i Udruženje industrijskih preduzeća na području Trgovinsko-industrijske komore u Splitu.

Na teritoriji Trgovinsko-industrijske komore u Sarajevu bilo je 35 prinudnih udruženja i to: Arilju, Bajinoj Bašti, Bjeljini, Brčkom, Čajniču, Fojnici, Guči, Ivanjici, Kladnju, Konjicu, Krupnju, Loznicu, Mionici, Mostaru, Užičkoj Požegi, Rogatici, Sarajevu, Srebrenici, Travniku, Tuzli, Ubu, Užicu, Valjevu, Visokom, Višegradu, Zenici, Vlasenici, Zvorniku, Žepču, Mostaru.

Trgovinsko-industrijska komora u Osijeku imala je 18 prinudnih udruženja, smeštenih u: Virovitici, Novoj Gradiški, Slavonskom Brodu, Slavonskoj Požegi, Vinkovcima, Vukovaru, Đakovu, Našicama, Donjem Miholjcu, Podravskoj Slatini, Valjevu, Daruvaru, Novskoj, Pakracu, Zupanji, Dardi, Batini i Belom Manastiru.

Na teritoriji Vrbaske banovine i Udruženja Trgovinsko-industrijske komore za Vrbasku banovinu u Banja Luci bilo je 31 prinudno udruženje. Pored Banja Luke, ova udruženja su bila još u: Bihaću, Bosanskom Brodu, Bosanskom Novom, Bosanskoj Dubici,

SMILJANA ĐUROVIĆ

DID ECONOMIC BORDERS EXIST WITHIN YUGOSLAVIA BETWEEN 1918 AND 1941?

Summary

The essential question discussed in this article is whether economic borders existed within Yugoslavia between 1918 and 1941. The main aspects of the discussion are: 1. the boundaries of economic development: a) on which side of the border was Nikola Tesla, b) the boundaries of modernization on Yugoslavia's historical territory; 2. the inner borders of the Balkans and the Yugoslav historical territory, and 3. the organization of the economy according to administrative areas (banovina), chambers, and social classes, from 1918 to 1941.

Supporting the thesis that economy as such cannot, as an intermediary between Man and Nature, have limits, other than those sets by itself, the author deals, initially, with the Nikola Tesla phenomenon. This Serb from Lika, »from the Austro-Hungarian border«, who was permanently settled in New York in the last decade of the 19th Century, modernized the economy and human life on Earth with his discoveries in the field of electrotechnics, which also gave rise to new technologies. The author concludes that it is impossible to draw a boundary between the Serb Tesla and world economy, just as it is impossible to draw a boundary between world economy and the economy of Yugoslavia. The modernization and electrification of the new era did not know of borders between nations and states. Within Yugoslavia, however, it is possible to identify »borders of progress«, borders of modernization, that is, regions on the borders of which modernization came to a halt. This is viewed in the context of the general question concerning so-called inner borders of the Balkan peninsula at the beginning of the 20th Century.

The article presents the organization of the economy in the Kingdom of Yugoslavia, according to administrative areas (banovina), chambers and social classes, wherein the author insists on the term »organization« and not »division« of the country, because the subject is the formation of the new state.

Drvaru, B. Gradiški, Bosanskoj Krupi, Bosanskem Petrovcu, Cazinu, Derventi, Doboju, Gračanici, Gradačcu, Glamoču, Jajcu, Ključu, Kotor Varoši, Maglaju, Mrkonjić Gradu, Odžaku, Prijedoru, Prnjavoru, Sanskom Mostu, Tesliću, Tešnju.

Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu imala je 55 prirudnih udruženja, sa centrima u Zagrebu, Bjelovaru, Karlovcu, Koprivnici, Križevcima, Petrinji, Senju, Sisku, Sušaku, Varaždinu, Crikvenici, Čakovcu, Čazmi, Delnicama, Donjoj Stubici Garešnici, Đurđevcu, Glini, Gospicu, Grubišnom polju, Ivancu, Jastrebarskom, Kostajnići, Krajini, Krku, Kutini, Klanjcu, Kastvu, Sudbergu, Ogulinu, Otočcu, Prelugu, Rabu, Samoboru, Slunj, Sv. Ivanu, Zelinu, Vel. Gorici, Vojniću, Vrginmostu, Zlataru, Sušaku.

Na teritoriji Zbornice za trgovinu, obrt in industrijo u Ljubljani, postojalo je 29 prirudnih udruženja trgovaca (Ljubljana, Brežice, Celje, Donja Lendava, Kamnik, Kočevje, Kranj, Krško, Litija, Maribor, Murska Sobota, Novo Mesto, Ptuj, Ormož, Radovljica, Sloven gradec, Laško, Sl. Bistrica, Ptujsko Gora, Sv. Lenart), 3 udruženja prevoznika (Ljubljana, Bled, Maribor), 51 udruženja ugostiteljskih preduzeća, 162 udruženja zanatlija, 4 okružna odbora zanatskih udruženja i Zveze industrijalcev za Dravsku banovinu u Ljubljani.

GRANICE 1941—1945

SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

OKUPATORSKA PODELA JUGOSLAVIJE 1941—1945.

Originalan naučni rad

UDC — 940.53/.54(497.1)

Planovi nacističke Nemačke i fašističke Italije o podeli jugoslovenske teritorije prikrivani su izjavama o miroljubivom držanju prema Kraljevini Jugoslaviji sve do 27. marta 1941. Tada je u Beogradu zbačena vlada Cvetković-Maček, koja je u Beču 25. marta potpisala pristupnicu Trojnom paktu Sila osovine. Toga dana Hitler je u krugu saradnika doneo odluku o napadu na Kraljevinu Jugoslaviju bez objave rata.¹

Kada je bombardovan 6. aprila 1941. Beograd, Hitler je bez znanja Mussolinija obelodanio Opšte smernice za organizaciju uprave na jugoslovenskom prostoru. Prema tom dokumentu, severne delove Slovenije, Štajersku i Korušku, nekadašnje austrijske oblasti, treba pripojiti Trećem Rajhu, dok bi Hrvatska ostala samostalna država pod uticajem Mađarske. Severozapadnu obalu Jugoslavije, Dalmaciju i Crnu Goru dodeliti Italiji, a Makedoniju Bugarskoj. Granične oblasti prema Mađarskoj dodeljuju se toj državi, dok teritoriju stare Srbije Nemačka zadržava pod svojom upravom.²

U opštim smernicama date su samo globalne konture teritorijalne podele Jugoslavije. Uočljivo je da se ne pominju Banat i Bosna. Upravo u to vreme oko Banata su se sukobljavali interesi Mađarske i Rumunije. Ova druga zasnivala je svoje traženje na činjenici da u Banatu živi dobar deo rumunskog življa. Taj podatak Rumunija je koristila kao krajnju meru ukoliko bi pregovori o dodeljivanju teritorije Banata došli u kritičnu situaciju.

U telegramu Ministarstva inostranih poslova u Berlinu nemačkom poslaniku u Bukurešt 5. aprila 1941, pored obavesti da će Nemačka 6. aprila napasti Jugoslaviju, govori se i o ranijem interesovanju rumunske vlade za ulazak njenih vojnih jedinica na teritoriju Banata. Naime, Ribentrop izveštava nemačkog poslanika o želji rumunske vlade da njene vojne jedinice umarširaju u Banat ako to učini i mađarska vojska. Prema oceni nemačkog Ministarstva želja rumunske vlade zasnivala se na pogrešnim pretpostavkama.³

¹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd 1983, 247; Enzo Collotti, *Penetrazione economica e disgregazione statale: premesse e conseguenze dell'aggressione nazista alla Jugoslavia, La potenze dell'Asse e la Jugoslavia, Saggi e documenti 1941—1943*, Milano 1974, 11.

² Politisches Archiv des Auswärtigen Amt, Bon (dalje: PA), Büro des Staatssekretär Jugoslavien, Band 3, 6. IV 1941.

³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: Arhiv VII), Mikroteka, Bon-2, snimak 325—326.

Mađarska je svoje teritorijalne zahteve prema Banatu zasnivala na ranijim obećanjima Hitlera i dokumentima koja sadrže ta obećanja. Obostrana interesovanja dolaze u nezgodan čas, pa... »Firer moli«, kako stoji u pomenutom telegramu da se Mađarska uzdrži od svakog umarširanja svojih trupa u Banat, jer je obećao Rumuniji da će to da učine samo nemačke trupe.⁴ Nemačka u to vreme nije mogla da udovolji obostranim zahtevima, pošto je imala jasan stav o pitanju Banata. Ipak, više je izlazila u susret Mađarskoj, prepustajući joj da okupira ostrva na Muri severno od Drave, a potom i područja severno od Mure. Očigledno da je time htela da skrene pažnju Mađara na drugu stranu, nagoveštavajući da tadašnje teritorijalno rešenje Banata nije konačno. Međutim, mađarska vlada bila je dosta rezervisana prema obećanjima za uzimanje ostrva na Muri. O ovom pitanju išla je na to da se pregovara sa vladom Nezavisne Države Hrvatske (NDH – stvorene 10. aprila 1941), a na drugoj strani je zahtevala deo teritorije koje su »izgubili« 1918. godine. Podsticaj za ovu upornost bilo im je obećanje Hitlera, u razgovorima sa mađarskim poslanikom u Berlinu, da je došlo vreme da se ova područja (Banat – S. M.) moraju ponovo vratiti onima čija su i bila.⁵ Ova izjava, a potom obećanje Hitlera od 27. marta 1941, bili su podloga svih zahteva Mađarske za dobijanje delova jugoslovenske teritorije. Međutim, i pored obećanja Nemačka je bila uporna u tome da se teritorija Banata ne daje nikom. Nju su posele nemačke jedinice i time je rešena duga diplomatska borba između zainteresovanih država. Ipak, interesovanje Rumunije je i dalje postojalo, ali manje intenzivno. Kada nije uspela da pripoji barem deo Banata, Rumunija se javlja kao »zaštitnik« svoga stanovništva i zahteva da se u nadležtvima nemačkih civilnih vlasti postavljaju rumunski komesari, što su Nemci odbili.⁶

Pošto je ostvario svoju odluku o razbijanju Kraljevine Jugoslavije kao države, Hitler 12. aprila 1941. donosi *Privremene smernice za podelu Jugoslavije*. Njihov sadržaj ukazuje da su nastale u žurbi, odnosno u ljuntnji nacističkih vođa zbog otpora jugoslovenskih naroda Silama osovine. U mnogim pitanjima ostalo je nejasnoća, koje će se tokom vremena delimično razjasniti, a nešto će biti predmet dugoročnih sporova među osovinskim partnerima Nemačkom i Italijom. Ovim *Smernicama* nije bila određena linija razgraničenja, kasnija demarkaciona linija između nemačkih i italijanskih oružanih snaga. O tome je rečeno da... »Prema Italijanima zasad važe taktičke granice armije.«⁷ Za teritoriju Slovenije, koja bi trebalo da pripadne Nemačkoj a okupirale su je italijanske jedinice, ostalo je da se dogovore Hitler i Musolini o... »predaji područja posednutih od Italijana« Nemačkoj i da će se to sprovesti prema uputstvu Ministarstva inostranih poslova. Do toga rešenja ne treba da se preduzimaju nikakve mere od strane nemačkih vojnih vlasti.

⁴ Isto, 476—477.

⁵ Isto, 525—529. Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Vajcsekera sa mađarskim poslanikom o zahtevima na jugoslovensku teritoriju.

⁶ Isto, 530. Telegram Ministarstva inostranih poslova u Berlinu br. 253 od 18. aprila 1941. nemačkom poslanstvu u Bukureštu.

⁷ Slobodan Milošević, *Nemačko-italijanski odnosi na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1943*, Beograd 1991, 51; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: Zb. NOR.), tom II, knj. 2, 547.

Područje bivše Štajerske, prema jugu 90 km, širine 10–15 km, dubine kao i severni deo Kranjske, južno reka Sava, a severno od Ljubljane priključiće se pokrajini Štajerskoj, odnosno Koruškoj.

Teritorija Prekomurja treba da pripadne Mađarskoj . . . »u okviru istočnih granica«. Deo Banata od mesta gde Drava seče granicu Mađarske do ušća Tise u Dunav daje se Mađarskoj. Ostali deo Banata kao i područje južno od Dunava i istočno od linije »ušće Morave u Dunav—Požarevac—Boljevac—Knjaževac—Kalna«, gde je smešten Borski basen i rudnici uglja, pripada pod nemačku vojnu zaštitu. Područje južne Srbije . . . nastanjene bugarskim Makedoncima« pripada Bugarskoj. Stara Srbija . . . stavlja se pod nemačku vojnu upravu«. Za Hrvatsku je predviđeno da unutar svojih nacionalnih granica postane »samostalna država« bez mešanja Nemačke u njene unutrašnje političke granice«. Ostala područja, uključujući Bosnu i Crnu Goru, »prepuštaju se Italiji sa mogućnošću uspostavljanja nezavisne Crne Gore«.⁸ Pod ostalim područjima podrazumevao se deo Slovenije, Hrvatsko primorje, Dalmacija i zapadna Makedonija, teritorije koje su kasnije date fašističkoj Italiji.

Hitlerove Smernice jako su uz nemirile Musolinija, jer nije bio konsultovan pre njihovog donošenja. Zatim, bile su jednostrane i neprecizne, bez konkretnih podataka koje će jugoslovenske teritorije pripasti Italiji. Zbog toga je Musolini smatrao da je Bosna ostavljena Italiji, ali će se o tome kasnije u dogovoru s Nemcima zauzeti definitivan stav. Međutim, od toga nije bilo ništa.

Hitlerove Privremene smernice od 12. aprila su preciznije od prethodnih donetih 6. aprila. Status Banata konačno je rešen, dok za Bosnu to nije urađeno.

Demarkaciona linija između nemačkog i italijanskog okupacionog područja

Zbog obostranog nepoverenja na sastanku nemačkog i italijanskog ministra spoljnih poslova u Beču 21–23. aprila 1941. određena je demarkaciona linija između nemačke i italijanske okupacione vlasti na teritoriji okupirane Jugoslavije. Ona je bila podložna promenama, ali je uglavnom išla sledećim pravcem: Vrh (na staroj jugoslovensko-italijanskoj granici) – Lučne – Ježica – Litija – Cerklje – Samobor – Petrinja – Gлина – Bosanski Novi – Sanski Most – Mrkonjić Grad – Donji Vakuf – Ustiprača – Priboj na Limu – Novi Pazar – Orlova čuka – Šar planina – Tetovo – Ohridsko jezero – Prespansko jezero.⁹ Demarkaciona linija je u maju 1941. definitivno ustaljena i ostala sve do kapitulacije Italije 8. septembra 1943. granica vojnih i političkih, ali ne i ekonomskih interesa. To se najbolje videlo krajem 1942. kada je italijanska vlast bila znatno oslabila. Zbog toga je sredinom septembra 1942. prilikom diskusije u Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu o stanju u oblasti rudnika boksita Mostar

⁸ Radoje Pajović, *Okupacija Crne Gore 1941. i planovi oko stvaranja »nezavisne crnogorske države«*, »Istorijski zapisi« (dalje: IZ), 2 1961.

⁹ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*. Drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje, knj. 1 (dalje: *Oslobodilački rat*), Beograd 1963, 33.

odlučeno da Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga (OKW) mora u toj oblasti da drži svoj divizion kako bi obezbedio nesmetanu eksploraciju boksita. Naglašeno je da se time narušava demarkaciona linija, ali zbog toga što interesi nemačke ratne industrije moraju biti u prvom planu.

Početkom maja 1942. u Prijepolju je održan sastanak predstavnika nemačke i italijanske vojske posvećen razgraničenju u Sandžaku. Dogovorili su se da granična linija ide duž Drine do ušća Lima, pa uz Lim do Prijepolja i u produžetku do Sjenice. Ovakvo razgraničenje nije išlo u račun ustaškoj NDH koja je želela da veći deo, pa i celi Sandžak uđe u nemačku okupacionu zonu. U slučaju ovakvog rešenja u Sandžaku bi se uspostavila ustaška vlast, što se ne bi desilo ako bi pripao Italiji.

Početkom novembra 1942. u Rimu je zasedala nemačko-italijanska komisija za konačno utvrđivanje demarkacione linije između područja nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji i područja Albanije, tj. italijanskog guvernera Crne Gore.¹⁰ Očigledno, nemačka strana je ozbiljnije shvatila ove pregovore angažujući vojne, obaveštajne i privredne eksperte što nije bio slučaj sa italijanske strane. Zaključeno je da u posedu Nemaca ostanu rudnici arbeta, hromove rude i magnezita. Nemci su se posebno založili za rudnike koji su ležali u predelu 10 km na zapad od železničke pruge Kosovska Mitrovica–Prilužje.

Pored ovih pitanja, nemački predstavnik se zauzimao kod italijanske komande za Višegrad i okolinu, koji su se nalazili na italijanskoj strani demarkacione linije. Italijani su se tome suprotstavljali iz više razloga: zbog prestiža i činjenice da je okupacija izvršena u jesen 1941. na zahtev NDH i uz saglasnost Nemaca, i najzad što je Višegrad bio saobraćajni čvor za snabdevanje italijanske vojske u severnom delu Crne Gore. Postignuta je saglasnost o smanjenju italijanske posade u Višegradi i okolini severno od demarkacione linije uz uslov da nemačka posada garantuje dovoz hrane u Crnu Goru.

Granična linija između okupacionog područja Nemačke i Italije na teritoriji Slovenije

Vojne snage Nemačke i Italije nastojale su u aprilskom ratu 1941. da osvoje što više slovenačke teritorije. Italijanska vojska zauzela je veći deo teritorije na desnoj obali Save Dolinke i Save, a potom i deo teritorije oko Jesenica, Tržiča i Radovljice, a nemačke jedinice pojedine delove oko Novog Mesta. Radi sprečavanja sukoba italijanski general Guconi tražio je od Ministarstva inostranih poslova da se odredi granica okupacionih zona Nemačke i Italije u Sloveniji.¹¹

Neposredno posle intervencije italijanskog Ministarstva inostranih poslova došao je iz Berlina zahtev italijanskoj vladu za što skoriji susret na nivou ministara spoljnih poslova u cilju uspostavljanja granične li-

¹⁰ Arhiv VII, Mikroteka, NAV-N-T-77, rolna 231, sn. 1126—34. Zabeleška za referisanje OKW, uputstvo za obaveštajnu i kontraobaveštajnu službu, odjeljenje inostranstvo, br. 9240/42, 12. decembar 1942.

¹¹ Arhiv VII, Mikroteka Bon-2, sn. 504—505. Zabeleška o traženju italijanskog Ministarstva.

nije. Doduše, u telegramu se navodi da bi to bio nezvaničan sastanak radi razmene mišljenja o pitanju teritorijalne podele o čemu Ribentrop kaže: »Istovremeno molim (nemačkog poslanika u Rimu — S. M.) da obavesti Dućea da je Firer rešio da povodom raspada jugoslovenske države pomakne nemačku granicu južno od Karavanka i to zajedno sa pripadajućim istočnim područjem... gornjeg toka Save... severno od Ljubljane. Obavestićemo italijansku vladu o tačnoj liniji granice i mi vas molimo da smatrati već sada ovu oblast severno od ove linije kao oblast koja pripada nemačkom Rajhu«.¹²

Na bečkom sastanku ministara inostranih poslova ova linija je potvrđena. O tome je grof Čano izvestio Musolinija: »Ribentrop se slaže s time da Italija anektira Sloveniju, osim zone koju je zauzeo Rajh. Moram priznati da nemačke granice nisu onakve kako se mislilo u Rimu. Te granice teku mnogo južnije, a prolaze od Vrhnikе, prolaze tri kilometra severno od Ljubljane i spuštaju se na jug sve do severno od Mirne Kastanjevice, a onda se uspinju sve do Drave i Petreneca. Ribentrop je u više navrata potanko prikazao kako to treba smatrati kao definitivnu granicu, jer ju je tako neopozivo odredio Firer«.¹³ Posle toga, italijanske jedinice se povlače prema jugu na teritoriju ljudljanske pokrajine. Sa teritorije oko Novog Mesta nemačke jedinice su se teže povlačile.¹⁴ Zbog toga je 17. jula 1941. održan sastanak nemačko-italijanske komisije u Ljubljani. Italijani su tražili područje sa nemačke strane granične linije kako bi zadržali ranije administrativne granice, što nije usvojeno. Nemci su u okolini Ljubljane tražili obalu Save i teritoriju za železničku prugu Sv. Vid-Črnuče. Na drugoj strani Italijani su zahtevali da se prošire preko Save, jer je to bio... »životni prostor za Ljubljano«.¹⁵ Ovo nije prihvatala nemačka delegacija, ... »jer prema smernicama Firera određeno je da reka Sava obema obalama u svome toku do hrvatske granice bude nemačka reka«.¹⁶ Italijani su se složili sa ovakvim rešenjem.

U podeli slovenačke teritorije Italijani su igrali podređenu ulogu. Svestan toga bio je i Musolini, kada se na sastanku sa svojim vojnim rukovodiocima u Gorici 31. jula 1942, izjavio da su Italijani slomom Jugoslavije dobili siromašnu polovinu njene teritorije. »Nemci su nam saopštili granicu, mi smo mogli samo da uzmemo na znanje«.¹⁷

Granična linija između okupacionog područja Nemačke u Sloveniji i NDH

Prvo određivanje granične linije NDH učinjeno je prema delu slovenačke teritorije koju je okupirala Nemačka, i to od italijansko-nemačke i NDH tromeđe do nemačko-NDH i mađarske tromeđe. To je zahtevala

¹² Isto, sn. 502—503. Telegram MIP-a u Berlinu nemačkom poslanstvu u Rimu od 17. aprila 1941.

¹³ *Tajni arhivi grofa Čana 1936—1942*, Zagreb 1952, 459.

¹⁴ Miroslav Stepančić, *Nemački sistem okupacije u Sloveniji 1941*, Vojnoistorijski glasnik (dalje: VIG), 5/1955, 48.

¹⁵ Arhiv VII, Mikroteka, Bon-2, sn. 675—682. Izveštaj Glavne komisije za granice MIP-u u Berlinu od 19. jula 1941.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Zb. NOR, VI-3, 587.

Nemačka, kako bi sa NDH imala čiste račune, bez većih trzavica, kao sa ostalim graničnim linijama. U tom cilju izdat je poseban »Uput za poslovanje nemačko-hrvatskog središnjeg povjereništva za razgraničenje i njihovih radnih odnosa«. U Uputu je precizirano da se Srednje povjereništvo za razgraničenje i radni odbori sastoje od predstavnika NDH i Nemačke i imaju status pravnog lica da uspostavljaju granice na terenu i izrađuju raznovrsne sprave za razgraničenje. Ugovor o razgraničenju stupio je na snagu 13. maja 1941. Granica se kretala linijom od tromeđe NDH–Nemačke i Italije do tromeđe NDH–Nemačke–Hortijeve Mađarske. Na ovoj liniji bila su postavljena minska polja, navodno radi sprečavanja krijumčarenja životnih namirnica i onemogućavanja prolaza partizanskih jedinica.¹⁸

Granična linija između NDH i italijanske okupacione zone prema Crnoj Gori, podela Kosova i pitanje Dalmacije

Ova granična linija određena je prema ugovoru između ustaške vlade NDH i Italije o granicama između NDH i Crne Gore od 20. oktobra 1941. Član 1. toga ugovora glasi: »Granica NDH prema Crnoj Gori počevši sa područja Dobričevo–sjeverna granična međa utvrđena već Rimskim ugovorom od 18. svibnja 1941. – slijedi uglavnom staru granicu od godine 1914. između bivše Austro-Ugarske carevine i odnosne Crne Gore sve do brda Kljunačka glava (vrh 1082) koja je tromeđa tačka između Crne Gore, Hrvatske i Srbije.«¹⁹

Na celoj dužini istočne i jugoistočne granice Crne Gore Italija je odvojila delove Crne Gore i priključila ih »Velikoj Albaniji« i to Ulcinj sa okolinom, pa od podgoričkog sreza Tuzi, Hote, Zatrijebač, Vranj, Vladanj i Kodrabudan. Od andrijevačkog sreza Plav i Gusinje sa okolinom, a od sreza beranskog Rožaje sa okolinom.²⁰

Za Crnu Goru je posebno zanimljivo pitanje njenih granica na planu stvaranja »nezavisne« crnogorske države. Obaveštenje Radio-Rima prvih dana okupacije o stvaranju privremene vlade u Crnoj Gori ohrabrilo je separatiste i ulilo im nadu o stvaranju posebne države. Ponuda italijanske strane o mogućnosti stvaranja crnogorske države u granicama od 1914. još više je ohrabrilu separatiste. Oni su tražili rešenje u primeni London-skog ugovora od 26. aprila 1915., pa i više od tog. Govorili su da granice Crne Gore obuhvataju i Dubrovnik, celu Hercegovinu, Sadžak, Metohiju sa Prizrenom i severnu Albaniju do Drača.²¹ Italijanski okupator nije za ozbiljno uzimao te preloge i želje.

Od teritorije Kosova i Metohije nemačkoj okupacionoj zoni, tj. Srbiji (u početku u Srbiji je upravljao Savet komesara Milana Aćimovića,

¹⁸ Arhiv VII, Mikrofilmovana građa iz Historijskog arhiva u Karlovcu (dalje: HAK), fond NDH, film 1, sn. 404.

¹⁹ Međunarodni ugovori NDH 1941, Zagreb 1941, 305: Zb. NOR. XIII-1471.

²⁰ Radoje Pajović, *Okupacija Crne Gore 1941. godine i planovi oko stvaranja »nezavisne« crnogorske države*. Istoriski zapisi, (dalje: IZ), 2/1961, 297; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd 1970, 625; F Šeref Vražalić, *Okupacioni sistem u Jugoslaviji u svjetlu međunarodnog prava (sa osvrtom na napad i okupaciju 1941. i na legalnost NOB-a)*, Sarajevo 1966, 362.

²¹ R. Pajović, n. n. 294.

a od 29. avgusta 1941. vlada Milana Nedića) pripala su tri sreza: Podujevo, Vučitrn i Kosovska Mitrovica. Bugarski okupator dobio je deo sreza Gnjilana, sitnički kraj, Kačanik, Vitinu i Siriničku župu.²² U januaru 1942. okupaciona zona Bugarske proširuje se i na lapski srez, a u januaru 1943. i na srezove Mitrovica i Vučitrn. Italijanski okupator dobio je najviše od teritorije Kosova i Metohije i to na račun »Velike Albanije«. Nešto kasnije proširio je okupacionu zonu na Prištinu i Uroševac.²³

Nemačke vlasti se nisu mnogo interesovale za međusobna razgraničenja Italije i NDH. Čini se da su Italiji bile odrešene ruke po pitanju teritorijalnog razgraničenja sa NDH na teritoriji Dalmacije. Italija je tražila celu Dalmaciju. Ovaj zahtev zasnivala je na budućoj personalnoj uniji Kraljevinje Italije i NDH, čemu Nemačka nije pridavala važnost, a koja nije ni ostvarena.

U vezi međusobnog razgraničenja, 25. januara 1942. u Ljubljani je održan sastanak grofa Čana i Pavelića. Za ovaj sastanak Čano je zabeležio: »Radi se više o tome da vidimo šta Hrvati misle, nego li da nešto zaključimo«.²⁴ Inače, Italijani su bili veoma raspoloženi za priključenje cele obale Dalmacije. Postojala su dva rešenja: pripojiti celu teritoriju Dalmacije od Rijeke do Kotora, ili samo, kako Čano govori, »takozvanu povjesnu« Dalmaciju. Ukoliko bi se išlo na drugo rešenje, sklopio bi se politički ugovor po kome bi cela teritorija Dalmacije bila pod kontrolom Italije.

Na sastanak u Ljubljani Pavelić je došao sa čvrstom namerom da se suprotstavi planovima Italije za priključenje cele dalmatinske obale. To je bio njegov prvi politički potez na spoljnom planu i strahovao je od njegovog ishoda. Zbog toga je prvi dan razgovora u Ljubljani protekao u velikoj tajnosti. Pavelić je smatrao da bi popuštanje štetilo njegovim planovima i autoritetu u NDH. Ipak, bio je sklon političkom ugovoru, što je značilo da prihvata predlog grofa Čana. Ustaška delegacija je bila raspoložena da Dalmaciju zadrži za sebe, pozivajući se na Londonski ugovor i reflektovala je na gradove Trogir, Split i Dubrovnik, a potom i neka ostrva na Jadranu.

Tim zahtevima vlade NDH Musolini se nije energičnije suprotstavljaо. Iz političkih razloga njemu je bilo potrebno prijateljstvo NDH, pa makar i na »štetu« dalmatinske teritorije... »u kojoj žive neprijateljski raspoloženi Hrvati«. Međutim, to se nije odnosilo na grad Split koji je namerao da zadrži za Italiju. Najzad je rešeno da Split ostane pod upravom Italije, s tim da se i NDH tu osiguraju izvesna prava.²⁵

²² *Narodnooslobodilačka borba naroda Kosova 1941—1945, Kosovo nekad i danas*, Beograd 1973, 273. Grupa autora.

²³ Ali Hadri, *Okupacioni sistem na Kosovu i u Metohiji 1941—1944*. Jugoslovenski istorijski časopis (dalje: JIČ), 2/1965, 40; F. Čulinović, n. d. 525.

²⁴ *Dnevnik grofa Čana*, Zagreb 1948, 238; Neva Skoti-Žurić, *Odnosi Italije i NDH u Dalmaciji 1941—1943*, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 3/1975, 555—569.

²⁵ F. Čulinović, n. d. 239.

Rimski ugovori 18. maja 1941.

Pregovori su okončani u Rimu 18. maja 1941. potpisivanjem Rimskih ugovora, kojima se rešavaju međusobni odnosi NDH i Italije. Prema čl. 1. ugovora o određivanju granica Italiji pripadaju srezovi Kastav, Sušak i Čabar, deo teritorije sreza Delnice omeđen... »linijom koja polazi od kote 710 (Biljevina), ide grebenom Starčev Vrh, Veliki Tomac, Oštrac, Rogozna i Brloško, stiže do administrativnih granica sreza Sušak na vrhu Jelenčić (kota 1106) i zatim silazi visovima brda Gorica, Meč, te kotama 623, 424 i 252 na more kod Bakarca ostavljajući na hrvatskom području opštine Hreljin, Dol, Bakarac i Kraljevicu (Kraljevina Smrila) sa istom lukom i raskrsnicom puteva koji tamo vode.

- Otočić sv. Marko, otoci Krk, Rab i oni manji do u visini Jablanice;
- Svi otoci zadarskog arhipelaga;
- Područje obuhvaćeno linijom koja polazi od rta Privlaka dostiže planinski kanal – sledi njegovu unutrašnju trasu do Novigradskog mora, nastavlja se duž gornje obale pomenutog mora, zahvata Bukoviću i stigavši do toka Krke ispod mesta Pađene silazi duž reke te se od nje odvaja tako da obuhvata celo područje Šibenika i Trogira te grad Split uključivši predgrađe, a isključivši otoke Brač i Hvar;
- Otočić Čiovo, Drvenik, Šolta, Vis, Biševo, sv. Andrija, Jabuka i ostali manji koji leže oko njih;
- Otočić Korčula i Mljet;
- Srez koji obuhvata celu Boku Kotorsku linijom koja ostavlja obalu na jednoj tački između Cavtata i Vitaline i penje se prema severoistoku uključivši Grudu i masiv planine Orijen, dok ne dostigne granicu s Crnom Gorom.²⁶

To je bila granična linija, a predstoјao je posao za njen definitivno utvrđenje. Obe zainteresovane strane formirale su povereništva za razgraničenje od 26 članova. Njihov zadatak bio je da prate povučenu graničnu liniju i otklone izvesne nepravilnosti. U pismu Ministarstvu vanjskih poslova ustaške NDH 19. jula 1941. Povjereništvo za razgraničenje izlaže, pored ostalog... »da se žilavo borimo za svaki pedalj naše zemlje, naravno ne u odbrani od daljih talijanskih zahtjeva, jer smo dali najviše u najnepovoljnijem momentu za nas nego u što širem ispravljanju onoga što smo u onom momentu (misli se na Rimski ugovor od 18. maja 1941 – S. M.) morali dati«.²⁷

Povereništvo za razgraničenje stavilo je akcenat na rešavanje prirednih pitanja prilikom razgraničenja. Međutim, izvesnu bojazan i sumnju je izazivao i čl. 2 Rimskog ugovora: »Konačno određivanje granice izvršiće se u duhu pravičnosti vodeći računa o geografskom položaju, o potrebama ekonomске prirode i o saobraćajnicama«.²⁸

Stav italijanskog povereništva bio je u velikoj oprečnosti sa stavom Povjereništva ustaške NDH. Neslaganja su počela od prve sednica održane od 31. jula do 3. avgusta 1941. u Zagrebu. Tada se jasno video da italijansko povereništvo prilazi ovim poslovima formalno, smatrajući da je

²⁶ F. Vražalić, n. d. 217.

²⁷ Arhiv VII, fond NDH, kut. 234, r. br. 11/2.

²⁸ Zb. NQR. XIII-1, 62; Slobodan Milošević, n. d. 67.

pitanje granične linije konačno rešeno Rimskim ugovorima. Zahtevalo je da se prvo počne sa radom na delu granične linije od Rijeke do granice provincije Ljubljane.

Ustaško tajništvo za razgraničenje (zvanični naziv od prve sednice) zahtevalo je da se prvo počne raditi na delu granične linije u Dalmaciji. Smatralo je da na ovom delu ima više nerešenih pitanja, naročito ekonomskih koja se tiču privrede NDH. Ovo je motivisano i time da je severna granica, Rijeka-granica provincije Ljubljana, stara hrvatsko-kranjska granica koja je samim tim određena od ranije.

Delegatione Italiano (kako se zvanično zvalo italijansko povereništvo od prve sednice) nije prihvatiло obrazloženje ustaškog Tajništva za razgraničenje, pa se počelo sa radom na delu granične linije Rijeka—granica provincije Ljubljana. Na ovom delu, iako se smatralo da nema težih nerešenih problema, postojala su sledeća pitanja za rešavanje: teritorija opštine Radatovići u pograničnom pojasu provincije Ljubljana i NDH; teritorija katastarske opštine Mari Dol, takođe na pomenutom graničnom pojasu. Postavljeno je i pitanje šumskog i hidrauličnog basena na teritoriji Rogozno. Ovo je bilo potrebno da se reši zbog snabdevanja vodom vodojaže u Liču i hidroelektrane kod Crikvenice. Najzad, u pitanju su bila mesta Mrzla Vodica i Crni Lug, koja su iz privrednih razloga imala da pripadnu ustaškoj NDH.²⁹

O ovakvo detaljnim pitanjima razgraničenja delegacija Italije nije mogla da diskutuje, a pogotovo da donosi odluke o ispravljanju graničnih linija. Izjavili su da sve to ne spada u njihovu nadležnost, što je znacilo da se ostavlja daljim konsultacijama. Pomenuti deo granične linije bio je samo... »na bijednom listu papira«, jer su ga posele partizanske jedinice koje su davale otpor okupatoru.³⁰

Ustaške vlasti na terenu nisu mirovale. Kako se vidi iz pisma Ravneštva za javni red i sigurnost NDH Ministarstvu vanjskih poslova u Zagrebu krajem maja 1941, italijanske vojne vlasti nisu htеле da predaju Obrovac ustaškim vlastima. Zadržavanje Obrovača motivisale su time da granična linija ne ide kanalom, već Velebitom.³¹

Početkom jula 1941. veliki župan Velike župe Bribir i Sidraga, sa sedištem u Kninu, piše Ministarstvu vanjskih poslova NDH o gorućim problemima na teritoriji župe i predlaže da italijanska vojska napusti Obrovac i preda građansku upravu ustaškim civilnim vlastima, a zatim da italijanske vojne vlasti napuste Knin gde su zauzele sve vojne zgrade.³²

Sredinom septembra 1941. javljaju se ustaške vlasti velike župe Vindol i Podgorje sa sedištem u Senju Ministarstvu vanjskih poslova u vezi razgraničenja s Italijom. Nije u pitanju Obrovac koji pripada teritoriji

²⁹ Arhiv VII, Italijanska arhiva (dalje: Ia), kut. 76, r. br. 19/2. Zapisnik druge sjednice mešovitog Poverenstva za razgraničenje između NDH i Kraljevine Italije održane u Zagrebu 1. avgusta 1941; Slobodan D. Milošević, Teritorijalne promene u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata i pitanje dvovlasničkih imanja, IZ, 2/1976.

³⁰ Mahmud Konjhodžić, *Od Kupe do mora*, Zagreb 1963, 33.

³¹ Arhiv VII, fond NDH, kut. 36, r. br. 2/3.

³² Isto, kut. 238, r. br. 4/2.

opštine Starigrad, već i ostrvo Vir koje je pripalo opštini Pag. Kako se vidi iz pisma, na Velebitu je bilo sela koja su posle povlačenja granične linije ostala ničija tj., nisu ušla u sastav nijedne upravne jedinice.³³

Tajništvo za razgraničenje je predložilo da se u sklopu rešavanja pitanja Splita reši i pitanja Visa, njegovim pripajanjem području Splita –Kaštela i Korčule.

Granična linija između NDH i Nedićeve Srbije

Na bečkom sastanku ministara inostranih poslova Ribentrop je... »na temelju neslužbenih zahteva iz Zagreba«³⁴ predložio da Bosna i Hercegovina sa dobrom delom Dalmatinske obale budu priključene NDH. Protivljenje grofa Čana, zbog skrivene želje vlade da obalu Dalmacije pripoji Italiji nije imalo nikakvog efekta. Grof Čano je htio tada to da reši, ali je Ribentrop rešenje tog pitanja ostavio NDH i Italiji, na čemu je i ostalo. Takav stav Nemačke o pitanju dodele Bosne i Hercegovine i dela Dalmatinske obale NDH temelji se na odbacivanju bilo kakve personalne unije između Kraljevine Italije i NDH, o čemu je vođena velika diskusija i vršene obimne pripreme.

Od kraja aprila do prve polovine juna 1941. intenzivno se radilo, preko vojnih i diplomatskih kanala, na što bržem uspostavljanju granične linije između NDH i Nedićeve Srbije, tzv. istočne granice NDH. Iz dokumenata dobija se utisak da su za to pitanje u prvom redu bile zainteresovane vojne okupatorske vlasti, povremeno podsticane od diplomatičke. Zato se založio i komandujući general u Srbiji Ferster, koji je u prvoj polovini maja 1941. došao u Zagreb da sa Pavelićem raspravi pitanje o tzv. istočnoj granici NDH. Nemački poslanik u NDH Kaše o tome izvestava Ministarstvo inostranih poslova u Berlinu 13. maja 1941. i navodi sledeće: »Stavio sam do znanja generalu Fersteru na potrebu što bržeg uspostavljanja granice između NDH i Srbije«.³⁵

General Ferster je bio zainteresovan za rešenje te granice, iz više razloga. Druge granične linije su bile rešene, ili na putu da se definitivno utvrde, a ovaj zapadni deo srpske granice bio je otvoren za neorganizованo preseljavanje u prvom redu srpskog stanovništva sa teritorije NDH u Srbiju.

Zakonskom odredbom o istočnoj granici NDH od 7. juna 1941. uspostavljena je granična linija koja je prolazila od ušća reke Save u Dunav, uzvodno Savom do ušća Drine u Savu, dalje uzvodno Drinom, njenim najistočnijim rukavcem, tako da ostrva na Drini pripadaju NDH do ušća potoka Brusnice u Drinu istočno od sela Zemnice, i od ušća potoka Brusnice u Drinu, granica prema NDH ide kopnom istočno od Drine starom granicom između Bosne i Srbije kakva je postojala od godine 1908.³⁶

³³ Isto, kut. 22, r. br. 40/5.

³⁴ Tajni arhivi grofa Čana, n. d. 459.

³⁵ Arhiv VII, Mikroteka, Bon-4, sn. 356; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945*, Bgd. 1941.

³⁶ Narodne novine, 8. jun 1941.

Na pomenutom delu granične linije nastao je nesporazum zbog Zemuna. Naime, general Ferster je htio da zadrži Zemun i okolinu zbog aerodroma i što su tamo bili smešteni službeni organi i stacionirani ekonomski potencijali i što je najvažnije zbog snabdevanja Beograda prehrambenim artiklima. Da bi se realizovali ti zahtevi, bilo je potrebno da se uspostavi jednorodni monetarni sistem u Zemunu i okolini, tj. uvede dinar umesto kune. Imajući to u vidu, usaglašena je i granica okoline Zemuna koja je išla od Slankamena, Novih Karlovaca, Indije, Stare Pazove, Vojke, Ugrinovaca, Surčina, Jakova i Boljevca, s tim da ta mesta sa opština uđu u sastav Zemuna. Pitanje Zemuna i okoline ostalo je otvoreno sve do 10. oktobra 1941, kada je zaključeno da se ovo područje predaje NDH.

Granična linija između NDH i Hortijeve Mađarske na delu jugoslovenske teritorije

U Privremenim smernicama Hitler je Mađarskoj obećao Prekomurje, odakle bi se kasnije iselili Nemci-folksdojčeri, zatim Banat od mesta gde Drava preseca mađarsku granicu do ušća Tise u Dunav. Na ovaj način, Hortijeve Mađarske je kasnije okupirala Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje.³⁷

Podstaknuta ponudom Hitlera, Hortijeve Mađarske nastoji da ostvari davnašnje želje. Njih je izneo sam regent na sednici Ministarskog saveta 11. aprila 1941, kada je priznata NDH, rekavši da je dužnost Mađarske da zaštititi interes Mađara u Jugoslaviji.³⁸

Intenzivna propaganda mađarskih vojnih vlasti za priključenje oblasti koje su ulazile u sastav NDH Mađarskoj, nije ostala bez podrške nemacke zvanične politike. Pouzdano se zna da je poslanik NDH u Berlinu o tome obaveštavao Ministarstvo inostranih poslova, kao što je to radio i mađarski poslanik. Nesumnjivo je da su mađarske vlasti u ovom poslu imale znatnog uspeha.³⁹

Sukob Mađarske sa NDH oko priključenja Međumurja preneo se i van te teritorije. Naime, poznato je da se u Nemačkoj nalazilo mnoštvo jugoslovenskih radnika i iz Međumurja. Oni su tamo dobijali vize za odlazak kućama od mađarskog konzulata u Minhenu. Uslov za dobijanje propusnice-vize za Međumurje bila je izjava da su mađarski državljanini, pa se za mesec dana dobijala viza. Većina građana nije prihvatile te uslove, već je odlazila u NDH, a odatle prelazila u Međumurje.⁴⁰

Posle duže propagandne akcije mađarskih vojnih vlasti, počelo je da se radi na uspostavljanju granične linije između NDH i Mađarske. Pošto su reke bile prirodne međe, nije bilo većih teškoća oko uspostavljanja granice. Ali reke su često menjale tok pa je trebalo raspraviti pitanje

³⁷ Dokumenti Ijudiske revolucije v Sloveniji (dalje: Dokumenti Ijudiske revolucije), knj. 1, mart 1941 — mart 1942, Ljubljana 1962, 184.

³⁸ Arhiv VII, Mikroteka, Bon-2, sn. 472. Zabeleška iz izveštaja dostavljenog iz Rima od 11. aprila 1941.

³⁹ Arhiv VII, Mikroteka, Bon-4, sn. 642.

⁴⁰ Arhiv VII, fond NDH, kut. 305, r. br. 1/2. Pismo konzulata NDH u Minhenu, br. 3/41 od 20. decembra 1941. Ministarstvu vanjskih poslova, politički odjel u Zagrebu.

novih teritorija. Povereništvo Ministarstva vanjskih poslova NDH obišlo je graničnu liniju od 8. do 21. maja 1942. na prostoru od Terezinog polja do Starog Slankamena sa zadržavanjem u sedištima srezova Virovitica, Pođravska Slatina, Donji Miholjac, Valpovo, Osijek, Vukovar, Ilok, Hrvatski Karlovci, a zatim u seoskim i gradskim opština Gradina, Osijek, Šarengrad, Kamenica, Petrovaradin, Hrvatski Karlovci i Stari Slankamen. Obavili su potrebna izviđanja u Dalju kod uprave patrijaršijskih dobara, a zatim u Staroj Pazovi. Iz izveštaja Povereništva vidi se da nije bilo ozbiljnijih sporova na graničnim linijama.⁴¹

Pored pomenutih, povlačenjem granične linije pojavila su se još neka nerešena pitanja, kao što je podvajanje električne energije. Centrale su se nalazile s jedne strane reke, a slale su struju na drugu, mađarsku stranu. Tako je grad Osijek davao električnu struju mestima u Baranji i Bačkoj. O tome su od ranije postojali ugovori. Neki od tih ugovora obnovljeni su po izbijanju ratnih sukoba, a za druge je to tek trebalo učiniti.

Granična linija bugarske okupacione zone prema Srbiji i italijanskom delu okupirane teritorije u Makedoniji

Da bi je pridobio, Musolini je Bugarskoj, još pre aprilskog rata 1941, obećavao delove makedonske teritorije. Obećanje je izneo sredinom oktobra 1940., na konferenciji u Venecijanskoj palati, na kojoj su bili prisutni i njegovi ratni komandanti.

Hitler je takođe, imao slične vojne i političke planove, koji su postali jasni posle martovskih događaja 1941. u Jugoslaviji. Pošto je pristupila Trojnom paktu Sila osovine 1. marta 1941, Bugarska je istakla teritorijalne zahteve na delove jugoslovenske teritorije. Kralj Boris je obavestio nemачkog poslanika u Sofiji da Bugarska polaze pravo na deo stare srpske teritorije severno od Kalne. Odatle bi granica bila povučena jugoistočno od Bele Palanke i Leskovca preko Morave do doline Biničke Morave.⁴² Ovom prilikom kralj Boris je htio da bude »skroman« u teritorijalnim zahtevima prema Makedoniji, pa je se »odrekao«.

Bećkim sporazumom uspostavljena je privremena demarkaciona linija između bugarskih i italijanskih okupacionih snaga u Makedoniji. Prema tome, Bugarska je okupirala i anektirala Makedoniju, osim njenog zapadnog dela koji je pripadao italijanskoj »Velikoj Albaniji« do linije Tetovo—Gostivar—Kičevo—Struga. Pored delova Makedonije Bugari su uzeli i delove južne Srbije, vranjski i pirotski okrug, a potom teritoriju severoistočno od Zaječara, predeo između Timoka i državne granice i manji deo Kosova — delove uroševačkog i gnjilanskog sreza.⁴³

Preciznije, granična linija prostirala se od ušća Timoka u Dunav do Orloviog kama (k. 1696), nastavljala se starom srpsko-bugarskom granicom od pre Prvog svetskog rata, pa linijom planina Babuna (k. 1163), zapadno

⁴¹ Arhiv VII, fond NDH, kut. 285, r. br. 17/2, Izvješće Povjereništva MIP-a o regulisanju granica na Dravi i Dunavu od kraja meseca maja 1942.

⁴² Arhiv VII, Mikroteka, Bon-2, sn. 618—619. Telegram MIP-a u Berlinu nemackom poslanstvu u Bugarskoj od 4. marta 1941.

⁴³ *Oslobodilački rat*, knj. 1, 34; B. Mitrović, V. Glišić, T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945*, Beograd 1971.

od sela Babušnice, a potom istočno od Vlasotinaca preko Vlajne (k. 1441), Orlove čuke (k. 1274) do sela Domorovce gde je tromeđa Bugarske, »Velike Albanije« i Srbije. Granica se dalje nastavljala od Midžora na Staroj planini, istočno od Temske, Oreovice i Sopota, zatim zapadno od sela Gnjilana na Ljiljaču i dalje istočno od Babušnice, rekom Lužnicom i Vlasinom do blizu Vlasotinaca i Grdelice. Dalje je išla preko Vlajne i Kukavice, Lisja, Osoja, Gere, Ranog Luga, Klenka i Požaranja zahvatajući Kočane, Preševo i Biljaču.⁴⁴

Granica između italijanskog okupacionog područja, »Velike Albanije«, i okupacione teritorije Bugarske išla je dalje prema jugu od mesta Domorovce istočno od Prizrena, da bi se spustila do Tetova pa dalje: Gostivar–Kičevo–Debar–Ohrid, zatim severoistočno od Prespanskog jezera ka jugoistoku i spušta se na grčku granicu.

Tom graničnom linijom, kako prema Srbiji tako i Makedoniji, bugarske okupacione vlasti nisu bile zadovoljne, što su ispoljavale na saštancima predsatnika Sila osovine. Tako je bilo u Budimpešti 27. avgusta 1942, prilikom sahrane Hartijevog sina, gde su bili zastupljeni: Nemačka, Italija, Mađarska, Rumunija i Bugarska. Pored ostalog, raspravljanjo je i o podeli interesnih sfera u Hrvatskoj. Bugarska je tražila definitivno uređenje granice prema Srbiji. Ipak, do otvorene rasprave nije došlo, jer je Ribertrop vešt pošao preko toga. Bugarska je zbog toga počela sama da rešava to pitanje. Na delu graničnog područja prema Srbiji počela je samostalno da pomera graničnu liniju u pravcu zapada, bez odobrenja nemačkih vlasti. Tako je menjala granicu u srežu Lužnici, a potom od Midžora do Grdelice, pa se krajem godine granična linija protezala od Ajdučkog kladenca na Staroj planini zapadno od Kalne, pa preko Crnog Vrha na Suvoj planini i dalje pored Vlasotinaca na planinu Kukavicu.⁴⁵

Izrazitije pomeranje desilo se 28. februara 1942. u srežu lužničkom, kada su Bugari silom prešli graničnu liniju i okupirali naselja: Provaljenik, Izvor, Suračovo, Garčinac, Ljuborađu, Linovo, Grnačar, Modru Stećnu, Veliko Banjince i Brestov Dol.⁴⁶ U srežu vlasotinačkom zauzeli su sela: Svođe Dejan, Kruševicu, Čakmanovo, Bori Do, Črnatovo i Boljare.

Povodom slučaja u lužničkom i vlasotinačkom srežu i zauzimanja Ljuborađe, reagovanje nemačkih vlasti bilo je određenije. Nemački granični inspektor Oto Braun pozvao je komandira okružnog graničnog ureda za okrug Bela Palanka i saopštilo mu kako su Bugari dobili odobrenje da okupiraju lužnički srez. Naveo je i nadoknadu koju bi Srbi dobili, tj. prostor oko Čifluka i Jalovnika-izvora uz obećanje da će da postave još jednu graničnu liniju.⁴⁷

⁴⁴ Vojin Popović, *Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji 1941—1944*, VIG, 3/1952, 26.

⁴⁵ V. Popović, n. n. 28.

⁴⁶ Arhiv VII, fond NDH, kut. 20, r. br. 13/6. Izveštaj o stanju u srežu lužničkom od 22. marta 1942.

⁴⁷ Arhiv VII, fond Nedijeleva arhiva (dalje: Nda), kut. 20, r. br. 50/5-1. Izveštaj načelnika okružnog graničnog odreda Bela Palanka od 20. marta 1942. nemačkom graničnom inspektoru Otu.

Italijansko-bgarska granica u Makedoniji

Italijanske okupacione vlasti su nastojale da veštački zaoštре pitanje razgraničenja između Bugarske i Italije u Makedoniji. Italijanski konzulat je u maju 1941. u Skoplju, uz učešće velikoalbanskih reakcionarnih elemenata, organizovao demonstracije sa ciljem da se Skoplje priključi »Velikoj Albaniji«. Očigledno je da su postupci i jednih i drugih išli na to da se što više zaoštре međusobni odnosi. Sve se to prenelo i na stanovištvo, naročito pogranično koje je najviše i stradalo u ovim sukobima.⁴⁸

Bgarska je tražila celu Makedoniju, dakle i zapadni deo koji je određen Italiji. U julu 1941. predsednik bugarske vlade Bogdan Filov i ministar inostranih poslova Ivan Popov odlaze u Rim na razgovore o tom pitanju. Tada je Italija obećala neznatne granične izmene oko Ohrida, tj. da se Bugarskoj ustupi selo Peštani.⁴⁹ Jedino je rešeno da se formira zajednička granična komisija koja bi raspravila ovo pitanje. Smireno stanje trajalo je do maja 1942, ali je govor grofa Čana u italijanskom parlamentu, u kome je rekao da je Italija balkanska zemlja, uneo veliku pometnju u bugarski politički život. To je i dalo povoda da se požuri sa formiranjem pogranične komisije. Italija je pristala da se formira ova komisija, ali nije od nje ništa očekivala, za razliku od Bugarske koja je u rad komisije polagala velike nade.

Početkom decembra završeni su pregovori o pograničnoj komisiji. Bugarska je na više mesta dobila manja područja. Južno od Ohridskog jezera dobila je selo Peštane. Međutim, na severnom delu granične linije kod Šar-planine ostalo je nerešeno kome da pripadne jedno mesto, što je trebalo da reši granična komisija. Ovakvo rešenje pograničnog pitanja naišlo je na obostrano zadovoljstvo, a nakon toga sklopljeno je više međudržavnih sporazuma.

Konačno, 29. marta 1943. potpisani su sporazumi između Bugarske i Italije po kome je selo Peštane dodeljeno Bugarskoj. Na taj način ona je nešto proširila teritoriju na jug.

Protokol o graničnoj liniji trebalo je da stupi na snagu 15. juna 1943, ali je taj rok odložen, što je izazvalo sumnju i u minimalno poboljšanje granične linije u korist Bugarske. Razlog za odlaganje stupanja sporazuma na snagu bili su protesti seljaka sa obe strane granične linije. Bugarska je sa vojskom ušla u dobijene oblasti, ali nije ustupila svoje koje su dodeljene Italiji, tj. »Velikoj Albaniji«. Međutim, zbog savezničkih odnosa i razvoja ratnih događaja na štetu Sila osovine Bugarska je pristala da se teritorijalna pitanja reše na izloženi način.

Teritorijalne promene posle kapitulacije Italije 8. septembra 1943.

Vojna i politička situacija, kako na Istočnom tako i na Afričkom frontu, krajem 1942. i početkom 1943. bila je nepovoljna za Sile osovine.

⁴⁸ Glir Todorovski, *Neke karakteristike okupatorskog sistema u zapadnoj Makedoniji 1941—1944*, Jugoslovenski istorijski časopis (dalje: JIC), 1—2/1970, 130—140.

⁴⁹ G. Todorovski, *Odnosi između Bugarske i Italije 1941—1943. u vezi sa zapadnom Makedonijom*, Istorijiski glasnik (dalje: IG), 2—3/1965, 82.

Unutrašnja vojna i politička kriza u Italiji nagoveštavala je skor pad fašizma u toj zemlji, što se Treći Rajh predosećao još ranije. U slučaju da Italija napusti blok Sila osovine, Rajh se spremao da sa vojskom posedne nekadašnje italijanske teritorije na jugoslovenskom prostoru. Početkom maja 1943. OKW je u velikoj tajnosti počeo da spremi odbranu Balkana i Italije od iskrcavanja savezničkih snaga,⁵⁰ što je ubrzano od 25. jula 1943. kada je i srušen fašistički režim u Italiji. Tada su nemačke jedinice zaposedale značajne komunikacije i prostor u srednjoj i severnoj Italiji.

Najznačajnije komunikacije na Slovencijskom primorju i u Furlaniji nemačke jedinice su posele krajem avgusta 1943, a gradove Goricu, Trst, Videm i druge posle kapitulacije fašističke Italije. Tada je koruški gaulajter Fridrich Rajner predložio Ribentropu na koji način da se uredi južna slovenačka teritorija između Koruške i Jadranskog mora. On navodi da bi najbolje rešenje bilo u obnavljanju granice iz 1914, s tim što bi se poštovala italijanska nacionalna osećanja. Na prostoru između te granice, slovenačko-hrvatske jezičke granice na istoku, pa dotadašnje nemačko-italijanske granice u Gorenjskoj i Dolenjskoj na severu i najzad Jadranskog mora na jugu – da se uspostavi nemačka vlast sa civilnom upravom pod vođstvom koruškog gaulajtera sa sedištem u Celovcu. Prema tom predlogu, zadatok gaulajtera bio bi da sredi nacionalne odnose, organizuje samo-odbranu stanovništva i pokrene privredni kapacitet u službi privrede Trećeg Rajha.

Pomenuto upravno područje sa priključenom Kanalskom dolinom Koruškoj podelilo bi se na tri manja upravna područja: Kranjsku sa gradom Ljubljanjom, Goricu sa gradom Goricom i Istru sa gradom Trstom. Kranjska bi u početku obuhvatala Dolenjsku i Notranjsku, a južnije bi se priključila i Gorenjska. Očigledno, Rajner je predložio nekadašnje austrijsko teritorijalno uređenje Slovencijskog primorja i Istre, sa razlikom što Trst pripada Istri.

Desetog septembra 1943. Hitler je izdao naredbu o regulisanju uprave na teritoriji Italije, u Julijskoj krajini i Ljubljanskoj pokrajini. Istog dana naredbu je dopunio odlukom o postavljanju komesara u operacionoj zoni »Jadransko primorje« (Furlanija, Gorica, Trst, Istra, Kvarner, Ljubljana i druge koje se ne odnose na Sloveniju – S. M.) neposredno pod svoju vlast.⁵¹

Rajnerovo preuzimanje vlasti u operacionoj zoni »Jadransko primorje« odvijao se u dve faze. U prvoj, ta je oblast postala operaciono područje nemačke vojske sa vrhovnom vlašću zapovednika nemačke vojske u Italiji generala Vilhelma Raapke. On se 10. septembra obratio Slovencima proglašom, u kome se kaže kako je Hitler odlučio da... »usled izdaje talijanske kraljevske kuće i maršala Badolja« Sloveniju stavi pod svoju zaštitu. Preporučuje da sve ranije mere italijanskog okupatora i dalje ostanu na snazi.⁵²

⁵⁰ Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. godine*, Maribor 1967, 21.

⁵¹ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Sloveniji (dalje: AZG), fond Kvesture Trst, fascikla 1019.

⁵² Isto, Slôbodan Milošević, n. d. 208.

Kada je 23. septembra preuzeo vlast u operacionoj zoni »Jadransko primorje« i uredio upravu u pokrajinama, Rajner izdaje dve naredbe. U prvoj naredbi o vojnoj službi, izdatoj 29. novembra 1943, pored ostalog, govorи se da mu u slučaju rata svi stanovnici stave na raspolaganje svoju imovinu. Drugom naredbom, početkom decembra 1943, ustanavljava domobranske jedinice za pomoć u održavanju reda i bezbednosti u operacionoj zoni »Jadransko primorje«.

Osnovna težnja politike F. Rajnera bila je da otklanja zategnutost u odnosima između pojedinih nacionalnosti i omogući što veću proizvodnju materijalnih dobara za Treći Rajh. Važno je da se istakne da je Nemačka nameravala da posle rata tu zemlju priključi sebi.

O daljoj sudbini jugoslovenske teritorije u okviru NDH koju je držala fašistička Italija brinule su nacistička Nemačka i Pavelićeva NDH. O tome je nemački poslanik u Zagrebu Kaše izvestio Ministarstvo inostranih poslova u Berlinu. U dogovoru sa nemačkim generalom u NDH Horstenuom, Kaše iznosi mišljenje da NDH treba da istakne svoje pravo na Dalmaciju. U tome pravcu potrebno je da izda proglašenje hrvatskom narodu čija bi svrha bila objavljivanje oslobođenja obalskog područja i sprečavanja njezina zauzimanja od strane savezničkih snaga. Naravno da je Nemačka bila saglasna sa takvom proklamacijom.⁵³

Na osnovu iznetih mišljenja ustaška vlada NDH se otvoreno izjasnila i zauzela oblast Dalmacije posle kapitulacije Italije. To se vidi iz verbalne note Ministarstva vanjskih poslova NDH nemačkom poslanstvu u Zagrebu od septembra 1943. Neposredno posle kapitulacije fašističke Italije, Kaše je izvestio Pavelića o odluci Hitlera da NDH proširi svoje granice na Jadransku obalu. Na osnovu mišljenja Kašeа i Horstenua Pavelić je 9. septembra 1943. izdao proglašenje u kome se, pored ostalog, kaže da je Hitler priznao uključenje otuđene hrvatske zemlje na Jadransku obalu. To je uticalo na vladu NDH da 20. septembra 1943. izda posebno saopštenje, u kome se govorи da je vlast maršala Badolja prešla na stranu neprijatelja i time poništila sve ugovore sa NDH, pa i Rimske.⁵⁴

Ustaška vlada NDH vršila je pripreme za uspostavljanje civilne vlasti i u oblasti na gornjoj obali Jadrana, Istri i Rijeci. U tom cilju su bili određeni i službenici koji su sa dozvolom nemačkog poslanstva pošli u te krajeve. Međutim, ostvarenje tog plana odloženo je stvaranjem operativne zone »Jadransko primorje«, koja je, kao što smo videli, imala i svoju upravu. Valja istaći da su odložene sve pripreme za definitivno priključenje obalnih područja ustaškoj NDH. Razlog tome je svakako blizina savezničkih snaga koje su postepeno nastupale i stezale obruč oko snaga Sila osovine, izbacujući ih jednu po jednu sa ratne pozornice.

U pomenutom pismu Kaše Ministru inostranih poslova u Berlin govorи se takođe o izdavanju saopštenja stanovništvu Crne Gore, koje ne bi sadržavalo odredbe o priznavanju posebne crnogorske države, već samo istaklo pravo naroda na državno uređenje po njegovoј volji. Međutim, kasniji događaji su bitno izmenili situaciju. Upravo u vreme smenjivanja

⁵³ Arhiv VII, fond NDH, film br. 4, sn. 290. Građa iz arhive Službe unutrašnjih poslova u Zagrebu.

⁵⁴ Fikreta Jelić-Butić, *Dalmacija u politici NDH nakon kapitulacije Italije*. Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1975/3, 547—554.

italijanskih okupacionih vlasti nemačkim za specijalnog opunomoćenika Ribertropu za Jugoistok dolazi Herman Nojbaher. Nojbaher, po svojim originalnim zamislima u Crnoj Gori, stvara Narodnu upravu, na čelu sa Lj. Vuksanovićem. Njega nisu zbulile međusobne nesuglasice između »bjelaša« i »zelenoga«. Zahtevao je od jednih i drugih da se ujedine u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Crna Gora je trebalo sa svojom Narodnom upravom vremenom da uđe u sastav »velikosrpske federacije«. Za ostvarenje ovih planova bio je odgovoran Nojbaherov zastupnik u Crnoj Gori, viši savetnik Kramarc, koji je u saradnji sa četnicima užurbano radio na ostvarenju tih planova.⁵⁵

Prema Kašeu, Sandžaku i muslimanskom stanovništvu bi se garantovao nacionalni opstanak i kulturni razvitak. To nije naravno značilo i priznavanje muslimanske nacionalnosti, pošto NDH predstavlja njihovu nacionalnost iz, prema Kašeu, razumljivih razloga.

Još pre kapitulacije Italije, Nemačka je vršila pripreme za okupaciju Kosova i Metohije. Taj zadatak je bio poveren nemačkom 21. armijskom korpusu. Jedinice 297. pešadijske divizije okupirale su teritoriju Kosova i razoružale italijansku diviziju »Pulje«. I ovom prilikom Nemačka se poslužila demagoškim obećanjima narodu Kosova i Metohije. Govorila je kako je potrebno da se ti krajevi zaštite od boljševizacije, pa su na tome planu angažovane postojeće kvislinške snage. Administrativna podela Kosova i Metohije ostala je kao iz vremena italijanske okupacije.⁵⁶

Kapitulacijom 8. septembra 1943, Italija je prestala da bude konkurent Bugarskoj u Makedoniji. Namesto italijanskih, pojavljuju se nemačke jedinice koje posedaju strategijska mesta za odbranu Jadranske obale od savezničkih iskrcavanja. Nacistička Nemačka na terenu uspostavlja svoju vojnu i civilnu vlast. Albanija je proglašena za nezavisnu. Jedino što je Bugarska iskoristila posle kapitulacije Italije jeste što je pripojila oko 20 sela u blizini Prespanskog jezera. Pored toga, početkom decembra, zauzela je manastir Sv. Naum i još oko 2 km albanske teritorije.⁵⁷

Kapitulacijom Bugarske u septembru 1944. dolazi do širenja granice »Velike Albanijske« prema istoku u Makedoniji. U početku se granica pomerala do Skoplja, a potom do linije Kumanovo—Preševo—Bujanovac. Na ovim teritorijama, kao i u Kosovu i Metohiji, uspostavljena je vlast albanskih nacionalista.

*

Pri podeli jugoslovenske teritorije, Nemačka je sa saveznicima pošla sa stanovišta tzv. »debelacije Jugoslavije« u aprilskom ratu. Ovo im je imalo poslužiti kao opravdanje za deobu okupirane jugoslovenske teritorije, kao da je to urađeno na »legalan« način i nekažnjivo što se tiče međunarodnog prava.

⁵⁵ Jovan Marjanović, *Nojbaherov plan i akcije za stvaranje velikosrpske federacije (1943—1944)*, The third Reich and Yugoslavia 1933—1945, Beograd 1977, 486.

⁵⁶ Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941—1945*, Beograd 1973, 144.

⁵⁷ Velimir Brezovski, *Osvoboditelna vojna vo Makedonija do 1943. godine*, Skopje 1971, 197.

Po međunarodnom pravu okupacija je privremeno zaposedanje teritorije jedne zemlje, što znači da okupirana zemlja nije prestala postojati kao država. Sa okupacijom zemlje gubi se samo jedan od elemenata državnosti-teritorija, a ostaju drugi kao što su vlast i stanovništvo. Ma kada državno-pravna akta okupator donosi u suprotnosti su sa pozitivnim međunarodnim pravom. Prema tome, teritorijalna podela Jugoslavije i sve što je okupator učinio u oblasti promene njenog državno-pravnog statusa nema opravdanja sa gledišta međunarodnog prava.

Valja reći da vojno i političko rukovodstvo narodnog ustanka od prvog dana okupacije Jugoslavije nije priznavalo teritorijalnu podelu zemlje. Od početka oružane borbe rušene su sve okupatorske barijere, pa i njihove veštački stvorene države i povučene granične linije.

SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ

THE DIVISION OF OCCUPIED YUGOSLAVIA IN 1941 AND CHANGES MADE DURING WORLD WAR II (1941 — 1945)

Summary

The article deals with the capitulation and territorial division of the Kingdom of Yugoslavia between the powers of the Axis, following the war unexpectedly begun on 6 April 1941. The German General and Temporary Directives for the territorial division of Yugoslavia served as the basis for further work in this domain. Fascist Italy, which did not formally protest against these directives, was left out of them. However, because of mutual distrust, a demarcation line was definitely drawn on the territory of Yugoslavia between Germany and Italy, at the meeting of the two countries' Ministers of Foreign Affairs, held in Vienna, on 21 April. The line drawn was in favor of Germany, which strove to keep the mining regions.

Horthy's Hungary and Boris's Bulgaria, as participants in the war on the side of the Axis, also took part in the division of Yugoslavia's territory. Both countries claimed to have »historical« rights to parts of the territory of Yugoslavia.

Through the endeavors of nazi Germany, the quisling Nezavisna Država Hrvatska¹ (NDH) was formed on 10 April 1941, while in Serbia the Council of Commissars of Milan Aćimović was set up and later, towards the end of August, the government of General Milan Nedić.

Along with the demarcation line, border lines were drawn between the territories of the different occupiers and quisling creations. These lines were subject to change throughout the Second World War.

Following the capitulation of fascist Italy, nazi Germany once again directed the territorial division of Yugoslavia with the aim of preparing a defence against the attack from the Allied forces.

From the first day of the national rebellion led by the Communist Party of Yugoslavia (KPJ), its leadership did not acknowledge this territorial division of Yugoslavia. Armed battle was aimed at destroying all the barriers set up by the occupiers, their artificial creations and border lines.

¹ Nezavisna Država Hrvatska — The Independent State of Croatia.

GRANICE 1945—1948

BOGDAN LEKIĆ

Samostalni savetnik, Arhiv Jugoslavije
Beograd, Vase Pelagića 33

ADMINISTRATIVNE GRANICE U JUGOSLAVIJI POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Originalan naučni rad

[*UDC — 341.222:342](497.1)*

|

PITANJE GRANICA FEDERALNIH JEDINICA

Mnogi političari, publicisti, pa i neki istoričari i pravnici unutrašnje administrativno-teritorijalne granice federalnih jedinica nazivaju »avnojevskim granicama«. Ova konstatacija trebalo bi da se temelji na dokumentima Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) ili njegovog nadležnog organa koji je utvrdio granice federalnih jedinica i to na legalan način. Radi se o izuzetno značajnom nacionalom, političkom i istorijskom pitanju, posebno kada je reč o višenacionalnoj zajednici. Tvrđnje o postojanju »avnojevskih granica« ne temelje se na istorijskim izvorima.

Prema dosadašnjim istraživanjima dostupne arhivske građe fondova državne, partijske i druge provencijencije pouzdano se može tvrditi da nijedan nadležni državni organ nije legalno razmatrao i doneo bilo kakav akt (propis, zaključak, odluku i slično) kojim se regulišu administrativno-teritorijalne granice federalnih jedinica (republika).

Na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu doneta je Odluka o izgradnji Jugoslavije na federalativnom principu.¹ U ovoj Odluci naglašava se da će se federalizacijom zemlje ostvariti princip suverenosti naroda Jugoslavije i obezbediti puna ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Iz Odluke se jasno uočava da se AVNOJ nedvosmisleno opredelio za priznavanje pet konstitutivnih naroda (nacija) i šest federalnih jedinica. O unutrašnjim granicama nije bilo ni reči, jer se radi o aktu koji utvrđuje osnovne principе budućeg državnog uređenja. Prirodno je bilo očekivati da će AVNOJ u daljem procesu federalizacije Jugoslavije posebno posvetiti pažnju utvrđivanju administrativno-teritorijalnih granica federalnih jedinica. Prva prička bila je za vreme konstituisanja federalnih jedinica koja traje od 29. marta do 10. jula 1945. godine,² kada se Sandžak pripaja Srbiji i Crnoj

¹ »Službeni list«, br. 1/1945.

² — Zasedanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije i Narodne skupštine Srbije (7—9. IV 1945. i 26—28. VII 1946), Beograd 1947, str. 7.

— Jelena Popov: Glavni NAO Vojvodine 1943—1945, Novi Sad — Sremski Karlovci 1977, str. 294;

Gori (jer je pre stvaranja Jugoslavije 1918. pripadao ovim državama), a Vojvodina i Kosovo i Metohija Srbiji na osnovu njihovih legitimno donetih odluka. Druga prilika bila je kada je predsedništvo Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) donelo 5. aprila 1945. godine *Uputstvo o osnovnim načelima za obrazovanje vlada federalnih jedinica Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*,³ nakon čega je došlo do obrazovanja vlada federalnih jedinica u vremenu od 9. aprila do 5. maja 1945. godine.⁴ Treća prilika da se pitanje *unutrašnjih granica* reši legalno i legitimno bilo je vreme pripreme Ustava FNRJ do njegovog proglašavanja 31. januara 1945. godine.⁵ Međutim, ni tada legalni i nadležni organi ništa nisu preduzeli za rešavanje ovog pitanja iako su sporovi u vezi teritorijalno-administrativnog razgraničenja zahvatili bili sve federalne jedinice u vremenu od maja do oktobra 1945. godine.⁶

Prvi tragovi o pokretanju pitanja utvrđivanja granica federalnih jedinica datiraju iz polovine decembra 1945. godine i to na Ustavotvornom odboru prilikom pretresa nacrtu Ustava FNRJ.⁷ Tom prilikom poslanik Sava Kosanović ukazuje na već postojeće međugrađanske sporove federalnih jedinica i traži da se granice reše Ustavom na šta je Moša Pijade, predsednik Ustavotvornog odbora, odgovorio da to nije materija Ustava, da se znaju prirodne granice i da će sporove rešavati Skupština. Nezadovoljan ovakvim odgovorom, poslanik Mihajlo Đurović istakao je da granice nisu ozakonjene i da ih treba regulisati zakonom.⁸ Ustavotvorni odbor u vezi sa ovim pitanjima nije ništa zaključio niti preuzeo da se ono na legalan način reši.

Kada je i ko odlučivao o granicama federalnih jedinica za sada, prema raspoloživim dokumentima, nije moguće pouzdano tvrditi. Realno je pretpostaviti da je ovo pitanje rešeno pre donošenja Uputstva o osnovnim načelima za obrazovanje vlada federalnih jedinica 5. aprila 1945. godine, a pouzdano se može tvrditi da je to učinjeno pre donošenja zakona o teritorijalnoj podeli Bosne i Hercegovine 16. avgusta i Srbije, 1. septembra 1945. godine.⁹ Takođe nije sporno da su granice federalnih jedinica (republika) na nelegalan način utvrđene u uskom krugu najvećih partijskih i državnih rukovodilaca uz presudni uticaj Josipa Broza koji, kada se radilo o rešavanju važnijih partijskih i državnih pitanja, nikada

Ljubica Vasić: Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941—1945, Novi Sad — — Sremski Karlovci 1977, str. 502;
— Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva PNS DFJ (19. XI 1944 — 27. X 1945). Po stenografskim beleškama i drugim izvorima, Prezidijum NS DFJ, Beograd.

³ Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ, Beograd 1951, str. 82;

⁴ »Borba«, 9. IV 1945. godine; Dr Maksa Šunder: Dokumenti o razvoju ljudske oblasti u Sloveniji, Ljubljana 1949, str. 217.

⁵ *Ustav FNRJ*, »Službeni list FNRJ«, Beograd, 1946.

⁶ Vidi II deo koji razmatra teritorijalno-administrativno razgraničenje između federalnih jedinica 1945—1956. godine.

⁷ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, stenografske beleške, 10. XII 1945 — 04. I 1946, izdanje Narodne skupštine FNRJ, str. 119;

⁸ Isto, str. 120.

⁹ »Službeni list Bosne i Hercegovine«, br. 11/1945; »Službeni glasnik«, br. 28/4 b, 1945. Ostale federalne jedinice ovu vrstu zakona donele su nešto kasnije.

to nije prepuštao drugima ili mimo svoje kontrole i uticaja. Ovakvo uzurpiranje nadležnosti državnih organa moguće je bilo zahvaljujući jednopartijskom sistemu, koncentraciji najvažnijih partijskih i državnih funkcija u ličnosti Josipa Broza i njegovom izgrađenom kultu ličnosti i oportunističkom držanju potčinjenog mu rukovodstva.

To što međurepubličke granice, iako su imale teritorijalno-administrativni karakter, nikada nisu pravno legalizovane može se objasniti sledećim razlozima: prvo, pokretanje međurepubličkih granica značilo bi istovremeno i pokretanje nacionalnog pitanja koje je opterećivalo Jugoslaviju od njenog osnivanja; dugo, pokrenulo bi se pitanje revizije granica na temelju poznatih kriterija; treće, trebalo je izbeći međunacionalne sukobe i osvežavanje sećanja na genocid izvršen nad Srbima, Jevrejima i Čiganimima od strane ustaša i u vezi s tim pokretanje pitanja načina promene nacionalnog sastava stanovništva gde su vršeni genocidi; četvrti, trebalo je izbeći otkrivanje aktera koji su, mimo narodne volje i legalnih državnih organa vlasti, odredili granice između republika, odnosno konstitutivnih naroda i peto, što međurepubličke granice nisu nikada bile državne već administrativno-teritorijalne i smatralo se da imaju formalan karakter u jedinstvenoj federalnoj zajednici.

Bez obzira na shvatanje federacije kao jedinstvene države i kao najprikladnijeg oblika državnog uređenja za srodne i etničke izmešane jugoslovenske narode, ostalo je neshvatljivo da prilikom konstituisanja federalnih jedinica nisu utvrđene i njihove granice na odgovarajući način. Kod višenacionalnih država, u koje spada i Jugoslavija, ove granice imaju poseban istorijski i nacionalni značaj. Zato je rešavanju pitanja granica federalnih jedinica morala da prethodi ozbiljna studija eksperata sa naučno utemeljenim predlozima, jer od toga kako je rešeno ovo pitanje u mnogome zavisi budućnost zajedničke države i odnosi naroda u njoj. Da pitanje međurepubličkih granica u Jugoslaviji nije rešeno na odgovarajući način, potvrđuju i međurepublički sporovi koji su trajali od 1945. do 1956. godine. Činjenica je da je nelegalno ustavljениm granicama srpski narod bio izdeljen u više republika, da srpsko nacionalno pitanje nije bilo rešeno i da je tim granicama srpski narod bio najviše oštećen. Tome je nesumnjivo doprineo i strah KPJ–SKJ od dominacije srpskog naroda, kao najbrojnijeg, kojeg se nikada od osnivanja do ukidanja, nije bila oslobođila, što najbolje potvrđuje konfederalizacija odnosa u Srbiji do nošenjem ustavnih amandmana 1967–1971. i Ustava SFRJ 1974. godine.¹⁰

II

TERITORIJALNO-ADMINISTRATIVNO RAZGRANIČENJE IZMEĐU FEDERALNIH JEDINICA 1945—1956. GODINE

Teritorijalno-administrativna podela Jugoslavije, koja nije utemeljena nikakvim pravnim aktom nadležnog federalnog organa, tumačena je partijskom parolom »da su republičke granice formalne jer je Jugoslavija

¹⁰ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Sekretarijat za informacije Savezne skupštine, Beograd, 1974. godine.

federalna, jedinstvena i zajednička država«. Ovakvo ponašanje prema jednom od vitalnijih pitanja iz oblasti unutrašnjeg uređenja države, moguće je bilo pravno neregulisati samo u državi u kojoj je politička reč bila jača od pravnog sistema i u kojoj je vladala neograničena moć rukovodilaca na vrhu partijske i državne piramide. I pored takve moći pojedinaca, ipak je moralo doći do pokretanja nekih pograničnih sporova, odnosno do, uglavnom, manjih razgraničenja između republika.

1. Teritorijalno-administrativno razgraničenje između NR Srbije, odnosno Vojvodine i Hrvatske

Okružni komitet KP Srbije za Srem 15. maja 1945. godine dostavlja Pokrajinskom KP Srbije za Vojvodinu podatke o nacionalnom sastavu stanovništva Šidskog, Vukovarskog i Vinkovačkog sreza,¹¹ čime je inicirano razgraničenje. U ovom dopisu konstatuju se promene u sastavu stanovništva u odnosu na stanje pre Drugog svetskog rata, što ima posebnu vrednost za realno sagledavanje problema međugraničnih sporova.

Tako je selo Jarmina u vinkovačkom srezu, u kojem se sada nalazi većina Hrvata, imalo do okupacije većinu Nemaca i nešto Mađara. Vinkovačko Novo Selo, koje sada ima gotovo isključivo samo Hrvate, imalo je do okupacije gotovo isključivo samo Nemce. U selima Laze, Mirkovci i Orolik naseljeno je tokom okupacije oko 200 lica hrvatskog življa. U gradu Vukovaru naseljeno je u toku okupacije oko 1000 Hrvata, a na puštarama vukovarskog sreza (Ada, Palača i Salaš), gde su za vreme stare Jugoslavije bili naseljeni Srbi dobrovoljci, Nezavisna Država Hrvatska (NDH) je ove iselila u Srbiju, a na njihovo mesto naselila oko 1000 Hrvata iz Zagorja. To znači da je u vukovarskom srezu i gradu Vukovaru naseljeno tokom okupacije oko 2000 Hrvata, dok je s druge strane u nekoliko srpskih sela (Bobota, Vera, Trpinja, Bršadin, Markušica, Ostrovo, Negoslavci) i gradu Vukovaru pobijeno za vreme okupacije preko 1000 Srba.

U informaciji Okružnog komiteta KP Srbije za Srem naglašava se da su naseljeni Hrvati za vreme okupacije u vinkovačkom i vukovarskom srezu uglavnom ustaške porodice iz raznih krajeva Hrvatske.

Genocid u Šidskom srezu bio je još izraženiji. U njemu je ubijeno oko 4000 Srba od strane fašista i ustaša. Prema pregledima o brojnom stanju stanovništva po nacionalnoj osnovi u šidskom, vinkovačkom i vukovarskom srezu stanje u 1945. je bilo sledeće:¹² Šidski srez sa 22 naselja i Šidom ima 17.869 Srba, 13.008 Hrvata, 2.886 Rusina, 1.334 Slovaka, dok ostalih znatno manje; vinkovački srez sa 26 naselja u Vinkovcima ima 4.166 Srba, 42.388 Hrvata, 5.952 Nemaca, 2.307 Mađara, ostalih je takođe znatno manje; vukovarski srez sa 26 naselja i Vukovarom ima 23.186 Srba, 16.200 Hrvata, 4.158 Mađara, ostalih je manje. Kod vukovarskog sreza jasno se uočava da od ukupno 27 naselja u 16 naselja ima 18.915 Srba, 7.655 Hrvata, 1.015 Rusina, 2.360 Mađara i 190 Nemaca, što iznosi 30.135 žitelja. Kada je u pitanju nacionalna struktura vinkovačkog sreza 1945,

¹¹ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu AJ), Fond CK SKJ, X-2/I/1.

¹² AJ, fond CK SKJ; X-2/I/1.

neminovno je imati u vidu promenu nacionalnog sastava stanovništva na ovom i drugim područjima koja je nasilno nastala putem genocida i iseljavanja Srba od strane ustaša za vreme NDH 1941–1945. godine.

Informacija i pregledi o brojnom stanju stanovništva po nacionalnom sastavu u šidskom, vukovarskom i vinkovačkom sredu inicirali su pokretanje pitanja razgraničenja teritorije između Vojvodine i Hrvatske. Već 19. juna 1945. Predsedništvo AVNOJ-a formira Komisiju za izradu predloga za utvrđivanje granice između Vojvodine i Hrvatske.¹³ Komisiju su sačinjavali: 1) Milovan Đilas, predsednik Komisije, inače ministar za Crnu Goru Savezne vlade; 2) Vicko Krstulović, ministar unutrašnjih poslova Hrvatske; 3) Milentije Popović, ministar unutrašnjih poslova Srbije; 4) Jovan Veselinov-Žarko, sekretar JNOF Vojvodine i 5) Jerka Zlatarić, potpredsednik Okružnog NO u Somboru. Posle šest dana Komisija, na sednici Politbiroa CK KPJ od 26. juna 1945. godine, podnosi izveštaj (»Izveštaj Đidin«)¹⁴ po pitanju razgraničenja Hrvatske i Vojvodine.¹⁵ Sednici su prisustvovali: Tito (Josip Broz), Crni (Sreten Žujović), Moša (Pijade), Andrija (Henbrang), Tempo (Svetozar Vukmanović), Mihailo (Blagoje Nešković), Miha (Marinko) i Krsto (Popivoda). Zapisnik sa ove sednice sadrži samo podatak da je izveštaj komisije prihvaćen.

Iz zabeleški Milovana Đilasa, koje su vođene za vreme sastanaka Komisije sa predstavnicima pojedinih teritorija Vojvodine, vidi se da je u Vojvodini tada živelo 170.000 Hrvata (misli se velikim delom na Bunjevce), 660.000 Srba, 100.000 ostalih Slovena, 495.000 Mađara i 390.000 Nemaca (sigurno predratni broj). Takođe se daju i podaci o nacionalnom sastavu Bačke, Banata, Sremu i Baranje. Prema njima u Bačkoj je živelo: 188.000 Srba, 92.000 Hrvata; u Banatu 264.000 Srba i 11.000 Hrvata; u Sremu 195.000 Srba i 52.000 Hrvata; u Baranji 10.000 Srba i 11.000 Hrvata. U Ilokou je živelo 9.354 Srba, 6.805 Hrvata, 5.046 Slovaka i 1.274 Mađara.

Nacionalni sastav Vojvodine znatno je izmenjen na štetu Srba do seljavanjem Hrvata na područjima koja su ostala nenaseljena posle iseljavanja ratom kompromitovanih kvislinga (Nemaca i Mađara), što se jasno uočava u izveštaju Save Kosanovića »Prilike u Vojvodini«.¹⁶

Milovan Đilas u svojim zabeleškama ističe da Srbi smatraju da je pogrešno da se cepa Bačka, koja gravitira ka jugu (Beogradu ili Novom Sadu) i da je srpsko stanovništvo bilo za Srbiju, a hrvatsko za Hrvatsku. Argumenti Hrvata bili su da Mađare treba podeliti, a Mađari su bili protiv cepanja. Takođe je bilo postavljeno i pitanje Vukovara i da bi ono ako bi se stavilo na glasanje izazvalo »rat«.

Ministarstvo unutrašnjih poslova DFJ, 29. juna 1945. godine, Predsedništvu Vlade DFJ, dostavlja dva izveštaja ministra informacija Save Kosanovića, pod nazivom »Šta bi trebalo hitno učiniti za popravku položaja Srba u BiH« i »Prilike u Vojvodini«.¹⁷ Kosanović u svom izveštaju »Prilike u Vojvodini« naglašava da hrvatska teza naglo napreduje na terenu,

¹³ AJ, CK SKJ (KPJ), X-2-I/1.

¹⁴ Milovan Đilas, član Politbiroa CK KP Jugoslavije.

¹⁵ Iz rukopisa »Zapisnici Politbiroa CS KPJ (1945—1948)«, priredio prof. dr Branko Petranović.

¹⁶ AJ, predsedništvo Vlade FNRJ, br. 33, a. aj. 65.

¹⁷ AJ, predsedništvo Vlade FNRJ, br. 33, a. j. 65.

da se na delovima teritorije Vojvodine, koja je ostala delimično pusta u krajevima gde su živeli Nemci, intenzivno naseljavaju čitave mase Hrvata. Tako je na prostoru između kanala Kralja Petra I i Dunava (srezovi somborski, palanački, odžački, kulski, apatinski i novosadski) naseljeno u vremenu od 1. novembra 1944. do maja 1945. godine oko 30.000 Hrvata, a u istočni Srem (Indija, Stara Pazova) oko 3.000 Hrvata. Ekspanzija hrvatskog življa vidljiva je prema teritorijama koje su ostale nenaseljene povlačenjem, u ratu kompromitovanih, Nemaca i Mađara, zbog učešća na strani fašističkih vojnih snaga. Ako se ovome doda i činjenica da je ogroman broj Srba (sa područja Krajine, Like, Korduna i drugih krajeva) kolonizacijom preseljeno u Vojvodinu, dâ se zaključiti da je u pitanju svesna politika promene sastava stanovništva na ovim područjima koja se ostvarivala u dva pravca; prvo, da se u što većem broju Srbi nasele u Vojvodinu i tako ostavi prostor za širenje Hrvata u Krajini i drugo, da se slobodni prostor u Vojvodini popuni hrvatskim življem, čak i ustaškim porodicama.

Komisija 1. jula 1945. godine podnosi Predsedništvu AVNOJ-a izveštaj sa predlogom za razgraničenje.¹⁸ Pod tačkom dva u ovom dokumentu, Komisija konstatiše da predlaže samo privremeno rešenje do definitivnog razgraničenja između federalnih jedinica. Svoje rešenje, iako je privremeno, smatra potrebnim jer doprinosi olakšanju političke situacije na tom području, obezbeđuje lakše funkcionisanje organa vlasti i povoljniji i brži razvoj.

Predlog Komisije je da privremena granica između Vojvodine i Hrvatske treba da ide: od mađarske granice, rekom Dunav do međe između sela Bačko, Novo Selo i Bukin (bačko-palanački srez); odnosno preko Dunava između atara sela Opatovac–Mohovo, Lovas–Babska, Tovarnik–varoš Šid, Podgrađe–Ilini, Adaševci–Mala Vašica, Lipovac–Batrovci, Srošinci–Morović. Tako bi sela šidskog sreza Opatovac, Lovas, Tovarnik, Podgrađe, Adaševci, Lipovac, Srošinci, zajedno sa svojim atarima, pripala Hrvatskoj, a sela Mohovo, Babskaj, varoš Šid, Ilini, Mala Vašica, Batrovci, Morović zajedno sa svojim atarima Vojvodini. Teritorije zapadno, odnosno istočno od ovih sela treba da pripadnu Hrvatskoj, odnosno Vojvodini.

U izveštaju Komisija konstatiše tri grupe spornih teritorija između Vojvodine i Hrvatske. U prvu grupu spadaju srezovi subotički, somborski, apatinski, odžački – severno i severno-istočno od reke Dunav (Bačka). U drugu grupu spadaju srezovi batinački i dardarski u slivu između reka Drave i Dunava (Baranja). U treću grupu spadaju srezovi vukovarski, šidski i iločki – jugozapadno i južno od reke Dunav (Srem). Kod prve grupe teritorija, za osnovu razgraničenja uzet je etnički princip izuzev u slučaju subotičkog sreza zajedno sa gradom Somborom, jer bi to bila »neprirodna tvorevina«, a Subotica, kao privredno i kulturno središte, pretvorilo bi se u periferni grad ako bi se prisjedinila Hrvatskoj. Zato je odlučeno da čitava ova teritorija pripadne Vojvodini. Kod druge grupe teritorija ističu se ekonomski i nacionalni razlozi za prisjedinjenje Hrvatskoj, koja je do tada bila u sastavu Vojvodine. Kod treće grupe teritorija uzeti su za osnovu

¹⁸ Arhiv Memorajlни centar »Josip Broz Tito«. Ovaj Izveštaj nalazi se i u rukopisu knjige »Zapisnici sa sednica Politbiroa CK KPJ (1945–1948)«, koji je pripremio prof. dr Branko Petranović.

nacionalni sastav i geografski položaj. Kod vukovarskog sreza preovladao je trenutno nacionalni sastav stanovništva i to u korist Hrvata, a kod iločkog sreza, iako je nacionalno stanje stanovništva u jednom delu u prilog Srbima, a u drugom Hrvatima, zaključeno je da ovaj srez ne treba deliti jer je llok grad na Dunavu i geografski i ekonomski okrenut Vojvodini. i da zbog toga treba da pripadne Vojvodini.

Izveštaj Komisije za razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine, Predsedništvo AVNOJ-a dostavlja 10. jula 1945. godine Ministarskom savetu DFJ.¹⁹ Istraživanjem nismo mogli doći do podataka da su Predsedništvo AVNOJ-a ili Ministarski savet DFJ razmatrali i usvojili izveštaj. Interesantan je dokumenat koji je uradio dr Slavko Županski pod nazivom »Problemi revizije državne granice u Banatu«,²⁰ u kome se vrši dosta detaljna analiza područja Banata sa istorijskog, geografskog, etničkog i drugog aspekta i ukazuje na potrebu zadržavanja celine Banata u okviru Jugoslavije.

Ostaje nejasno kako kada i na koji način je llok kasnije pripojen Hrvatskoj, s obzirom da je u Izveštaju predloženo da ostane u sastavu Vojvodine.

U 1948. godini sačuvano je nekoliko dokumenata u Predsedništvu Vlade FNRJ²¹ iz kojih se vidi da pitanje razgraničenja između Vojvodine i Hrvatske nije bilo u potpunosti završeno. Naime, sporazumom između NR Hrvatske i AP Vojvodine u 1947. godini Mesni narodni odbor Babeka Novak pripojen je Hrvatskoj, a Mesni narodni odbor Jajena Vojvodini.²² Na osnovu toga sporazuma ministarstva šumarstva NR Hrvatske i NR Srbije trebalo je da izvrše primopredaju šuma koje se nalaze na teritoriji ovih mesnih narodnih odbora.²³ Međutim, do razgraničenja nije došlo na dogovoren način. Ministarstvo šumarstva Hrvatske na jednostran način izvršilo je preuzimanje šuma Babska Nova, iako nije predalo šume Jajena Vojvodini. Preuzimanje šuma Hrvatska je izvršila bez saglasnosti Šumskog gazdinstva »Fruška Gora«, postavivši i svoje lugarsko osoblje iako je Šumsko gazdinstvo »Fruška Gora« imalo tamo svoje lugare. Program iskorišćavanja ovih šuma doveden je bio u pitanje pa je Ministarstvo šumarstva FNRJ²⁴ morlo da interveniše da šumska gazdinstva nastave sa iskorišćavanjem šuma u 1948. godini, a od Predsedništva vlade FNRJ da preko predsedništva vlada Srbije i Hrvatske obezbedi izvršavanje zadataka u vezi eksplotacije šuma do kraja decembra 1948. godine i da se razgraničenje obavi prema postignutom sporazumu. O tome kako se završio ovaj spor nema dokumenata.

2. Teritorijalno-administrativno razgraničenje između NR Srbije i NR Makedonije

Prvo pokretanje pitanja razgraničenja između Srbije i Makedonije datira od 10. jula 1945. godine. Pokrenuli su ga stanovnici opštine Vrat-

¹⁹ Zapisnici NKOJ-a privremene vlade DFJ, 1943—1945, priredili prof. Branko Petranović, Ljiljana Marković; izdanje Memorijalnog centra »J. B. Tito«, Beograd 1991.

²⁰ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, F. 33, a. j. 65.

²¹ AJ, Fond Predsedništva Vlade FNRJ, F. 89, a. j. 187—311.

²² Isto, f. 89, a. j. 187—313.

²³ Isto, f. 89, a. j. 187—314.

²⁴ Isto, f. 89, a. j. 187—308.

nice, sreza tetovskog.²⁵ U sastavu ove opštine bila su sela Vratnice, Belovište, Staro Selo, Rogačeve, Odri, Jažince, Orašje i Nerašte, od kojih su Vratinca, Belovište, Staro Selo i Rogačeve nastanjena samo srpskim življem. Odri i Jažince srpskim i »arnautskim«, a Orašje i Nerašte samo »arnautskim« življem. Opština Vratnice graničila se sa nerodimskim i kačanskim srezovima koji teritorijalno pripadaju Srbiji.

U zahtevu stanovnika opštine Vratnice od 10. juna 1945. godine²⁶ za prisjedinjenje naznačenih sela teritoriji Srbije, pored ostalog, ističu se i razlozi da su se Srbi uvek osećali kao Srbi i da su zbog toga mnogo stradali za vreme okupacije od Bugara. Iz ove opštine streljan je 41 Srbin, ostali deo Srba interniran je sav između 15 i 66 godina starosti. Takođe se ističe da i posle oslobođenja odnos prema Srbima nije dobar i da postaje netrpeljiv. To su razlozi radi kojih su Srbi i »arnauti« organizovali zbor stanovništa opštine Vratnice na kome su se izjasnili za teritorijalno prisjedinjenje Srbiji. Zboru su prisustvovali predstavnici vlasti iz Skoplja. Tada je izabrana delegacija od šest članova koja je imala zadatak da zahtev predlaže nadležnom orgnu u Beogradu. Međutim, u Skoplju su bili svi uhapšeni osim jednog člana koji je uspeo da dođe do Beograda i izloži usmeno zahtev. U takvoj situaciji predstavnici Starog Sela i Belovišta dostavljaju Ministarstvu za Srbiju DFJ informaciju o pokrenutom pitanju razgraničenja i hapšenju članova delegacije u Skoplju sa molbom da se predloženo prisjedinjenje teritorija izvrši kao i da se ispitaju razlozi hapšenja članova njihove delegacije.

Ministarstvo za Srbiju DFJ svojim dopisom od 14. juna 1945. godine²⁷ traži od Ministarstva za unutrašnje poslove DFJ da ispita razloge hapšenja članova delegacije kao i da im se dozvoli dolazak u Beograd. Takođe se ukazuje da su stanovnici ovih mesta pod bugarskom okupacijom teško stradali kao Srbi i da moraju imati isto toliko pravo na samoopredelenje, slobodu i poštovanje njihove nacionalnosti, koliko i oni koji su bili saradnici okupatora. Ukazuje se da se nije izašlo u susret srpskom življu u pogledu stvaranja srpskih škola i da se ovo pitanje odlaže, dok su škole turske i »arnautske« davno već otvorene.

Sudbina daljeg rešavanja pitanja zahteva opštine Vratničke za pri-pajanje teritoriji Srbije ne može se pratiti kroz arhivsku građu.

Drugo sporno pitanje između Srbije i Makedonije pokrenuto je 28. jula 1945. godine od strane Ministarstva finansija DFJ, a odnosi se na cementaru »Šar«.²⁸ Razlog za pokretanje ovog pitanja je kome cementara »Šar« treba da plaća trošarinu, skupni porez i službenički i društveni porez i koji će organi biti nadležni za razrez, kontrolu i naplatu svih dažbina. Ovo pitanje postavljeno je zato što se fabrika cementa »Šar« nalazi u General Jankoviću, srezu kačaničkom (Srbija), a njena kontrola je vršena od strane Ministarstva industrije i rudarstva Makedonije. Dana 3. avgusta 1945. godine Ministarstvo za Srbiju DFJ interveniše kod Ministarstva industrije i rudarstva federalne jedinice Makedonije. Predmet u vezi ovog sporu ide preko Ministarstva za Makedoniju DFJ, Predsedništva Narodne

²⁵ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, F. 33, a. j. 65.

²⁶ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, F. 33, a. j. 65.

²⁷ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, F. 33, a. j. 65.

²⁸ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, F. 33, a. j. 65.

vlade Makedonije, Predsedništva Ministarskog saveta DFJ da bi ga ovaj 1. septembra 1945. godine preneo u nadležnost Ministarstvu za konstituantu DFJ.²⁹

Kako se već tada, ne samo između Srbije i Makedonije, već i između drugih federalnih jedinica sve češće pokretalo pitanje razgraničenja, Vlada FNRJ 16. maja 1946. godine šalje cirkularno pismo³⁰ svim vladama narodnih republika. U skladu sa članom 12. Ustava FNRJ zatraženo je od narodnih republika da što pre dostave eventualne predloge o promenama u razgraničenju. Takođe se traži da predlozi budu detaljno obrazloženi sa stanovišta nacionalnog sastava stanovništva, ekonomске povezanosti sa drugim teritorijama i motiva zašto se traže promene. Uz predlog, traži se i karta republike u kojoj treba naznačiti izmenu granica.

Savezna kontrolna komisija FNRJ, naredne 1947. godine (27. decembra), formira komisiju³¹ koja je imala zadatak da ispita pitanje fabrike cementa u General Jankoviću i da podnese predlog rešenja ovog pitanja Saveznoj kontrolnoj komisiji. Za članove Komisije određeni su: Leposava Perović, član Savezne kontrolne komisije; Žika Erčić, član Kontrolne komisije NR Srbije i Bora Pekevski, sekretar Kontrolne komisije NR Makedonije. Komisija je za tri dana, kako je i bilo predviđeno rešenjem o osnivanju Komisije, uradila Izveštaj o razgraničenju između NR Srbije i NR Makedonije u području MNO General Janković 31. decembra 1947. godine i dostavila ga Saveznoj kontrolnoj komisiji u kome predlaže: 1) da se područje Mesnog NO General Janković sa selima: General Janković, Gorance, Pustenik, Rožance, Krivenik, Sečište, Pali Vodenice, Drobnjak, Dimce, Nećavce i Vrtomice priključi NR Makedoniji; 2) da fabrika cementa »Šar« koja se nalazi u centru srpskog područja i dalje ostane pod upravom Vlade NR Makedonije.

Ovaj predlog obrazložen je time što celokupno mesno područje General Janković geografski i ekonomski gravitira Skoplju i ima bolje komunikacije prema tom pravcu. Ista ocena Komisije bila je i kada je u pitanju fabrika cementa »Šar« za koju se, pored ostalog, kaže da 80% njene proizvodnje ide u Makedoniju. Interesantno je reći da Komisija ipak nije mogla prenebregnuti činjenicu sa kojom se suočila na terenu, a da ne ukaže na nju. Naime, ističe se da ako bi se pitalo stanovništvo srpskog mesnog područja izjasnilo bi se za prisjedinjenje ove teritorije Autonomno Kosovsko-Metohijskoj oblasti (AKMO). Komisija priznaje u svom izveštaju da su ekonomski razlozi prisjedinjenja ovih mesta Makedoniji bili odlučujući.

Treće sporno pitanje između NR Srbije i NR Makedonije vezano je za sela Magrence, Đerman, Nerav, Metežovo i Ogut u srežu Krive Palanke. Inicijativu za rešavanje ovog pitanja dali su stanovnici sela Nerav 15. januara 1948. godine.³² Oni traže da se selo Nerav iz Krive Palanke administrativno prisjedini Trgovištu, odnosno Pčinjskom u NR Srbiji. Ovom zahtevu priključen je spisak od 98 potpisanih građana koji daju podršku ovoj inicijativi. Zahtev je bio dostavljen Sreskom odboru Krive

²⁹ AJ, Ministarstvo za konstituantu DFJ, F. 2.

³⁰ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, F. 2.

³¹ AJ, Komisija državne kontrole Vlade FNRJ, F. 241, a. j. 1864.

³² AJ, Komisija Drvane kontrole Vlade FNRJ, F. 241, a. j. 1864.

Palanka 9. februara iste godine, a ovaj ga dostavlja Predsedništvu Vlade NR Makedonije i Predsedništvu Vlade NR Srbije. Već 1. marta 1948. godine Predsedništvu Vlade NR Srbije dostavlja Saveznoj kontrolnoj komisiji FNRJ informaciju u kojoj se ukazuje na činjenice zbog kojih treba izdvojiti sela Ogut, Matežovo, Nerav i Đerman iz NR Makedonije i pripojiti NR Srbiji. Trinaest dana kasnije stiže i izveštaj sa makedonske strane.³³

Po pribavljenim informacijama, Savezna kontrolna komisija FNRJ 16. marta 1948. godine formira Komisiju za razgraničenje između NR Srbije i NR Makedonije sledećih sela: Megrence, German, Nerav, Metežovo i Ogup u srežu Kriva Palanka i selo Maglenci u srežu Kumanovo. Komisiju su sačinjavali: Lepa Perović, član Savezne kontrolne komisije; Radovan Stijačić i Milovan Batanović.³⁴ Komisija je u izveštaju od 22. marta 1948. godine³⁵ došla do zaključka da u selima German i Nerav većinu stanovništva čine Srbi, izuzev Srednja mahala sela German. U selima Ogut i Metežovo seljaci su se izjasnili kao Makedonci. U izveštaju Komisije konstatuje se da se na stanovništvo sela German i Nerav vršio pritisak da se izjasne kao Makedonci i tako izbegao problem teritorijalnog razgraničenja ovog područja. Komisija je na osnovu prikupljenih i na licu mesta proverenih podataka predložila: 1) da se selo German, izuzimajući Srednju mahalu, i selo Nerav pripove srežu Pčinjskom (Trgovište), odnosno NR Srbiji i 2) da sela Ogut i Metežovo i dalje ostanu u sastavu sreža krivopalnačkog, s tim što Mahalu Pržaje sela Oguta treba još jednom pitati da li želi ostati u srežu Kriva Palanka. Komisija je predložila da bi trebalo izvršiti definitivno razgraničenje kod srpskog, kumanovskog i krivopalnačkog sreza jer i tamo ima spornih teritorija (sela) i da bi trebalo formirati mešovitu komisiju Vlade NR Srbije i Vlade NR Makedonije koja bi obavila ovaj zadatok kao i pitanje sela Maglanca.

Da pitanje razgraničenja između NR Srbije i NR Makedonije nije bilo završeno svedoči dopis Vlade FNRJ poslat 13. avgusta 1948. godine Predsedništvu Vlade NR Srbije³⁶ u kome se traži od Predsedništva Vlade da se izjasni u vezi dopisa Ministarstva teške industrije FNRJ kojim se pokreće pitanje ispravljanja granica na sektoru sreža kačaničkog između NR Srbije i NR Makedonije. Vlada NR Srbije dopisom od 7. septembra 1948. godine³⁷ obavestila je Vladu FNRJ da NR Srbija smatra da pitanje granica narodnih republika ne treba rešavati parcijalno, već shodno čl. 12. Ustava FNRJ u celini, pa da zato ova pitanja treba rešiti prilikom opštег utvrđivanja granica NR Srbije, odnosno NR Makedonije. Predsedništvo Vlade FNRJ o ovome (13. septembra iste godine) obavestilo je Ministarstvo teške industrije FNRJ, koje je bilo inicijator pokretanja ovog pitanja. Kako je dalje teklo razgraničenje spornih područja na koja je ukazala Komisija Savezne kontrole i Ministarstvo teške industrije FNRJ³⁸ nije nam poznato, jer istraživanjem nismo mogli doći do neophodnih pisanih izvora.

³³ AJ, Komisija Državne kontrole Vlade FNRJ, F. 241, a. j. 1864.

³⁴ AJ, Komisija Državne kontrole Vlade FNRJ, F. 241, a. j. 1864

³⁵ AJ, Komisija Državne kontrole Vlade FNRJ, F. 241, a. j. 1864

³⁶ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, F. 33, a. j. 65.

³⁷ AJ, Predsedništvo Vlade FNRJ, F. 33, a. j. 65.

³⁸ Isto.

Između Srbije i Makedonije dolazilo je i do sporova u vezi korišćenja kompleksa šuma na Šarplanini. O tome se tragovi nalaze samo u delovodnim protokolima. Na žalost, izveštaj sa skicom o šumama koji AKMO šalje Predsedništvu Vlade NR Srbije pod br. 83594 od 18. novembra 1948, a ovaj ga prosleđuje Predsedništvu Vlade FNRJ, gde je zaveden pod br. 10290 iste godine, nisu sačuvani tako da se ne može pratiti dalji ishod ovog spora.³⁹

3. Teritorijalno-administrativno razgraničenje između NR Srbije i Crne Gore

Ministarstvo za konstituantu, 20. avgusta 1945. godine, uputilo je cirkularni dopis svim federalnim jedinicama⁴⁰ u kome se ističe da je do donošenja Ustava potrebno utvrditi administrativno-političku podelu čitave zemlje i da bi do tada trebalo tačno utvrditi granice. U tom cilju traže se brojni podaci o okruzima (oblastima), srezovima, gradskim i mesnim narodnim odborima o njihovom broju, o tome da li je ta podela konačna, da li ima novih predloga, da li okruzi kao administrativne jedinice čine geografsku i privrednu celinu, da li postoji smetnja u funkcionisanju uprave itd. U tačci 7. ovog dopisa traže se podaci o tome da li između pojedinih federalnih jedinica postoji problem granica. Odgovarajući na ovaj dopis, Predsedništvo Ministarskog saveta federalne Crne Gore 28. avgusta iste godine⁴¹ ukazuje na problem granica sa federalnom Srbijom kod pljevaljskog i prijepoljskog sreza, s tim da još nije na demokratski način utvrđena volja naroda i kada to bude urađeno dostaviće se predlog rešenja sa skicom i obrazloženjem. Predsedništvo Vlade federalne Srbije u vezi istog dopisa, 3. septembra 1945. godine, obaveštava Ministarstvo za konstituantu⁴² da su samo dva sela na granici novopazarskog okruga zatražila izdvajanje iz ovog okruga i pripajanje srezu pljevaljskom, odnosno Crnoj Gori i da je ovaj predlog dostavljen Novopazarskom narodnom odboru radi davanja mišljenja. Ministarstvo za konstituantu DFJ, 22. septembra 1945. godine, obaveštava Predsedništvo Privremene narodne skupštine u Beogradu da između Crne Gore i Srbije postoji spor između nekih sela koja traže prisjedinjenje Crnoj Gori, ali se ne daju nazivi sela. Predsedništvo Vlade NR Crne Gore, 26. septembra 1946. godine⁴³ dopisom obaveštava nadležni organ Federacije da su građima sela Adžovića, Sreski NO Peć (Kosovsko-Metohijska oblast) povredena prava i interesi od strane građana sela Velike iz Sreskog NO Andrijevice (NR Crna Gora) zato što nezakonito iskorišćavaju njihove šume na prostoru Vaganičke Gore.

O pokrenutim spornim međugraničnim pitanjima između NR Srbije i NR Crne Gore nismo mogli naći dokumenta iz kojih bi se video konačan ishod. Nije isključena mogućnost da su ove dve republike međusobno došle do zaključka da nema dovoljno valjanih dokaza za pokretanje postupka razgraničenja.

³⁹ Arhiv Srbije, Fond Predsedništva Vlade Srbije, protokoli iz 1948, a. j. Fond Predsedništva Vlade FNRJ, protokoli iz 1948.

⁴⁰ AJ, Ministarstvo za konstituantu, F. 2.

⁴¹ Isto.

⁴² AJ, Ministarstvo za konstituantu, F. 2.

⁴³ AJ, Predsedništvo Vlade, F. 33, a. j. 65.

4. Teritorijalno-administrativno razgraničenje između NR Srbije i NR Bosne i Hercegovine

Ministarstvo unutrašnjih poslova DFJ 29. juna 1945. dostavlja generalnom sekretaru Predsedništva Vlade DFJ dva izveštaja Save Kosanovića, tadašnjeg ministra za informacije.⁴⁴ Jedan od tih izveštaja je »Šta bi trebalo hitno učiniti za popravku položaja Srba u BiH?« U njemu se ukazuje da pri Vladi Bosne i Hercegovine (BiH) još nema ustanove koja bi se brinula o prijemu i smeštaju Srba izbeglica po njihovom povratku iz Srbije, ukazujući pri tome da su Srbi koji se vraćaju iz Srbije u vrlo teškom položaju, da im je sva imovina oduzeta prilikom njihovog bekstva u Srbiju, kao i da ih sa podsmehom dočekaju oni koje je ustaška vlast nagradila sa njihovom imovinom. Kosanović predlaže formiranje odbora u većim mestima od Srba izbeglica i delegata organa vlasti sa ovlašćenjem za rad na povratku oduzete imovine. Dalje ukazuje na smisljenu neprijateljsku politiku reakcionarnih frankovaca protiv Srba, »kao četnički nastrojenih izbeglica«. Cilj ovog delovanja je bio da diskvalificuje Srbe-izbeglice i onemogući im borbu za otkrivanje fašističko-frankovačkih elemenata. Takođe se ukazuje na nezadovoljstvo Srba koji su preživeli ustaški režim u BiH i masovni pokolj. Iz ovog Kosanovićevog izveštaja vidi se da Srbi uočavaju da ima mnogo kompromitovanih ustaških saradnika u činovničkom kadru svih ustanova u BiH koji koriste razne forme delovanja protiv Srba povratnika, čak nazivajući ih četnicima iako oni to nisu bili. Namera ovog izveštaja nije bila da pokrene pitanje revizije granične između Srbije i Bosne i Hercegovine, već da ukaže na moguće ozbiljne posledice ovakvog ponašanja prema Srbima povratnicima u Bosni i Hercegovini. U dopisu Predsedništva Vlade NR Srbije od 18. juna 1948. godine Predsedništvu Vlade FNRJ⁴⁵ ukazuje se da od Zvornika do ušća Drine u Savu postoje česti sporovi oko zemlje između zemljoradnika sa teritorije Srbije i BiH. Posebno se ističe spor između seljaka Sreskog NO Mačve i Sreskog NO Bijeljina, gde često dolazi i do tuče u selu Balatinu. Kako komisija, izabrana od strane Predsedništva NR Srbije i Predsedništva NR Bosne i Hercegovine, nije mogla doneti konačne zaključke, to je Predsedništvo Vlade FNRJ zamoljeno da pošalje komisiju koja bi ovaj problem rešila. Sudbina ovog spora nije poznata jer nema dokumenata iz kojih bi se videlo da li je komisija formirana i kako je spor rešen. Moguće je da su ovaj spor međusobno Srbija i BiH rešile bez arbitraže saveznih organa.

5. Teritorijalno-administrativno razgraničenje između NR Hrvatske i Bosne i Hercegovine

Ministarstvo za konstituantu DFJ⁴⁶ informisano je početkom septembra 1945. od Predsedništva Vlade Bosne i Hercegovine o problemima razgraničenja između BiH i Hrvatske na teritoriji Bihaćkog i Travničkog okruga.

⁴⁴ AJ, Predsedništvo Vlade, F. 33, a. j. 65.

⁴⁵ AJ, Predsedništvo Vlade, F. 33, a. j. 65.

⁴⁶ AJ, Ministarstvo za konstituantu, F. 2.

Na području Bihaćkog okruga pokrenuto je pitanje revidiranja granica kod nekoliko sela. Tako se traži da se selo Begluci u sastavu sreza Lapac (Hrvatska), koje je ranije bilo u sastavu opštine Drvar (BiH), kao i sela Kaldroma i Dugo Polje sa zaseokom Pođanske Torine, a koja u vidu klina zadire u teritoriju sreza Drvar, pripove ovom srezu jer geografski i komunikacijski gravitiraju njemu. Na teritoriji Like zaseoci Drenovac, Ševina, Poljana, Gornji Tiškovac, koji se nalaze sa leve strane rečice Buriženice i Vaganj, a geografski, komunikacijski i privredno su upućeni na bosansko-grahovački srez, te se traži njihovo priključenje ovom srezu. Sela Mali Skočaj, Veliki Skočaj, Međudražnje, Vučjak, Zavalje i Baljevac spadaju u sastav sreza Bihać. Do 1941. godine ova sela su bila u sastavu sreza Korjenice (Hrvatska). Uzakuje se na tendenciju da se ova sela ponovo pripove srezu Korjenica, iako ih od toga srezu deli planina Plješivica pa su, sa saobraćajno-ekonomskog gledišta, upućeni na bihaćki srez.⁴⁷

Na području Travničkog okruga u sastavu sreza Duvno nalaze se sela Vinica i Prisika koja po svom položaju gravitiraju Dalmaciji, a i želja je naroda da se pripove teritoriji Hrvatske.

Na 25. zajedničkoj sednici Saveznog veća i Veća naroda, koja je održana 23. marta 1953. godine, razmatrana je i prihvaćena Odluka o odobrenju promene granica između Hrvatske i BiH.⁴⁸ Ovom Odlukom mesta Kestenovac, Bosanski Štrpci i Seoce, koja se nalaze na području sreza bihaćkog, i mesta Drenovac i Lički Tiškovac, koja se nalaze na području sreza bosansko-grahovačkog, izdvojena su iz teritorije Bosne i Hercegovine i pripojena Hrvatskoj.

Sledeća teritorijalna promena između BiH i Hrvatske nastala je 1956. godine. Na 47. sednici Saveznog veća Savezne narodne skupštine, od 7. decembra 1956. godine, doneta je Odluka o odobrenju promene granica između Hrvatske i BiH i to tako što se mesto Bušević, opština Kučen Vakuf, srez Bihać, koje je dosad bilo u sastavu teritorije BiH pripaja Hrvatskoj.⁴⁹

6. Teritorijalno-administrativno razgraničenje između NR Crne Gore i NR Bosne i Hercegovine

Predsedništvo Narodne vlade BiH, 5. septembra 1945. godine, dostavlja dopis Ministarstvu za konstituantu DFJ⁵⁰ u kome izveštava da su sela Poljane i Krivi Do, iz sreza Nikšić (Crna Gora), podnela molbu Okružnom narodnom odboru za Hercegovinu da se pripove srezu Gacko. Ove podatke nalazimo i u dopisu Ministarstva za konstituantu DFJ, od 22. septembra iz iste godine, koji je dostavljen Predsedništvu Privremene narodne skupštine u Beogradu.⁵¹ Razlozi za izdvajanje ovih sela iz Crne Gore

⁴⁷ Šesto redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (drugi saziv), 25—27. XII 1952, 10—14. I, 29. II i 23. III 1953, Stenografske beleške, knjiga I, Narodna skupština FNRJ, Beograd 1953, str. 214, 242.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ »Službeni list FNRJ«, br. 54/56, str. 831.

⁵⁰ AJ, Ministarstvo za konstituantu, F. D.

⁵¹ AJ, Ministarstvo za konstituantu, F. D.

i njihovo pripajanje BiH sadržani su u dopisu koji je Predsedništvo Vlade NR Crne Gore dobilo od Predsedništva Vlade NR BiH, a koje je datirano 26. septembra 1946. godine.⁵² Istiće se da su ova sela udaljena od Šavnika oko 8 časova, a od Gacka samo 2 časa, da čine jednu ekonomsku i geografsku celinu sa mesnim narodnim odborima Plašice i Avtovac i da je želja naroda da se ova sela pripove Bosni i Hercegovini. Istraživanjem nismo našli dokumenta na osnovu kojih bi se moglo utvrditi kako se ovaj međugrađani spor završio.

Na sednici 7. redovnog zasedanja Veća naroda Narodne skupštine FNRJ, koja je održana 27. maja 1949. godine,⁵³ razmatran je i usvojen Predlog odluke o pripajanju teritoriji Bosne i Hercegovine područja sela Kruševo i Vučevu,⁵⁴ koja su do tada pripadala Crnoj Gori. Radi se o onom delu Šćepanpolja gde se sastaju Piva i Tara i gde nastaje Drina. Ova sela su za vreme okupacije uspela da se izdvoje iz NDH i priključe Crnoj Gori.

Povodom Predloga odluke o razgraničenju Sava Orović, kao izvestilac ispred Zakonodavnog odbora, rekao je: »Crna Gora dobrovoljno ustupa ova dva sela, koja joj po Ustavu pripadaju, zato što crnogorski narod zna da je Bosna i Hercegovina isto tako i njegova zemlja kao i Crna Gora, jer su to delovi jedne zajedničke otadžbine, Federativne Narodne Republike Jugoslavije«. Ove reči Orovića citiramo sa ciljem da se bolje razumeju shvatanja novih odnosa u jugoslovenskoj državi, shvatanja jugoslovenske države kao jedinstvene celine, shvatanja administrativno-teritorijalnih međurepubličkih granica kao nečega što je produkt opšte administrativno-teritorijalne podele, a ne nikako kao nekih državnih granica.

7. Teritorijalno-administrativno razgraničenje između NR Hrvatske i NR Slovenije

Na osnovu izveštaja iz Hrvatske i Slovenije Ministarstvo za konstituant DFJ 22. septembra 1945. godine izveštava Predsedništvo Privremene narodne skupštine da nije rešeno pitanje razgraničenja između ovih federalnih jedinica.⁵⁵

Razgraničenje između Hrvatske i Slovenije na području opština Štrigova trajalo je od oktobra 1945. do oktobra 1947. godine. Da bi se bolje shvatio ovaj spor, ukazaćemo na neke činjenice. Za vreme Austro-Ugarske čitavo Međumurje bilo je pod Mađarskom, a za vreme Kraljevine Jugoslavije od 1918. do 1922. ova opština bila je u sastavu čakovačkog sreza (Hrvatska). Podelom Jugoslavije na oblasti 1922. godine selo Međumurje ulazi u sastav Mariborske oblasti, da bi se 1929. novom administrativnom podelom vratilo u sastav Hrvatske. Uspostavljanjem banovina 1931. godine, bivša opština Štrigova u celosti se pripaja Ijutomerskom srezu (Dravskoj

⁵² AJ, Predsedništvo Vlade, F. 33, a. j. 65.

⁵³ Sedmo redovno zasedanje Saveznog veća i Veća naroda, 25—28. V 1949, Stenografske Želeške, Narodna skupština FNRJ, Beograd, 101—103.

⁵⁴ »Službeni list FNRJ« br. 50,49, str. 732.

⁵⁵ AJ, Ministarstvo za konstituant, F. 2.

banovini). Za vreme okupacije 1941–1945. godine bila je pod mađarskom okupacijom. Od oslobođenja, maja 1945. godine, ulazi u sastav Slovenije. Ova teritorija, na kojo se osećao kulturni uticaj i Slovenaca i Hrvata, gravitirala je s jedne strane prema Ljutomeru, a sa druge Čakovcu, mada više prema Ljutomeru.

Vrlo brzo posle oslobođenja ponovo je pokrenuto pitanje opštine Štrigova. Tako je oktobra 1945. godine formirana Komisija⁵⁶ od predstavnika Slovenije i Hrvatske. Predstavnici Slovenije bili su: Trampurš, pomoćnik ministara unutrašnjih poslova; Anton Peternik, član ONO-a Maribor; Jože Pavličić, član ONO i javni tužilac u Mariboru; Bodovinac Danica, sekretar Sreskog odbora Ljutomer. Predstavnici Hrvatske bili su: Ivan Leko, načelnik Predsedništva Vlade Hrvatske; sekretar okružnog NOF-a u Varaždinu i Frančić, sekretar sreskog NOF-a u Čakovcu. Komisija⁵⁷ je rešila da Sloveniji (sredu Ljutomer) pripadne područje mesnih odbora Razkrižja sa zaseocima Vešćica, Ševarsko i Gibana, zatim selo Robađe sa zaseocima Šporec, Presika i M. Leskovac, kao i Sv. Urban sa selom Leskovac. Ostali deo opštine Štrigova pripao je sredu Čakovac (Hrvatska). Ovaj dogovor o razgraničenju nije sproveden u život, a razlozi nisu poznati. Već aprila 1946. počinje preuzimanje teritorije opštine Štrigova od strane Hrvatske. Samo što je Hrvatska uvela svoju miliciju i preuzeila vlast u odborima na polovinu teritorije opštine, usledila su reagovanja iz Slovenije (Maribora) nakon čega je obustavljen pripajanje ove opštine. Tokom maja i aprila 1946. stanovnici sa dela teritorije opštine Štrigova suprotstavili su se pripajanju u celini opštine Hrvatskoj.

Nezadovoljstvo koje je raslo sa slovenačke strane ovakvim načinom razgraničenja dovelo je dc toga da je juna 1946. formirana druga komisija.⁵⁸ U ovoj komisiji bili su ministar unutrašnjih poslova Slovenije Maček i ministar unutrašnjih poslova Hrvatske Krajačić. Rešeno je da čitava teritorija opštine Štrigova pripadne Čakovcu (Hrvatska). Kada je počela da se sprovodi u život ova odluka, odmah je došlo do nezadovoljstva i odnosi su se između Slovenaca i Hrvata sve više zaoštravali. Rezultat takve situacije su i žalbe Slovenaca upućene Saveznoj kontrolnoj komisiji ne samo u vezi razgraničenja već i hapšenja Slovenaca.

Na osnovu dobijenih žalbi Savezna kontrolna komisija, juna 1946. obrazovala je komisiju⁵⁹ sa zadatkom da ispita pravilnost razgraničenja bivše opštine Štrigave. Komisiju su činili: Lepa Perović, član Savezne kontrolne komisije; Pavle Gregorić, predsednik Republičke kontrolne komisije Hrvatske i Vida Tomšić, predsednik Republičke kontrolne komisije Slovenije. Na osnovu uvida; prikupljenih podataka i razgovora na terenu, Komisija je predložila: da područje mesnih narodnih odbora Razkrižja i Rogađa, koja su inače pripadala bivšoj opštini Razkrižja, pripadne Sloveniji, a ostali deo teritorije Hrvatskoj. Povlačenje tačne granice ostavljeno je zajedničkoj komisiji koju će sačinjavati predstavnici ONO Varaždin i ONO Maribor. Komisija je predložila da Skupština FNRJ doneše zakon o razgraničenju između Slovenije i Hrvatske, jer postoji još i spor u

⁵⁶ AJ, Komisija državne kontrole Vlade FNRJ, F. 241, a. j. 1864.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ AJ, Komisija državne kontrole Vlade FNRJ, F. 241, a. j. 1864.

⁵⁹ Isto.

predelu srezova Črnomelj i Karlovac. S obzirom na lošu političku situaciju, Komisija ukazuje i na mera koje bi trebalo preduzeti od strane predstavnika vlasti Narodnog fronta radi prevazilaženja loših odnosa između sela i stanovništva na ovom području. U tom cilju predlaže da se izmeni satav milicije i da se povuku iz Razkrižaja hrvatski učitelji i umesto njih da se postave učitelji Slovenci.

Prezidijum Narodne skupštine FNRJ 14. oktobra 1947. godine dostavlja Predsedništvu vlade FNRJ molbu⁶⁰ Narodnog odbora oslobođilne fronte Okruga Čakovec za priključenje Okruga Ljutomer Sloveniji. U ovoj molbi, pored ostalog, ukazuje se na to da ova teritorija nacionalno, privredno i kulturno gravitira Ljutomjeru (Sloveniji). O daljoj sudbini ovog sporu nema podataka u arhivskim izvorima.

Na 40. sednici Saveznog veća Savezne narodne skupštine, održanoj 27. marta 1956, izvršen je pretres Predloga odluke o odobrenju tražene granice između Hrvatske i Slovenije. Prihvaćenom Odlukom izvršena je promena granice između Hrvatske i Slovenije i to tako što su mesta Abitanti, Belvedur, Brezovica, Gradin, Koromači – Baškini, Močinigi, Pregara i Sirči u opštini Buje (srez Pula), koja su do tada bila u sastavu teritorije Hrvatske pripala Sloveniji.⁶¹

Na osnovu pokrenutih i rešenih administrativno-teritorijalnih sporova između republika u periodu od 1945. do 1956. godine može se izvući više zaključaka.

Međurepublički sporovi u vezi teritorijalno-administrativnih granica započeli su još maja 1945. mesec dana posle donošenja Uputstva o osnovnim načelima o obrazovanju vlada federalnih jedinica i donošenja propisa o administrativnoj podeli federalnih jedinica, a pre donošenja Ustava FNRJ više od pola godine dana.

Neshvatljivo je kako je bilo moguće u aprilu obrazovati federalne jedinice i njihove Vlade, izvršiti administrativnu unutrašnju podelu federalnih jedinica i doneti Ustav FNRJ, a da se pre toga na legalan način od strane nadležnog državnog organa ne reguliše pitanje međurepubličkih granica i izbegnu međugrađanični sporovi.

Veoma je indikativno da za kriterijume kod razgraničenja administrativno-teritorijalnih granica nisu bili svi oni kriteriji, već poznati u svetu, koji se u takvim slučajevima koriste. Osim toga i kada su korišćeni nisu dosledno primenjivani.

Neshvatljivo je koliko je bilo improvizacije u radu komisija za rešavanje međurepubličkih pograničnih sporova. To najbolje potvrđuje činjenica da konačnim predlozima komisija ne prethode uobičajene studije eksperata na osnovu kojih se daju naučno utemeljeni predlozi rešenja sporova.

Koliko je problem razgraničenja bio složen i ozbiljan po svojim mogućim posledicama, govori činjenica da sve komisije koje su davale predloge u svojim izveštajima naglašavaju da su to samo privremena rešenja i da ta pitanja treba definitivno regulisati propisima od strane nadležnog državnog organa.

⁶⁰ AJ, Predsedništvo Vlade, F. 33, a. j. 65.

⁶¹ „Službeni list FNRJ“, br. 15, 56.

Pored upozorenja komisija koje su se bavile problemima razgraničenja da je neophodno pitanje administrativno-teritorijalnih granica republika rešiti na odgovarajući i celovit način, pitanje međurepubličkih administrativno-teritorijalnih granica nikada nije definitivno i na pravi način rešeno, a postojeće republičke granice nisu takođe nikada pravno verifikovane od strane bilo kog nadležnog državnog organa vlasti.

Pitanje unutrašnjih granica Jugoslavije bilo je toliko važno da jednostavno ne može se drugačije ceniti zašto ono nije rešavano na odgovarajući način nego da je sve to smišljeno i sa određenim ciljem rađeno. To potvrđuju i dezintegracioni procesi u našoj zemlji koji su naročito od polovine 60-tih godina ovog veka postajali sve izraženiji, ekstremniji i beskupozorniji da bi prerasli u secesionizam..

Na osnovu ishoda administrativno-teritorijalnih razgraničenja između republika, dâ se zaključiti da su u svim razgraničenjima Hrvatske sa drugim republikama sporovi završavani uglavnom u korist Hrvatske.

Ostaje nejasno kako se moglo desiti da i pored predloga, uglavnom, svih komisija za razgraničenje da se propisima trajno regulišu međurepublički granični sporovi, nijedan državni organ nije ova pitanja ni pokrenuo ni rešavao. Zato nije čudno što i nemamo nikakvih propisa iz ove oblasti.

BOGDAN LEKIĆ

INNER BORDERS IN YUGOSLAVIA AFTER WORLD WAR II

Summary

The author shows that, based on the analysis of state, party and other archival material accomplished to this day, it can safely be said that no competent state authority legally examined or issued any act (regulation, resolution, decree etc.) regulating the administrative-territorial borders between the federal units (republics) in Yugoslavia. Mr. Lekić studied the archives of those institutions which published the first post-war geographic maps bearing the earliest administrative-territorial division between the republics. These archives hold no written trace, either, of the identity of those who made such an important decision in domestic politics, nor of the time or manner in which it was made. It was supposed that some documentary material would be found in institutions for cartography since it is logical to presume that the first map of Yugoslavia was made on the basis of someone's order containing all the information necessary for defining the borders. There is still no definite knowledge about the fate of these documents, whether they were destroyed or are still under embargo. All that can be said with assurance is that the matter of inter-republic borders was decided within the narrowest

circle of Yugoslav state and party officials and with the definite participation and deciding influence of Josip Broz Tito, who then held all the highest-ranking and most responsible positions in the party, army and state of Yugoslavia. According to Mr. Lekić, there is no doubt that the administrative-territorial borders of the republics were never verified by competent authorities, nor were ever considered to be state borders, as Josip Broz himself often pointed out in his public speeches, saying that in a federal state administrative borders had no state or national significance.

As far as the question of the demarcation of administrative-territorial borders between federal republics is concerned, the archival material has mostly been preserved. These sources clearly show that border disputes between republics began as early as the first half of 1945 and only ended in 1956. In general, these disputes were of marginal importance in relation to inter-republic borders. The most significant among them was the dispute between the People's Republic of Serbia (Vojvodina) and the People's Republic of Croatia, regarding the territory of Bačka, Baranja and Srem. Nearly all Croatian disputes with not only Serbia but all the other republics as well, were settled in Croatia's favor.

The committees formed to work on resolving border disputes between republics emphasize in their reports that their suggestions are only a temporary solution and that the entire issue of border disputes between republics ought to be settled by a law issued on the part of competent authorities. The archival material of state institutions competent in this matter reveals no sign that this issue was ever brought up or settled in the way recommended by the committees.

ENES MILAK

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

JUGOSLAVIJA U PLANOVIMA I PRETENZIJAMA ITALIJANSKE VLADE 1944–1945. GODINE*

Originalan naučni rad

[UDC — 945.947.71] »1944/1945«

Problem jugoslovensko-italijanskog razgraničenja tokom i posle Drugog svetskog rata poznat je pod nazivom »tršćansko pitanje«. O ovom problemu napisano je dosta istoriografskih i publicističkih radova, koji su u velikoj meri razjasnili razloge italijansko-jugoslovenskog spora. Uzroci ovog spora bili su višestruki i dugotrajni, jer sežu u međuratni period i vreme Prvog svetskog rata. I pored toga, malo su poznate akcije i planovi italijanske vlade za razrešenje »tršćanskog pitanja«.

Nova italijanska vlada je pitanje granice s Jugoslavijom uzela u razmatranje već u prvoj polovini 1944. godine.

Pre toga, u izjavi nove italijanske vlade od 22. maja 1944, rečeno je da je spoljna politika prethodne fašističke vlade uvela Italiju u rat protiv Jugoslavije, koji je bio u »suprotnostima s voljom i interesima italijanskog naroda«. U istoj izjavi stoji da je u interesu Italije da s Jugoslavijom zaključi sporazum i uspostavi prijateljske odnose na bazi saradnje. Ovom izjavom italijanska vlada se ogradila od fašizma i njegove politike i smatrala je da se u međunarodnim odnosima može ponašati kao ravno-pravni partner s državama iz pobedničkog tabora, a posebno s Jugoslavijom. Pravno neregulisan status nove jugoslovenske partizanske vlade i, u isto vreme, postojanje kraljevske vlade u emigraciji, prema italijanskim procenama, bile su pogodnosti koje je trebalo iskoristiti, i već tokom rata razrešiti sva sporna pitanja s Jugoslavijom. U Rimu je bilo jasno da treba pregovarati sa Titom, ali se nije isključivala mogućnost pregovora ni s emigrantskom vladom. U svakom slučaju, italijansko Ministarstvo inostranih poslova izvršilo je diplomatske pripreme za pregovore o razgraničenju s Jugoslavijom. Nema sumnje da je italijanska vlada nastojala da pokretanjem pregovora, već 1944. godine, sačuva istočnu granicu prema Jugoslaviji u predratnim okvirima, tim pre što su joj bile poznate pretenzije nove Jugoslavije. »Ne treba imati iluzija o namerama partizana da se instaliraju ako ne do Udina, svakako do Gorice i rijeke Soče uz okupaciju Istre s Trstom i Rijekom«, piše u elaboratu italijanskog Ministarstva inostranih poslova, dostavljenom predsedniku vlade.

Odluke Pazinske konferencije (20. septembar 1943) i Drugog zasedanja AVNOJ-a (29. novembar 1943) dobro su bile poznate u Rimu. Jedna takva informacija stigla je italijanskoj vladu u junu 1944. u obliku izve-

* Ovaj rad je pisan na osnovu neobjavljene italijanske diplomatske građe iz Archivio politico del Ministero degli affari esteri. Affari politici, Rim.

štaja Klaudija Salmonea, predstavnika omladine Liberalne stranke Italije na Drugom kongresu USAOJ-a u Drvaru. On je, prilikom boravka u Drvaru, ostvario nezvanične kontakte sa vodećim ljudima partizanskog pokreta. U svom izveštaju pominje Ribnikara, Slavka Komara, Gojka Nikoliša, Slavka Rodića i još neke ličnosti. Ono što je bitno, tokom svoga boravka u Drvaru, imao je priliku da vidi odštampanu kartu Jugoslavije sa novim granicama, o čemu je obavestio Ministarstvo inostranih poslova i neke ugledne ličnosti Italije.

Ono na čemu su u Italiji zasnivali svoja nadanja, bili su britanski interesi na Mediteranu. Zbog toga, u memorandumu italijanskog Ministarstva inostranih poslova predsedniku vlade, piše: »Sada je suviše naglašavati da su na sektoru Jadrana naši interesi identični engleskim«. Prijestvo SSSR-a na Jadranu, prema italijanskim predviđanjima, posredstvom Tita, bilo bi veoma opasno za britanske interese, pa se prepostavljalo da zbog toga Velika Britanija mora zaštititi istočni Jadran. Italijansko Ministarstvo inostranih poslova predložilo je predsedniku vlade da sugeriše zapadnim saveznicima da se u momentu sloma Nemačke odmah posalju italijanske pomorske jedinice u luke Trst, Rijeka i Zadar, a italijanske vojne snage u važne centre Julijске krajine, zajedno sa savezničkim jedinicama. Zaštitu svojih i britanskih interesa, italijanska vlada je videla u stavljanju istočnih italijanskih provincija pod anglo-američku upravu, ili, čak, u realizaciji fašističke ideje o formiranju podunavske konfederacije država od Austrije (u Sanžermenskim granicama), Mađarske, Slovenije i Hrvatske. Italijanska diplomacija je vešto uočila suprotnosti među velikim silama antihitlerovske koalicije, i pokušala je da ih iskoristi za svoje diplomatske ciljeve tokom i posle Drugog svetskog rata.

U narednih nekoliko meseci, od maja do avgusta 1944. godine, italijansko Ministarstvo inostranih poslova razradilo je pitanje italijansko-jugoslovenskih odnosa i došlo do zaključka da u slučaju eventualnih pregovora treba insistirati na sledeća tri elementa:

- a) granici prema Jugoslaviji u Julijskoj krajini,
- b) Rijeci,
- c) donjem Jadranu.

a) Granicu prema Jugoslaviji u Julijskoj krajini, prema procenama italijanskog Ministarstva inostranih poslova, trebalo je braniti, s obzirom da je ona povučena prema geografskoj konfiguraciji, tako da je garantovala italijansku sigurnost. Italijanska vlada bila je svesna da tom granicom deo slovenskog življa ostaje da živi pod Italijom, ali je smatrala da bi svakom promenom granice na štetu Italije, izvestan broj Italijana bio prisложен da živi u Jugoslaviji, čija bi sigurnost, prema italijanskim ocenama, bila dovedena u pitanje. Nova italijanska vlada bila je spremna da garantuje sigurnost slovenskoj manjini, ali je bila zabrinuta za sigurnost svoje manjine u Jugoslaviji i to je nameravala tokom pregovora pravdati bratobuilačkim ratom, koji je besneo u Jugoslaviji tokom Drugog svetskog rata. U krajnjem slučaju, prema mišljenju italijanske vlade, julijска granica je povučena na osnovu Rapalskog ugovora iz 1920. godine, koji su dobrovoljno potpisale i ratifikovale obe države.

b) U pogledu Rijeke, namera italijanske vlade je bila da se ovaj problem reši shodno odredbama Rapalskog ugovora, kojim je bilo pred-

viđeno da Rijeka, sa najbližom okolinom, bude nezavisna tampon-država. Za ovakvo rešenje, italijanska vlada je imala opravdanje, s obzirom da je Rijeka bila izlaz na more ne samo za Hrvatsku, nego i za Mađarsku, Austriju i Čehoslovačku, pa je smatrala da će na taj način biti sačuvani interesi svake od pomenutih država, i nijedna od njih ne bi imala monopol nad ovom lukom.

c) Problem donjeg Jadrana, u italijanskim predviđanjima, trebalo je rešiti u sklopu rešavanja albanskog pitanja, s tim da se pri tome vodi računa o italijanskim vitalnim interesima.

Italijanska vlada bila je svesna da ove ciljeve ne može tek tako ostvariti, te je pokušala, kod zapadnih saveznika, obezbediti učešće svojih trupa u operacijama na severnom Jadraru u momentu nemačkog povlačenja iz ovog regionala, ali ti italijanski zahtevi kod zapadnih saveznika nisu naišli na razumevanje. Ipak, na drugoj Kvibeskoj konferenciji, održanoj septembra 1944. godine, Čerčil i Ruzvelt su se saglasili da severoistočna granica Italije, posle rata, bude obnovljena prema granici iz 1939, a da vlast u Julijskoj krajini, do mirovne konferencije, preuzmu savezničke vojne snage. Ohrabrena ovakvom odlukom, italijanska vlada je nastojala, u direktnim pregovorima sa vladom nove Jugoslavije, pravno sankcionisati svoje želje.

Pri tome nije zanemarivala ni značaj jugoslovenske kraljevske vlade, pa je od maja do avgusta 1944. generalni sekretar Ministarstva inostranih poslova Pruns održavao stalne kontakte sa predstavnikom ove vlade u Rimu, u nameri da jugoslovenska emigrantska vlada prihvati pregovore o granicama i italijanske uslove, premda je u Rimu bilo jasno da se do pravog sporazuma može doći samo u pregovorima sa novom jugoslovenskom vladom.

S obzirom na sovjetsko-jugoslovenske odnose, već u drugoj polovini 1944. italijansko Ministarstvo inostranih poslova pokušavalo je privoleti Moskvu da svojim autoritetom utiče na Jugoslaviju u smislu prihvatanja direktnih pregovora sa Italijom. Italijanskom ambasadoru u Moskvi, avgusta 1944, poslana su uputstva za akciju koju je trebalo da preduzme kod sovjetske vlade. On je, istovremeno, dobio i instrukcije da direktno upozna jugoslovenskog predstavnika s željom italijanske vlade da se pokrenu pregovori. Jugoslovenska vlada nije odgovorila na italijanski zahtev, a bilo je jasno da ne želi pitanje granica rešavati direktnim pregovorima. U svakom slučaju, direktni pregovori mogli su da olakšaju diplomatsko priznanje nove Jugoslavije, ali i skinu deo odgovornosti Italije za Drugi svetski rat, pa i za rat protiv Jugoslavije. Zbog toga je nova jugoslovenska vlada procenila da o svim spornim pitanjima sa Italijom treba pregovarati na mirovnoj konferenciji posle rata. Neki autori ovo odbijanje pregovora vide kao posledicu jugoslovenske politike prema Bugarskoj koja je, u istočnom taboru saveznika, imala sličnu sudbinu kao i Italija na zapadu. Ipak, različitost gledišta o zajedničkom problemu bila je toliko velika, da se putem direktnih pregovora nije mogla prevazići. Predsedniku italijanske vlade Ivone Bonomiju bilo je jasno da, ako želi ostvariti svoje namere, mora se nagoditi s jugoslovenskom vladom. On se septembra 1944. godine obratio saveznicima i dao im do znanja da »samo direktni sporazum italijanskog i jugoslovenskog naroda može osigu-

rati stabilni duh mira dve nacije i eliminisati za uvek sve razloge sukoba«. To je i bio razlog da je povodom oslobođenja Beograda uputio telegram Šubašiću i čestitao mu ovaj uspeh. I ovaj potez italijanske vlade ostao je bez odgovora. Sve to nije obeshrabrilo italijansku vladu, koja je na sve strane tražila pomoć i podršku kako bi Jugoslaviju dovela za pregovarački sto.

U februaru 1945. godine saopšteno je Makmilanu, predsedniku savezničke Komisije, da je italijanska vlast spremna da učestvuje u svim događajima i razmotri svako rešenje koje bi moglo rezultirati pravednim sporazumom sa Jugoslavijom.

Italijanska vlast je smatrala da još ima aduta kojima će privesti Jugoslaviju za pregovarački sto. Koristeći posetu jugoslovenske delegacije Moskvi, italijansko Ministarstvo je 12. aprila 1945. godine uputilo ambasadoru Kuaroniju (Quaroni) nove instrukcije i naložilo mu da jugoslovenskom kolegi ponudi razgovore o normalizaciji diplomatskih odnosa. Istovremeno mu je naređeno da sa ovom ponudom upozna i sovjetsku vlastu. Kopija ovog teleograma upućena je i u London i Vašington. Ambasador Kuaroni je želje svoje vlade saopštio i Šubašiću, koji je tih dana bio u Moskvi u pravnji Josipa Broza Tita, ali jugoslovenska strana na italijanske predloge nije dala nikakav odgovor.

Završnom operacijom jugoslovenske vojske u Istri i Julijskoj krajini i zaposedanjem ovih oblasti, italijanska nadanja da se istočna granica prema Jugoslaviji obnovi prema onoj iz 1939. godine svedena su na minimum. Zbog toga je De Gaspari svoj zahtev zapadnim saveznicima od 14. marta 1945. godine, da savezničke trupe zaposeduju Juliju krajinu, obnovio 1. maja, pošto su jugoslovenske jedinice posle osvajanja Istre ušle u Trst. Ulazak jugoslovenskih jedinica u Trst bio je suprotan dogovoru koji je Tito februara 1945. postigao sa generalom Aleksanderom, koji je zbog toga i protestovao, ali je na njegov protest Tito odgovorio da su se u međuvremenu promenile okolnosti i da je zbog toga naredio jugoslovenskim jedinicama dalje napredovanje do Soče. Ovaj Titov potez, u hronologiji »tršćanskog pitanja«, predstavlja prelomni momenat, u smislu pune internacionalizacije ovog problema.

Ovakav razvoj događaja na severnom Jadranu kao da je zbuno Italijansku vlast, koja je obustavila akciju za direktnе pregovore sa Beogradom i pokrenula akciju kod saveznika i SSSR-a.

Tokom maja, juna i jula 1945. italijanska vlast je sve svoje nade polagala u zapadne saveznike i njene akcije su bile usmerene u tom pravcu. Tako je De Gaspari 13. maja 1945. zahtevao od Velike Britanije i SAD da jugoslovenskoj vlasti daju do znanja da vojno zaposedanje pojedinih teritorija ne može prejudicirati rešenje jugoslovensko-italijanskog graničnog spora. Pošto na taj zahtev De Gaspari nije dobio nikakav odgovor, on ga je 6. juna ponovio.

Kako je jugoslovensko-italijanska granica ujedno bila i granica između interesnih sfera SSSR-a i zapadnih saveznika, za nju su veliki interesi pokazivale i Velika Britanija i SAD. Stoga su 2. juna 1945. britanski i američki ambasadori uručili jugoslovenskoj vlasti notu, u kojoj je zahtevano povlačenje jugoslovenskih trupa iz Trsta. Jugoslovenska vlast je bila prisiljena da 9. juna 1945. potpiše Beogradski sporazum, prema

čijim odredbama su i bile povučene jugoslovenske jedinice na tzv. Morganovu liniju. Tom prilikom je na spornoj teritoriji ostalo još oko 2.000 jugoslovenskih vojnika, čiji je boravak regulisan Devinskim sporazumom (20. jun 1945). Ovim su samo delimično zadovoljene želje italijanske vlade, koja je i dalje bila nezadovoljna postignutim uspehom. Ona je od Velike Britanije i SAD zatražila reviziju Morganove linije, ali one nisu mogle udovoljiti tom zahtevu. Shvativši da saveznici ne mogu da udovolje svim italijanskim željama, De Gasperi se odlučio i pokušao je ponovo da pokrene direktnе pregovore sa Beogradom.

U avgustu 1945. godine, Đuzepe De Gasperi je uputio instrukcije ambasadorima u Londonu i Washingtonu i zatražio da oni ponovo pokrenu akciju koja bi olakšala direktnu nagodbu Italije i Jugoslavije. Italijanska vlada je bila svesna da, posle jugoslovenskog zaposedanja Istre, više ne može dobiti predratnu granicu, ali se, ipak, nadala da može postići povoljniju granicu od Morganove linije.*

Napori italijanske vlade nailazili su na razumevanje zapadnih sila, a i predstavnici sovjetske vlade u svojim izjavama davali su izvesnu podršku italijanskom zahtevu za direktnе pregovore. Tako je septembra 1945. u Londonu Molotov izjavio italijanskom ambasadoru da SSSR nema ništa protiv direktnih pregovora, ali da se Italija mora obratiti direktno Beogradu. Posle Londonske konferencije, utisak italijanske diplomatiјe je bio da Sovjetski Savez ne podržava jugoslovenske zahteve onim žarom kako se pretpostavljalо u Rimu. To je donekle ohrabrilo italijansku vladu da i dalje insistira na direktnoj pogodbi sa Jugoslavijom. Na italijansko insistiranje, jugoslovenski ambasador Vladimir Popović je 20. oktobra 1945. u razgovoru sa italijanskim ambasadorom A. Kuaronijem, po prvi put, razmotrio sva sporna pitanja koja su postojala između dve države. Tom prilikom pokazala se potpuna nemogućnost nagodbe oko teritorijalnih pitanja. Jugoslavija je, i pored povlačenja njenih jedinica iz zone Trsta, čvrsto stajala na uverenju da njena zapadna granica mora biti na Soći, dok je italijanska vlast nastojala svoju granicu pomaći dalje, na istok, i od Morganove linije. Pitanje odgovornosti Italije za zločine Pavelićeve vlade Jugoslavija je stavljala u prvi plan pregovora, što je Kvaroni, u razgovoru sa Popovićem, odlučno odbacivao i prihvatao je indirektnu odgovornost Italije za sve ono što se radilo na teritoriji NDH. Vladimir Popović je tokom razgovora pokrenuo i pitanje italijanskih reparacija, o čemu italijanski sagovornik nije htio razgovarati, bar kada je u pitanju visina te nadoknade, procenivši je previsokom. I o pitanju jugoslovenskih emigranata u Italiji i njihovoj antijugoslovenskoj propagandi, Kvaroni je odbio da razgovara, pravdujući se i prebacujući svu odgovornost za njihovu aktivnost na Veliku Britaniju, pod čijim su patronatom bili. Oba sagovornika su se obavezala da svojim vladama prenesu stavove druge strane, ali je već tada bilo jasno da su razlike po pojedinim pitanjima nepremostive i da do pregovora neće doći. Ovo tim pre što je italijanskom ambasadoru postalo jasno da Sovjetski Savez nije zainteresovan za italijansko-jugoslovensku nagodbu, o čemu i piše u svom izveštaju: »Rusija nije zainteresovana za dobre odnose Italije i Jugoslavije, jer oni otvaraju zapadnim silama mogućnost da dublje prodru na istok sa svojim uticajem«.

* Demarkaciona linija koja je spornu pograničnu teritoriju delila u dve zone A i B.

Oba ambasadora su o razgovoru obavestili svoje vlade, ali, i pored toga što odgovor iz Beograda nije stigao, italijanski ambasador Kvaroni je, uz pomoć sovjetske strane, upriličio novi sastanak sa V. Popovićem. Tom razgovoru, 31. oktobra 1945, sa sovjetske strane prisustvovao je i Višinski. Tokom razgovora, V. Popović je i dalje insistirao na jugoslovenskim predlozima i tražio da oni budu prihvaćeni u Rimu kao uslov za direktnе pregovore. Tokom pregovora, Višinski je intervenisao i predložio da Italija ostavi Trst Jugoslaviji, što bi, po njemu, bila velika garancija za buduće prijateljstvo dve države. Na ovaj predlog Višinskog, reagovao je Kvaroni i tražio rešenje spora, u smislu kako ga je predlagao Molotov: Italiji – italijansko, Jugoslaviji – jugoslovensko.

Ovim direktnim i neuspelim pregovorima na nivou ambasadora, rešavanje jadranskog spora nije pokrenuto sa mrtve tačke i ostalo je da se sačeka mirovna konferencija. U periodu do mirovne konferencije, Italija je preduzimala niz diplomatskih akcija na međunarodnom planu, koje su imale za cilj da na mirovnoj konferenciji Italija bude ravnopravniji sudio-nik nego što joj je to pripalo i, posle maratonskih pregovora, dobije povoljniju granicu prema Jugoslaviji.

Rešenje jugoslovensko-italijanskog graničnog spora iznađeno je na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine, tako što je od najspornijih teritorija stvorena tampon-zona kao što je to bilo i posle Prvog svetskog rata. Spor dve države oko grada Trsta rešen je tako što je taj grad sa najbližom okolinom proglašen Slobodnom Teritorijom Trsta (STT). Obe strane u sporu nisu bile zadovoljne postignutim rešenjem, ali su, ipak, morale pristati na odluku velikih sila. Na ovaj način je razrešen jadranski spor, a pitanje STT još će dugi niz godina opterećivati odnose dve jadranske države i tek je 1954. godine konačno rešeno pitanje STT kada je uspostavljena trajna granica.

ENES MILAK

YUGOSLAVIA IN THE PLANS AND ASPIRATIONS OF THE ITALIAN GOVERNMENT 1944—1945

Summary

The problem of defining borders between Italy and Yugoslavia after the Second World War is known as the »Trieste issue« and is the topic of this study.

Having come out of the war in 1943, Italy began preparing as early as May 1944 to settle the question of borders with Yugoslavia while the war was still going on. Italian diplomats made several efforts towards this end in the course of 1944 and 1945, contacting western Allies in Moscow and the Partisan government of Yugoslavia.

Churchill and Wilson accepted Italian demands and promised Italy an eastern border corresponding to the one in 1939. Josip Broz Tito refused to discuss borders before the end of the war and the USSR advised Italian diplomats to engage in direct negotiations with Belgrade.

As the end of the war neared and the Yugoslav army advanced towards Trieste, Italy increased its pressure on the US and Great Britain to intervene and stop the Yugoslav troops at the pre-war borders of the Kingdom of Yugoslavia. When, on 1 May 1945, the Partisans seized Trieste, the US and Great Britain intervened and the Yugoslav army withdrew from the city.

As a result of diplomatic preparations and pressure exerted on Yugoslavia on the part of western Allies, direct negotiations took place in October 1945 between the ambassadors of Italy and Yugoslavia with the mediation of the USSR. All existing problems between the two countries were discussed on that occasion, including the question of borders. These negotiations gave no results and only showed how irreconcilable the positions of the two countries were, leaving this dispute to be settled at the Paris Peace Conference in 1946.

MOMČILO ZEČEVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

IDEOLOŠKE OSNOVE JUGOSLOVENSKIH UNUTRAŠNJIH RAZGRANIČENJA

Orginalan naučni rad

UDC 342(497.1)

Postojeće tendencije da se pitanje savremenih unutrašnjih granica u jugoslovenskoj državi objasni standardnim parametrima istorijskog prava, demografskim principima, administrativno-ekonomskim normama i drugim uobičajenim putevima i argumentima, koji se u unutrašnjim razgraničenjima pojedinih država u visokom stepenu primenjuju, čine se nedovoljnim da razjasne složenost našeg slučaja. Nesumnjivo je da su dalja izučavanja demografskih, istorijskih i drugih osnova jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja, pre svega onih nastalih za proteklih 70-tak godina života zajedničke države, nužna i da će njihovi rezultati objektivizirati ukupnu sliku ove do nedavno tabu teme jugoslovenske nauke. Međutim, potrebno je prethodno utvrditi glavne generatore jugoslovenske unutrašnje politike, koja je direktno uticala na unutrašnje granice. Istovremeno je neophodno da se srpsko-hrvatske granice, koje su danas, kao i u prošlosti, centralno pitanje u jugoslovenskoj krizi, posmatraju u okvirima ukupne jugoslovenske politike oko granica i razgraničenja, odnosno u kontekstu pojedinih oblika unutrašnjeg uređenja države od 1918. do naših dana. Time se izbegava opasnost od relativizacije graničnih sporenja i njihovog nekritičkog izdvajanja iz ukupnih tokova jugoslovenske politike.

Otkrivanjem državno-pravnih, društvenih i pre svega ideoloških osnova nosilaca vlasti u dve jugoslovenske države, građanskoj i komunističkoj, njihove pragmatične politike oko unutrašnjeg uređenja države, savremene unutrašnje granice, način njihovog nastanka i sam njihov karakter, postaju mnogo jasniji. Tako se neće dešavati da za sve današnje nevolje sa našim unutrašnjim granicama optužujemo Kominternu i jugoslovenske komuniste, iako su oni poslednji i nesumnjivo istorijski krivci. Lista grešnika oko ovih pitanja može se širiti i sa mnogim drugim ličnostima, grupama, pa i čitavim političkim strankama iz građanskog društva, koje su kao poklonici ondašnjih ideja, zastupnici posebnih nacionalnih interesa ili zajedničkih jugoslovenskih zabluda, dali svoj »doprinos« Gordijevom čvoru savremene jugoslovenske krize. Umesto šireg objašnjenja ove činjenice bolje je poslužiti se jednim ubedljivim primerom: pre uređivanja administrativnih granica 1945–1946. između republika Srbije i Hrvatske, učinjena su na toj liniji poznata proširenja granica prema Srbiji od strane ustaške NDH, a ranije, 1939. godine, i za Banovinu Hrvatsku. Ta razgraničenja nije učinila KPJ, ali su u skladu sa svojom strategijom o unutrašnjem uređenju i međunacionalnim odnosima, jugosloven-

ski komunisti nastojali da konzerviraju, a zatim i prošire »zatećena stanja i prava« kod »potlačenih nacija«. Time su ostvarivali zavetni cilj svoje borbe protiv »velikosrpskog hegemonizma«, kao i docnije slike ravnopravnog i jednakog učešća »svih naroda i narodnosti« u oslobođilačkoj borbi i revoluciji, izgradnji nove Jugoslavije itd. S obzirom na vreme koliko su drugo vladali u Jugoslaviji i na način kojim su sprovodili svoju politiku, komunisti ne mogu izbeći istorijsku odgovornost za posejano seme razdora, koje je uzrokovalo današnje sukobe oko unutrašnjih granica u Jugoslaviji, inicirane jednostrano secesionističkom politikom Slovenije i Hrvatske.

Uoči stvaranja zajedničke jugoslovenske države, velikodržavne nacionalne ideologije nalazile su se u inferiornom položaju u odnosu na nagli uspon ideje jugoslovenstva koja je sadržavala, naročito krajem 1918., izrazitu potrebu zajedničke odbrane pred teritorijalnim aspiracijama susednih zemalja koje su okruživale jugoslovenski prostor. Ključni događaj za potiskivanje velikosrpske nacionalne ideje posle balkanskih ratova 1912–1913. i proširenja Srbije sa Južnom Srbijom (Makedonijom) i Starom Srbijom (Kosovo i Metohijom), bio je Prvi svetski rat i program Niške deklaracije 1914. o sveopštem jugoslovenskom ujedinjenju i kao rešenju pitanja integracije srpskog naroda u okvirima zajedničke države. Jugoslovensko ujedinjenje iskazalo se i kao pretpostavka hrvatskog i slovenačkog nacionalnog okupljanja, tako da su i njihovi nacionalni programi bili u funkciji rešavanja ukupnog jugoslovenskog pitanja. Hrvatsko nacionalno integriranje, kao i kod drugih jugoslovenskih naroda, zahtevalo je rušenje Austrougarske monarhije, jer su Hrvati zajedno sa Srbima živeli u dva njena odvojena dela: Dalmacija je pripadala austrijskom delu carevine i bila je administrativno vezana za Beč, dok je Banska Hrvatska sa Slavonijom bila u sastavu Ugarske. Dodatni faktor podređivanja hrvatskih nacionalnih programa jugoslovenstvu činile su italijanske aspiracije prema dalmatinskoj obali na osnovu Londonskog ugovora iz maja 1915. godine. Konstanta hrvatske jugoslovenske politike od samog početka bila je dualističko shvanjanje ujedinjenja.

Slovenačka usmerenost na jugoslovensko zajedništvo i njegovu zaštitu bila je podsticana pragmatičnom situacijom oko položaja razjedinjenih slovenačkih zemalja Kranjske, Štajerske, Primorske, Goriške i Koruške, čije je ujedinjavanje i odbranu od nemačkih i italijanskih aspiracija jedino mogla garantovati jaka jugoslovenska država. Čak je i rudimentarni makedonski građanski pokret tokom i krajem Prvog svetskog rata video nacionalnu integraciju u okvirima jugoslovenske države. Njenim osnivanjem za izvesno vreme potisnute su i druge velikodržavne nacionalne aspiracije, kao što su bili program stvaranja, odnosno širenja crnogorske države preko Hercegovine i Bosne do Sarajeva i Splita, prema zamislima kralja Nikole I Petrovića. Jugoslovenska ideja je tako u vreme Prvog svetskog rata prerasla u konkretnu vojnu, političku i diplomatsku aktivnost, transformišući se u jugoslovensko pitanje čije je neposredno ostvarenje bila jugoslovenska država proglašena 1. decembra 1918. Sa njome se jugoslovenstvo nametnulo kao vodeća ideologija koja se ispoljila u dva osnovna smera: građanskom i komunističkom.

Istorijska retrospektiva pitanja jugoslovenskih unutrašnjih granica seže duboko u prošlost. Njena moderna varijanta pripada dobu nacional-

nih buđenja, oslobdilačkih ratova, kada su nastale ideje o međusobnoj saradnji i zajedništvu na jugoslovenskim prostorima. Sukob između dva potencijalna centra jugoslovenskog ujedinjavanja, Beograda i Zagreba, najavljen još u vreme pojave jugoslovenske misli, počev od »Načertanija« Ilike Garašanina 1844, pa preko jugoslovenstva čiji su ideolozi bili Hrvati J. Štrosmajer i F. Rački, nosio je od samog početka sve kontroverze i teškoće unutrašnjeg razgraničenja između Srba i Hrvata. U osnovi ovog »nerešivog pitanja«, oko koga su polomili pera mnogi nacionalni umovi na jednoj i drugoj strani i padale prevelike žrtve, leži iznad svega, iznad svih etničkih, istorijskih, administrativnih, »državnih« i svakih drugih razgraničenja, jedna osnovna strateška granica: između civilizacija Istoka i Zapada, između katoličanstva i pravoslavlja. Ova viševekovna i univerzalna linija južnoslovenskog razgraničenja, koja danas na pragu XXI veka može izgledati anahrona, temeljni je granični bedem koga se Vatikan i katolicizam drže na našim prostorima. Preko te linije ispred svog »barbarskog episkopata« (katoličke crkve i organizacije pre svega u Hrvatskoj i BiH), nalaze se zemlje određene za katoličku misiju pokrštavanja (»Terra missionis«). Žilavost i upornost »državnopravnih« i »istorijskih« zahteva o nasisnom uspostavljanju velike i nezavisne hrvatske države i njena usmernost prema istočnim (pravoslavnim) južnoslovenskim prostorima, od ideologije Ante Starčevića i Josipa Franka, preko poglavnika Ante Pavelića, pa sve do Franje Tuđmana, danas ne bi u praktičnom životu imali veće rezultate, da nije bilo snažne i odlučne potpore tzv. bojovnog katolicizma od kraja XIX veka, zatim političke, materijalne i organizacione podrške hrvatske Katoličke crkve i podrške zemalja centralne Evrope, na čelu sa Nemačkom. Pavelićeva ustaška NDH uverljiv je argument za ovaku ocenu, kao i činjenica da iza izborne pobeđe HDZ-a u Hrvatskoj, programa i politike ove stranke danas stoji celokupni hrvatski katolicizam, oslonjen na svoje evropske i prekomorske istomišljenike i Vatikan. Moguće velike sukobe pri razgraničenjima na našim prostorima, pre svega iz versko-etničkih razloga, koje su tako dobro uočavali i naglašeno isticali već i akteri jugoslovenskog ujedinjenja 1914–1918, naročito sa hrvatske i slovenačke strane, srpska politika nikada nije dovoljno razumevala niti uvažavala. Ovi argumenti iz dubina istorije, drastično potvrđeni tokom Drugog svetskog rata, bili su gurnuti u zaborav docnjom politikom jugoslovenskih komunista, čime je ponovljena greška integralnog jugoslovenstva i njegove ideologije pomirenja.

Politički sporovi između Srba i Hrvata, koji su u osnovi savremenih sukoba, plod su prevashodno modernog doba, jer padaju u vreme začetka nacionalnih konstituisanja i emancipacije ova dva naroda u ekonomskom, kulturnom, političkom i državotvornom smislu. Tako posmatrano, njihova starost nije duža od poslednja dva veka. Kada su tradicionalno nezadovoljstvo hrvatske vlastele i crkve prema Srbima graničarima zbog njihovog posebnog položaja (vojničkih privilegija i sl.) preuzele nacionalne političke stranke, građanski slojevi i nacionalne ideologije, sporovi su ušli u arenu političkih borbi i postali pitanje od nacionalnog značaja. Tako je jedan u najširoj osnovi verski sukob između katoličanstva i »šizmatičkog« pravoslavlja, začet daleke 1054. godine, vremenom dobio ideološku

formu da bi zatim ubrzo zahvatio i politiku. Na hrvatskoj strani bio je time formiran put osobene simbioze između religije i politike, interesa katoličke vere i hrvatske nacije.

Tradicionalno slepilo u modernoj srpskoj političkoj misli prema fenomenu katolicizma, otežavalo je otkrivanje i razobličavanje suštine složenosti srpsko-hrvatskih odnosa. Oduvek se verovalo da je u hrvatskoj nacionalnoj politici, kao i na drugim stranama primarna istorijska i državna misao i nije se vodilo dovoljno računa koliko je ta politika bila oslonjena na Katoličku crkvu i vođena u ime vere. Nije se uočavalo i razumevalo da je gotovo čitava srpsko-hrvatska prošlost, kao i ona u zajedničkoj državi za proteklih 70-tak godina, bila gotovo neprekidno opterećena funkcionalizacijom hrvatske nacionalne politike za račun interesa univerzalnog katoličanstva i klerikalizma, pri čemu je katolički ekspanzionizam, provođen putem prozelitizma, objektivno uticao na stanje etničkih prostora, a samim tim i na politiku nacionalnih (verskih) i administrativnih granica u jugoslovenskoj državi. Da nije bilo takve politike u ime vere, »sveto« Međugorje »javilo« bi se u Zagorju, na primer, a ne u graničnom hercegovačkom kršu. Stoga nije čudo što su oni koji se kritički bliže bave fenomenom jugoslovenskog katolicizma skloni tvrdnji da su savremene srpsko-hrvatske unutrašnje granice, sa stanovišta Katoličke crkve i hrvatskog nacionalizma, pre svega verske, pa tek onda administrativne ili državne. Paradoks je upravo u tome što je ovakvim savremenim granicama, kao administrativnim, poslednji blagoslov dala »inoverna« komunistička vlast. Tako je u verskom i svetovnom sukobu vekovnih protivnika na južnoslovenskim prostorima, katolicizma, pravoslavlja i islama, Katolička crkva više od drugih konfesija posredstvom snaga i nosilaca nacionalne politike, pre svega u Hrvata, značajno uticala na konfiguraciju unutrašnjih granica, odnosno etničkih i verskih podela u jugoslovenskoj državi.

Administrativno pero kojim su povučene unutrašnje granice u moderno doba najduže su držali protagonisti dvaju ideo logija koje su vladale u zajedničkoj državi od 1918. godine: građanske pijemontsko-unitarističke i komunističke federativno-jugoslovenske. Obe ideologije, pragmatičnom politikom u fazama ovog početnog uspona, uspevale su da potisnu i obuzdaju postojeće nacionalne politike, da bi ubrzo, usled svoje istrošenosti i nemoći, nacionalizmima, stariim i novim, ostavljali srušenu zajedničku državnu zgradu, da se u njoj otimaju i biju oko novih unutrašnjih podela. Kao odjek progresivne misli evropskog liberalnog građanstva i njegovog istorijskog iskustva u oblikovanju nacionalnih država, jugoslovenska ideja javila se na našem prostoru sa velikim zakašnjenjem i u drugaćijim istorijskim uslovima od prethodnih nacionalnih integracija u Evropi. Naime, pokazalo se ubrzo da je jugoslovenska pijemantska varijanta, igrom istorije, zakasnila, da je već bilo prošlo vreme demokratskih građanskih revolucija i da je Balkan bio drugačije tlo. Neposredni rezultat, ipak, bila je jugoslovenska država 1918., obrazovana na legitim način unutrašnjim snagama, a probni kamen njene istorijske perspektive bilo je pitanje unutrašnjeg uređenja, odnosno politika ekonomске, kulturne i socijalne integracije jugoslovenskog etničkog i socijalnog šarrenila. Tvrđnju da je jugoslovensku državu stvorila Evropa i da je ona može razgraditi, treba razumevati u kontekstu stvarnih istorijskih prilika i

zbivanja. Jugoslaviju 1918. godine stvorila je liberalna i demokratska duhovna klima evropskog građanstva toga doba, a ne nekakvo neposredno političko angažovanje Evrope. Slučaj jugoslovenske drame 1991. sasvim je obrnut. Raspadu jugoslovenske države, kome danas prisustvujemo, Evropa je doprinela svojim direktnim angažovanjem.

Nalazeći se od samog početka pod pritiskom spoljnog okruženja revizionističkih sila i pred rastućom snagom sukobljenih unutrašnjih nacionalnih interesa, jugoslovenska misao se posle 1918. sve više utapala u državno-pravni i društveni koncept politike centralizma i unitarizma. Njegove osnove počivale su pre svega na ideologiji i politici liberalne buržoazije iz svih jugoslovenskih zemalja, koja je Srbe, Hrvate i Slovence smatrala jednim »troplemenim« narodom, čija je budućnost u brisanju postojećih međusobnih razlika. Panslavistička i pijemontska ideologija na jugoslovenskom prostoru imala je duboke korene i u drugim slojevima društva, ali daleko je bila najjača u Srbiji i Crnoj Gori, kao i među svim Srbima.

Prepreke koje je trebalo eliminisati u ime jugoslovenstva bile su i granice nasleđene od prethodnih država i režima. Nosioci jugoslovenskog unitarizma: liberalna buržoazija, srpski radikali, vojni i dvorski krugovи na čelu sa Aleksandrom Karađorđevićem, »kraljem svih Jugoslovena«, imali su u vreme stvaranja države snažnu podršku gotovo kod svih народа u njoj, sa izuzetkom Hrvata. U Kraljevstvu SHS kao »državi pomirenja« glavna bitka tokom 1919–1920. godine vođena je za dobijanje što povoljnijih spoljnih granica, čemu su srpska diplomacija i vojska dali veliki doprinos. U okolnostima poratnog oslobođilačkog ujediniteljskog oduševljenja, nacionalističke strasti i nacionalne politike bili su u naglašenoj meri potisnuti sa pozornice glavnih zbivanja, ali za kratko vreme. Ne dugo posle proglašenja zajedničke države izbili su svom žestinom, pre svega između Srba i Hrvata, na pitanju unutrašnjeg državnog uređenja. Istovremeno, odbacivanjem konfederalnog i federalnog uređenja zemlje (Ženevska deklaracija, politika S. Radića i dr.) pitanje unutrašnjih granica bilo je sasvim gurnuto sa političke scene i ostavljeno za poslove buduće ustavne i zakonske regulative. U stvari, nasilno je bio potisnut dualistički koncept hrvatske politike o stvaranju samostalne države Hrvatske (sa Slovenijom i BiH), koji će se u svakoj jugoslovenskoj krizi ponovo javljati.

Proglašenjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba i ujedinjenjem Crne Gore i Vojvodine sa Kraljevinom Srbijom stvorena su dva legitimna centra za opšte jugoslovensko ujedinjenje – Beograd i Zagreb. Posle 1. decembra 1918. nestao je kratkotrajni državni provizorijum na jugoslovenskom prostoru, a sa njime i sve unutrašnje granice nastale u njegovo vreme (ujedinjenje Srbije sa Vojvodinom i Crnom Gorom, Banske Hrvatske sa Slavonijom, Bosnom i Hercegovinom, Dalmacijom, Slovenije sa Prekmurjem i dr.). Time su bile stavljenе »ad acta« i sve pretenzije Srbije koje je N. Pašić imao kao moguću varijantu za slučaj da sveukupno jugoslovensko ujedinjenje ne bude ostvareno, a što se odnosilo na program »ujedinjenja srpstva« i pripajanje Srbiji Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Južne

Dalmacije i »ostalih srpskih krajeva«. Drugim rečima, sa stanovišta Srbije smatralo se da je stvaranjem jugoslovenske države pitanje nacionalne integracije srpskog naroda rešeno.

Na hrvatskoj strani bilo je i dalje političara koji nisu odustajali da čitavu Dalmaciju, Srem i Slavoniju, kao i Bosnu i Hercegovinu, smatraju svojim ujediniteljskim mirazom, odnosno da ih prikazuju kao kompaktnu hrvatsku državu pre 1. decembra 1918. Takva politika na čijem su se čelu nalazili frankovački elementi, a koju je u Narodnom vijeću u Zagrebu zagovarao i Stjepan Radić, nije dala rezultat i pala je pred pritiskom iz mnogih krajeva, a naročito pretnje vlade za Dalmaciju u Splitu, da će se, ako Zagreb bude oklevao, direktno ujediniti sa Srbijom.

U zajedničkoj državi prvi ustavni nacrti pojedinih stranaka i grupa sadržavali su i indikacije o različitim raspoloženjima oko unutrašnjeg razgraničavanja u zemlji. Za razliku od vladinog, ostali ustavni projekti težili su većem stepenu decentralizacije, federativnom i republikanskom obeležju, ali i uspostavljanju novog odnosa snaga. Tako je iz Hrvatske i Slovenije bilo predloga da se Vojvodina izdvoji iz Srbije, a Dalmacija veže za Bosnu (zbog stvaranja treće jake katoličke celine). Zapažen je bio i nacrt ustava Stojana Protića, koji je u duhu liberalnog evropskog građanstva i demokratske tradicije Radikalne stranke, polazio od racionalnih načela izvesne decentralizacije i autonomija, suprotstavljajući se veštackoj i nasilnoj administrativnoj parcelizaciji države u ime ideje centralizma i unitarizma.

Prve administrativne granice u zajedničkoj jugoslovenskoj državi bile su utvrđene Uredbom o podeli zemlje na oblasti od 26. aprila 1922, koja je počivala na čl. 25. Vidovdanskog ustava, kojim je predviđeno da će se uprava u čitavoj zemlji vršiti po oblastima, okruzima, srezovima i opština. Oblasti su stvorene na osnovu »prirodnih, socijalnih i ekonomskih prilika«, sa najviše 800.000 stanovnika. Protagonisti ovakvog uređenja, na čelu sa Svetozarem Pribićevićem, imali su za cilj da »parcelizacijom« i »atomizacijom« države oslabe hrvatski federalistički blok. Hrvatska i Slovenija bile su podjeljene na četiri oblasti, dok je najviše bila »usitnjena« Srbija. Njena »žrtva« trebalo je da bude primer koji se u ime nove državne ideje morao slediti. Podela na oblasti bila je jedan od prvih plaćenih računa Srbije u ime politike centralizma i unitarizma, koju je zagovarala većina srpskih stranaka, kao i najveći deo liberalnog građanstva iz drugih jugoslovenskih zemalja.

Razmišljanja kralja Aleksandra uoči zavođenja diktature o amputaciji Hrvatske 1928. godine i uvođenja linije razgraničenja koja bi išla od Virovitice, desnom obalom Une na reku Krku do Šibenika, nisu se u praksi ostvarila. Nova administrativna prekrajanja jugoslovenske unutrašnje političke karte izvršena su tek podelom na 9 banovina (i grad Beograd) Zakonom od 4. oktobra 1929, kojim je ukinuta ranija teritorijalna organizacija države na 33 oblasti. Obrazovanje banovina kao novih upravnih i samoupravnih jedinica imalo je za cilj da se razbiju postojeće istorijske celine, racionalizuju naglo proširene i skupe administracije, uredi saobraćaj, unaprede ekonomski i kulturni tokovi itd. Sve je to činjeno u ime ideje unitarnog jugoslovenstva i centralizacije vlasti u rukama krune. Pored toga što se ova zamisao pokazala nerealnom, odnosno neprime-

njivom u uslovima kada je većina nacionalnih individualiteta na jugoslovenskom prostoru tek ulazila u završnu fazu svog modernog oblikovanja, ona je imala i negativne efekte za buduće odnose u državi. Kod nacija koje su se tek borile za svoju državnu emancipaciju, pre svega u Hrvata, administrativno mešanje različitih etničkih i istorijskih prostora omogućavalo je veću ekspanzionističku politiku (katolički prozelitizam, ekonomski prodor, kulturnu asimilaciju i sl.) i podgrejavalo strasti za ostvarenjem velikonacionalnih programa. Direktna praktična posledica Aleksandrove banovinske podele bilo je veštačko cepanje tradicionalno kompaktnih prostora, što je opet najviše pogodalo srpske zemlje, razbijene na pet banovina. Jugoslovenska politika je tako građena na račun srpskog naroda, čime je utiran put za lakše ostvarenje buduće komunističke politike veštačkih simetrija i ravnoteže posle 1945. godine. Politika razgraničenja na oblasti i banovine bila je, u stvari, samo jedna varijanta jugoslovenske politike u Srbiji, po kojoj je partnera u zajedništvu, Hrvate i Slovence, trebalo odobroviti za saradnju, makar uz velike ustupke i vlastitu štetu.

Vera u jugoslovensku ideju i njene mogućnosti da reši srpsko pitanje, dovela je u izmenjenim evropskim i unutrašnjim prilikama s kraja 30-tih godina politiku srpskog građanstva, pre svega prema Hrvatima, do krajnjih popuštanja. Rezultat takve orientacije, koja je počivala na sindromu srpskog pijemontizma, bio je Sporazum Cvetković-Maček o Banovini Hrvatskoj 1939, u kome je glavni spor vođen oko hrvatskih teritorijalnih zahteva, naročito oko delova Bosanske Krajine. Već u to vreme uticajni krugovi u Srbiji ukazivali su da je knez Pavle Karađorđević ustupcima V. Mačeku naneo veliku štetu interesima srpskog naroda, pri čemu ne treba zaboraviti da su ovakvom sporazu kumovali i Srbi iz Hrvatske okupljeni u Samostalnoj demokratskoj stranci S. Budisavljevića, koja je sarađivala sa Mačekom. U stvari, bila je nastavljena antisrbijanska politika koju je promovisao S. Pribićević posle 1924. godine saradjnjom sa Stjepanom Radićem.

Deo Srba u Hrvatskoj preuzeo je u vreme Sporazuma 1939. akciju za stvaranje samostalne srpske teritorije, administrativno-političke jedinice Krajina, koja bi sa sedištem u Bihaću ujedinila 25 srezova iz obe Krajine sa oko 587.000 Srba. Tako je na izdisaju građanske jugoslovenske države pijemantska jugoslovenska politika srpskih stranaka, a pre svega dvorskih i dinastičkih krugova, ispostavila negativan istorijski konto interesima Srbije i srpskog naroda, njegovom nastojanju da se međusobno približi, ekonomski i kulturno poveže i ujedini. Podatak da je 847.000 Srba ostalo u Banovini Hrvatskoj, a svega 421.000 Hrvata u svim drugim delovima države o tome najbolje svedoči. Tada utvrđene (ne i ratifikovane) granice postaće ubrzo osnova za dalju ekspanziju velikohrvatske »državotvorne« ideje, koju će pod okriljem fašističkih sila ostvariti ustaški pokret u Pavelićevoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Preko milion srpskih života uništениh ustaškim genocidom i oko dve stotine hiljada pokatoličenih Srba, bili su saldo političke zloupotrebe dvaju uzvišenih humanističkih ideja: hrišćanske i jugoslovenske. Pokazalo se da su one bile istorijski inferiornije i nemoćne pred nedovršenim nacionalnim procesima na jugoslovenskom

prostoru, da su ih nacionalizmi funkcionalizovali i zloupotrebili. Naročito je katolicizam koristio hrvatske i slovenačke nacionalne interese za svoju promociju i politiku.

Unutrašnje republičke granice između Srbije i Hrvatske posle 1945. predstavljale su, u stvari, nastavak stanja koje je bilo postignuto Sporazumom o Banovini Hrvatskoj iz avgusta 1939. Na udaru nove vlasti našle su se tzv. srpske zemlje, koje su trebale da budu odgovor teritorijalnoj ekspanziji Banovine Hrvatske. Treća moguća jedinica – slovenačke zemlje, kao i u ranijim prilikama, ostala je kompaktna i nesporna. Prema projekciji komunista (AVNOJ-a) najveći deo istorijskih srpskih zemalja trebalo je isparcelisati i podeliti novim granicama, čime bi se oslabila otporna moć »velikosrpske hegemonije«, čija je »likvidacija« data u nadležnost pre svega srpskim komunistima. Način na koji su rešavana pitanja Makedonije, Kosova i Metohije, Vojvodine, Sandžaka, a naročito granica između Srbije i Hrvatske, uverljivo argumentuje ovu politiku, na čijim je osnovama usledio brzi povratak ekspanzivnoj banovinskoj formuli u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. U takvom istorijskom luku postaju jasniji napori i aktivnost hrvatskih političara u emigrantskoj jugoslovenskoj vladi, koji su vreme monstruozne NDH uveravali saveznike da je hrvatski narod na njihovoj strani, da je njegova većina u redovima NOP-a i da saveznici na osnovu sporazuma o Banovini Hrvatskoj iz 1939. godine treba da poštuju volju Hrvata za vlastitom samostalnom državom. Vodstvo Hrvatske seljačke stranke, preko zastupnika u emigrantskoj vladi, nastojalo je da Hrvate i NDH na svaki način prevedu na stranu saveznika, naročito od vremena kada je postala jasnija neminovnost njihove pobede. Tako se, u stvari, težilo legalizaciji granica NDH kao novog rezultata hrvatske velikodržavne politike, koje su bile one iz Banovine Hrvatske sa proširenjima delovima teritorija bivše Vrbavske, Drinske i Dunavske banovine. Program hrvatskog klerikalizma i državnopravne Starčevićevske velikohrvatske ideologije o tome da se granice nezavisne »velike« Hrvatske moraju prvo utvrditi na obalama Save i Drine, pre nego se dalje budu širile na istok, ostvarila je NDH 1941. godine. Srbija je tada prvi put u Jugoslaviji bila svedena na njen pretkumanovski državni okvir od pre Prvog balkanskog rata 1912. Takvu politiku prema Srbiji nastavila je i KPJ posle 1945, u skladu sa izgradnjom svog novog modela jugoslovenske države.

Ideološke osnove KPJ u jugoslovenskoj politici počivale su, posle napuštanja teza o razbijanju jugoslovenske države (1935), na veštačkim simetrijama i ravnoteži. Takva politika oslanjala se na poglедe Partije o rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, na osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije 1937. ko i partija »potlačenih nacija«, na prečutkivanju genocida u NDH, vezivanju šiptarskih, hrvatskih i muslimanskih snaga kolaboracije za NOP i dr. Po mišljenju komunista trebalo je novom jugoslovenskom nacionalnom i državnom ravnotežom, prestrukturiranjem odnosa snaga i napuštanjem »SHS« formule kao »istrošene« i »velikosrpske«, dobiti novi državni i društveni kvalitet socijalističke i komunističke države. Model federalnog uređenja, prenet iz iskustva SSSR-a, bio je ustrojen u skladu sa teritorijalno-organizacionom struktukom KPJ, ali ne i bez uticaja pogleda i politike predratne hrvatske opozicije o unutrašnjem uređenju Jugoslavije. Šarenilo primenjenih merila teritorijalnih razgraničenja između

pojedinih federalnih jedinica i unutar njih (istorijsko, etničko, administrativno i dr.) bilo je prevashodno pod ideološkim diktatom. Postalo je savsim jasno da je politika unutrašnjeg razgraničenje u Jugoslaviji posle 1945. zloupotrebljena za eliminisanje rezultata nacionalnooslobodilačkih ratova koje je Srbija vodila u prošlosti. Ideološki okvir u kome se ona ostvarivala sažeto je označio J. B. Tito u govoru na osnivačkom kongresu KP Srbije u Beogradu 12. maja 1945. rečima: »Mi stvaramo jednu državu – Jugoslaviju, u kojoj svaki narod ima svoja prava i potpunu ravнопravnost. U tome i jeste suština: da iz njih, iz više federalnih jedinica, stvorimo jednu snažnu jugoslovensku nacionalnu državu. Na tome se zasniva i ono drugo pitanje, druga zadaća – jedinstvo i bratstvo naroda Jugoslavije... Ne smije biti pitanja: hoće li ovo ili ono selo pripasti ovoj ili onoj federalnoj jedinici, jer ono pripada čitavoj Jugoslaviji. Nije Rijeka samo hrvatska, nego i jugoslovenska. Nije Beograd samo srpski, nego i jugoslovenski. Ovako treba postavljati te stvari...« Međutim, u isto vreme, na ovom kongresu, srpski komunisti dobili su ponovo kao svoj »glavni zadatak« da se bore protiv velikosrpske hegemonije.

Iluzionizam jugoslovenske politike KPJ zasnovane na sprovođenju veštačkih simetrija o doprinosu pojedinih naroda i nacionalnih manjina antifašističkoj borbi i obnovi Jugoslavije, pokazaće se kao dimna zavesa iza koje je pre svega stajao interes novih društvenih snaga za osvajanjem i održavanjem vlasti. Kongresna i rezolucionaška politika KPJ, parole o bratstvu i jedinstvu, socijalističkom patriotizmu, internacionalizmu i dr., bez dubljih prodora u oblasti ekonomskog i kulturnog života zemlje, nisu mogli biti faktor zbližavanja jugoslovenskih naroda. Kao i unitarističko jugoslovenstvo u režiji građanskih snaga, i komunisti su svoju ideološku viziju federalizacije zemlje, ravnopravnosti naroda i narodnosti, bratstva i jedinstva i sl. provodili nasiljem, ignorirajući civilizacijsko iskustvo razvijenog sveta u stvaranju država i nacija. Umesto strategije ekonomske i kulturne integracije, njihovo opredeljenje je bilo prevashodno ideološko i političko.

Komunističko federativno jugoslovenstvo, koje je tokom rata 1941–1945. i neposredne borbe za uzimanje vlasti posle 1945. bilo u znaku »bratstva i jedinstva« kao i »snažne jugoslovenske nacionalne države«, već je od 60-tih godina počelo dobijati nacionalno i nacionalističko obeležje. Ubrzo se pokazalo da je usurpacija ideje jugoslovenstva od strane KPJ bila taktička varijanta za privlačenje širih slojeva jugoslovenskih naroda u borbi za osvajanje vlasti, slično kao i antifašistička propaganda u Istočnoj Nemačkoj od strane nemačkih komunista. Orientacija ka integrativnom jugoslovenstvu zamenjena je multipliciranjem nacionalnih subjekata, kao negacije građanske unitarističke jugoslovenske formule. Politikom koja je usledila prema nacionalnim manjinama (narodnostima) stvorene su osnove budućeg dezintegrativnog jugoslovenskog procesa, koga su olicavali umnoženi nacionalni subjekti, kao novi faktori sukoba pre svega na ekonomskom i političkom polju. Tendencije republika i pokrajina ka autarhičnom državnom uobičavanju neminovno su vodile i u sukob oko unutrašnjih administrativnih granica, koje su određivane diktatom vrhova vlasti, van važećih parametara postojećeg pozitivnog istorijskog iskustva.

Kada je strogi centralizam u okolnostima jugoslovenske »federacije«, po volji vladajuće hrvatsko-slovenačke komunističke oligarhije, skrenuo u

pravcu samoupravne naciokratije, tradicionalna težnja hrvatske i slovenačke politike za vlastitom državnom emancipacijom, za okruženjem i slabljenjem Srbije, dobila je krajem 60-tih i početkom 70-tih godina ustavnu i pragmatičnu formulu. Protagonisti politike »slaba Srbija, jaka Jugoslavija«, kojima je Kosovo služilo kao probni poligon za odmeravanje »novog odnosa snaga u Jugoslaviji«, doživeli su poraz likvidacijom ustavnih rešenja iz 1974. godine. Prvi put u Jugoslaviji otvoreno je srpsko pitanje koje se nametnulo kao odgovor na vlastito negativno istorijsko iskustvo u jugoslovenskom zajedništvu. Ono je, međutim, otvorilo i sva druga nacionalna pitanja, što je zemlju dovelo u najdublju krizu. Dramatični događaji danas tiču se pre svega srpsko-hrvatskih odnosa u čijem sklopu je i negativno ideološko nasleđe oko nastanka unutrašnjih granica između Srba i Hrvata. Međutim, u aktuelnom procesu dezintegracije Jugoslavije realno je očekivati da će i sve ostale republičke administrativne granice postati uzroci novih sukoba sa nepredvidivim posledicama.

MOMČILO ZEČEVIĆ

THE IDEOLOGICAL BASIS OF INNER BORDER DEMARCTION IN YUGOSLAVIA

Summary

The author draws our attention to the significant rôle which confrontations in the ideological and religious sphere played in the definition of Yugoslav inner borders in the period of the unified state, from 1918 to our time. He points out the influence of nationalistic ideologies in bourgeois Yugoslavia, primarily fostered by the Serbs and Croats, the conflict between these ideologies and the interpolitical idea of Yugoslavia and their effect on the model of Yugoslav integration (disintegration) under communist rule. The Croatian-Slovenian dualistic approach to the organization of the state in Yugoslavia and Serbian ideas of integration corresponded directly to each people's position and level of national emancipation.

In terms of global relations in Yugoslavia, another determining factor in national confrontation, especially between Serbs and Croats, was religion. Appearing alongside other ideological influences which affected national politics in bourgeois Yugoslavia, but also during communist dictatorship, Catholic expansionism manifested itself as the most persistent force. As it turned out, it played a dominant part in determining the position of Yugoslavia's inner borders.

It is necessary, in the author's opinion, when dealing with the topic of inner border demarcation in Yugoslavia to consider not only standard determining factors, such as historical right, administrative and economic norms etc., but also to take into account the dominant political and religious ideologies then existent in the Yugoslav state and their historical roots and influence.

RASPRAVA

GRANICE EVROPSKE SPOZNAJE

UBAVKA OSTOJIĆ-FEJIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ŽIVOT I SMRT JUGOSLAVIJE PO POLU GARDU

Originalan naučni rad

UDC — 321:949.71

Kada se već moglo poverovati da jugoslovenska kriza, uprkos prisustvu u francuskim javnim medijima, neće postati predmetom jedne sinteze znatnijeg dometa, pojavilo se u izdanju čuvenog Fajara u izlozima pariskih i provincijskih knjižara delo Pola Garda »Život i smrt Jugoslavije«.¹ Velik publicitet kojim je dočekana u javnosti, svedoči da je knjiga došla u pravi moglo bi se čak reći u poslednji trenutak. Zapažena u književnim podliscima najuglednije francuske dnevne štampe, propraćena odgovarajućom reklamom, uglavnom u obliku kratkih ali upečatljivih sudova koje su povodom njenog objavlјivanja izrekli javni i kulturni radnici, knjiga je, slobodno se može reći, u francuskoj javnosti primljena kao događaj. Mada je knjiga došla na krilima medija, autor je već na prvim stranicama nagovestio kritičan stav prema sredstvima javnog informisanja koja, u grozničavoj potrazi za sve novijim i upečatljivijim vestima, zapostavljaju istorijski podtekst, koji jedini čitaocu omogućava da stekne celovitu sliku o jednom od najkravavijih sukoba na starom kontinentu, od kraja Drugog svetskog rata do kraja XX veka.

Autor Pol Gard, penzionisani profesor slovenske lingvistike na Univerzitetu u Eks-an-Provansu (Aix en Provence), rado ističe da je stari značac Jugoslavije, koju redovno posećuje već četrdeset godina, i da je zemlju nekoliko puta prokrstario »uzduž i popreko, prvi put kao student, daleke 1952. godine«. Utoliko Pol Gard zaista duguje jednoj tradiciji pisanja o Jugoistočnoj Evropi i Balkanu, život još od početka prošlog stoljeća, kada se o tim zemljama pisalo i govorilo kao o »Bliskom Istoku« (Proche Orient, Near East), i kada su se naučna znanja o njima zasnivala na erudiciji koliko i na autopsiji.

Pol Gard se već od prvih redova metodološki određuje prema temi kojoj pristupa: on odbija i samu pomisao da je svom poslu pristupio makar i sa najmanjom merom pristrasnosti. Ištice jedino »a priori simpatiju prema svim učesnicima drame, i težnju ka objektivnosti, koja ne znači ravnodušnost i odbijanje svakog angažmana«. Ubeđenje nije prethodilo pisanju, već je po autorovim rečima sazrevalo i učvršćivalo se uporedo sa radom na knjizi. Čitaocu, dakle, ostaje da, na preko četiri stotine stranica knjige, prati ovu svojevrsnu autorovu »avanturu duha« pred prizorom rata u Jugoslaviji i da se, na kraju, upita – odgovaraju li Gardove reči iz predgovora istini?

¹ Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Fayard, Paris 1992.

Knjiga *Život i smrt Jugoslavije* podeljena je u tri velike celine: *Istorijski pregled* (1–86), *Panorama* (87–250) i *Tragedija* (251–420).² Od po-mnute tri velike celine dve, tj. prva i treća, nude vertikalnu, istorijsku perspektivu posmatranja. *Istorijski pregled* obuhvata nekoliko stoljeća, od Srednjeg veka, do prvih godina posle Titove smrti. *Tragedija* je znatno obimnija, mada obuhvata period od svega šest godina, od 1986. do 1992. *Panorama*, osim kratkih informativnih poglavlja (nacije, jezici, veroispovesti), nudi osam »medaljona« posvećenih modernim, konstitutivnim delovima »druge Jugoslavije«. Uočljivo je da su Kosovo i Vojvodina predstavljeni nezavisno od Srbije, na istoj ravni sa ostalim jugoslovenskim republikama. Dakle, već sam raspored izlaganja zaslužuje pažnju. Perspektiva je izrazito dijahrona, a dve hronološke vertikale razdeljene su nekom vrstom »etape«, u kojoj su sažeti rezultati različitog razvoja jugoslovenskih zemalja, od privrede i društva, do kulturnih i političkih tradicija. Ovakvom kombinovanom, hronološkom i tematskom metodu Pola Garda, ne bi se moglo zameriti da je primjenjen svuda podjednako dosledno. To, na žalost, uglavnom nije slučaj. Drugoj tematskoj celini (*Panorama*) moglo bi se staviti najviše prigovora. Jedino su u prva tri poglavlja ove tematske celine (nacije, jezici, veroispovesti) podjednako zastupljene sve jugoslovenske zemlje. U ostalim poglavlјima, umesto utvrđenih i stabilnih kriterija kojima bi autor trebalo da se rukovodi za predstavljanje svake od jugoslovenskih zemalja pojedinačno, susrećemo se sa jednim brojem opštih mesta, i »presudnih činilaca«, kojima se zemlja obično prestavlja čitaocu više okrenutom anegdotskim crticama i lako prepoznatljivim utiscima nego ozbiljnim istorijskim saznanjima. Svedoče o tome i »šifre« uz odgovara-juća poglavlja, »Slovenija, vredni alpinci«, »Bosna i Hercegovina – Islam-ska Overnja« itd. Takav pristup, u stvari, predstavlja samo publicističku varijaciju krupnih medijskih vesti, u meri u kojoj tim vestima daje izve-stan istoriografski legitimitet, a da sa istorijskim metodom nema mnogo zajedničkog.

Istorijski pregled, korektno i uglavnom tradicionalnim pozitivističkim metodom, prikazuje razvoj jugoslovenskih zemalja, od Srednjeg veka do kraja Drugog svetskog rata, mada ne počiva na samostalnim arhivskim istraživanjima. Ipak, taj deo nije bez značaja, s obzirom na relativno siromaštvo francuske istorijske literature u sintezama koje se odnose na starije periode. U onoj meri u kojoj je autor preuzimao od starije, ali pouzdane istorijske literature, jugoslovenskog i stranog porekla, nesum-

² Svaka celina sadrži po nekoliko poglavlja, koja predstavljaju različite ravni posmatranja jugoslovenske krize. Prva tematska celina nosi naslov *Istorijski pregled* i podeljena je u šest poglavlja: Srednji vek: dve kulture, Moderno doba: dva carstva, XIX vek — 1918: dve revolucije, 1918—1941: monarhija, razvod u bračnoj noći, 1941—1945: Drugi svetski rat, Tito: nametnuti kompromis. Druga tematska celina *Panorama* pode-ljena je u jedanaest poglavlja: Nacije, jezici, veroispovesti, Slovenija: vredni alpinci, Hrvatska: Lijepa naša, Bosna i Hercegovina: Islamska Overnja, Vojvodina: mirne reke, Srbija: epovi i manastiri, Crna Gora: Asteriksovo selo, Kosovo: Alžir u Orleanskoj oblasti, Makedonija: novorodena republika. Treća tematska celina nosi naslov *Tragedija* i podeljena je u šest poglavlja: 1986—1989: razlike; 1990: raskid; 1991: rat; učesnici; posmatrači; Raspleti; Zaključak. Autor je priložio bibliografiju radova na zapadnim jezi-cima objavljenih o Jugoslaviji posle 1980. godine, hronologiju, indeks ličnih imena, spisak gradova na teritoriji Jugoslavije, poznatih pod različitim imenima, kao i spisak ka-rata i tabela u knjizi.

njivo će doprineti boljem poznavanju srednjovekovne i novovekovne istorije Balkana i Jugoistočne Evrope, naročito među mlađom generacijom kojoj takva literatura objektivno nedosaje.³ Međutim, pažljivijem čitaocu neće promaći da su i te stranice, na izvestan način, »kontaminirane« autorovim viđenjem raspleta jugoslovenske krize. Na primer, u poglavlju »Srednji vek«, Gard primećuje da se »države koje se javljaju kod Južnih Slovena predstavljaju u različitom obliku u rimske i vizantijskom svetu. Značajno je da istoričari te države nazivaju, sa jedne strane »Bugarskim carstvom«, »Srpskim kraljevstvom« i »Srpskim carstvom«, a sa druge »Kraljevinom Hrvatskom« i »Kraljevinom Bosnom«. Sa jedne strane narod, sa druge teritorija«.⁴ U kontekstu srednjovekovne istorije, ovakva ocena može ostati neprimičena. Svoje logično tumačenje ona dobija u drugoj tematskoj celini. Panorama, u autorovim rečima: »Ova suprotstavljenost pruža jedan od ključeva za sadašnji konflikt: Hrvati se grčevito drže svog parčeta zemlje, Srbi svakog svog sunarodnika«.⁵ Ostaje, međutim, nejasno, i posle autorovih reči, da li ove osetne razlike u nazivima država, nastalih na jugoslovenskom tlu u Srednjem veku, on nalazi u izvorima, ili ih tumači različitim pristupima u savremenoj istoriografiji. U drugom slučaju, istoričari-erudite bili bi samo prenosioci savremenog političkog diskursa na deleke istorijske epohe. Za pažljivog analitičara, međutim, ne može ostati neprimičena tendencioznost autora u izboru najdeblje crne granične linije za označavanje bosanske srednjovekovne države u vreme Tvrtka I (1371–1399) na karti »Prve južno-slovenske države« na 25. stranici knjige.

Uprkos tome što je prva tematska celina uglavnom zasnovana na tumačenju i sažimanju poznatih rezultata naše i svetske medijavelistike i moderne istorijske nauke, potkrale su se i neke materijalne greške: U IX stoljeću, na primer, nije postojala »kraljevina Raška« (zašto ne i »kraljevina Rascijanaca«, u skladu sa prethodnim metodološkim pristupom?); Stefan Nemanja nije umro 1195. godine, niti je osnovao nemanjičku kraljevinu »koju je nastavio njegov sin sveti Sava«.⁶ Neki analitičari su do sada konstatovali oko sto faktografskih grešaka kod Garda (Nedeljković, npr.).

Mada sa razlogom naglašava značaj migracija na jugoslovenskom prostoru, krajem Srednjeg i početkom Novog veka, za konstituisanje nacionalnih pokreta, Pol Gard se dosta nemarno odnosi prema rezultatima istoriografije. Za njega je »u Bosni, srpsko stanovništvo bilo prisutno na jugu i istoku zemlje; zahvaljujući migracijama, ono je postalo gotovo isto tako brojno kao staro (sic) hrvatsko ili muslimansko stanovništvo«.⁷ Samo

³ Najnoviji pregled istorije jugoslovenskih zemalja dao je u Francuskoj Žorž Castellan (Georges Castellan) u knjizi: *Histoire des Balkans XIV—XX siècle*, Paris, Fayard, 1991.

⁴ »Les Etats qui apparaissent chez les Slaves du Sud se présentent sous des formes différentes dans le monde byzantin et le monde romain. Il est remarquable que les historiens désignent généralement ces Etats par les Termes d'empire bulgare, royaume ou empire serbe d'une part, royaume de Croatie, royaume de Bosnie, de l'autre. D'un côté le nom d'un peuple, de l'autre celui d'un territoire«, P. Garde, n.d., 25–26.

⁵ P. Garde, n.d., 212.

⁶ Isto, 26.

⁷ Isto, 34.

nekoliko stranica dalje, u istoj tematskoj celini, povodom situacije u Bosni uoči aneksije, Pol Gard piše: »Srbi, koji tada predstavljaju relativnu većinu u Bosni, zahtevaju tu zemlju«.⁸ Ostaje neobjašnjeno, kako to da je srpsko stanovništvo, u uslovima otomanske vlasti, kada su svi putevi integracije u islamsku državu i društvo vodili preko prihvatanja islamske vere, postalo »relativna većina u Bosni«? Istorija srpske revolucije i društvenog i kulturnog razvoja jugoslovenskih naroda u XIX veku, prikazani su u Gardovoju knjizi sažeto ali uglavnom korektno. Ni ovde, međutim, autor nije mogao izbeći nekoliko neprijatnih materijalnih grešaka: kralj Milan je divljački ubijen (sic) sa ženom Dragom⁹; Narodnom veću SHS u Zagrebu, 1918. godine, predsedava Anton Korošec, Slovenac, a pomažu mu Srbin iz Hrvatske, Svetozar Pribićević, i Hrvat, Ante Pavelić, budući ustaški vođa (sic).¹⁰

U prikazivanju međuratnog perioda, do 1941. godine, kod Pola Garda je već sasvim uočljiv tradicionalni diskurs, prepoznatljiv iz istoriografije druge Jugoslavije. Nakon uspostavljanja nove države, politički život u njoj odvijao se u znaku »suprotstavljenosti tendencije ka pluralističkom udruživanju i tendencije ka isključivosti, koja će opterećivati celokupni život jugoslovenske monarhije«.¹¹ Sasvim je jasno ko su nosioci tih suprotstavljenih tendencija. Osećaj duboke frustriranosti položajem u novoj državi, za Srbe otežavaju književni lik iz Čosićevog romana (Ivan Katić), a za Hvate, Ante Ciliga, kojeg autor predstavlja kao »bivšeg komunističkog borca, preobraćenog u disidenta«; ali, konačan sud je ipak iz autora-voga pera: »svaki od dva naroda zamera drugom da se rukovodi isključivo »političkim preokupacijama«, »političkim kombinacijama« i »političkim kompleksom«. Ali, politici druge strane Srbi suprotstavljaju svoje ratničke vrline, Hrvati svoju vlastitu »kulturnu«. Međutim, zaključuje Gard, u novoj državi, građanski i vojni krugovi Kraljevine Srbije drže sve rukovodeće položaje. Njihova težnja ka centralizmu preovlađuje u institucijama od početka.¹² Politički život međuratne Jugoslavije, po Gardu, u znaku je snažnog uticaja monarha i srpskih političkih stranaka, što nije sporno. Ono što je, međutim, mnogo spornije, i o čemu autor ne vodi dovoljno računa, jeste da su državno-pravno uređenje nove zajednice jugoslovenskih naroda i njen razvoj između dva rata značile isto toliko odricanje i od srpskih državno-pravnih tradicija, koliko i od hrvatskih. Gard piše da »nakon obrazovanja banovina, 1931. godine, nema više ni traga od teritorijalnih zajedница, koje su raspolagale izvesnim ostacima autonomije iz vremena Austrije, a naročito od kraljevine Hrvatske, sa svim svojim institucijama, banom, saborom itd.«¹³ Međutim, autor ne primećuje da se u novoj državi, od 1931. gube i osnovni državno-pravni atributi države Srbije koja je imala znatno više od »izvesnih ostataka autonomije«. O sporazumu Cvetković-Maček, Gard piše da bi njime bila obezbeđena »izvesna ravoteža«, ali da je rat omeo njegovo sproveđenje.

⁸ Isto, 48.

⁹ Isto, 42.

¹⁰ Isto, 50.

¹¹ Isto, 53.

¹² Isto, 54.

¹³ Isto.

U oceni Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije, Gard ostaje dosleđan koncepciji prikazivanja pokreta otpora, na kakvu se nailazi u liberalnoj evropskoj istoriografiji, a i kod nekih jugoslovenskih autora. Njegova osuda kolaboracije stroga je i bez priziva. Kriminalna priroda ustaškog režima, genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima, snažno su podvučeni. »Ustaška politika inspirilasa se direktno fašizmom, i od samog početka je uvela teror¹⁴. U prikazivanju pokreta otpora, osetne su nijanse u odnosu na zvaničnu istoriografiju posleratnog perioda u Jugoslaviji, mada disonantni tonovi nisu do kraja naglašeni. Autor piše o kolaboracionistima iz rezignacije (Nedić), i kolaboracionistima iz ubedjenja (Ljotić): »Oni se međusobno ne podnose, baš kao što su ultrakolaboracionisti u Francuskoj, kao Marsel Dea (Marcel Deat) mrzili režim u Višiju (Vichy)¹⁵.

Četnički i partizanski pokret uvršteni su u pokrete otpora. U prikazivanju četničkog pokreta uočljiv je lagani otklon u odnosu na posleratnu jugoslovensku istoriografiju. Tako su po Gardu »četnici započeli borbu već maja 1941. godine; to je legitimistički i antikomunistički pokret... koji nikada nije našao uporišta u drugim nacijama... boreći se kao zaštitnici srpskog naroda, oni su susedne (podvukla U.O.F.) narode fretirali kao neprijateljske... i sami su pribegavali masakrima... politika četnika bila je da štede svoje snage u očekivanju savezničke pobede i da ne preduzimaju neoprezne akcije koje bi izložile stanovništvo represalijama. Oni su dakle često štedeli Nemce.¹⁶ Nerazumevanje stvarne tadašnje istorijske pozicije etničkih entiteta na jugoslovenskom istorijskom prostoru, pokazuje navedena konstatacija da su ostali jugoslovenski narodi srpskom narodu »susedni«.

Gardova spoznaja o partizanskom pokretu uglavnom se zadovoljava ponavljanjem tradicionalnih viđenja (internacionalizam, vezanost za komunističku partiju, podjednaka otvorenost svim narodima, prvobitna saradnja a zatim žestoki sukobi sa četničkim pokretom itd.). Prikazana je anti-fašistička borba partizana u svim delovima Jugoslavije i saradnja sa saveznicima. Pol Gard ispoljio je i senzibilitet prema novim temama u istoriografiji o Drugom svetskom ratu, posvetivši znatan prostor problemu genocida u jugoslovenskim zemljama, »imenu kojim se najlegitimnije mogu nazvati ustaški masakri Srba¹⁷.

Autor piše i o represiji pobednika, 1945. godine, i o žrtvama osvete, i tu ispoljava znatnu meru objektivnosti. Naravno, ni tu nije mogla izostati usputna aluzija na savremene događaje: »Te uspomene, još uvek žive kod svih naroda ove zemlje, često pružaju osnovno objašnjenje za sadašnje ponašanje¹⁸.

Istorijske druge Jugoslavije, od 1945. do 1986. godine, predstavljena je u poglavljju pod naslovom »Tito, nametnuti kompromis«. Pisac preuzima određena tumačenja iz novije jugoslovenske istoriografije. Posebnu pažnju autora privlače specifični fenomeni »Titove Jugoslavije«, samoupravljanje i nesvrstavanje, prikazani kao odgovori veštog državnika na spoljnopolitičke

¹⁴ Isto, 65.

¹⁵ Isto, 69.

¹⁶ Isto, 70.

¹⁷ Isto, 82.

¹⁸ Isto, 84.

tičke izazove i unutrašnju privrednu i društvenu krizu zemalja komunističkog poretka, na izmaku Staljinove ere. Pol Gard podseća na prvobitne uspehe pomenuih jugoslovenskih eksperimenata, zasnovnih uglavnom na povoljnoj međunarodnoj konjunkturi, usleg geopolitičkog položaja između dva suprotstavljeni bloka, i velikom prilivu stranog novca koji je uglavnom potrošen u neracionalne investicije. Autor ne zaboravlja ni nekritički prijem, na koji su ti eksperimenti nailazili u određenim političkim i intelektualnim krugovima na Zapadu.¹⁹

U drugoj tematskoj celini, kao što je pomenuto, najpouzdanija su prva tri poglavlja, utemeljena na savesno upotrebljenim i komentarisanim statističkim podacima (popisi stanovništva itd.), kao i na autorovom nesumnjivom poznavanju slovenske lingvistike i literature jugoslovenskih naroda. U poglavlju o veroispovestima, Pol Gard je na malo prostora, ali veoma korektno izložio istoriju verskih zajednica na tlu Jugoslavije. Autor je ispoljio izuzetan sluh za prepoznavanje osetljive linije razgraničenja između verske i jezičke pripadnosti kao činilaca nacionalne integracije. Ističe da se nacionalna integracija na jugoslovenskom prostoru u XIX i XX veku vršila pretežno kroz versku integraciju, koja, naročito u novije vreme, nije morala značiti prihvatanje doktrine vere, ali je nesumnjivo značila, i kod ljudi lišenih religioznog osećanja, prihvatanje kulturnih obrazaca određene verske zajednice.²⁰ Međutim, kada ovako utemeljeno razmišljanje o izvorima nacionalne integracije u Novom veku primeni na konkretne istorijske situacije, Pol Gard dolazi do neobičnih zaključaka i neopravdanih podela. Da se nacionalna integracija vršila na matrici zajedničkog jezika, razvio bi se, po autoru »laički nacionalizam«: to je i bio cilj »ilirske i jugoslovenske ideje«. Ukoliko se to nije desilo, razloge po njemu treba tražiti u »jakoj identifikaciji srpskog naroda sa pravoslavljem«. Taj se obrazac zatim ponovio kod svih naroda.²¹ Da je Pol Gard išao dalje i dublje u svojim istraživanjima, verovatno bi došao do drugaćijih pa i suprotnih zaključaka, tj. da se nacionalna integracija na jugoslovenskom prostoru krajem XIX i početkom XX veka mnogo intenzivnije vršila poistoćećivanjem sa katoličanstvom nego sa pravoslavljem. Dovoljno je, na primer, navesti brojne slučajeve uglednih porodica Srba katolika u Dalmaciji u prošlom i početkom ovog veka itd.

Ostatak druge tematske celine, koji čitaocu treba da upozna sa svakom jugoslovenskom republikom i pokrajinom posebno, nema nijednu vrlinu ozbiljnog istraživačkog rada. Ovde, na žalost, možemo navesti samo nekoliko primera autorovog »anegdotskog« pristupa istoriji, koji mu služi kao uporište za dalekosežne zaključke u završnoj tematskoj celini *Tragedija*.

Nakon kratkog prikaza geografskog položaja, istorijskog, etničkog i kulturnog razvoja Slovenije, autor pruža idiličnu sliku privrednog prosperiteta te republike, tokom trideset »slavnih godina samoupravljanja« (»trente années glorieuses«). Argumenti za takvo prikazivanje se temelje na urednim statističkim podacima iz godišnjaka, ali je objašnjenje, kao što se vidi iz sledećih redova, sasvim nedovoljno: »... Slovenija bliža Zapadnoj

¹⁹ Isto, 93.

²⁰ Isto, 143.

²¹ Isto, 144,

Evropi, i budući duže vremena u sastavu jedne zapadne države, Austrije (!), bila je od početka razvijenija od ostatka Jugoslavije²². Nešto dalje, autor dodaje: »Osim toga, od 1945. godine (u njoj) su se izgradila brojna industrijska postrojenja«.²³ Pisca, međutim, ne zanimaju razlozi ove specifične »preraspodele« privrednih potencijala, monopolistički i izrabljivački roložaj prerađivačke industrije u toj republici, koja se po njemu tek »izgradila«, a nije nastala kao rezultat katastrofalne privredne politike komunističke partije, na štetu poljoprivrede i bazne industrije »dodeljene« drugim republikama.

Sličnu površnost, sa još težim posledicama po konačne zaključke, ispoljava autor i u poglavlju posvećenom Hrvatskoj. U Srednjem veku, u Dubrovniku su se latinski Dalmatinci asimilovali sa Hrvatima (sic!).²⁴ Ili nešto dalje: »Hrvatsko društvo, feudalno i hijerarhizovano, poznaje složenu mrežu obaveza i raznovrsnih privrednih aktivnosti, ono raspolaže i počecima srednje klase i klase intelektualaca (!); srpsko graničarsko društvo, sirovo, egzitarno i neizdiferencirano, ne poznaje druge aktivnosti osim poljoprivredne i vojne i druge elite osim svesteničke«.²⁵ Ako se nepoznavanje etničke strukture srednjovekovnog Dubrovnika može tumačiti nedovolnjim poznavanjem istorije ovog slovenskog grada, potpuno previđanje procesa razvoja građanskog društva u Hrvatskoj tokom tri stoljeća a naročito previđanje uloge srpske građanske klase u njemu tokom XIX veka, nije dopustivo u radu koji pretenduje na minimum objektivnosti. Ono može biti rezultat ili veoma površnog poznavanja ili, jednostavno, nekritičkog prihvatanja rezultata jednog krila nacionalizmom obojene istoriografije. U svakom slučaju, ono rezultira dezinformacijom čitalaca!

U poglavlju o Bosni i Hercegovini, jugoslovenskoj »Overnji«, takođe nailazimo na splet tačnih podataka i proizvoljnih objašnjenja. Kao lingvista i intelektualac nesumnjivo razvijenijeg literarnog nego istorijskog senzibiliteta, Pol Gard Bosnu rado evocira kroz subjektivni doživljaj njenih planina ili njenih slikovitih naselja; on rado i često citira stranice Andrićevih remek-dela, »Na Drini ćuprija«, »Travnička hronika«, »Gospodica« itd. Međutim, pisac koji nije sasvim neosetljiv prema Andrićevom viđenju Bosne, ne bi smeо da bude neosetljiv ni prema istorijskom kontekstu koji je inspirisao dela velikog književnika: ne bi dakle smeо da se čudi »što se kao nacionalni junak veliča jedan terorista (Gavrilo Princip): koji je svojevremeno srpska vlada dezavuisala i čiji je gest izazvao tolike nesreće«(!).²⁶ Nepoznavanje etničkog i istorijskog razvoja Bosne, Pol Gard ispoljava i mišljenjem da »sve ukazuje na to da u najvećem delu Bosne Muslimani i Hrvati prestavljaju stariji sloj stanovništva a da su Srbi došli, nošeni nesrećama migracija«.²⁷

Pišući o Srbiji, Pol Gard rado govori o »epskom karakteru njenog nacionalnog bića«. Autor ističe značaj lokalnih autonomija u okviru Otmanskog carstva, a savremenou srpsko društvo, državu i politiku posmatra

²² Isto, 160.

²³ Isto, 161.

²⁴ Isto, 175.

²⁵ Isto, 180.

²⁶ Isto, 192.

²⁷ Isto, 195.

kroz prizmu epskih vrednosti uspostavljenih i negovanih za vreme turskog ropstva. Takvim isključivim pristupom autor objektivno previđa značaj srpske revolucije na matrici građanskih revolucija u Evropi, previđa rezultate gotovo dvovekovnog razvoja građanskog društva u Srbiji, i nudi viziju istorije, ali i savremenog života u Srbiji, koja znatno zaostaje za rezultatima srpske kritičke istoriografije iz prošlog veka, kao i za rezultatima srpske naučne i društvene misli u našem stoljeću. Otuda, pa do autorove predstave o savremenoj srpskoj nacionalnoj svesti, kao isključivo opredeljenoj iskustvom kolektivnog, herojskog otpora tuđinskoj vladavini i podložnoj jednoj vrsti anahronog ratničkog mentaliteta, samo je jedan korak. Taj korak autor lako čini. Tako je po Gardu »suštinsko« jedinstvo nacije (sa svim svojim kulturnim odlikama) i crkve tako snažno da »ono navodi Srbe da odbace ideju da mogu imati zemljake druge vere: katolike ili muslimane«.²⁸ Ili, još proizvoljnija i netačnija ocena, kojom se Srbima zamera nacionalni prozelitizam.²⁹ O drugoj tematskoj celini, može se na kraju reći da potvrđuje i proširuje jednu vrstu sterotipa koji čitaocima ne omogućavaju da steknu objektivnu sliku o novijoj istoriji jugoslovenskih zemalja, a samim tim i o izvorima krize koja je u sedištu autorove pažnje.

Nepovoljan učinak takvog metoda u punoj meri se potvrđuje u trećoj, završnoj tematskoj celini *Tragedija*. Kako obimom, tako i neposrednim piščevim angažmanom u prikupljanju građe i donošenju zaključaka, *Tragedija* predstavlja središnju celinu knjige. Može se reći da Pol Gard u njoj u potpunosti gradi iskaz na svom viđenju prethodnih šest godina jugoslovenske istorije. Odsustvo distance, nepostojanje odgovarajuće istorijske literature, učestali sopstveni kontakti na »terenu«, neosporno su osokolili pisca da se sam upusti u rizičan poduhvat istoričara jugoslovenske drame. Razumljivo, svi navedeni činioци, pa čak ni sopstveni pristup izvorima ne bi automatski diskvalifikovali autora, u vreme opštег, »ubrzavanja« istorije, kada se odgovarajućim naučnim metodama obrađuju i najnoviji periodi. Međutim, upravo mnogobrojnost različitih izvora, njihova dostupnost (u najvećem broju slučajeva) naučnoj i kulturnoj javnosti, pisca obavezuju na privrženost naučnom metodu.

Neposredne uzroke jugoslovenskoj tragediji, Pol Gard nazire u fenomenu koji sâm naziva »srpskom kulturnom revolucijom« (»la révolution culturelle Serbe«, vezujući ga za pojavu »kulturnih revolucija u komunističkom svetu uopšte, »kinesku kulturnu revoluciju« npr.).³⁰ Teoretsko uporište »kulturne revolucije« autor nalazi u Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti, a kadrovsko-organizaciono u ličnosti političara Slobodana Miloševića i njemu bliskih ljudi. Celokupni politički život Srbije od 1986. do 1990. godine posmatra kao proces političke homogenizacije oko jednog lidera, koji nacionalne teme koristi kao stepenice ka vlasti. Mada Pol Gard prepostavke za takav politički kurs jasno nagovještava naglašavanjem neravnopravnosti srpskog naroda na delu svoje na-

²⁸ Isto, 210.

²⁹ Isto, 211.

³⁰ Il me semble donc qu'on peut employer l'expression revolution culturelle pour designer le phénomène par lequel un dirigeant communiste obtient les changements politiques qu'il souhaite, et d'abord l'élimination de ses adversaires et la consolidation de son pouvoir, en ressuscitant l'enthousiasme d'une population importante, qui imposera ces mêmes mesures, en apparence d'en bas». P. Garde, n.d., 253.

cionalne teritorije i manjkavosti ustavnih rešenja iz prethodnog perioda, koji su takvu neravnopravnost podsticali, on od samog početka predložena rešenja i naročito primjenjene metode, označava kao izvor svih potonjih nedaća: „... U trenutku kada se Parižani pripremaju da obeleže dvestagodišnjicu revolucije, kada demokratija pobeđuje u susednoj Mađarskoj, jedna polovina Jugoslavije toj demokratiji odlučno okreće leđa.“³¹ Ovakvom regresivnom procesu, suprotstavlja se, po Gardovim rečima, pozitivan proces demokratizacije u Sloveniji i Hrvatskoj. Stavljujući tako političke procese u Sloveniji i Hrvatskoj na matricu »baršunaste revolucije« koja preplavljuje Evropu od »Baltika do Jadrana«, autor promene u jugoslovenskim republikama stavlja na svojevrsnu »Prokrustovu baršunastu postelju«. Zato možda nigde otkloni na pozitivne, utvrđene činjenice nisu tako drastični kao u ovom delu Gardove knjige. Tako, na primer, predizborni skupovi i predizborni program Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) imaju malo zajedničkog sa mitinzima u Srbiji, utoliko što je HDZ nastojala da ograniči uticaj nekih ekstremnih krugova u svojim redovima. Naprotiv, držanje nekih političkih ličnosti među Srbima u Hrvatskoj moglo bi se, po autoru, opisati kao ničim izazvani otpor i pobuna. »Mogućnost sporazuma bila je u začetku sprečena, zato što je jedna novoizabrana demokratska vlada (Hrvatska), čak i pre nego što je mogla pokazati svoje namere, stavljena na optuženičku klupu, od strane jedne druge, komunističke vlasti, koja je učinila sve da podstakne sasvim razumljive bojazni«.³² Kao da pomenute »bojazni«, s obzirom na politički program i praksu, kao i na profil ljudi koji su takav program i praksu promovisali, nisu bili sasvim dovoljni da izazovu najdublju uznemirenost. Ovde je reč o jednom pristrasnom čitanju merodavnih istorijskih izvora i pristrasnom viđenju jedne političke prakse. Takvo čitanje prisutno je na svim stranicama uvoda u jugoslovensku Tragediju.³³

Kako je agresija počela, po autoru, na verbalnom planu, tako se i nastavila vojnim sredstvima. Hrvatska je tako postala »žrtva« vojne agresije i aktivnosti paravojnih formacija, podstaknutih od strane vladajućeg režima u Srbiji. Pol Gard znatno češće citira hrvatske zvanične i nezvanične izvore kada govori o progonima i stradanjima civilnog stanovništva, potvrđuju.³⁴ Sasvim ozbiljno, autor svrstava danas nacionalistička hrvata oslanja se na srpsku ili stranu štampu i izveštaje kada pomenute vesti ska glasila, kao što su »Vjesnik«, »Večernji list« ili »Slobodna Dalmacija« u odgovornu i odmerenu štampu, dok takav karakter globalno negira srpskoj štampi, i pored nekih sasvim očiglednih suprotnih primera.³⁵

Pošto je jednom krenuo putem takvog rasuđivanja na temelju parcialnih ili pogrešnih izvora, autor se od njega ne odvaja. Nacionalistička štampa stvara nacionalističko javno mnenje, koje opet može rezultirati jedino nacionalističkom državnom politikom. Autor uzima za svedoka ekstremnu nacionalističku štampu, da bi srpskom javnom mnenju zamerio što optužuje Hrivate za genocidnost, što je metodološki nedopustivo.

³¹ P. Garde, n.d., 262.

³² Isto, 286.

³³ Isto, 288.

³⁴ Isto, 364.

³⁵ Isto.

Još teže ogrešenje o princip istinoljubivosti predstavlja ocena da komemoracije žrtava ustaškog genocida, u kojima učestvuje i Srpska pravoslavna crkva, predstavljaju u stvari poziv na osvetu.³⁶ Zanimljivo je, pri tom, da Gardovi srpski sagovornici, na direktno pitanje autora da mu citiraju neke mere koje su ih navele da se osete ugroženim, jednostavno ne umeju da odgovore, jer se kreću još uvek u konceptualnom svetu 1941–1945. i ne razlikuju prošlost od sadašnjosti.³⁷

Stanje u Hrvatskoj po autoru je upravo suprotno. Tuđman nikada nije popustio pred pritiscima krajnje desnice, niti je »svoj narod zaglupljivao propagandom«, a izvesne mere ograničenja demokratije mogu se tumačiti ratnim stanjem i stranom agresijom.

Najzad, autor vidi tri mogućnosti raspleta jugoslovenske drame: prvu koju naziva »raspletom putem sile«; tako Pol Gard naziva stanje koje bi se uspostavilo na osnovu status quo-a na dan zaključenja primirja, 3. januara 1992. godine. Drugo rešenje jeste »rasplet putem prava«. On bi se po autoru zasnivao na priznavanju nezavisnosti država, u granicama nekadašnjih republika i priznavanju svih prava nacionalnim manjinama.³⁸ Treće rešenje »između prva dva«, zasnivalo bi se na primeni pritiska, a možda i sile, radi ostvarenja prava: od eventualnog odbijanja priznanja međunarodnog kontinuiteta Jugoslavije Srbiji i Crnoj Gori, povlačenja ambasadora, raznovrsnih pritisaka i sankcija u okviru Evropske zajednice, Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji ili Ujedinjenih nacija.³⁹

Šta reći, na kraju, o ovom prvom, celovitom pokušaju predstavljanja istorije jugoslovenske krize u Francuskoj iz pera Pola Garda? Već sam njegov pionirski karakter preporučuje ga pažnji naše naučne i šire javnosti. Mada i sam autor, i njegovi mnogobrojni recenzenti u Francuskoj, smatraju »Život i smrt Jugoslavije« delimično i istoriografskim poduhvatom, za davanje takve ocene nedostaju mnoge prethodne radnje, od samostalnog pristupa izvorima i njihove kritičke analize, do odgovarajućih opštih znanja iz istoriografije i drugih naučnih disciplina na kojma treba da počiva sinteza. Reč je, dakle, u najboljem slučaju, o jednom pokušaju popularizacije istorije, u završnoj i po autorovoj zamisli, očigledno najznačajnijoj, celini ni pomenuto određenje ne bi se moglo primeniti. Vršeći selekciju izvora po nekim, samo njemu znamenitim i prihvatljivim merilima, oslanjajući se na metod »autopsije«, čak i kada je on, kao što smo videli, nedovoljan ili neumesan, autor je ponudio parcijalnu i na žalost u mnogim aspektima neobjektivnu sliku jugoslovenske krize. Može se stoga reći da se Pol Gard ovim delom predstavio više kao politički prosvetitelj i pedagog evropske liberalne tradicije, nego kao savestan istraživač savremene istorije.

³⁶ Isto.

³⁷ »Les reponses qu' ils me donnaient concernaient toujours des faits de 1941—1945, jamais de 1990—1991. on peut comprendre certes que le souvenir des massacres soit, à lui seul un immense facteur d'inquiétude. Mais, ce qui m'a frappé chez beaucoup, c'est cette sorte d'incapacité foncière à distinguer ce qui relève du présent et du passé.«. P. Garde, n.d., 348.

³⁸ Od principa priznanja nezavisnosti država, u granicama nekadašnjih republika, Pol Gard odstupa kada je u pitanju Kosovo, »čije je odvajanje od Srbije u dogledno vreme neminovno«. P. Garde, n.d., 409.

³⁹ P. Garde, n.d., 411.

UBAVKA OSTOJIĆ-FEJIĆ

THE LIFE AND DEATH OF YUGOSLAVIA ACCORDING TO PAUL GARDE

Summary

The author's discussion about Paul Garde's book »Vie et mort de Yougoslavie«, published in Paris by the famous Fayard, refers to contemporary French historiography and journalism which in dealing with the crisis in Yugoslavia founds its viewpoint on pretended historical analysis. The author has made a study, based on positive findings of Yugoslav historiography, of this singular »adventure of the spirit« written by Garde in the face of the war in Yugoslavia. The question posed in this study is whether there is truth in Garde's statements made in the Introduction, in which he speaks of his objective and impartial approach to »all the participants in the drama«. Analysis shows that these claims are unfounded in many instances, as are many of Garde's historical reminiscences. Approximately one hundred mistakes were found among historical facts alone.

In three extensive and comprehensive parts (History, Panorama and Tragedy), Garde's historical perspective stretches from the Middle Ages to the present 1992 and culminates in his conclusion that the immediate causes of the Yugoslav tragedy are to be found in the phenomenon which he calls »la révolution culturelle Serbe« (1986), which he associates with the »Chinese cultural revolution« phenomenon and other similar revolutions in the communist world and finds its theoretical core in the Memorandum issued by the Serbian Academy of Sciences and Arts.

Garde's book, now very popular in France, shows all the limitations, resulting from lack of knowledge, of Europe's understanding of circumstances in Yugoslavia, both past and present.

ISTORIJA ISTORIOGRAFIJE

PRILOZI ZA ISTORIJU ISTORIOGRAFIJE O JUGOSLOVENSKIM GRANICAMA

NEBOJŠA POPOVIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ALEKSA ĐILAS O GRANICAMA »OSPORAVANE ZEMLJE«

Originalan naučni rad

UDC — 930.1:341.22(497.1)

Knjiga Alekse Đilasa, naučnog saradnika Univerziteta Harvard, »Osporavana zemlja¹ nastavlja niz monografija o nacionalnom pitanju na jugoslovenskom tlu (G. Vlajčić, D. Pešić i dr.). Ova istorijsko-sociološka studija utemeljena je na višestranoj bogatoj domaćoj izvornoj podlozi i konsultovanju velikog broja naslova, uglavnom, inostrane provinijencije. Kroz Uvod, šest poglavlja i Zaključak autor vodi nacionalno pitanje jugoslovenskih naroda od vremena Marije Terezije do »vrhunca jugoslovenstva« sredinom 50-tih godina ovog veka. Kako sam autor kaže, on u ovoj studiji nije imao nameru da sveobuhvatno prikaže partijsku politiku jugoslovenskih komunista prema jugoslovenskom jedinstvu, već da ukaže na sociološke i istorijske činioce koji su tu poilitiku određivali.

U našem prilogu, prilagođenom tematskom sadržaju ovog broja časopisa, nameravamo da ukažemo na ono što nam autor studije nudi o problemu granica.

Đilasov opširan Uvod, očigledno namenjen skromnije obaveštenim čitaocima, uz veći broj opštih mesta i statističkih podataka, naznačava mnogobrojne centrifugalne i centripetalne pojave i procese u višenacionalnoj, višejezičkoj i višereličkoj zajednici kakva je jugoslovenska. U širokim lukovima iznose se razmišljanja o onome što je još u Srednjem veku moglo da determiniše događanja na jugoslovenskom prostoru u modernom dobu, na žalost ne ulazeći u stvarni karakter feudalnih država. U srednjovekovnom dobu autor nalazi korene, a i pojavu problema spornih teritorija: »U drugoj polovini devetog i prvoj polovini desetog veka nastaju bugarska, hrvatska, mađarska i srpska država. Te četiri feudalne države, i politički entiteti koji će ih tokom istorije naslediti, biće sve do modernih vremena ključne političke i vojne sile jugoistočne Evrope. Sećanje na njihovo postojanje i tradicije koje su ostavile iza sebe odigrat će u XIX i XX veku značajnu ulogu u nastanku moderne bugarske, hrvatske, mađarske i srpske nacionalne svesti. Čak se ni oblasti oko kojih su se ova srednjovekovna kraljevstva sporila gotovo hiljadu godina nisu menjale: hrvatsko-mađarski spor oko teritorija severno od Save, hrvatsko-srpski oko Bosne i srpsko-bugarski oko Makedonije.²

¹ Alekса Đilas, *Osporavana zemlja: jugoslovenstvo i revolucija*, Književne novine, Beograd 1990, 304.

² Isto, 19—20.

Đilas se posebno osvrće na problem Bosne i Hercegovine, zaključujući da je nemoguće povući granice među narodima u Bosni i Hercegovini kojima bi se stvorile etnički homogene celine. Autor ukazuje i na otežavajuću okolnost koju je donelo savremeno doba: »Uz to bi cepanje Bosne i Hercegovine bilo nemoguće bez pristanka većine Muslimana. Oni su poslednjih decenija postali sve svesniji svog posebnog političkog i nacionalnog identiteta i sigurno bi se usprotivili rasturanju republike u kojoj su oni najbrojnija grupa.³

On »dodeljuje« srednjovekovnoj Hrvatskoj površinu od 50.000 km², koja se nakon turskih osvajanja osipa na svega 16.000 km². Istiže da se tada centar Hrvatske iz središnjeg dela Dalmacije premešta u severozapadne oblasti oko Zagreba i Varaždina. Sedamnaesti vek je po Đilasu preloman. Tadašnji sukobi između Habsburške monarhije i Otomanskog carstva dovode do velikih migracija, pre svega na pravcu jugoistok-severozapad, što kao posledicu ima do tada najveće »mešanje« srpskog i hrvatskog stanovništva. Povlačenje bilo kakve etničke granice postaje od tog trenutka, po autoru, nemoguće. Đilas zaključuje da su turska osvajanja imala najkatastrofalnije posledice po Hrvate: »Takva istorijska iskustva formirala su duboko pesimistički pogled na svet, često prisutan u hrvatskom nacionalizmu XIX i XX veka: gotovo paranoidno uverenje da je sudbina Hrvatske da se stalno smanjuje... da se potpuni nestanak Hrvata i Hrvatske (»smrt nacije«) približava.«⁴ Snažan udarac je i stvaranje Vojne Krajine. Hrvatska se nakon toga svodi na svega 10.600 km², a društveno-politička organizacija Vojne Krajine se u potpunosti diferencirala od »ostatka« Hrvatske. Na to se nadovezuje i činjenica da u Vojnoj Krajini Srbi uskoro postaju većinska populacija.

Period 1740–1918. predstavljen je u prvom poglavlju ove knjige koje nosi naslov »Neostvareni ciljevi i prvi nagoveštaji: od ideje jugoslovenskog ujedinjenja do pojave socijalističkog internacionalizma, 1740–1918. »(sic!) Ovde se gotovo ne dodiruju teritorijalna pitanja, ali Đilas ukazuje na pokušaj učvršćivanja jedne »mentalne« granice – Drine. Na njenom »cementiranju« najviše insistira i radi Beč, predstavljajući je kao granicu evropske civilizacije i »azijatskog« sveta. U vodama Drine nestaju u XIX veku mnoge ideje, poput ilirstva, po tvrđenju Alekse Đilasa neprihvaćenog i odbačenog u Srbiji kao izraza hrvatske nacionalne ekspanzije. Samo se talas panslavizma, koji je krenuo iz Rusije, »prelio« preko ove reke. Iako je sadržina panslavizma bila duboko nacionalna, njegov doseg je bio nadnacionalan. Đilas ocenjuje da je panslavizam dobro primljen kod Hrvata, pre svega, usled pretečih denacionalizatorskih procesa iniciranih u okolnim neslovenskim zemljama (Austrija, Mađarska i Italija).

U drugom poglavlju knjige »Kontinuitet i nedoslednost: jugoslovensko i separatizam Komunističke partije Jugoslavije 1918–1924«. Autora prevashodno interesuje odnos jugoslovenskih komunista i njihove međunarodne centrale – Kominterne prema nacionalnom pitanju u prvom periodu države Južnih Slovena. Đilas insistira na odlučujućoj zavisnosti KPJ od moskovskih smernica: »Kominterna je, pod Staljinovom komandom, nastojala da pretvori nacionalne komunističke partije u obično sredstvo spolj-

³ Isto, 18.

⁴ Isto, 25.

ne politike Sovjetskog Saveza. Očekivalo se da politika tih partija u nacionalnom pitanju, kao i u svakom drugom, bude u skladu sa trenutnim interesima Sovjetskog Saveza i njegovim procenama međunarodne situacije.⁵

Izvršni komitet Kominterne u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine vidi tek još jedno teritorijalno proširenje posle »imperialističkog rata« – jedna od zemalja pobednica (Srbija) pripaja neke od teritorija poražene zemlje (Austro-Ugarska). Za Kominternu je, po Đilasu, Kraljevina SHS bila tek proizvoljni spoj različitih balkanskih regiona, koje na okupu ne drži ništa sem oružanih snaga i policije pobedničke Kraljevine Srbije.

Jačanje nacionalnih partija i nacionalizma, na šta su ukazali i izbori 1923. godine, bili su signal za KPJ da svoju politiku mora da priladi ovim novim tendencijama. Na Drugoj konferenciji održanoj maja 1923. godine u Beću, KPJ se usmerava na privlačenje mase »ugnjetenih nacija« radi svojih revolucionarnih ciljeva, insistiranjem na pravu samoopredeljenja i stvaranja zasebnih država. Ništa tom prilikom nije rečeno o teritorijama na koje bi se to odnosilo, niti o novim granicama koje bi bile uspostavljene. Za A. Đilasa je to dodatni dokaz da su komunisti samoopredeljenje i otcepljenje smatrali pre svega kritičkim sredstvom. Sledеća, Treća konferencija, održana u Beogradu 1924. godine, još više je učvrstila partijsku politiku koja se zalagala za korišćenje revolucionarnog potencijala nacionalnih tenzija. U tom periodu KPJ eksplicitno je ukazala da odluke Versajskog mira nije smatrala nepovredivim, a time ni granice Kraljevine SHS nepromenljivim. Iznosi se tada i ideja o priključivanju Pirinske i Egejske Makedonije jugoslovenskom delu Makedonije i stvaranju jedinstvene političke jedinice koja bi posle revolucije postala deo federacije radničko-seljačkih republika Balkana i Podunavlja. »Nazivi i veličine jedinica koje bi činile tu balkansko-podunavsku komunističku super državu (koja bi sama bila deo svetskog saveza sovjetskih republika) nisu navedeni, ali je predviđeno da obuhvati Albaniju, Bugarsku, Grčku, Kraljevinu SHS, Mađarsku i Rumuniju.⁶ Leta iste godine u Moskvi zaseda Peti kongres Kominterne koji donosi istorijsku rezoluciju o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji koja se založila da samoopredeljenje jugoslovenskih naroda mora dobiti svoj izraz u otcepljenju Hrvatske, Slovenije i Makedonije od Jugoslavije i njihovom formiranju kao samostalnih republika. Međutim, ni ovom prilikom se ništa nije preciziralo o njihovom teritorijalnom razgraničenju.

U Trećem poglavljju, »Izlazak iz izolacije: put KPJ ka Narodnom frontu«, obrađen je period od 1924. do 1941. godine i sve mene kroz koje tada prolazi politika KPJ u odnosu na nacionalno pitanje. Autor primećuje da je KPJ kroz period od Petog kongresa Kominterne do prelaska na politiku Narodnog fronta, a u okviru politike rasparčavanja Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, konstantno »pronalažila« nove nacije i nove teritorijalne celine na koje se država ima raspasti (Makedonci, Crnogorci, odnosno Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Kosovo itd.). Istovremeno, zvanična državna politika pokušavala je da nacio-

⁵ Isto 87.

⁶ Isto, 106—107.

nalno pitanje reši tako što ga ukida. U skladu s tom politikom usledila je podela države na banovine, čije su granice po mišljenju Đilasa određene uz namerno prenebregavanje i hrvatskih i srpskih nacionalnih težnji.⁷

Posebno poglavlje (četvrtvo) autor posvećuje ideologiji i politici ustашkog pokreta u periodu 1929–1945. god. Uz analizu geneze ovog pokreta Đilas istražuje i odnose ustaša sa komunistima.

Starčevićeva vizija hrvatske države gotovo se poklapa sa granicama Jugoslavije, što je proizlazilo iz njegovih shvatanja da je sve ono što je živelo između naroda koji govore nemački, na severu, i naroda koji govore grčki, na jugu, bilo etnički hrvatsko. Đilas aludira na »temeljnost« Starčevićeve političke misli: »Paradoksalno je da je Starčević sve Srbe uključio u hrvatsku naciju, a istovremeno ih oglasio nižom i zlom rasom.⁸ Viziju nezavisne hrvatske države koja bi obuhvatila i Bosnu i Hercegovinu imao je pred sobom i Eugen Kvaternik podižući ustanak 1871. godine.

Analizirajući ustaški pokret Ante Pavelića, autor o teritorijalnim pretenzijama ovog pokreta beleži: »Ono što su zaista ustaše želete bila je nacionalistička velika Hrvatska, koja bi obuhvatala užu Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski Sandžak, državu koja ne bi stupala ni u kakve veze ni s drugim jugoslovenskim, ni s balkanskim državama... Takođe su želete da njihova hrvatska država bude strogo centralizovana. Oni nisu nikad pominjali autonomiju ni federalizam za Slavoniju, Dalmaciju, ili Bosnu i Hercegovinu.⁹ Iako je NDH tokom postojanja obuhvatala skoro u potpunosti ovako zamišljene granice, Đilas konstatiše da vlast te države nije ni u jednom trenutku bila u stanju da kontroliše veći deo sopstvene teritorije.

Centralno mesto u petom poglavljvu »Nesaglasnost nacionalnih ideo- logija« hrvatske i srpske političke partije i Drugi svetski rat«, zauzima problem Banovine Hrvatske. Đilasova razmišljanja su sledeća: »Banovina Hrvatska nije bila eksplicitno uspostavljena na nacionalnom principu, ali nije bila konstituisana i po osnovu istorijske teritorije, makar da se upravo tako činilo mnogim savremenicima, pošto je objedinjavača većinu od tri hrvatske istorijske zemlje (Slavoniju, Dalmaciju i užu Hrvatsku). Pre svega, za hrvatske nacionaliste, istorijska teritorija Hrvatske je obuhvatala i Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski Sadžak, tj. teritoriju mnogo veću od Banovine Hrvatske. Zatim, uključivanje u Banovinu Hrvatsku i nekih delova Hercegovine zvanično se zasnivalo na činjenici da je tamošnje stanovništvo većinom hrvatsko, a ne na hrvatskim »istorijskim pravima«. Na kraju neuključivanje u Banovinu Hrvatsku istočnog Srema, istorijskog dela Slavonije i Boke kotorske, istorijskog dela Dalmacije, zasnivalo se na činjenici da je većinsko stanovništvo bilo nehrvatsko. Tako je načelo nacionalnosti, iako nigde otvoreno iskazano, ipak bilo važnije od istorijskog... Banovina je veoma nalikovala nacionalnoj državi.¹⁰

Granice Banovine Hrvatske nisu bile smatrane konačno uspostavljenim Sporazumom Cvetković–Maček, već ih je trebalo odrediti plebiscitom u Bosni i Hercegovini. Đilas uočava da »nikakve procedure tih plebiscita nisu, međutim, bile utvrđene.« Sporazum i stvaranje Banovine Hrvat-

⁷ Isto, 153.

⁸ Isto, 159.

⁹ Isto, 184.

ske nisu značili uspostavu federalizma u Jugoslaviji, već su samo stvorili autonomnu hrvatsku jedinicu. Ovaj pokušaj rešavanja hrvatskog pitanja nije imao perspektivu, jer je prenebregavao postojanje drugih nacionalnih problema. No, »besperspektivna« Banovina Hrvatska bila je oblikom i veličinom granica veoma nalik Republici Hrvatskoj u poratnoj Jugoslaviji.

U poslednjem delu studije Aleksa Đilas se vraća komunističkim rešenjima nacionalnog pitanja, ovog puta u periodu 1943–1953. godine.

Razmatrajući problem granica »komunističkih« jugoslovenskih republika autor utvrđuje da su načela po kojima su one »vučene« bila delimično nacionalna, a delom istorijska. Zbog mešovitog stanovništva bilo je nemoguće stvoriti čisto nacionalne republike, čak i da je KPJ nameravala da to učini. Republike su uprkos tome definisane kao suverene domovine suverenih naroda.

Đilas posebno analizira stavove Josipa Broza o unutrašnjim granicama. U žži je, posebno, Brozovo objašnjenje da granice među republikama ne treba da dele već da spajaju narode. Đilas se pita: »Ovaj iskaz deluje, na prvi pogled kontradiktorno: kako granice mogu da spajaju? One, u najboljem slučaju, mogu biti otvorene tako da podele do kojih dovode ne budu duboke. Tito je u stvari podsećao Hrvate da su republike stvorene pre svega da bi se razbio strah od »srpske hegemonije« nad drugim nacijama i Hrvatima posebno. Granice, tako shvaćene, zaista mogu da smanje mogućnost nacionalnih napetosti i sukoba...«¹⁰

Kao odlučujući momenat Aleksa Đilas ističe činjenicu da su sve odluke o stvaranju republika i određivanju njihovih granica donesene u »centralizovanom rukovodstvu monolitne KPJ«. Pretežno se oslanjajući na prethodna viđenja Milovana Đilasa i Vladimira Dedijera, autor posvećuje poseban odeljak problemu uspostavljanja granica posleratne Hrvatske, iz koga izdvajamo sledeće: »ZAVNOH isprva nije specifikovao šta smatra teritorijom Hrvatske, ali se uglavnom mislilo da NDH predstavlja ekspanzionističko proširenje diktirano zahtevima ekstremnih hrvatskih nacionalista... Partija je konačno odlučila da Hrvatska treba uglavnom da pokriva teritoriju predratne Banovine Hrvatske, kao i hrvatske krajeve koje je Italija oduzela po Rapalskom ugovoru. Tako je Hrvatska znatno proširila svoje teritorije Istrom i u Dalmaciji, ali je »izgubila« deo Bosne i Hercegovine koji je pre rata obuhvatala Banovina Hrvatska... Uspostavljanje granica Hrvatske i drugih republičkih granica izazivalo je samo sitnija neslaganja među komunistima, a nikakvo veće uznemirenje u narodu...«

Vodeći hrvatski komunista Andrija Hebrang izneo je u partijskom rukovodstvu svoje neslaganje sa granicama Hrvatske. Izgleda da je on smatrao da, što se tiče granica, NDH nije bila nepravično rešenje. Hebrang u KPH nije dobio nikakvu značajniju podršku...

Granica između Hrvatske i Srbije je kroz Srem konačno bila povučena isključivo prema nacionalnosti stanovništva i njena je krivudava linija između sela zavisila od toga kojoj naciji – hrvatskoj ili srpskoj – većina u svakom od njih pripada. Najveći deo Srema je pripao Vojvodini, dok je nekoliko okruga u zapadnom Sremu pripalo Hrvatskoj.¹¹

¹⁰ Isto, 236.

¹¹ Isto, 242—243.

U okviru ovog problema Đilas je dotakao i ideju o autonomnoj Dalmaciji za koju se, po njegovom mišljenju, najviše založila lokalna partij-ska birokratija u želji da uveća svoju moć i politički status. Zahtevi su opravdavani pozivanjem na istorijsku autonomiju Dalmacije, kao i na relativnu autonomiju tamošnjeg partizanskog pokreta. Nadovezivala se na to i činjenica da je Dalmacija tradicionalno bila najviše projugoslovenski orijentisana hrvatska provincija, a čemu je dosta doprinelo i »poklanjanje« Dalmacije Italiji od strane utemeljitelja NDH.

Za neuspeh u realizovanju ideje o autonomnoj oblasti Srba u Hrvatskoj, na području nekadašnje Vojne Krajine, Đilas nalazi uzroke u name-rama KPJ da obezbedi podršku hrvatskih masa, ali i u nedovoljnoj zainte-resovanosti srpskih komunističkih kadrova za takvo rešenje.

U Zaključku autor profetski konstatiše da »ni komunizam kao ideo-logija, ni jednopartijski monopol na vlast kao oblik vladavine, neće biti u stanju da trajno ujedine narode Jugoslavije i da stvore jedinstvenu ju-goslovensku nacionalnu svest«.¹² Dakle, nacionalno pitanje će se nemino-vno otvoriti i sa sobom doneti kao glavnu komponentu pitanje nacio-nalnih teritorija.

¹² Isto, 257.

SONJA BOŽANOVIĆ

Stručni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ISTRAŽIVANJE FENOMENA POMERANJA NEMAČKIH ETNIČKIH GRANICA NA JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI PROSTOR

Nemačka kolonizacija u delu Petra Kačavende

UDC — 930.1:325(430:949.71)

Poznati nemački »Drang nach Osten« je strukturalno višeslojna pojava kojom se ozbiljno bavila i jugoslovenska istoriografija, najviše duduše u njenom političkom, vojnem i ekonomskom ispoljavanju. Karakteristika rada iz ove oblasti je da su tu pojavu izučavali ili tretirali parcijalno, ali da nije bila celovita studija, na koju se još čeka. Većina obajvljenih studija ili članaka koji su se bavili opštom istorijom modernog doba, dotakli su se ovog problema posebno, jer je Nemačka bila aktivna učesnik i Prvog i Drugog svetskog rata, koji su ostavili katastrofalne posledice na balkanskim prostorima.

O problemu nemačke kolonizacije u najnovijoj jugoslovenskoj istoriografiji, između ostalih, objavljeni su sledeći radovi: dr Branislav Jankulov: *Pregled kolonizacije Vojvodine u 18. i 19. veku*, Novi Sad 1961; dr Dušan Biber: *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966; dr Nikola Gačeša: *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–1941*, Novi Sad 1972; Josip Mirnić: *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974,

U izdanju Instituta za savremenu istoriju u Beogradu objavljena je, krajem 1991. godine, značajna knjiga Petra Kačavende o nemačkoj nacionalnoj manjini u Jugoslaviji 1918–1945.¹ Ovo je prva knjiga koja je obuhvatila celovit period istorije nemačke nacionalne manjine od doseganja na jugoslovenske prostore do evakuacije i iseljavanja 1944/45. godine.²

Kačavendina knjiga se pojavljuje u vreme novih velikih evropskih promena, koje su svom silinom zahvatile i Jugoslaviju i kada Nemačka

¹ Dr Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd 1991, 171. str.

² Tematski sadržaj knjige: Uvod (1–12), Položaj Nemaca u Jugoslaviji (12–17), Razvitak nacističkog pokreta među Nemcima u Jugoslaviji (17–25), Aktivnost folksdjočera u apriliškom ratu (25–27), Nemci Banata na vlasti — Okupacioni sistem u Banatu (29–34), Zločini nad Jevrejima i pljačka njihove imovine (34–39), Pljačka imovine Jevreja (39–40), Položaj ostalih naroda u Banatu za vreme okupacije (40–43), Oružane formacije folksdjočera i borba protiv Narodnooslobodilačkog pokreta (43–48), Nemci u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (48–50), Vojne jedinice folksdjočera (50–54), Nemci Bačke i Treći Rajh (54–56), Materijalni doprinos nemačke nacionalne grupe vođenju rata (56–61), Evakuacija Nemaca iz Jugoslavije (61–65), Zaključak (67–69), Dokumenta (73–163).

ponovo pokušava da ostvari svoj davnašnji san »Drang nach Osten« u oblastima srednjeg Podunavlja, odnosno da uspostavi ekonomski i politički primat izgubljen posle Prvog svetskog rata.

Analizirajući stanje u srednjoj Evropi s kraja 17. i početkom 18. veka, kada je došlo do početka kolonizacije, Kačavenda ističe da je kolonizacija, sa manjim ili većim intenzitetom, trajala čitav 18. vek i da su prve nemačke naseobine formirane u oblastima Bačke, Baranje, Srema i Banata, tj. na teritoriji Vojvodine. Kolonizacija nemačke nacionalne manjine je bila rezultat planskog delovanja Habsburške monarhije da na zemljisu srednjeg Podunavlja, oslobođenom od turske vlasti, stvori sistem snažnih kolonija nemačkih naseljenika, s ciljem germanizacije ovih oblasti i obezbeđenja političke i ekonomske dominacije nad slovenskim življem u ovim oblastima pa i na Balkanu. Kačavenda smatra da je značaj srednjeg Podunavlja za Nemačku prvi uočio još Eugen Savojski, protagonista ideje o stvaranju Velikog Rajha, koji bi obuhvatio čitavu srednju Evropu i bio brana i zaštitnik evropske civilizacije pred najezdama sa jugoistoka. Važnost srednjem Podunavlju davali su i mnogi drugi nemački državnici i političari, sve do dr Sep Janka, političkog vođe nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji (u periodu između dva svetska rata i u Drugom svetskom ratu). Oktobra 1940. Sep Janko je pisao: »Već je Princ Eugen shvatio da ovo područje mora uvek biti pod nemačkom vlašću ako Rajh hoće da obezbedi plovidbu Dunavom do Crnog Mora i osigura svoje zadele od svih uticaja na jugoistoku... I tu, po mom mišljenju, počinje jedan od naših najvažnijih zadataka. U tome se sastoji naša misija. Ko vlada delom Dunava na kome smo mi nastanjeni – a time tek naše naseljavanje upravo na ovom području dobija smisao – taj vlada čitavim Karpatским basenom. Jer, prirodni centar je ovde, a ne u Budimpešti.³

Analizirajući izvornu građu, Kačavenda je došao do podatka da su nemački naseljenici u Vojvodini prvi put istupili sa jednim političkim programom 1848., kada su Nemci iz Banata na savetovanju u Bogarošu tražili od Beča uspostavljanje autonomne grofovije Banat za sve podunavske Švabe. Istina, ovaj zahtev nije ostvaren, ali on nesumnjivo govori o nastojanjima koloniziranih Nemaca za političkim organizovanjem. Ova nastojanja realizovana su početkom 20. veka, odnosno 1906. godine, stvaranjem Narodne stranke za Banat sa sedištem u Vršcu. Za razvoj nacionalne svesti podunavskih Nemaca, autor posebno smatra važnim njihovo ponašanje za vreme Prvog svetskog rata, kada su nastupili kao deo nemačkog naroda. Tada su oni i pored sloma Austro-Ugarske postavljali zahtev za stvaranjem neke vrste autonomne, pa čak i samostalne državne zajednice tzv. Banatske republike.

Kačevendina istraživanja pokazuju da jugoslovenske vlasti u periodu Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. nisu imale određeniji program prema nemačkoj nacionalnoj manjini, dok su lokalne vlasti u Vojvodini bile prema njima blagonaklone, što su oni koristili za političko i kulturno-prosvetno organizovanje. Tako u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu) već 1919. dolazi do osnivanja Nemačkog privrednog i kulturnog društva, a u Novom Sadu osniva se Šapski klub, koji je organizovao i svoju štampariju. Iste

³ Isto, str. 24—25.

godine počinje da izlazi i nemački dnevni list »Nemačke narodne novine«, a otvara se i velika nemačka knjižara u Novom Sadu. Istovremeno, priprema se i osnivanje Švapsko-nemačkog kulturnog saveza – Kulturbunda, što je realizovano juna 1920. godine. Kasnije, dolazi do osnivanja više mesnih organizacija Kulturbunda, tako da ih je 1921. bilo 97, a 1922. 108. Zavodenjem šestojanuarske diktature, delatnost Kulturbunda je bila zabranjena, tim pre što je ova organizacija sve više poprimala političko, umesto kulturno-prosvetskog obeležja. Godine 1931. obnovljen je rad Kulturbunda na mnogo široj osnovi, uključujući i političku aktivnost. Broj mesnih organizacija je brzo rastao, tako da se od 28 u 1931. povećao na 214 u 1936. godini. U okviru Kulturbunda formirani su posebni savezi, kao što su: Savez nemačkih sportskih društava, Savez nemačke omladine, Nemački savez žena, Savez nemačkih lekara i dr.

Od političkih organizacija nastalih po stvaranju Kraljevine SHS, autor, kao najznačajniju, ističe Partiju Nemaca u Kraljevini SHS, osnovanu 1922. godine. Ova partija je u svom programu postavila zahtev za donošenje ustavnog zakona, kojim bi se regulisao položaj Nemaca, a koji bi podrazumevao slobodno otvaranje nemačkih škola svih stupnjeva, upotrebu nemačkog jezika u opština, srezovima i školama, angažovanje nemačkih službenika u uredima srazmerno broju nemačke nacionalne manjine i dr. Autor je analizirao i rezultate Partije Nemaca na parlamentarnim izborima i pokazao da je ona 1923. dobila 43.415 glasova i 8 poslaničkih mesta, a 1927. godine 49.849 glasova i 6 poslaničkih mandata.

Jačanju političkog i nacionalnog identiteta i jedinstva nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji, značajno su doprineli brojni listovi i časopisi na nemačkom jeziku, kojih je, prema autorovim istraživanjima 1935. bilo 35 (jedan od prvih listova bio je »Deutsches Volksblatt« – »Nemačke narodne novine«), a među njima bili su dnevni, nedeljni, dvodeljni i mesečni listovi, kao i periodične revije. Takođe, doprinelo je i školstvo, koje je organizovano na nemačkom jeziku, a u učiteljskoj školi nastavu su izvodili predavači iz Nemačke.

Autor je analizirao i socijalnu i radnu strukturu nemačke nacionalne manjine i utvrdio da se pretežna većina bavila zemljoradnjom, zanatstvom i trgovinom, dok je industrijskih radnika bilo oko 15.000. U poljoprivrednom životu vojvođanskih Nemaca poseban značaj imale su zadruge, koje su uživale gotovo monopolistički položaj u robnoj razmeni sa Nemačkom, odakle su dobijale razne povlastice i kredite. Ovo se naročito ispoljavalo posle velike svestke privredne krize, odnosno u vreme političkog i privrednog uspona Trećeg Rajha. Sve je to doprinelo da su pred Drugi svetski rat Nemci u Jugoslaviji ekonomski veoma dobrp stajali i bili čak u povoljnijem položaju od drugih.

Posebno važan deo studije je poglavje »Razvitak nacističkog pokreta među Nemcima u Jugoslaviji,⁴ u kome se izlaže istorija širenja nacističkog pokreta među nemačkom nacionalnom manjinom u Jugoslaviji, što je od bitnog značaja za sagledavanje njihovog odnosa prema državi Jugoslaviji pred Drugi svetski rat, a posebno tokom samog rata i okupa-

⁴ Isto, str. 17—25.

cije.⁵ Homogenizacija među masama nemačke nacionalne manjine na liniji nemačkog nacizma i fašizma, još u predratnom vremenu ogleda se u porastu broja mesnih organizacija Kulturbunda, stvaranju raznih vojnih i diverzantskih grupa, spremnih da u momentu napada na Jugoslaviju stupe u dejstvo. Kačavenda, posebno analizira postojanje i delatnost vojnih i poluvojnih formacija folksdojčera, način njihovog organizovanja i ulogu koju su one odigrale u Aprilskom ratu; delatnost nemačke obaveštajne službe u Jugoslaviji u okviru »Organizacije Jupiter« sastavljene od folksdojčera; delatnost tajnih radio-stanica u Beogradu, Novom Sadu, Vršcu, Zagrebu, Mariboru i dr. koje su obaveštavale nadležne o svim važnijim zbivanjima u Jugoslaviji.

Kako je s okupacijom Bačka pripala Mađarskoj, Srem uključen u NDH, a Banat ostao pod nemačkom okupacionom upravom, Kačavenda je istraživanja dobrim delom usredsredio na Banat, detaljno rekonstruišući novouspostavljeni okupacioni sistem u okviru kojeg su, pored nemačkih organa i institucija, glavnu reč imali folksdojčeri. Rekonstruisan je nastanak i delatnost oružanih formacija, sastavljenih od folksdojčera, svrstanih u policijske snage za održavanje reda, kao i učešće Nemaca u elitnim jedinicama Vermahtha, kao što je 7. SS divizija »Princ Eugen«, formirana 1942. godine u Vršcu, koja je brojala 20.000 vojnika, mahom banatskih Nemaca. Iz statističkih podataka se vidi da su na teritoriji NDH folksdojčeri bili obuhvaćeni u raznim vojnim, poluvojnim i drugim formacijama. Sve ove snage angažovane su za održanje reda i sprovođenja okupacionih mera, suzbijanje ma kojeg vida otpora okupatoru, a posebno ustaških akcija NOP-a.

Izložene su istorijske činjenice o stradanju stanovništva na području Vojvodine: Srba, Jevreja i dr., vidovi terora, pljačke i nasilja koje su sprovodile okupacione vlasti uz svestranu podršku pripadnika nemačke nacionalne manjine. Utvrđeno je da se sa terorom i zločinima počelo još u fazi aprilskega rata, i da su u tome prednjačili vojvođanski Nemci, dojčerašnje komšije i sunarodnici sa Srbima, Jevrejima i drugim nacionalnim manjinama. Izneti su podaci o masovnim streljanjima u Alibunaru, Pančevu, Novom Sadu, Mramorku, Petrovgradu, Sečnju, Vršcu, Banatskom Karlovcu, Beloj Crkvi i drugim mestima. Pored pljačke i nasilja primjenjeni su nasilni metodi germanizacije. Menjani su srpski nazivi gradova i mesta, uništavane kulturne institucije, biblioteke, arhive i kulturne baštine uopšte. Iskoriščavana je i radna snaga putem prinudnog rada itd.

Autor je posebno istražio sistem etničkog čišćenja u koncentracijskim logorima i zatvorima kroz koje su prošle hiljade žitelja Vojvodine, pre svega srpske i jevrejske nacionalnosti. Izneti su brojni podaci o logoru »Svilara« u Pančevu, o privremenom zatvoru u Petrovgradu, o logorima na Ostrovačkoj adi, o tzv. »stratištu« Jabuka kod Pančeva, gde je streljano oko 10.000 lica, kao i da je kroz radne logore u Banatu tokom okupacije

⁵ U ovom kontekstu osvetljena je i delatnost vodećih političkih ličnosti, kao što je dr Sep Janko i grupa intelektualaca koji su se pridružili nacističkom pokretu: dr Jozef Tišler, Tomas Menrat, dr Nikolaus Haslinger, dr Georg Abender i dr. Ideologiju nacizma dr Sep Janko prihvata još 1930. godine, da bi u danima pred izbijanje rata i u samom ratu izrastao u vodeću ličnost nacističkog pokreta nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji.

prošlo oko 56.000 lica. U akcijama za suzbijanje NOP-a u Banatu, sprovedene su česte blokade sela, hapšenja, pretresi i zlostavljanja uhapšenika sve do deportacije u koncentracione logore u Norveškoj i drugim zemljama. Kačavenda navodi da je u okviru brojnih odmazdi lišeno života 2.278 lica, da je u Kovinu 600 bolesnika duševne klinike umorenog gladu, itd. Posebno su se u teroru nad Srbima, Jevrejima i drugim narodima u NDH, pored ustaša, isticali folksdojčeri, koji su po autoru bili samostalan faktor, država u državi, a njihovo vođstvo partner Vrhovništva NDH i u sporazumu sa Pavelićem učestvovalo u podeli funkcija, uključujući i lokalne organe ustaške vlasti u krajevima u kojima su živeli Nemci.

Brojni su zločini folksdojčerskih jedinica na području NDH nad Srbima i Jevrejima. Prema evidenciji folksdojčerskog vođstva, koju Kačavenda prezentira, početkom 1944. u raznim vojnim formacijama na teritoriji NDH nalazilo se 25.048 pripadnika nemačke nacionalnosti. Koristeći privilegovan položaj, pripadnici nemačke nacionalne manjine su uvećali i ojačali svoju privrednu prisvajanjem, pljačkom i konfiskacijom srpske i jevrejske imovine.

Posebno su folksdojčeri imali veliki udio u zločinima u Sremu, gde su prema istraživanjima autora ubili 21.597 lica, uglavnom Srba i Jevreja, među kojima je bilo više od 2.000 dece.

Iako je Bačka pripojena Mađarskoj i proglašena njenim »južnim krajevima«, nemačka nacionalna manjina u toj oblasti nastojala je da sve svoje snage stavi na raspolaganje Trećem Rajhu, što mađarske vlasti nisu sprečavale. Autor je prezentirao bogatu dokumentaciju sa statističkim podacima o udelu Nemaca Bačke u pojačavanju snaga Trećeg Rajha, iz čega je izvukao globalni zaključak da su »Nemci u Bačkoj bili izrazit primer odanosti Trećem Rajhu«.

Domaći Nemci su bili »nosioci i realizatori privredne politike Trećeg Rajha u Banatu«, pa se nemačka nacionalna manjina Vojvodine »uvrستila u ratni ekonomski sistem Nemačke i postala njegov sastavni i nerazdvojni deo«, odnosno »svojim dobrovoljnim radom i pomoći za nemačku vojsku, nemačka nacionalna manjina nije u toku rata zaostajala iza bilo koje druge nemačke oblasti, a na nekim područjima je čak i premašila prosek u Rajhu.⁶

Kačavenda je istražio i posebno analizirao zločine, pljačku i nasilje nad Jevrejima i Ciganima, koje su izvršili folksdojčeri u sadejstvu sa okupacionim snagama i vlastima, a na području NDH u saradnji sa ustašama. U tom okviru, osvrnuo se i na genezu naseljavanja Jevreja na područjima Vojvodine, na formiranje jevrejskih zajednica i sl., navodeći da je u Vojvodini živilo 24.750 Jevreja, a u Banatu 4.113. Prema izvornoj građi, na koju se poziva, već polovinom aprila 1941. započinje njihov program, masovno hapšenje, mučenje i ubijanje.

Istraživši evakuaciju i iseljavanje nemačke nacionalne manjine iz Jugoslavije, Kačavenda je došao do ključnog zaključka: Budući da su folksdojčeri, svoju sudbinu u najvećem stepenu bili vezani za sudbinu Trećeg Rajha, oni su već tokom 1943. godine, uviđajući početak njegove propasti, otpočeli sa pripremama za bekstvo. Nemački najodgovorniji faktori

⁶ Isto, str. 59.

bili su saglasni sa blagovremenom evakuacijom, tako da je najveći broj Nemaca uspeo da na organizovan način napusti jugoslovenske teritorije, noseći sa sobom znatan deo imovine, materijalne i kulturne vrednosti i dr. Jedino su pripreme za bekstvo zakasnile u Banatu, o čemu autor predočava autentičnu dokumentaciju na osnovu koje opovrgava tvrdnje nemačke istoriografije da su vlasti nove Jugoslavije krive za proterivanje folksdojčera. On ukazuje na nesaglasnost rukovodećih faktora folksdojčera u Banatu u vezi plana iseljavanja i na činjenicu da su folksdojčeri imali zadatku da štite odstupnicu nemačkim snagama od nastupanja Crvene armije i jedinica NOVJ. U razjašnjenju ovog pitanja, posebno je značajna izjava dr Sep Janka, koju autor prvi put prezentira javnosti u širim izvodima.⁷ Zakašnjenje evakuacije iz Banata dovelo je do toga da je samo 10–15% folksdojčera evakuisano dok su ostali, po oslobođenju Banata, bili smešteni u sabirne centre, odakle su po završetku rata, na osnovu međudržavnih sporazuma, preseljeni u Nemačku. Što se tiče evakuacije Nemaca iz NDH, ona je sprovedena planski, tako da je ukupno evakuisano 90.000 lica, dok su ostali pripadali vojnim formacijama Vermahta i povlačili se sa svojim jedinicama. Do kraja ostali verni Trećem Rajhu, folksdojčeri su se dobровoljno odlučili na evakuaciju i iseljavanje.

U posebnom delu studije, Kačavenda prezentuje 36 odabralih dokumenata, koji se prvi put objavljaju, i koji sa raznih aspekata osvetljuju aktivnost nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji u periodu 1934–1945. godine. Među njima važni su: Tabela brojnog stanja nemačkog stanovništva u tzv. istočnim područjima Rajha (Poljska i SSSR), Čehoslovačkoj, baltičkim zemljama, Dancingu, Mađarskoj, Jugoslaviji i Rumuniji; zatim Odluka od 9. maja 1941. o uvođenju pet folksdojčerskih okruga: istočnog Srema, Sava–Dunav, Donja Drava, Srednja Drava – Ilava i Zagreb–Bosna; dokument o dolasku Himlera u Indiju pri povratku iz Grčke maja 1941. godine; telegram Ministarstva spoljnih poslova Rajha Poslanstvu u Zagrebu 5. januara 1942. godine iz koga se vidi da je Hitler dao naredenje da se od folksdojčera formira divizija »Princ Eugen« i dr.⁸

Studija dr Petra Kačavende celovito i dokumentovano razjašnjava suštinu nemačkih nastojanja za pomeranjem etničkih granica na jugoslovenski istorijski prostor i opovrgava netočnosti domaće i strane istoriografije u vezi nemačke kolonizacije i iseljavanja, koje se tendenciozno aktuelizuju i u savremenim zbivanjima.

⁷ Isto, str. 61–62.

⁸ Isto, str. 76, 94–95, 97–100, 117–123.

SLAVOLJUB CVETKOVIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

PETRANOVIĆEVO ISTRAŽIVANJE IDEJA O BALKANSKOJ FEDERACIJI I NJENIM OKVIRIMA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

UDC — 930.1:949.7

Ideja o federaciji država balkanskih naroda javila se kao neodređena težnja srpskih i grčkih ustanika još početkom XIX veka. Ona se u to vreme javila kao jedna od mogućnosti za rešavanje »istočnog pitanja«. Od tada se ideja balkanske federacije aktuelizira iz različitih interesa i u zavisnosti od istorijske situacije pojavljuje se kao ideja južnoslovenske federacije, koja bi prethodila budućoj federaciji ili konfederativnoj zajednici balkanskih naroda, zatim kao podunavska ili dunavska federacija, podunavsko-balkanska federacija i bačkanska federacija – odnosno konfederacija koja bi u svoje okvire mogla da primi pored balkanskih i druge države.

Za rešenje »istočnog pitanja« putem obrazovanja balkanske federacije založio se i Karl Marks (Karl Marx) u svojim pismima »Njujorškoj tribuni« 1853. godine. Od Marks-a su ideju prihvatali bugarski revolucionarni demokrati S. Rakovski, Lj. Karavelov i A. Levski. U to vreme srpski socijalista Svetozar Marković ne želi federaciju balkanskih država već srezovala i okruga. Zapravo S. Marković je bio za balkansku federaciju prema stvarnim potrebama a ne prema narodnostima. U okviru Markovićeve vizije uvažavala bi se svačija narodnost a u federaciju bi mogli biti uključeni i susedi preko Save i Dunava. Sličnu ideju imao je nešto kasnije i Vasa Pelagić koji je zamišljao solidarnu i potpuno autonomnu i slobodnu federaciju balkanskih i karpatskih naroda.

Socijaldemokratske partije na Balkanu prihvatile su početkom XX veka ideju balkanske federacije i uporno su radile na njenoj razradi, što je i dovelo do Prve balkanske socijaldemokratske konferencije u Beogradu (7–9. I 1910). Konferencija je okupila delegate socijaldemokratskih partija iz Srbije, Bugarske, Makedonije, Turske, Hrvatske i Slavonije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Rumunije. Sa radom konferencije telegrafski se saglasila i Grčka partija. Usvojena rezolucija na kongresu isticala je da se težnje naroda na jugoistoku Evrope za privrednim i političkim oslobođenjem mogu ostvariti okupljanjem privrednih snaga u jednu celinu »uklanjanjem veštački postavljenih granica, omogućavanjem pune uzajamnosti i zajednice u životu i odbrani od zajedničke opasnosti«.

Akciju socijaldemokratskih partija između dva svetska rata nastavile su komunističke partije balkanskih zemalja koje su 15. januara 1920. godine osnovale Balkansku komunističku federaciju (BKF), kao sekciju Komunističke internacionale sa ciljem stvaranja federacije balkanskih sov-

jetskih republika. Delatnost BKF trajala je do tridesetih godina i o njenim akcijama uglavnom se zna iz tekstova u zvaničnom listu BKF »Bulletin der Balkanföderation« koji mnogi zamenjuju sa »La Federation Balkanique«, organom levo orijentisanih političkih emigranata iz balkanskih zemalja, koji je izlazio u Beču od 1924–1931. godine.

Istraživač i istoričar Drugog svetskog rata Branko Petranović obogatio je jugoslovensku istoriografiju studijom o »Balkanskoj federaciji 1943–48. godine«.¹ Početna i prva tema knjige su jugoslovenske granice, koju observira u prvom poglavlju »Teritorijalni problemi Jugoslavije u Drugom svetskom ratu«.² Tu su razrađena sledeća pitanja: rešavanja tog problema u balkanskoj krizi 1941. godine; pokretanje pitanja granica od strane jugoslovenske kraljevske vlade u Londonu i narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji; način stavljanja teritorijalnog problema u funkciji revolucionarne smene vlasti i proširenje teritorijalnog okvira uključenjem u sastav Jugoslavije etničkih teritorija jugoslovenskih naroda. Petranović objašnjava i načelno proglašena prava Makedonaca na nacionalnu integraciju od strane rukovodstva nove Jugoslavije, odustajanje Jugoslavije od teritorijalnih revandikacija prema pojedinim susednim državama i razmatra problem severozapadnih granica u svetlosti sukoba i interesa velikih sila.

Predmet interesa posebno je sovjetska sveslovenska propaganda u kojoj je bila sadržana i teza Kominterne o narodima Jugoslavije koji imaju puno pravo na državnu nezavisnost i pomoći u tome od strane SSSR-a, što je unesilo nemir među jugoslovensku emigraciju. U ovom pitanju B. Petranović u osnovi interpretira razgovor kraljevskog poslanika M. Gavrilovića od 26. avgusta 1941. sa A. Višinskim, zamenikom ministra inostranih dela SSSR, u kome se »otkriva značaj slovenskog fenomena (panslavizma u modernoj verziji) u funkciji sovjetske politike jačanja antifašističke borbe, izazivajući na drugoj strani stare sumnje Britanaca da se radi o novom vidu rada Kominterne«.³

Poglavlje, »Balkanska unija – ideja o balkanskim i srednjoevropskim federacijama i konfederacijama«, predstavlja analitičko razmatranje geneze Balkanske federacije 1943–48. godine.⁴ Ideju o federaciji B. Petranović vezuje za sednicu kraljevske vlade od 26. novembra 1941. godine kada je Momčilo Ninčić predložio zaključenje ugovora o konfederaciji Jugoslavije i Grčke u koju bi kasnije ušle Bugarska, Albanija i Rumunija. Zaključenje Balkanske unije između Jugoslavije i Grčke 15. januara 1941. godine, uz mogućnost pristupa i drugih balkanskih država, značilo je u datom momentu učvršćenje uticaja Velike Britanije kao velike sile na Balkanu. Stvaranje Balkanske unije propraćeno je u Engleskoj optimističkim »procenama da je ona primer stvaranja nove Evrope i demokratskog međunarodnog poretku garantija mira i blagostanja Evrope«.⁵ Ceo problem Petranović posmatra sa stanovišta budrćeg uređenja Evrope od strane saveznika i prati ideju o Češko-poljskoj federaciji i ideju o Dunavskoj federaciji koju je Bogoljub Jeftić zapazio 15. novembra 1943. godine u istu-

¹ Branko Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd 1991, str. 206.

² Isto, 7—25.

³ Isto, »Emigracija, Kominterna i nacionalno pitanje«, 26—33.

⁴ Isto, 34—51.

⁵ Isto, 37.

panju poslanika Mandera u Donjem domu, povodom Deklaracije o Austriji u Britanskom parlamentu. Ideje o federaciji i konfederaciji razmatrane su i na sastanku predstavnika emigrantske jugoslovenske vlade i generala Šarla de Gola (Charles de Gaulle) u kontekstu ukupne politike na Balkanu. Sve te planove u Velikoj Britaniji i SAD-u sa srednjoevropskim i balkanskim federacijama Josip Broz Tito je decembra 1943. godine smatrao »kao smišljenu politiku ovih sila da iskoriste neravnomernost oslobodilačkih pokreta u pojedinim zemljama za gušenje tih pokreta i izolaciju SSSR-a«.⁶

Nezavisno, dakle, od navedenih inicijativa za stvaranje Balkanske federacije Tito je krajem 1942. godine u Oštrelju (Bosanska krajina) povjerio Svetozaru Vukmanoviću posebnu misiju podsticaja narodnooslobodilačke borbe i vojne koordinacije oslobodilačkih pokreta Jugoslavije, Grčke i Albanije, sa ciljem obezbeđivanja revolucionarnih perspektiva. Zaključci o uzajamnoj saradnji predstavnika komunističkih partija Grčke, Albanije i Jugoslavije usvojeni su 20. juna 1943. godine na tlu Albanije. O tome i o osnivanju Balkanskog štaba u cilju objedinjavanja borbe »za pobedu demokratije u balkanskim zemljama i za stvaranje balkanske federacije posle proterivanja fašističkog okupatora sa Balkana«, raspravlja se u posebnom poglavlju.⁷

U poglavlju »Kosovo i Metohija u jugoslovensko-albanskim odnosima«,⁸ autor ističe da se na Kosovu i Metohiji smenom, septembra 1943, italijanskog okupatora nemackim ništa nije izmenilo u odnosu na »trajno prisutnu koncepciju albanskog etno-centrizma. Sva tri fronta albanskog naroda izjašnjavali su se za veliku Albaniju: kvislinzi, prozapadni pokreti i organizacije Balli Kombtar (Balli Kobetor) i Legalitet, u suštini narodnooslobodilački pokret Albanije«.⁹ Problem se analitički razmatra i apsolvirava sa stanovišta saradnje oslobodilačkih pokreta, delovanja Balkanskog štaba, odnosno pokušaja rešavanja ideje balkanske komunističke federacije u novom okruženju i specifičnim uslovima. Ovo pitanje razmatra se i sa stanovišta odnosa zapadnih saveznika i SSSR-a i privremenim odustajanjem od ideje Balkanske federacije u proleće 1945. godine. Rasprava o Kosovu i Metohiji otvorila je i pitanje granica sa Albanijom, odnosno položaja Srbije i Crne Gore i sudbine ne samo Kosova i Metohije, već i Sandžaka.

Pitanje granica u celini predmet je detaljnog raspravljanja u sedmom poglavlju »NKOJ – problem granica i nacionalne integracije«.¹⁰ Ovde su saopšteni svi relevantni podaci oko severozapadne granice, odnosno priključenja Istre i regulisanja pitanja kulturne autonomije za italijansku manjinu. Problem Istre i Slovenskog primorja razmatra se i sa stanovišta političke i diplomatske aktivnosti AVNOJ-a i vlade Demokratske Federalne Jugoslavije, u kontekstu međunarodnog priznavanja nove Jugoslavije. Raspravom o granicama otvara se i pitanje makedonske nacionalne integracije koje se komplikovalo zbog nepovoljnog odnosa zapadnih sila pre-

⁶ Isto, 47.

⁷ Isto, 52–76.

⁸ Isto, 77–104.

⁹ Isto, 77.

¹⁰ Isto, 105–117.

ma nacionalnom ujedinjenju Makedonaca i stvaranju Balkanske federacije, kao i unutrašnjih odnosa u Grčkoj posle britanske intervencije. Rasprava o granicama dotakla se i sudbine delova jugoslovenskih naroda u Austriji, Mađarskoj i Rumuniji.

Osmo poglavlje »Jugoslovensko-bgarska federacija – neostvareni projekti«¹¹ poslužio je autoru za upoznavanje naučne javnosti sa razgovorima za stvaranje Balkanske (Južnoslovenske) federacije između Jugoslavije i Bugarske koji su povedeni septembra 1944. godine, posle Titovog razgovora u Moskvi sa Staljinom i u Krajovi sa bugarskom delegacijom. Na osnovu sporazuma u Krajovi uspostavljena je vojna saradnja između nove bugarske vlade Očeštenvenog fronta i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Petranović, ističe da original ovog sporazuma nije sačuvan, a da takođe ne postoje ni beleške o Titovim razgovorima u vezi sporazuma. Da se radilo o širim dogovorima, svedoči telegram G. Dimitrova J. B. Titu od 28. oktobra 1944. u kome se Tito moli da objasni makedonskim kadrovima da ne postavljaju pitanje Bugarske i Makedonije »jer ono treba da proiziđe na osnovu prethodnog razgovora između Jugoslavije i Bugarske kada između njih budu određene nove granice«.¹² Treba naglasiti da su u ovom poglavlju saopšteni novi istraživački rezultati o Balkanskoj federaciji do kojih se došlo izučavanjem građe u Arhivu Josipa Broza Tita, građa 1943–48. godine.

Istorijska predstava o Balkanskoj federaciji i politici nove Jugoslavije zasnovanoj na pretpostavkama realizacije tog projekta Petranović upotpunjuje novim činjeničkim materijalom na osnovu koga on ocenjuje da je ideja o Balkanskoj federaciji 1943–48. nanela velike štete ideji Jugoslavije kao političko-ideološka nebulozna, izraz ličnih pretenzija, prihvatanja u novim uslovima preobraženih starih komunističkih teza i priklanjanju Staljinovim zamislima, sa svojim ličnim pečatom.¹³ U svakom slučaju, ovde su sadržane sve značajne činjenice za objašnjenje »internacionalizma« KPJ, koji je na Kosovu i Metohiji dao katastrofalne rezultate za duži istorijski period.

Poslednje poglavlje »1948 – komunističke protivrečnosti i slom ideje o Balkanskoj federaciji«¹⁴ bliže objašnjava Petranovićev zaključak o posledicama pokušaja realizacije ideje Balkanske federacije. U svetlosti državnice politike SSSR-a i pokušaja potčinjavanja Jugoslavije, on raspravlja o jugoslovensko-bgarskim odnosima i odnosu rukovodstva KPJ prema građanskom ratu u Grčkoj. Pritisak na Jugoslaviju od strane istočnih zemalja 1948. i istorijskog »NE« Staljinu u kontekstu odnosa zapadnih sila i SSSR-a Petranović karakteriše kao »moskovsko opelo Balkanskoj federaciji«.¹⁵

Branko Petranović nesumnjivo spada u najpoznatije istoričare Jugoslavije, sa posebnom odlikom da na svaki istorijski izazov reaguje raspravom, studijom ili kritičkom zbirkom izvora. Ovom studijom dao je svoj

¹¹ Isto, 118–135.

¹² Isto, 119.

¹³ Isto, 140. Poglavlje »Naličje jugoslovensko-albanskih odnosa 1945–1948, privid harmonije i stvarnost potmuli sukoba (str. 136–175).

¹⁴ Isto, 176–206.

¹⁵ Isto, 196.

doprinos raspravi o novom svetskom poretku i različitim opcijama preuređenja balkanskog istorijskog prostora. Autor donekle zanemaruje kontinuitet vezan za rad Balkanske komunističke federacije između dva svetska rata. Posmatrano sa stanovišta aktuelnih zbivanja u svetu čini se da je preoštar zaključak autora da je sa federacijom i njenom idejom završeno 1948. godine u Moskvi. Svedoci smo aktueliziranja ideje o Balkanskoj federaciji kako od bivšeg SSSR-a, tako i od zapadnih suseda i evropskih sila koje za buduće uređenje jugoistočne Evrope izbacuju i opciju podunavsko-balkanske federacije u čiji bi sklop ušli i delovi bivše SFR Jugoslavije.

VENCESLAV GLIŠIĆ

Naučni savetnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

STUDIJSKI REZULTATI MILANA RISTOVIĆA O UKLAPANJU JUGOSLAVIJE U OKVIRE NEMAČKOG »NOVOG PORETKA« (1940–1945)

UDC — 949.71:930.1 >1940/1945<

Nacistička Nemačka otpočela je Drugi svetski rat, sa namerom da izvrši reviziju poretka uspostavljenog u Evropi posle Prvog svetskog rata i da uspostavi *novi poredak*, koji bi odgovarao njenim interesima, ne samo u Evropi, nego i u celom svetu. U početku Drugog svetskog rata nisu postojali opsežni planovi o tom poretku, ali posle većih uspeha Nemačke na frontovima u Evropi, a naročito posle pobede nad Francuskom 1940. godine, počeli su da se stvaraju planovi o tome, ali su oni daleko premašivali mogućnosti nacističke Nemačke. U okviru tih globalnih planova, našlo se i pitanje Jugoistočne Evrope. Do skora, jugoslovenska istoriografija uglavnom je obrađivala nemačko-jugoslovenske odnose između dva rata, okupaciju, zločine, teror i ratnu štetu, znači, faktičko stanje pod okupacijom, a sasvim malo se bavila planovima Nemačke da uklopi Jugoistočnu Evropu u Hitlerov novi poredak. Upravo tu prazninu popunio je Milan Ristović, uzimajući to za temu doktorske disertacije, koju objavljuje kao posebnu knjigu, a pod naslovom »Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45«.¹

Relevantna građa za Ristovićevu studiju su izvori nemačke provinjencije, poreklom iz naučnih arhivskih ustanova Savezne Republike Nemačke. Autor se uglavnom skoncentrisao na ustanavljanje ključnih ideo-loških, političkih i privrednih pitanja iz planova koji su nastali u periodu od 1940. do 1943. godine, i način kako su se zamišljene koncepcije realizovale u stvarnosti.

Politika i privreda činile su okosnicu svih nemačkih planova o novom poretku, ne samo u vezi Jugoistočne Evrope, nego uopšte. Međutim, Ristović ovaj princip nije mogao sprovesti do kraja, jer je planiranje novog poretka i njegova realizacija bilo okrenuto u mnogo većoj meri privredi, odnosno stvaranju novog privrednog poretka, dok su politički planovi bili znatno ređi i o njima se nije tako široko diskutovalo kao o privrednim. Ako se i raspravljalо, bilo je to u užem krugu ljudi, a donošenje konačne odluke bilo je u rukama Hitlera, tako da se u izvorima ne mogu naći jasni planovi, kako bi u političkom pogledu bila podeljena Jugoistočna Evropa. Međutim, privredni planovi nisu se mogli sačinjavati, a da se ne vodi računa o političkom promišljanju problema Jugoistočne Evrope, kao što ni teritorijalna prekrajanja posle osvajanja pojedinih zemalja na Ju-

¹ *Nemački novi poredak i Jugostročna Evropa 1940/41–1944/45*, Vojnoizdavački novinski centar, Beograd 1991, str. 418.

goistoku nisu vršena bez vođenja računa o privrednim vrednostima određenih teritorija. To je naročito došlo do izražaja prilikom deobe Jugoslavije posle Aprilskog rata 1941. između nacističke Nemačke i fašističke Italije, koja je obeležena konkurentskom borbom za što snažnije privredne pozicije nacističke Nemačke na Jugoistoku.

Predmet svog naučnog istraživanja, najbolje je formulisao sam autor, ističući da mu je u centru bila »jedna ideja, oko koje je nastajao 'sistem' izgrađivan na nesigurnom tlu raznovrsnih predloga megalomanskih fiks ideja i propagandnih konstrukcija, koji je opet bio direktno vezan sa 'svetom činjenicom', utičući na njih i istovremeno mu se prilagođavajući«.²

U okvire novog poretka koji je planirala Nemačka u Evropi i šire, trebalo je uklopiti i Balkan, koji je bio značajan za Nemačku zbog poljoprivrednih proizvoda, sirovina za industriju, vodenih i suvozemnih saobraćajnica i jeftine radne snage. Međutim, prostor Jugoistoka Evrope ne zauzima ključno mesto u tim planovima, već je od drugostepenog značaja u odnosu na Veliki privredni prostor, koji je Nemačka trebalo da osvoji na Istoku od Sovjetskog Saveza, pa je Balkan u svim planovima tretiran kao dopunski privredni prostor. Taj novi poredak na Jugoistoku, prema istraživanjima Ristovića, bio je zamišljen »kao neofeudalna, hijerarhijska piramida pokorenih i savezničkih različitim stupnjevima zavisnosti vezanih naroda i država podređenih volji i ciljevima velikonemačkog Rajha«.³

Ristović je nemačke planove i njihovu realizaciju na Jugoistoku obradio u nekoliko tematskih celina, polazeći od predistorije ovih planova na Jugoistoku i činjenicom da su im prethodili razvijeni privredni odnosi Nemačke sa svakom od država na Jugoistoku. Zatim, istraživao je odnos između nacionalsocijalističkog pogleda na svet i novog evropskog poretka i na kraju, zaključio da bi rađanje novog poretka značilo smrt za Balkan, koji bi se uklapanjem u novi poredak ugasio.⁴

U prvoj tematskoj celini »Prirodni poredak država i naroda«; Evropa i Jugoistok, Ristović obrađuje pitanje odnosa novog poretka u Evropi prema Jugoistoku, pa zaključuje da se o novom poretku može govoriti kao o delu evropskog poretka, odnosno njegovom »podsistemu«, kome je pridavano važno ali drugorazредно mesto, a čija je važnost rasla što se rat bliožio kraju. On je na Jugoistoku zamišljen kao »sistem«, ali u praksi se javljaо kao sukob i borba svih protiv svih, pretvarajući taj poredak u »poredak anarhije«.⁵

Sledeći tematski krug posvećen je nemačkoj manjini na Jugoistoku, koja je trebalo da posluži kao »rasno jezgro« za stvaranje novog poretka na tom prostoru. Velike nade su polagane u nemačku nacionalnu manjinu, koju je činilo oko dva miliona folksdojčera. Prema planovima o novom poretku, trebalo je da oni posluže za formiranje države podu-

² Isto, 7.

³ Isto, 351.

⁴ Isto, 9—34.

⁵ Isto, 47—94.

navskih Švaba sa centrom u Beogradu, koja bi bila neka vrsta vojne granične prema Istoku. Ristović je prikazao i naučne i privredne organizacije koje su se bavile pitanjem Jugoistoka i njihove međusobne odnose.⁶

Nije se moglo zaobići ni pitanje promena, koje su se predviđale u privrednom razvoju Balkana, pa je to obradio u posebnom poglavlju. U njemu je navedeno šta je sve trebalo poboljšati u privredi Jugoistoka, npr. saobraćajne komunikacije, da bi se što bolje iskoristio ovaj dopunski privredni prostor, ali da u svakom slučaju ostane na nižem stepenu industrijskog razvoja nego što je bio Rajh. Ratna stvarnost je omela da se ovi planovi ostvare, sem u nekim delovima, kada je bila reč o eksploataciji privrednih resursa u ratne svrhe.⁷

Posebno poglavlje, posvećeno je diskusijama da li će novi privredni poredak i koliko ugroziti suverenitet država na Jugoistoku, zatim, »beskrvnoj okupaciji« nemačkih banaka, koje su trebalo da posluže kao pret-hodnica i temelj budućeg poretka. Osim toga, u tim planovima pominjan je Jugoistok, kao izvor dopunske radne snage za industriju Rajha, što se pokušalo ostvariti prinudnim angažovanjem radne snage u toku okupacije, pre svega iz Srbije. Ali, s druge strane, upozoravalo se da bi radnici mogli da pokvare »čistoću krvi nemačkog naroda«.⁸

Svi izučeni planovi tretirali su Jugoistok kao geopolitičku i privrednu celinu i nisu predviđali njegovu deobu, kao što je to u stvarnosti urađeno prilikom okupacije Grčke i Jugoslavije. Nemački privredni krugovi su bili za teritorijalnu celovitost Jugoslavije, ali se ova koncepcija sudsarila sa političkim pragmatizmom, pa je Hitler Jugoslaviju rasparčao na više delova i uspostavio između njih granice koje su otežavale funkcionisanje privrede, ne samo na području Jugoslavije, nego i Jugoistoka. Time su bili poremećeni i planovi da se Jugoistok kao celina, uklopi u novi poredak.⁹

U poslednjem tematskom krugu, Ristović je obradio slom privredne politike nemačkog novog poretka na Jugoistoku i uzroke zbog kojih je do njega došlo. Početni ratni uspesi Nemačke pospešili su stvaranje planova o novom evropskom i svetskom poretku, a njihovom rušenju, doprineli su nemački porazi. Takođe, privreda totalnog rata imala je kratkoročne ciljeve da stvari uslove za funkcionisanje nemačke ratne maštine. Planirani nemački novi poredak nije ostvaren, ali zato su sile antifašističke koalicije ostvarile svoj novi svetski »krimski poredak«, koji je trajao do ujedinjenja Nemačke i raspada Sovjetskog Saveza.¹⁰

U napisima posle rata, nemački istoričari i pisci memoara, kao Nojbaher¹¹ koji je u Drugom svetskom ratu sprovodio privrednu politiku na Balkanu, smatraju da prostor Jugoistoka, a posebno Jugoslavije, nije trebalo teritorijalno, a time ni privredno deliti. Po njima, Jugoslavija je bila privredna celina, a njenom deobom Nemačka ne samo da nije imala koristi, nego i štete, naročito kad je u pitanju NDH. Osim toga, rasparčavanje Jugoslavije na više delova omogućilo je KPJ da istakne antitezu

⁶ Isto, 95—147.

⁷ Isto, 148—210.

⁸ Isto, 211—270.

⁹ Isto, 271—332.

¹⁰ Isto, 333—349.

¹¹ Herman Neubacher, *Sonderauftrag Südost*, Wien—Frankfurt 1956.

ponovnog stvaranja Jugoslavije i uspešno izvede revoluciju. Šta bi se u novom poretku dogodilo sa Srbijom i srpskim narodom – ostalo je nejasno i u planovima, a ni sam autor nije mogao pouzdano odgovoriti na to pitanje. Stiče se utisak da je autor došao do zaključka da u tom novom poretku ne bi bilo mesta za srpski narod. Međutim, nije se dovoljno jasno odredio šta znaće pojmovi »neutralisanje« ili »konačno rešenje« srpskog pitanja. To bi bilo suprotno od očekivanja predsednika kvislinško-srpske vlade generala Milana Nedića, koji se nadao, ako Nemačka pobedi, da će Srbija, u okviru novog poretku, dobiti određeno mesto, i time pravdao svoju kolaboraciju sa okupatorom.

Ristović je prvi od jugoslovenskih istoričara koji je celovito pisao o nemačkim planovima o novom poretku, koji je Nemačka nameravala da uspostavi u svetu, Evropi pa i na Jugoistoku. U celini, on je ovu temu obradio uspešno, međutim, čini nam se da nije dovoljno iznijansiran raskorak između planova o novom poretku i onoga što se tokom rata postiglo, mada se autor ogradio da je obrađivao samo ono što je u njima bitno i da nije zalazio u detalje.

KOSTA NIKOLIĆ

Asistent-pripravnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

BELIĆEVA KNJIGA U ISTORIJSKOJ UPOTREBI ILI NAUČNI DOKAZ O
»PRAVU SRPSKOG NARODA NA ODREĐENE OBLASTI«

UDC — 949.711

Knjiga Aleksandra Belića »Srbija i južnoslovensko pitanje« napisana je u Nišu, krajem 1914. godine, dok su trajale ratne operacije na Kolubarskom frontu, a srpska vlada definisala svoje ratne ciljeve. Kako je i sam Belić naglasio, knjiga je nastala kao »plod momentane potrebe¹ pa je kao takva trebalo da opravlja ono što je Srbija želela (ili moral) da učini u ratu. Nastala u okviru delatnosti najuglednijih srpskih naučnika iz različitih oblasti koji su svojim naučnim kredibilitetom trebali da pomognu rad vlade, knjiga sa stanovišta nauke ima određenih manjkavosti, prouzrokovanih ograničenim vremenom i ne potpuno naučnim motivima. Međutim, nju ni ne treba posmatrati u jednom strogo naučnom smislu, već kao plod napora da se utiče na vlade i javnost savezničkih i neutralnih zemalja za prihvatanje rešavanja južnoslovenskog pitanja na način kako je to istaknuto u Niškoj deklaraciji 7. decembra 1914. godine: »Oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca«.

Rat koji je Srbija vodila 1914. godine, bio je odbrambeni i oslobođilački, i u tom pravcu su ulagani svi napor i pravljeni planovi. Rat je imao dvostrukе ciljeve: odbrana same Srbije i oslobođenje srpskog naroda koji se nalazio pod austro-ugarskom vlašću. Međutim, srpsko pitanje je, razvojem ratne situacije preraslo i u jugoslovensko, odnosno – otvorio se problem stvaranja jedinstvene jugoslovenske države. Drugim rečima, postavljalo se pitanje gde je granica na kojoj će srpsko pretresti u jugoslovensko pitanje, tj. kako oslobođilačko da ne bude tretirano kao osvajačko. Posebno, kako u iskrene jugoslovenske namere uveriti saveznike, naročito posle uključivanja Italije u rat na strani Antante.

Taj problem bio je slabo poznat u širokoj međunarodnoj javnosti – tretiran je gotovo isključivo kao osvajanje teritorija – pa je trebalo, posred diplomatske angažovanosti srpske vlade, izradom i publikovanjem posebnih naučnih studija i drugih stručnih izdanja, uticati na vlade i javnost različitih država koje su mogle imati uticaj na povoljan ishod rešavanja zamišljenog koncepta stvaranja južnoslovenske države. Zbog toga je srpska vlada zatražila od grupe najuglednijih srpskih i jugoslovenskih naučnika, uglavnom profesora univerziteta i akademika, da ideju zajedničke države predstave i objasne u prikladnim knjigama i studijama.

¹ Aleksandar Belić, *Srbija i južnoslovensko pitanje*, Biblioteka grada Beograda (reprint izdanja iz 1915), Beograd 1991, str. 5.

U takvom duhu, Belićeva knjiga govori o etničkom jedinstvu i kulturnoj bliskosti Srba, Hrvata i Slovenaca, a akcenat je u prvom redu stavljen na jedinstvo Srba i Hrvata. Osnovni moto bio je da se vekovna ugnjetanost Slovenaca i Hrvata »pod austro-ugarskim jarmom« može prekinuti samo oslobođanjem uz pomoć Srbije i Crne Gore i njihovim kasnijim ujedinjavanjem. Naravno, ova koncepcija unapred je prepostavljala da su Slovenci i Hrvati svoj položaj u Austro-Ugarskoj zaista doživljavali kao ropstvo i, sledstveno tome, želeli ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom. Uostalom, takva je bila i koncepcija srpske vlade, ali je ona kao i ova studija, sagledala samo jednu stranu tog procesa. Ona je praćena isključivo preko političkih elita i njihovog ponašanja uslovленog raspadom Austro-Ugarske imperije. Država je pravljena odozgo, čistim političkim aktima, što je otvaralo prostor za trajne manipulacije u pogledu stvarnih namera i predstavljalo generator nacionalizma sve do završetka procesa.

Ovo, međutim, nikako ne znači da je Belićeva knjiga ostala u domenu političke propagande. U obrazlaganju svojih ideja, autor se koristio interdisciplinarnim metodom upotrebe rezultata filologije, lingvistike, etnologije, geografije i istorije. Srbi i Hrvati su za Belića bili dva plemena istog naroda – dva naziva iste celine. Pisac je svoj posao shvatao i kao ukazivanje na jedinstvo Srba i Hrvata, pozivanjem na kulturno-istorijske činjenice. Treba napomenuti da su rezultati saopšteni u ovoj analizi plod dugogodišnjih autorovih opsežnih istraživanja. Belić je i pre pojave ove knjige oko 15 godina proučavao jezičku problematiku Južnih Slovena, kako bi pokazao da nije postojala jezička podvojenost između, pre svega Srba i Hrvata, na čemu je insistirala Austro-Ugarska. Na osnovu jezičke i druge sličnosti (ili istovetnosti) trebalo je razviti i braniti ideju jugoslovenskog jedinstva. Autor je nastojao da u ovoj studiji obuhvati sve bitne momente zajedničke osnove i baštine jugoslovenske civilizacije.

Jedinstvo Srba i Hrvata Belić je video u četiri istorijsko-kulturološka nivoa, koja je izložio u četiri poglavlja:

- 1) Jedinstvo srpsko-hrvatsko sa tačke gledišta jezika,²
- 2) Književno-kulturni pokreti kao svedočanstvo uzajamnih veza,³
- 3) Obrazovanje srpsko-hrvatske nacionalne svesti,⁴
- 4) Zajedničko oslobođenje i državno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca i njihov značaj.⁵

U svim poglavlјima, Belić je kombinacijom hronološko-tematskog izlaganja izneo osnovne karakteristike koje su, po njemu, govorile o zajedničkim streljenjima, zajedničkom radu i uzajamnoj saradnji u obrani srpsko-hrvatske nacionalne svesti i etničke srodnosti. Osvrnuo se i na najznačajnije istorijske prelomnice, počev od Prvog srpskog ustanka. Ukazao je na niz bitnih momenata koji su doprinosili rađanju istorijske svesti Srba i Hrvata ponaosob, kao i začetka svesti o zajedničkim cilje-

² Isto, 15—31.

³ Isto, 32—58.

⁴ Isto, 59—108.

⁵ Isto, 109—128.

vima koji su definisani kroz jugoslovenski pokret. Sve je ovo bilo protkano stavovima da je upravo aktuelna situacija 1914. godine stvarala najpo-voljnije prilike za konstituisanje zajedničke države.

Tako je otvoren najznačajniji krug problema – iz tako postavljene perspektive, proistekao je i stav da je srpski narod, – zbog svoje tradi-cije, konstituisane državnosti i rata koji je vodio, morao da ima pije-montsku ulogu, ulogu vođe i zaštitnika Jugoslavije. Pisac je bio svestan da će to naići na snažno protivljenje antisrpske propagande, naročito u Austro-Ugarskoj, koja je govorila o srpskom imperijalizmu, ali je isto-vremeno duboko verovao u istorijsku nužnost i političku opravdanost ideje južnoslovenskog oslobođenja i ujedinjenja (»hegemonije ne može biti pre-ma svome narodu i narodu koji želi zajedničko oslobođenje i ujedinjenje«). Belić je smatrao da na bezobzirnu propagandu treba odgovoriti pre svega naučnim argumentima, dostojanstvom i istinom, izbegavajući pseudo-naučne tvrdnje. U svojim objašnjenjima pozivao se na razvoj književnosti, nauke, umetnosti i svih drugih kulturnih delatnosti, koje su isle u prilog narodnog jedinstva i političkog ujedinjenja Srba, Hrvata i Slo-venaca.

Belić je svakako zastupao plemenitu ideju da se na vulgarnu pro-pagandu odgovori naučnim argumentima i akademskim dostojanstvom. Svoj rad nije shvatao kao služenje jednoj političkoj pragmatici, već kao učestvovanje u stvaranju jedne istorijski neophodne države. Nesumnjivo su činjenice navedene u knjizi »Srbija i južnoslovensko pitanje« tačne i naučno utemeljene, ali, ipak, samo sa stanovišta kulturno-istorijskih to-kova, koji nisu uvek, u svakom periodu i na isti način, bili dominantni. One nisu morale ništa da znače prilikom formiranja države. Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca nije nastalo na temeljima filologije, etnolo-gije ili istoriografije, kako Srba, tako i Hrvata, već na principima odnosa snaga posle Prvog svetskog rata. Politički život onih koji se nisu pozna-vali, iako su bili slični i ponegde istovetni, svakako nije vodio računa o mnogobrojnim knjigama jugoslovenski orientisanih hrvatskih i srpskih naučnika, pa tako ni o Belićevoj.

Ove knjige, je ipak, potvrdila svoju naučnu vrednost kao kulturo-loško-istorijska studija o jednom od najznačajnijih problema iz istorije južnoslovenskih naroda do izbijanja Prvog svetskog rata. Ona je bila odraz shvatanja tadašnjeg vremena, uobičenih koncepcija o istorijskim ciljevima srpske nacionalne politike, tako da je zaista poslužila osnovnoj zamisli zbog koje je bila i napisana: da upozna širu međunarodnu i do-maću javnost sa jugoslovenskim pitanjem i mogućim modelima njegovog rešavanja. U tom smislu je i nosila sva ograničenja tadašnjeg vremena, a danas služi kao vredan izvor o tome.

Iz tih razloga objavljeno je reprint izdanje iz 1915. godine. Knjiga ima predgovor pisca, kao i iscrpan pogovor Vladimira Stojančevića. Kao prilog štampana je i karta dijalekatskih grupa srpskog jezika (onako kako ih je Belić ustanovio) koja se nije nalazila u izdanju iz 1915. godine.

ZORAN LAKIĆ
Profesor univerziteta
Titograd

VELIKE I MALE TEME ZBORNIKA RADOVA
»STANOVNIŠTVO SLOVENSKOG PORIJEKLA U ALBANIJI«

Državne i etničke granice na Balkanu

UDC 949.65

U bogatijoj izdavačkoj produkciji Istorijskog instituta iz Podgorice, posebno mjesto pripada knjizi *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*.¹ To je jedan od najambicioznijih poduhvata u Crnoj Gori poslednjih decenija.

Ova knjiga, u stvari Zbornik radova, rezultat je rada stotinak naučnih radnika iz zemlje i svijeta, raznih specijalista za navedenu globalnu temu: od istoričara, etnologa, lingvista do pravnika. Okupila ih je jedna izuzetna tema – *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji* – sa mnogo malih, a zanimljivih tema. Ta raznovrsnost tzv. malih tema, u stvari značajnih tematskih blokova, naučno je obogaćena raznolikošću metodološkog pristupa u njihovoj istraživačkoj obradi, tj. interdisciplinarnošću.

U knjizi su obrađeni najznačajniji procesi dugog istorijskog trajanja, koji se, u hronološkom smislu, mijere milenijumima.

Za sagledavanje kompleksnosti pitanja granica rasprostiranja slovenskih naroda na prostoru Albanije, iako obuhvataju različite vremenske periode, i pripadaju različitim metodama izučavanja i za savremenu istoriju, u zborniku su tematski važni sledeći tekstovi: Jovan Bojović, O stanovništvu slovenskog porijekla u Albaniji² i za savremenu istoriju (sa prilogom nekoliko istorijskih karata od kojih je posebno interesantna karta Slovenska topografska nomenklatura Albanije preuzeta iz »Istoriskog atlasa« I. S. Jastrebova); Sima Ćirković, Tragovi slovenskog stanovništva na tlu Albanije u srednjem veku;³ Bogumil Hrabak, Širenje stočara po ravnicama i slovenski ratari srednjovekovne Albanije;⁴ Miladin Bajić, Srbi i srpska pravoslavna crkva u Albaniji u doba Nemanjića (1166–1731);⁵ Pavle Ivić, O uzrocima etničkih promena na Kosovu;⁶ Mitar Pešikan, Svjedočanstvo starih popisa o stanovništvu sjeveroalbanskog i susjednog jugoslovenskog područja krajem srednjeg vijeka;⁷ Aleksandar

¹ *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji* (zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990), Istoriski Institut SR Srne Gore, Titograd 1991, 1120.

² Isto, 9—23.

³ Isto, 43—56.

⁴ Isto, 85—130.

⁵ Isto, 137—148.

⁶ Isto, 167—170.

⁷ Isto, 189—208.

Loma, Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike;⁸ Vanja Stanišić, O srpskohrvatskim elementima u albanskom jeziku;⁹ E. R. Kudrjavceva, Podaci o pravoslavnim naseljima u Albaniji u drugoj polovini XVIII vijeka po izvještajima ruskih konzula);¹⁰ A. A. Nikiforova, Građa iz arhiva spoljnih poslova Rusije o pravoslavnim slovenskim naseljima sjeverne Albanije u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka;¹¹ Nikita I. Tolstoj, O jezičkim reliktima starog slovenskog stanovništva u Albaniji;¹² Branimir Marović, Međunarodni ugovori FNRJ i NR Albanije zaključeni 1946. godine¹³ i dr.

U moru izloženih fenomena, događaja i procesa u istraživačkim tekstovima zbornika iz savremene istorije pažnju na sebe skreće tema o jugoslovenskim manjinama u Albaniji posle 1945. godine. Jugoslovenska nauka se zanima ozbiljno ovim problemima, o čemu svedoči i dosta veliki broj radova, koji se bave ovom temom, a štampani su u ovom zborniku, među njima su: Aleksandar Drašković, Nacionalne manjine u Albaniji poslije drugog svjetskog rata;¹⁴ Ivan Kustudija, Prisustvo pri-padnika naroda iz Crne Gore na tlu Albanije i problemi dvovlasničkih imanja 1945–1948. godine;¹⁵ Branko Petranović, Jugoslovensko-albanski odnosi 1945–1948. i naše nacionalne manjine u NR Albaniji;¹⁶ Zoran Lakić i Tomislav Žugić, Položaj jugoslovenskih manjina u Albaniji 1945–1990;¹⁷ Nikola B. Radulović, Ljudska prava i nacionalne manjine u međunarodnom javnom pravu i zaštita jugoslovenskih manjina u Albaniji,¹⁸ i dr.

U kontekstu savremenih događanja, i organizacije života savremenog sveta, u kome granice država, i države kao takve, obezbeđuju i garantuju unutar svojih granica, kao i na prostoru etničkog rasprostiranja svoga matičnog naroda, sigurnost i zaštitu, demokratske slobode i ljudska prava, posebno zanimljiva pitanja, koja tretiraju tekstovi, i teme su: Koja su prava imale jugoslovenske nacionalne manjine u Albaniji, i šta im je uskraćivano, zatim, kada i kakve intervencije je činila zvanična Jugoslavija u vezi sa tim. Posebno zanimljivo je ustanovljavanje, sa druge strane, kakve garancije je dala albanskoj manjini jugoslovenska državna granica. Postavljeno je i pitanje kakva su bila prava albanske manjine u Jugoslaviji i da li su ona manja ili veća u odnosu na prava jugoslovenske mnjine u Jugoslaviji. Iznećemo osnovne činjenice utvrđivane istraživanjem autora Zbornika:¹⁹

Više od 70% ljudskih zajednica u svijetu su višenacionalne. Danas, u jednoj državi, ima više etnosa, ali ima primjera da jedan narod živi u više država. Višenacionalnost balkanskih država je istorijsko nasleđe

⁸ Isto, 279—328.

⁹ Isto, 349—356.

¹⁰ Isto, 499—512.

¹¹ Isto, 591—603.

¹² Isto, 607—610.

¹³ Isto, 1037—1054.

¹⁴ Isto, 1001—1104.

¹⁵ Isto, 931—933.

¹⁶ Isto, 941—943.

¹⁷ Isto, 1079—1090.

¹⁸ Pri selekciji važnih činjenica oslonili smo se i na naš tekst (koautorstvo sa T. Žugićem), vid. napomena br. 17.

i neminovnost. Nikada se na balkanskom prostoru nisu poklapale državne i etničke granice. Zato, savremeni politički pokreti koji insistiraju na čistim nacionalnim teritorijama, a pogotovo na nacionalnim državama, predstavljaju svojevrstan anarhizam.

Položaj nacionalnih manjina uvijek je zavisio od civilizacijskog stepena ukupnog razvijenja sredine i stanja međudržavnih odnosa. Objektivno sagledavanje ovog pitanja vodi preko analize univerzalnih prava, sankcionisanih opštim i posebnim pravnim aktima. Na osnovu prvog popisa stanovništva u Albaniji, posle 1945. godine, nije bilo nacionalnih manjina i drugog stanovništva osim albanskog. Religija je bila suspendovana, pa se ni po tome nije moglo ništa drugo naći osim Albanaca i albanskih državljanima.

Albanija je 1946. godine dobila svoj Ustav. Danas je tamo na snazi novi Ustav usvojen 1976. godine. Po njemu je Albanija »država diktature proletarijata, koja izražava i brani interes trudbenika«. Krajnji cilj, ovim Ustavom označen, je »ostvarenje potpune izgradnje socijalizma i komunizma« – jedna od brojnih zabluda sovjetskog modela. U albanskom Ustavu se ne pominju ni manjine, ni vjere. Vjera je zakonom zabranjena – što je pogodalo sve njene građane. Ustavom su bila zabranjena i neka druga prava građana, dakle, svih, kao što su: pravo na slobodu riječi, pravo na slobodno kretanje i povratak u zemlju, pravo na slobodu misli itd. To su univerzalno prihvaćena prava, kao opšte civilizacijske vrijednosti, koja su u Albaniji bila reducirana za sve njene građane.

Prava nacionalnih manjina bila su na udaru dodatnih ograničenja. To se posebno odnosi na prava Jugoslovena u Albaniji, koja su reducirana zavisno od stepena međudržavnih odnosa. Do 1948. godine, ona su bila najveća, mada i dalje manja od onih između dva rata. Tada je bilo jugoslovenskih škola, koje su radile po programima iz Jugoslavije.

Nakon sukoba sa Informbiroom 1948. godine dolazi do niza ograničenja i onako malog broja posebnih prava naših sunarodnika u Albaniji. Oni su, praktično, pretvoreni u građane drugog reda: otežan im je rad na poslu, pretresani su im stanovi, hapšeni su i internirani. Nasilno im je nametnuto albansko, umjesto, dvojnog državljanstva.

Zabranjen je rad Jugoslovenske knjige u Tirani, zabranjena je prodaja svih knjiga, novina i časopisa na jezicima jugoslovenskih naroda. Zabranjeno je prikazivanje jugoslovenskih filmova i slušanje jugoslovenskih radio-starica.

Proces obespravljanja jugoslovenskih manjina pooštren je 70-tih godina, kada je donešen čitav niz pravnih akata, koji označavaju konstantnu asimilaciju jugoslovenskih naroda. Prvo je 1966. godine donesen Dekret o promjeni neprikladnih imena i prezimena, kojim je otvoren put zatiranja dotadašnjih nacionalnih imena i prezimena. Popovići su postajali Popaji, Matanovići – Matanaji, Brajovići – Ferozaji, Bulići – Buljaji, Salagići – Salagaji itd. Godine 1967. donesen je Dekret o ukidanju religije, što je bio jedinstven slučaj u civilizovanom svijetu. Zatim su doneseni dekreti o izmjeni naziva pojedinih mesta – u kontinuitetu 29. maja 1972., 22. decembra 1974. i 23. septembra 1975. godine. Iste 1975.

godine, usvojen je Dekret kojim je naložena promjena dotadašnjih imena, odnosno davanje novorođenčadima samo albanskih imena, koja su proslijedena uz akt kao jedina moguća imena.

O tome kako je sve ovo doživljavao naš život u Albaniji, postoji vrijedna i autentična dokumentacija.

Albanija je 1956. izvršila popis stanovništva, u kome je nacionalnih manjina bilo samo 5.566. Među manjine su priznati samo Grci i Makedonci.

Po novom popisu iz 1979. godine, ima samo 4.163 pripadnika jugoslovenske manjine u Albaniji, ili 0,2% ukupnog stanovništva. Pominju se još oko »stotinu pripadnika srpske, crnogorske, hrvatske i drugih manjina«. Na osnovu ovakvih podataka, prezentirano je OUN da u Albaniji živi ukupno 4.000 manjinskog jugoslovenskog življa.

Jugoslovenska dokumentacija je sasvim drugačija:

Godine 1990., zvanično je OUN prezentirano prema jugoslovenskim izvorima da u Albaniji živi sada 100.000 pripadnika jugoslovenskih naroda.²⁰ Uz ovo obrazloženje je argumentovano spiskovima ljudi i porodica od prije rata, zatim prvim godinama posle rata, izjavama prebjega, kojih je bilo na hiljade, bez ovih najnovijih, itd. Zato se postavlja pitanje: šta se desilo sa 96.000 pripadnika jugoslovenskih manjina u Albaniji u periodu od 1945. godine do danas? Odgovor je jasan: Njega potvrđuju izjave na hiljade već asimiliranih prebjega, koji nisu imali snage da se odupru nasilju asimilacije.

Položaj albanske manjine u Jugoslaviji, u ovom istom periodu je sasvim drugačiji. O tome postoje podaci: Jugoslovenski ustav garantuje da su građani jednaki u pravima i dužnostima, bez obzira na nacionalnost, rasu, pol, jezik, vjeroispovijest, obrazovanje ili društveni položaj. Na osnovu ovih i drugih prava, na primjer, bio je osnovan poseban fond Federacije za brži razvoj nerazvijenih krajeva. Albanska nacionalna manjina živi upravo na tim područjima – u Srbiji, Crnoj Gori.

Ostali statistički podaci govore da je godine 1945. na Kosmetu albanska manjina bila čak 90% nepismena. Godine 1987. obuhvat albanske djece osmogodišnjim školovanjem je čak 98%. I dalje: 1945. je bilo 278 osnovnih i 11 srednjih škola. Sada su osnovne škole povećane za 3 puta, a srednje čak 6,5 puta. Dodajmo ovome da je u Prištini ustanovljen Univerzitet. Na 10.000 stanovnika, dolazi 205 studenata, više nego u Srbiji, gdje je taj broj 171, a jugoslovenski prosjek pre Rata je iznosio 148 studenata. Podatci koji govore o kulturi su sledeći: doskora je postojala Akademija nauka i umjetnosti, kao samostalna jedinica. Radio-Priština sa dva programa i još 6 regionalnih radio-stanica, emituju 73% programa na albanskom i 19,4% na srpskom jeziku. Prema podacima za 1987. godinu, izlazilo je čak 55 listova sa tiražom od 22 miliona primjeraka.

Ovakav kulturni prosperitet albanske nacionalne manjine imao je materijalnu podlogu u već navedenim fondovima za nedovoljno razvijena područja. Više od 60% tih sredstava usmjeravano je na Kosovo i

²⁰ Od toga 60—80.000 Makedonaca, oko 20.000 Srba, između 15—17.000 Crnogoraca, 2—3.000 iz Bosne i Hercegovine. Vid. tekst J. Kustudije, str. 1091.

Metohiju. I sredstva inokredita, usmjерavana su na isti način i u sličnim odnosima. Najzad, upošljavanje na Kosovu i Metohiji je bilo procen-tualno najveće u Jugoslaviji.

Ove činjenice govore da je od jugoslovenskih vlasti uložen napor da se zaustavi i prevaziđe vjekovna zaostalost stanovništva ovih krajeva Jugoslavije, što Albanija nije učinila obratno sa jugoslovenskom populacijom.

Poseban problem za izučavanje je, vidi se, kako je reagovala zvanična Jugoslavija na katastrofalno ograničenje prava Jugoslovena u Albaniji. karakteristično je navesti, da je godine 1945. jugoslovenska vlada zvaničnom notom protestovala kod albanske strane da malo čini na »popularisanju Tita«. Jugoslovenska manjina je u ovoj noti zaboravljena. Drugi put, 1961. godine, Jugoslavija je za potrebe OUN pripremila *Belu knjigu o neprijateljskoj politici Albanije prema Jugoslaviji*. U ovoj knjizi je bio tek po koji dokumenat iz domena globalne teme kojom se bavimo.

DOKUMENTI

MILAN MATIĆ

Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ODLUKA DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-a O FEDERATIVNOM UREĐENJU JUGOSLAVIJE

Komunistička partija Jugoslavije od osnivanja 1919. godine u svojim programima različito se odnosila kako prema pitanju konstituisanja i očuvanja Jugoslavije u postojećim granicama, tako isto i u pogledu njenog unutrašnjeg preuređenja. Jedno vreme u međuratnom periodu bilo je aktuelno i njeno razbijanje kao državne celine i formiranje nacionalnih država u okviru Balkanske socijalističke federacije, što je proizvelo iz politike Kominterne, koja je, kao i KPJ, Jugoslavija tretirala veštackom tvorevinom i predviđem zapadnih plutokratija u odbrani od širenja komunističkog pokreta sa istoka. Međutim, pred Drugi svetski rat usled približavanja fašističke opasnosti, KPJ je odusala od pomenutog opredeljenja i orientisala se na očuvanje Jugoslavije i njeno unutrašnje prestrukturiranje na federalnim osnovama.

Za vreme oslobođilačke borbe (1941–1945), koju je KPJ organizovala i usmeravala, ideja o federalnom preuređenju Jugoslavije bila je jedna od ključnih odrednica za pridobijanje najširih slojeva stanovništva u borbi protiv fašističkog okupatora za nacionalno i socijalno oslobođenje. Ona je u političkoj i propagandnoj praksi uglavnom načelno popularisana sve do pred kraj 1943. godine, kada je na Drugom zasedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije doneta i posebna »Odluka o izgradnji Jugoslavije na federalnom principu«, čiji autentični tekst u prilogu prezentiramo.

Drugo zasedanje AVNOJ-a održano je 29–30. novembra 1943. godine u Jajcu uz prisustvo 142 od ukupno 250 izabranih i opunomoćenih delegata. Kako delegati iz Makedonije i Sandžaka nisu mogli doći, na samom zasedanju naknadno su verifikovana punomoćja za 7 većnika iz Makedonije i 11 iz Sandžaka, tako da je za Drugo zasedanje AVNOJ-a bilo ukupno prijavljeno 268 većnika. Srbiju su na zasedanju predstavljali delegati izabrani iz vojnih jedinica. Skupu u Jajcu prisutvovali su članovi anglo-američke vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ na čelu sa kapetanom F. V. Dikinom. Slanjem pozdravnih telegrama J. V. Staljinu, V. Čerčilu i F. Ruzveltu AVNOJ je izrazio privrženost i pripadnost Narodnooslobodilačkog pokreta savezničkoj antifašističkoj borbi za uništenje fašizma. U toku dvodnevnog zasedanja većnici Drugog zasedanja AVNOJ-a usvojili su više odluka i izabrali odgovarajuća tela, kao što su Predsedništvo AVNOJ-a, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i druga.

AVNOJ je u Jajcu proglašao saveznu federalnu državu. U toku trajanja oslobođilačke borbe AVNOJ, kao ni drugi vojnopolički organi,

nisu ni u kom vidu razmatrali pitanja granica između federalnih jedinica. Pored pomenute Odluke o federativnom uređenju, na Drugom zasedanju AVNOJ-a verifikovane su i Odluka Slovenskog narodnooslobodilačkog odbora (Plenuma Osvobodilne fronte) o priključenju Slovenskog primorja i svih anektiranih delova Slovenije slobodnoj Sloveniji u federativnoj Jugoslaviji i Odluka Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Hrvatske o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i anektiranih delova Hrvatske i hrvatskih jadranskih ostrva slobodnoj Hrvatskoj u federativnoj Jugoslaviji.

ODLUKA O IZGRADNJI JUGOSLAVIJE NA FEDERATIVNOM PRINCIPU¹

Na osnovu prava svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje ili na ujedinjenje sa drugim narodima, i u skladu sa istinskom voljom svih naroda Jugoslavije, osvedočenom u toku trogođišnje zajedničke narodno-oslobodilačke borbe, koja je skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije, Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije donosi sledeću

ODLUKU

1. Narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju raskomadavanje Jugoslavije sa strane fašističkih imperijalista i dokazali su u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji.

2. Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Črnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

3. U skladu sa takvom federativnom izgradnjom Jugoslavije koja se temelji na najpunijim demokratskim pravima, jeste činjenica da već sada, u vreme narodno-oslobodilačkog rata, osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodno-oslobodilački odbori i zemaljska antifašistička veće narodnog oslobođenja (Glavni narodno-oslobodilački odbor Srbije, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Hrvatske, Slovenski narodno-oslobodilački odbor, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka, inicijativni

¹ Prvo i Drugo zasedanje AVNOJ-a, izdanje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, Beograd 1953, str. 227—228.

organi za Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko telo naroda Jugoslavije i vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao celine.

4. Nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbediće se sva nacionalna prava.
5. Ova odluka stupa odmah na snagu.

Br. 3
Dne 29 novembra 1943
u Jajcu

*Antifašističko veće
narodnog oslobođenja Jugoslavije*

Sekretar
Rodoljub Čolaković, s. r.

Predsednik
Dr Ivan Ribar, s. r.

LJUBODRAG DIMITIĆ

Asistent, Filozofski fakultet

Beograd, Čika Ljubina 18–20.

NEKOLIKO DOKUMENATA O PRIVREMENOJ ADMINISTRATIVNOJ GRANICI IZMEĐU JUGOSLOVENSKIH REPUBLIKA SRBIJE I HRVATSKE

Pitanje razgraničenja jugoslovenskih federalnih jedinica jedno je od onih sudbinskih pitanja koja srpska istoriografija, zaokupljena temama drugog, često »poželjnog« sadržaja, decenijama nije primećivala. Tek nekoliko autora (B. Petranović, K. Čavoški, B. Lekić, M. Zečević) ovažilo se poslednjih godina da o tom delikatnom ali važnom problemu razmišlja, istražuje, saopštava svoja znanja. Tako se, nakon gotovo četiri i po decenije neprikosnovenog trajanja u svesti generacija, udžbenicima, publicistici, »nauci«, počela rušiti »tvrdnja« o međurepubličkim granicama kao granicama koje su nastale »prirodnim putem«. Afirmacija znanja, koje po svojoj prirodi nikada nije potpuno i konačno, ipak razobličava ideologizovane istine i pitanje granica prikazuje kao teško nasleđe međunarodnog nepoverenja, koje je godinama bilo prikriveno, potiskivano i guseno i koje je moralo da se iskaže u svojoj eruptivnosti.

Gde su razmeđa između Srbije i Hrvatske? U teškom iskušenju građanskog rata to pitanje je dobijalo na svojoj dramatičnosti. U NDH se smatralo da je Drina granica između Hrvata i Srba i radilo na zatiranju svakog zagraničnog srpstva u okviru granica hrvatske države. Srpska politička emigracija je oblikovala buduću Srbiju na istorijskom i etničkom prostoru koji je obuhvatao teritoriju Srbije, Vojvodine, Makedonije, Kosova i Metohije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine. Takvi projekti, međutim, bili su bez realne budućnosti. »Od strane austrijske propagande protiv Srbije«, pisao je Slobodan Jovanović, »najupornije se održavala misao, da Srbija nema šta da traži preko onih granica koje je dobila 1878. na Berlinskom kongresu«. Svako prekoračivanje tih granica označavano je srpskim »šovinizmom«.¹ Deo te propagande živeo je i u svesti jugoslovenskih komunista. U planovima i praksi Komunističke partije Jugoslavije federalna organizacija buduće države bila je anticipirana teritorijalnom organizacijom Komunističke partije Jugoslavije. Sa vremenom, u uslovima rata, partijska organizacija je preslikana na sferu države.

Od prvog dana ustanka, kroz različite forme (partijska organizacija, organizacija organa vlasti, vojna struktura), razvijao se proces nastajanja nove jugoslovenske federacije. Iako je nova vlast predstavljala diskontinuitet sa poretkom građanske Jugoslavije (menja se unutrašnje uređenje), sve do jeseni 1943. godine te promene se ne kvalifikuju kao federalizam. Razlozi pragmatične prirode (unutrašnji i spoljni) presudno su uti-

¹ Slobodan Jovanović, *Jugoslovenska misao, Iz istorije i književnosti*, II, »Sabrana dela Slobodana Jovanovića«, XII, Beograd 1991, str. 561.

cali da se i o delikatnim pitanjima, kakvo je bilo i pitanje razgraničenja nastajućih federalnih jedinica, vođstvo revolucije nije izjašnjavalo. U situacijama kada su se pojavljivala sporna pitanja partijski vrh je nastojao da njihovo rešavanje odloži za neko drugo vreme; nakon pobede revolucije. Primena federalnog principa u uređenju partije i buduće države trebalo je da formalno obezbedi punu ravnopravnost jugoslovenskih naroda (rešenje nacionalnog pitanja), ali da pri tom ne ugrozi opšteto jugoslovensko jedinstvo. U federalnom sistemu vlasti Politbiro KPJ je imao dominantno mesto. Njemu su bile podređene postojeće nacionalne i pokrajinske partijske organizacije, nastajući aparat vlasti i vojna organizacija, što svedoči da nije postojala suštinska federalizacija. Politbiro je bio i najviši arbitar u svim slučajevima kada su se interesi i kompetencije teritorijalnih partijskih rukovodstava sukobljavali.

Na II zasedanju AVNOJ-a proglašena je odluka da se Jugoslavija izgradi na demokratskom i federativnom principu kao državna zajednica ravnopravnih naroda. To je bila faktička potvrda procesa federalne institucionalizacije koji je trajao od prvih dana rata. Međutim, ni tada nije, makar ne kada je u pitanju bila Srbija, otvoreno pitanje njenog unutrašnjeg uređenja. Generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito to nije učinio iz pragmatičnih razloga jer rat, u kome su Srbi bili osnovni borački i oficirski sastav, još uvek nije bio blizu kraja pa se činilo opasnim otvarati pitanja koja su mogla da povrede srpski nacionalni interes. Na drugoj strani srpski komunisti, pod hipotekom optužbe o »velikosrpskom hegemonizmu«, nisu imali kuraži da pokrenu pitanje mesta Srbije u budućoj federaciji. Tako je i tada pitanje preciziranja oblika i granica srpske administrativne jedinice ostalo nerazjašnjeno.

Pitanje razgraničenja hrvatske i srpske teritorijalne jedinice faktički je otvoreno u letu 1942. godine sporom partijskih organizacija Hrvatske i Vojvodine oko Srema. Pitanje Srema oduvek je posmatrano kao osetljivo, na kome su se mogli »testirati« srpsko-hrvatski odnosi. Ideja o Sremu kao hrvatskom prostoru (Srem kao »pokrajina« Hrvatske), koju su zastupali hrvatski komunisti, nalazila je potporu u činjenici da je Srem (kao i Baranja) bio u sastavu NDH i da je tamo vršena kolonizacija hrvatskog življa. Nasuprot tome kod vojvođanskih komunista postojala je razvijena svest da je Srem, podjednako kao Banat, Bačka i Baranja, deo Vojvodine, komuništi iz Srema su isticali u svojim pismima CK KPJ da bi se u slučaju priključenja partijske organizacije Srema organizaciji Hrvatske, u suštini, ozvaničile granice NDH. Raspravu o teritorijalno-političkoj pripadnosti Srema razrešio je 3. 7. 1943. godine CK KPJ stavom da: »Zaključno sa linijom Vukovar – Vinkovci – Županja pa sve istočno uključivši i Zemun pripada ne samo kao vojno-operativno područje Glavnog štabu Vojvodine, nego i kao područje Pokrajinskog komiteta Vojvodine na kome će isti razviti svoju partijsku i političku delatnost«. Čini se da je »mogućnost« hrvatske nacionalne integracije presudno uticala da se direktive CK KPJ počnu realizovati tek u martu 1944. godine, i tada ne u potpunosti. Deo navedene teritorije nikada nije predat u nadležnost PK Vojvodine sa obrazloženjem da na njoj (Vinkovci i sela u okolini) živi dosta Hrvata. Radilo se o pravom »pogađanju« oko teritorijalno-političke

pripadnosti Srema i otvoreno iskazanim pretenzijama, uz flagrantno ne-poštovanje partijskih direktiva.² Partijske kazne za suprotstavljanje direktivi i nedisciplinu su izostale.

U govoru na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Srbije 12. 5. 1945. godine J. B. Tito je osetio potrebu da odbaci sve optužbe i proteste (u zemlji i u emigraciji) na način kako se vršilo obeležavanje srpske teritorijalne jedinice i da kaže koju reč o unutrašnjim granicama. »Razni elementi, bivši pisari, bilježnici, govore da su Tito i komunisti rascijepili Srbiju. Srbija je u Jugoslaviji, a mi ne mislimo da unutar Jugoslavije stvaramo države koje će ratovati međusobno. Ako je Bosna i Hercegovina ravnopravna, ako imaju svoju federalnu jedinicu, onda mi nismo pocepali Srbiju, nego smo napravili srećne Srbe u Bosni, isto tako kao i Hrvate i Muslimane. Radi se samo o administrativnoj podjeli. Ja neću da u Jugoslaviji budu granice koje će razdvajati, već sam stotinu puta rekao da hoću da granice budu one koje će spajati naše narode.«³ Reči generalnog sekretara bile su u koliziji sa postupcima vodećih komunista Hrvatske.

Neposredno posle Osnivačkog kongresa Komunističke partije Srbije oformljena je partijsko-državna komisija za utvrđivanje privremene granice između Hrvatske i Vojvodine. Njen sastav činili su, i pored državnih funkcija koje su vršili, iskusni i važni partijski kadrovi M. Đilas, V. Krstulović, M. Popović, J. Veselinov, J. Zlatarić. Niko od članova komisije nije bio kompetentan za rešavanje tako delikatnog i složenog pitanja kakvo je bilo pitanje razgraničenja. Komisija je formalno obišla teren, obavila razgovore isključivo sa ljudima koji su na terenu obavljali partijske funkcije a zatim je doneta odluka. Od momenta formiranja komisije 19. 6. 1945. godine do trenutka podnošenja izveštaja 26. 6. 1945. godine prošlo je samo sedam dana što je, sa stanovišta ozbiljnosti problema, neozbiljno kratko vreme. Nesumnjivo da je politička odluka o razgraničenju, u glavnim potezima, već bila doneta, pa je formiranje komisije bila formalnost pre svega izazvana partijskim sporom oko teritorijalnog razgraničenja partijskih organizacija Hrvatske i Vojvodine. Predsednik komisije Milovan Đilas je prvo o razgraničenju referisao na sednici Politbiroa CK KPJ 26. 6. 1945. god. a pošto je na tom telu »odobren« (prisustvovali su J. B. Tito, E. Kardelj, A. Ranković, M. Đilas, S. Žujović, M. Pijade, A. Hebrang, S. Vukmanović-Tempo, M. Marinko, K. Popivoda, B. Nešković) izveštaj je konačno završen i potписан 1. jula 1945. godine. Nesumnjivo da je i to jedan od pokazatelja partijskog karaktera donete odluke. Rešavanje spornih pitanja referendumom (glasanjem) odbacivano je konstatacijom: »Glasanje je rat.« U svojoj suštini doneta partijska odluka je, samo na prvi pogled, bila kompromis. Ne uvažavanje promena demografske strukture stanovništva nastale genocidom, zanemarivanje rezultata ustaške kolonizacije, računanje Bunjevaca kao Hrvata (to je direktna Titova direktiva sa Osnivačkog kongresa KP Srbije), negiranje učešća srpskog naroda u borbi sa okupatorom, nedosledno primenjivanje ekonomskih, etničkih i istorijskih kriterijuma samo su neki elementi koji svedoče o

² B. Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939—1945*, Beograd 1992, str. 550—551.

³ Govor Generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita, *Osnivački kongres KP Srbije*, Beograd 1972, str. 213.

metodu rada komisije i strahu Partije od srpske prevlasti i majorizacije Srba. Odluka Komisije za razgraničenje Predsedništva AVNOJ-a suštinski je pogađala srpske nacionalne interese. O »prirodnom putu« nastanka granica nije moglo ni biti govora. U pitanju je bila partijska odluka. Privremenost granice, kako se pokazalo, postojala je samo u slučaju Iloka koji je ubrzo postao deo teritorije Hrvatske. Reč je bila o političkom manevru koji je imao za cilj da umiri većinsko srpsko stanovništvo u iločkom srežu i prikrije ustašku prošlost te sredine. Prema podacima kojima je raspolagala Komisija 1560 stanovnika Iloka zbog saradnje sa ustaškim pokretom trebalo je da izgubi pravo glasa. Uz privremenost, granice su ubrzo izgubile i svoj administrativni karakter.

DOKUMENTI

[1]

Predsedništvo
Antifašističkog veća
narodnog oslobođenja Jugoslavije⁴

Pretsedništvo Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije imenuje:

Milovana Đilasa, Ministra za Crnu Goru savezne vlade,

Vicka Krstulovića, ministra unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske,

Milentija Popovića, ministra unutrašnjih poslova Narodne vlade Srbije,

Jovana Veselinova-Žarka, sekretara JNOF Vojvodine i

Jerka Zlatarića, potpredsednika Okružnog NOO, Sombor, za članove komisije Predsedništva AVNOJ-a za izradu predloga za utvrđivanje granica između Vojvodine i Hrvatske.

Drug Milovan Đilas vršiće dužnost predsednika ove komisije.

Pozivaju se sve vlasti na terenu, koji će komisija obići, da izađu u susret svakom zahtevu komisije i da joj u svemu olakšaju rad.

Beograd, 19. juna 1945. god.

Sekretar
M. Peruničić

Pretsednik
dr I. Ribar

⁴ A. J., Fond Arhiva CK SKJ, X-2-I/1; M. Zečević — B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd 1991, str. 121.

[2]

Okružni komitet KPS
za Srem

POKRAJINSKOM KOMITETU KPS ZA VOJVODINU⁵

Dragi drugovi,

Šaljemo vam podatke o nacionalnom sastavu stanovništva šidskog, vukovarskog i vinkovačkog sreza. Radi boljeg pregleda situacije mi smo uzeli srezove po staroj administrativnoj podeli od pre rata. Podatke za sela vinkovačkog i vukovarskog sreza sa gradom Vinkovcima koji po našoj podeli od 1943. godine pripadaju Slavoniji, tražili smo od kotarskih komiteta Vinkovci i Vukovar iz Slavonije, te smo zajedno sa podacima na sektoru koji je pod našom kontrolom sabrali i take ih Vama šaljemo.

Sređujući podatke možemo konstatovati ove promene u nacionalnom sastavu pojedinih sela i grada Vinkovaca nastale tokom okupacije.

1. Selo Jarmina (vinkovački srez) u kome se sada nalazi velika većina imalo je do okupacije veliku većinu Švaba i nešto Mađara. Druge narodnosti nije bilo.
2. Vinkovačko novo selo koje sada ima gotovo isključivo samo Hrvate, imalo je do okupacije gotovo isključivo samo Nemce.
3. U selima Laze, Mirkovci i Oriolik naseljeno je u toku okupacije oko 200 hrvatskog življa.
4. U gradu Vukovaru naseljeno je u toku okupacije oko 1.000 Hrvata, a na pustarama vukovarskog sreza Ada, Palača i Silaš gde su za vreme stare Jugoslavije bili naseljeni Srbi dobrovoljci, NDH je ove iselila u Srbiju, a na njihova mesta naselila Hrvate iz Zagreba. Na sve tri ove pustare naseljeno je oko 1.000 Hrvata.

To znači da je na vukovarskom srezu zajedno sa gradom Vukovarom naseljeno u toku okupacije oko 2.000 Hrvata, dok je s druge strane iz nekoliko srpskih sela (Bobota, Vera, Trpinja, Bršadin, Markušica, Ostrovo, Negoslavci i grad Vukovar) pobijeno za vreme okupacije preko hiljadu Srba.

Naseljeni Hrvati za vrem okupacije u vinkovačkom i vukovarskom srezu su uglavnom ustaške porodice, iz raznih krajeva Hrvatske.

Podaci koje vam šaljemo u šemama za vinkovački i vukovarski srez, a delimično i za šidski nisu potpuno precizni jer je vrlo kratko vreme stajalo na raspoloženju da se provere i kupljeni su uglavnom u toku juče-rašnjeg i današnjeg dana preko mesnih sreskih organizacija, i na sektoru kojim mi rukovodimo kao i na onom koji je u sastavu KP Hrvatske.

⁵ A. J. Fond bivšeg Arhiva CK KPJ, X-I/1; Isto, str. 122.

Sigurni su podaci sa šidskog sreza gde je SNOO imao dotle u glavnom već gotove podatke za čitav srez osim nekoliko sela. Mi ćemo ove podatke proveriti ponovo i o eventualnim izmenama Vas na vreme izvestiti.

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Mitrovica 15. V 1945. godine

Za OK KPS za Srem
Jovan Dikić

P.S. Fašisti su pobili u šidskom srezu najmanje 4.000 Srba i oko 200 Hrvata i druge narodnosti.

Podaci o brojnom stanju stanovnika sreza Šidskog⁶

Podaci o brojnom stanju stanovnika sreza Vukovar⁷

Podaci o brojnom stanju stanovnika sreza Vinkovci⁸

[3]

NEKI PODACI O KRETANJU SRPSKOG I HRVATSKOG STANOVNITVA PO KOTARIMA U MATERIJALIMA KOMISIJE ZA RAZGRANIČENJE⁹

Kotar	1990. god		1910. god.		1921. god.		1931. god.	
	Srba	Hrvata	Srba	Hrvata	Srba	Hrvata	Srba	Hrvata
Županja	1.915	28.514	1.981	28.079	2.017	27.201	2.182	27.597
Šid	13.522	10.543	14.429	11.055	14.423	11.172	15.402	11.672
Ilok	10.997	4.815	12.267	5.174	12.160	6.021	12.921	6.753
Vinkovci	4.789	23.860	5.240	24.473	5.474	25.725	6.807	28.130
Osijek	12.638	11.694	14.189	18.523	14.982	22.630	17.800	27.223
Vukovar	15.771	9.771	15.398	9.851	15.087	11.765	20.159	11.378

PODACI O BROJNOM STANJU STANOVNIKA SREZA ŠIDSKOG

br.	Mesto Red.	Nacionalnost											UKUPNO
		Srba	Hrvata	Rusa	Slovenska	Rusina	Mađara	Nemaca	Poljsaka	Čeha	Slove- naca	Italijana	
1.	Šid	3151	1374	13	993	1210	40	16	6	12	—	—	6765
2.	Adaševci	3118	70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3188
3.	Morović	1667	1534	—	4	—	6	61	—	—	—	—	3227
4.	Gibarac	20	945	—	—	20	—	—	—	—	—	—	985

⁶ A. J., Fond Arhiva CK SKJ, X-2-l/1; M. Zečević—B. Lekić, Isto, str. 123.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ A. J., Fond Arhiva CK SKJ, X-2-l/1, Iz materijala dostavljenih Komisiji za razgraničenje Predsedništva AVNOJ-a dajemo kumulativne podatke o stanovništvu srpske i hrvatske nacionalnosti.

5.	Bačinci	1064	12	—	14	767	2	—	—	—	—	—	1859
6.	Kukujevci	7	2576	—	—	—	30	40	—	—	—	—	2653
7.	Berkasovo	561	238	—	—	571	15	—	—	—	—	—	1385
8.	Bikić	16	4	—	6	272	27	—	—	—	—	—	325
9.	P. Glava	288	27	—	—	21	4	—	—	—	—	—	340
10.	Bapska	5	1644	—	135	—	15	101	—	—	—	—	1900
11.	M. Vašica	1724	369	—	57	—	—	4	—	—	—	—	2154
12.	Grk	1520	9	—	105	—	—	27	—	—	—	—	1661
13.	Srem. Rača	350	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	356
14.	Bosut	560	—	—	—	3	7	—	—	—	—	—	570
15.	Jamena	1130	266	3	—	—	1	—	—	—	—	—	1400
16.	Tovarnik	360	1150	1	4	3	42	12	1	—	—	—	1573
17.	Ilača	—	918	—	—	—	—	32	—	—	—	—	950
18.	Šid. Banovci	348	12	—	—	—	2	8	—	—	—	—	370
19.	Ivanjci	182	43	—	4	—	—	—	—	—	—	—	229
20.	Lipovac	4	846	—	8	—	—	4	—	—	—	—	862
21.	Batrovci	255	224	—	—	19	6	4	—	—	—	—	508
22.	Strošinci	19	791	—	4	—	11	11	—	—	—	—	836
23.	Ilinci	1520	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1520
UKUPNO		17869	13008	17	1334	2886	208	275	7	12	—	—	35616

PODACI O BROJNOM STANJU STANOVNika SREZA VUKOVAR

Red. br.	Mesto	Nacionalnosti							Ostale narod- nosti	Uku- pno
		Srba	Hrvata	Slo- vaka	Ru- sina	Ma- dara	Ne- maca			
1.	Tompojevci	2	379	—	6	107	413	2	—	909
2.	Mikluševci	111	—	—	924	—	—	—	—	1035
3.	Lovas	2	1083	—	—	12	21	—	—	1318
4.	Negoslavci	1423	7	—	—	15	—	—	—	1445
5.	Opatovac	192	40	—	—	222	5	—	—	459
6.	Bokšić	1	145	—	—	—	—	—	—	146
7.	Čakovci	286	63	10	8	429	—	13	—	809
8.	Sotin	118	352	—	9	88	92	1	—	660
9.	Berak	62	153	—	9	79	23	—	—	326
10.	Svinjarevci	23	677	12	1	16	17	—	—	746
11.	Vukovar	2051	5446	50	79	830	1469	353	—	10268
12.	Vera	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13.	Trpinja	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14.	Bobota	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15.	Borovo	—	—	—	—	—	—	—	—	—
16.	Bršadin	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17.	Marinci	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18.	Nuštar	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19.	Ostrovo	18915	7655	—	1015	2360	190	—	—	30135
20.	Antin	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21.	Gaboš	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22.	Markušica	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23.	Tordinci	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24.	Cerić	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25.	Bogdanovci	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26.	Pačetin	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27.	Petrovci	—	—	—	—	—	—	—	—	—
UKUPNO		23186	16200	72	2051	4158	2230	369	48266	

PODACI O BROJNOM STANJU STANOVNika SREZA VINKOVCI

Red. br.	Mesto	Nacionalnosti							Ostale narod- nosti	Uku- pno
		Srba	Hrvata	Slo- vaka	Ru- sina	Ma- đara	Ne- maca			
1.	Andrijaševci-									
	-Rokovci	39	1902	7	103	139	62	2	2254	
2.	Cerna	20	2142	26	8	344	87	16	2643	
3.	Ivankovo	14	3070	12	—	130	50	24	3300	
4.	Jarmina	20	1772	4	—	20	61	2	1879	
5.	Novi Mikanovci	2	770	57	—	16	—	—	845	
6.	Otok	36	4015	—	—	35	51	63	4200	
7.	Prvlaka	47	1994	5	—	6	30	6	2088	
8.	Prkovci	—	390	3	—	3	10	2	408	
9.	Petkovci	—	1705	1	—	96	23	1	1826	
10.	St. Mikanovci	—	1950	9	—	6	26	—	1991	
11.	Siškovci	3	396	—	—	11	—	—	410	
12.	Vinkovačko									
	novo selo	20	1566	4	—	12	39	18	1659	
13.	Vodinci	6	845	—	—	6	26	—	883	
14.	Đeletovci	21	651	20	3	4	8	1	708	
15.	Mirkovci	1280	81	4	12	27	13	47	1464	
16.	Vinkovački									
	Banovci	300	8	—	—	—	—	—	308	
17.	Nemci	1212	2576	—	3	29	374	23	3017	
18.	Kompletinci	19	2113	137	37	38	78	—	2422	
19.	Apševci	16	448	18	—	—	—	—	482	
20.	Orolík	474	228	—	—	21	29	—	752	
21.	Stari Jankovci	17	414	—	53	803	13	—	1300	
22.	Novi Jankovci	182	301	—	—	7	—	—	490	
23.	Lave	925	60	—	—	7	—	—	992	
24.	Podgrada	8	740	—	10	—	—	—	758	
25.	Slanovci	3	1035	—	—	—	—	2	1042	
26.	Donje Novo Selo	2	802	—	—	—	—	1	805	
27.	Vinkovci	700	10414	—	36	547	4972	355	17024	
UKUPNO		4166	42388	307	265	2307	5952	551	55948	

PODACI O KRETANJU STANOVNISTVA U VUKOVARSKOM SREZU¹⁰

Mesto	1900. god.		1910. god.		1921. god.		1931. god.	
	Srba	Hrvata	Srba	Hrvata	Srba	Hrvata	Srba	Hrvata
Antin	7	516	14	531	5	542	111	554
Berak	6	253	2	233	—	212	7	193
Bobota	2145	—	2210	—	2219	33	2395	39
Bogdanovci	17	525	17	473	5	585	13	500
Borovo	1854	35	1754	8	1636	93	1915	73
Bršadin	785	51	854	59	893	171	1116	26
Cerić	14	367	17	438	11	397	10	428
Čakovci	221	26	190	16	206	22	232	35

¹⁰ A. J, Fond Arhiva CK SKJ, X-2-I/1, iz materijala koji su bili dostavljeni Komisiji za razgraničenje Predsedništva AVNOJ-a koristili smo samo podatke koji su se ticali stanovništva srpske i hrvatske nacionalnosti.

Gaboš	507	19	490	133	509	62	694	4
Korog	—	9	5	2	—	12	949	103
Lovas	1919	696	35	676	36	769	35	862
Marinci	310	357	334	87	331	76	446	30
Markušica	1155	88	1194	20	1035	52	2775	262
Mikluševci	178	2	160	2	134	—	148	—
Negoslavci	1257	34	1208	44	1225	25	1596	71
Nuštar	344	1117	33	902	44	1073	40	860
Opatovac	310	77	283	49	294	104	286	101
Ostrovo	697	—	642	37	653	23	793	11
Pačetin	1064	24	1123	—	1053	7	1051	—
Petrovci	219	27	204	29	188	98	169	26
Sotin	86	393	95	441	116	496	117	452
St. Jankovci	16	233	15	173	15	243	40	174
Svinjarevci	27	332	26	360	37	99	48	414
Tompojevci	3	248	4	270	12	333	11	380
Tordinci	14	912	27	885	51	784	38	787
Trpinja	1915	26	2021	34	2019	54	2005	32
Vera	656	15	648	9	639	15	755	11
Vukovar	1535	3740	1628	4089	1678	5108	2189	5171
Ukupno srez								
Vukovar	15771	9771	15398	9851	15087	11765	20159	11378

[4]

Ministarstvo unutrašnjih poslova
 Demokratske Federativne Jugoslavije
 Kab. broj 674
 29. juna 1945. god.
 Beograd

GENERALNOM SEKRETARU PRETSEDNIŠTVA VLADE
 PUKOVNIKU DRUGU MITRU BAKIĆU¹¹

BEOGRAD

U prilogu vam dostavljamo prepis pisma Ministra informacija, g. Save Kosanovića, sa izveštajima iz Bosne i Hercegovine, kao i iz Vojvodine, sa napomenom da smo onaj za Bosnu i Hercegovinu dostavili Pretsedniku vlade BiH, drugu Rodoljubu Čolakoviću, a onaj iz Vojvodine Glavnom Narodno-oslobodilačkom odboru Vojvodine.

Smrt fašizmu – sloboda narodu
 Ministar unutrašnjih poslova
 Vlada Zečević

Prilike u Vojvodini

Današnje stanje hrvatske teze.

Hrvatska teza naglo napreduje na terenu. Poznato je da su čitavi krajevi Hrvatske i Slavonije, radi nedavnih borbi, opustošeni. Kako je

¹¹ A. J. Predsedništvo vlade (65), f-33; M. Zečević — B. Lekić, Isto, str. 126—127.

Vojvodina ostala delimično pusta u krajevima gde su živeli Nemci, to se sada, tendenciozno, ubacuju čitave mase Hrvata. Domoroci ne dolaze u obzir, a ostali Srbi samo delimično. U prostoru između kanala kralja Petra I i Dunava (srezovi somborski, palanački, odžački, kulški, apatinski i novosadski) naseljeno je od 1. novembra 1944. do maja 1945. oko 30.000 Hrvata. U istočni Srem (Indija, Stara Pazova) oko 5.000 Hrvata ...

[5]

KOMENTARI IZ KOMISIJSKE BELEŽNICE¹²

Subotica

Prisutni: ...

Okr. Subotica:

Srez Subotica: Srba sa 6.000, Hrv. sa 55.000, Mađ. sa 30.000

Srez Topola: Srba sa 21.000, Hrv. sa 5.000, M. sa 55.000, Nemci 20.000

Apatin: Većina bili Nemci, sada Mađari, zatim Hrvati (2/3), onda Srbi (1/3 od Slov.)

Sombor: Bili Nemci, sad Mađari, pa Srbi, pa Hrvati!!! Sada: relat. većina Hrvati.

Pitanje Mađara – Horgoš.

Odžaci: rel. većina Slovaci, a onda podjednako Srba i Hrvata. Bili u većini Nemci. Jedini Bajski trokut kolonizacija bi igrala ulogu da to priпадne Hrvatskoj (Lajčo Jaramasović)

Istorijski razlozi: Subotica nikad nije bila u Vojvodini. Relat. većina u Vojvodini Srbi (a u Subotici, Somboru, Apatinu, Odžacima Hrvati)

U Vojvodini: 170.000 Hrvati, 666.000 Srba, 100.000 Slovena, 495.000 Mađara, 359.000 Nemaca; Bačka: 188.000 Srba, 92.000 Hrvata; Banat: 264.000 Srba, 11.000 Hrvata; Srem: 195.000 Srba, 52.000 Hrvata; Baranja: 10.000 Srba, 11.000 Hrvata; Batina: 4.386 Hrvata, 1.200 Srba, sadašnja statistika, 7.000 Mađara, relativna većina Mađara, 1.600 Nemaca; Darda: 6.080 Srba, sadašnja statistika, 2.241 Hrvat, relativna većina Mađara, 7.244 Mađara, 597 Rusina.

Sombor, Apatin, Odžaci, Bačka Palanka, Kula – Srbi i Hrvati manjina. Srbi i Hrvati – jednaki.

Subotica – Hrvati

N. Sad – Žabalj – Srbi

Senta, Stari Bečeji, Bačka Topola – aps. većina – Mađari

Argument prets. JNOF Vojvodine: Ko se borio ima pravo da se priključi gdje hoće.

¹² A. J. Fond Arhiva CK SKJ, X-2-I/1, Sačuvalo se 9 stranica (formata 17X14) beležaka koje su vodili članovi komisije sa razgovora vođenih u Subotici, Somboru, Osječku, Vukovaru, Šidu i Iluku.

Grga Skenderović: Pogrešno je postavljati — Mi, Srbi i Hrvati, a tako Ijudi postavljaju (Kao i ranije, za vrijeme Jug. — protiv Hrvata)

Srbin Suvajdžić Aleks. (član JNOF): da se ne cijepa ova cjelina koja gravitira ka jugu (bilo Bgd. ili N. Sadu)

Sombor

Prisutni: ...

Srez Sombor: Srba 6.770, Hrvata 4.300, Mađara 13.096, (Nemaca 20.000)

Grad: Srba 123.775, Hrvata 7.834, Mađara 6.459

Apatin: Srba 7.900, Hrvata 8.344, Mađara 13.802, (Nemaca 22.000)

Odžaci: Srba 7.561, Hrvata 2.967, Mađara 3.012, Slovaka 8.379 (Nemaca 33.000)

Baranja: Darda, Srba 8.231, Hrvata 2.641, Mađara 6.892

Batina: Srba 1.519, Hrvata 5.147, Mađara 5.774

Podaci netačni. Hrvata je u Baranji više nego Srba za 1.000–2.000

Bačka Palanka: bilo aps. Nemaca, sad većina Srba

Srbi za Vojvodinu.

Hrvati za Hrvatsku.

Hrvatski argumenti: Nacionalni. Mađare treba podijeliti, mi se bojimo Beograda... Istupanje dosta jednodušno, ali ne naročito oštro. Mađari bi, ako bi bilo glasanje — odlučili. Oni su protiv cijepanja, oni hoće svi ujedno.

Osijek...

Miljanić: Dunav granica, Šid i Ilok ne mogu biti kod nas. Vukovar — Hrvatskoj.

Čika Tuna: Linija: Subotica — Ilok — Sremska Rača

Vukovar: 2.200, Hrv. 5.629. Glasanje je rat

Jocić: Usvaja i cjeni shvatanje — Miljanića

Komnenović: Usvaja stav — Miljanića

Lukić: Usvaja stav — Miljanića

Tadijanović: Usvaja stav — Miljanića

Vukovar...

Narod kao najvažnije postavlja ujedinjenje Vukovara.

Sadašnji — sremski vukovarski srez — većina Hrvata.

Sadašnji (podijeljeni) vukovarski srez — većina Srbi.

Stari vukovarski srez — većina Srba.

Šid... (Nije bilo komentara — LJ. D.)

Ilok...

Ilok: Srba 9.354, Hrv. 6.805, Slov. 5.046, Mađara 7.271

Sam Ilok: Srba 155, Hrv. 3.800, Sl. 1.500...

Slovaci su svi za Bačku, za Vojvodinu.

Jedan Hrvat misli: da treba sad otcijepiti, dok se ne vidi jer su Hrvati nezadovoljni.

Za vrijeme borbe, sa strane šume, vrlo malo se radilo da Hrvati uđu u borbu...

Još jedan Hrvat – ne treba se cijepati. Srez je ekonomski u interesu i jednih i drugih.

Jedan Srbin: Ako pocijepamo, nema bratstva, jer će Hrvati, odvojeni, na repu Hrvatske, i Hrvati i Srbi će ostati isti.

Drugi Srbin: Među omladinom je dobro, nema na utakmicama, ko pod Jugoslavijom sukoba.

U Iloku 1.560-ci hoće da oduzmu pravo glasa

[6]

SEDNICA POLITIBIROA CK KPJ, 26. VI 1945. GODINE¹³

Prisutni: Tito, Bevc, Marko, Đido, Crni, Moša, Andrija, Tempo, Mihailo, Miha i Krsto.¹⁴

Dnevni red:

1. Izveštaj Đidin po pitanjima razgraničenja Hrvatske i Vojvodine
2. Izveštaj Titov
3. Izveštaj Tempov
4. Razno

I. Odobrava se izveštaj druga Đida i predlog komisije da se izvrši privremeno razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine.

[7]

Predsedništvo
Antifašističkog veća
narodnog oslobođenja
Jugoslavije
Br. 1695/45

PREDSEDNIŠTVU MINISTARSKOG SAVETA D.F.J.
BEOGRAD

Čast nam je dostaviti Vam izveštaj koji je ovom Predsedništvu uputila Komisija za privremeno razgraničenje između Vojvodine i Hrvatske.

¹³ A.J., Fond Arhiva CK SKJ, III/3.

¹⁴ Josip Broz Tito, Edvard Kardelj-Bevc, Milovan Đilas-Đido, Sreten Žujović-Crni, Moša Pijade, Svetozar Vukmanović-Tempo, Blagoje Nešković-Mihailo, Miha Marinko i Krsto Popivoda.

Smatramo da je stvar Predsedništva Vlade da li će prihvati rešenje koje je Komisija predložila a isto tako i da odluči na koji bi se način prihvaćeno privremeno rešenje ovog pitanja sproveo na terenu.

Beograd 10. jula 1945. god.

Sekretar
M. Peruničić

Predsednik
dr I. Ribar

**PREDSEDNIŠTVU ANTIFAŠISTIČKOG VEFA NARODNOG
OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE¹⁵**

Komisija Predsedništva AVNOJ-a, određena za izradu predloga o privremenom razgraničenju između Hrvatske i Vojvodine, a imenovana sa vaše strane 19. juna 1945, završila je svoj rad.

Poslije obilaska terena, koji je u pitanju, razgovora i konferisanja na terenu sa lokalnim vlastima, predstavnicima političkih organizacija i predstavnicima nacionalnosti, komisija je došla do sledećih zaključaka:

1) Privremena granica između Vojvodine i Hrvatske treba da ide: od mađarske granice, rijekom Dunavom do mede između sela: Bačko Novo Selo i Bukin (bačko-palanački srez); odatle preko Dunava između atara sela: Opatovac – Mohovo, Lovas – Bapska, Tovarnik – varoš Šid, Podgrađe – Ilinci, Adaševci – Mala Vašica, Lipovac – Bartovci, Strošinci – Morović. Na taj bi način sela sadašnjeg šidskog sreza: Opatovac, Lovas, Tovarnik, Podgrađa, Adaševci, Lipovac, Strošinci (i Jamena) – zajedno sa svojim atarima – pripala Hrvatskoj, a sela Mohovo, Babska, varoš Šid, Ilinci, Mala Vašica, Bartovci, Morović – zajedno sa svojim atarima – Vojvodini. Samo se po sebi razume da i sve teritorije zapadno, odnosno istočno od ovih sela treba da pripadnu Hrvatskoj, odnosno Vojvodini.

2) Ovo razgraničenje se može, po mišljenju komisije, smatrati samo privremenim, do rešenja kompetentnih tela, koja će biti nadležna za definitivno razgraničenje između federalnih jedinica. Sada je ono, u svakom slučaju, potrebno radi olakšanja političke situacije na tom prostoru, obezbeđenja lakšeg funkcionisanja vlasti i bržeg i povoljnijeg razvijanja ekonomskog života.

OBRAZЛОЖЕЊЕ

- 1) Sporne teritorije između Hrvatske i Vojvodine jesu:
 - a) srezovi: Subotica, Sombor, Apatin, Odžaci – severno i severoistočno od reke Dunava (Bačka);
 - b) srezovi: Batina Darda, u slivu između reka Drava i Dunav (Baranja);
 - v) srezovi: Vukovar, Šid i Ilok – jugozapadno i južno od reke Dunav (Srem).

¹⁵ Citirano prema: Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ 1943—1945. Priredili Branko Petranović i Ljiljana Marković, Beograd 1991, str. 587—590.

2) Što se tiče teritorije pod a), komisija je došla do sledećih zaključaka:

Srez Subotica naseljen je u ogromnoj većini Hrvatima. Srez Sombor od slovenskih manjina ima relativnu (neznatnu) većinu Srba i to raspoređenu tako – da Srbi imaju većinu u gradu Somboru, a Hrvati na selima. Relativnu većinu od svih nacionalnosti danas imaju Mađari, a ranije su imali Njemci. U apatinskom srežu relativnu većinu od slovenskog življa imaju Hrvati, a u čitavom srežu od svih nacionalnosti danas Mađari a ranije Nemci. U srežu Odžaci relativnu većinu imaju Slovaci, zatim Srbi, a u čitavom srežu od svih nacionalnosti Mađari, a ranije Njemci.

Iako je srez Subotica u absolutnoj većini naseljen kompaktnim hrvatskim stanovništvom, komisija nije mogla doći do zaključka da bi sjeverno od grada Sombora mogao da se uspostavi jedan pojas koji bi zajedno sa gradom Suboticom pripadao Hrvatskoj. Taj pojas bio bi jedna neprirodna tvorevina koja, iako bi imala ogromnu većinu Hrvata, ne bi bila cijelovito povezana, a Suboticu, kao krupni privredni i kulturni centar, pretvorila bi u periferijski grad, čije komunikacije i čitav privredni život struje na jug, a ne na zapad. Uključenje svih pomenutih srežova u Hrvatsku ne dolazi u obzir iz prostog razloga, što u nekim od tih srežova Srbi imaju relativnu (od slovenskog življa) većinu. Zato je komisija smatrala da čitava ova teritorija treba da ostane Vojvodini. Razumije se, ako bi se ova teritorija proširila na sjever preko stare jugoslovensko-mađarske granice i uključila u sebe i Hrvate u prostoru Baje, koji se sada nalaze u Mađarskoj pitanje bi se moglo ponovo uzeti u pretres. Prema tome je pitanje razgraničenja na tom prostoru, sem ostalog, usko povezano sa pitanjem definitivnog utvrđenja granica Jugoslavije na mirovnim i drugim konferencijama.

3) Što se tiče teritorije pod b), komisija je došla do sledećih zaključaka:

Srežovi Batina i Darda, uzeti zajedno, imaju, od slovenskih manjina, relativnu većinu Hrvata. Oba ova sreža, ekonomski i privredno, nagnju ka zapadu. Prema tome i ekonomski i nacionalni razlozi, zahtevaju da ova dva sreža uđu u sastav federalne Hrvatske i izidu iz Vojvodine, u kojoj se sada nalaze.

4) Što se tiče teritorije pod v), komisija je došla do sledećih zaključaka:

Ranija teritorija vukovarskog sreža, od slovenskog stanovništva, imala je u sebi većinu Srba. U toku rata, sa razvitkom samog ustanka, ovaj srez je razdvojen u dva dijela i to tako, da je sjeverni dio, neposredno na sjever i zapad od Vukovara, zajedno sa selima Bogdanovci, Marinci, Petrovci, Cerić i fabričkim naseljem i selom Borovo pripada Hrvatskoj; južni deo sreža zajedno sa selima iz vinkovačkog sreža – Mirkovci, Novi Jankovci, Slakovci, Oriolik, Komletinci, Nijemci, Donje Novo Selo, Podgrađe, pripao je Vojvodini. Karakteristično je da danas postoji dva vukovarska sreža (kotara) – jedan (sjeverni dio) u Hrvatskoj, a drugi (južni dio) u Vojvodini, od kojih je onaj u Hrvatskoj sa relativnom većinom Srba, a onaj u Vojvodini sa relativnom većinom Hrvata. Važno je istaći da je predratni vukovarski srez, očevidno jedna veštačka tvorevina, na-

mjerno načinjena, da bi se dobila relativna većina Srba, ne vodeći računa ni o nacionalnim, ni privrednim, ni geografskim uslovima. Ako se pogleda čitav prostor od Vinkovaca i Vukovara do Šida, onda on predstavlja jedan pojas hrvatskog stanovništva, sa relativno malim brojem Srba, tako da je sjeverni dio vukovarskog sreza (današnji vukovarski kotar u osječkom okrugu) izolovana srpska oaza u Hrvatskoj. Zato je komisija smatrala, da na ovom prostoru i granici treba da bude istočno od pomenutog hrvatskog pojasa, tj. između Šida i Vukovara, selima koja su već pomenuta. Što se tiče iločkog sreza, iako zapadna sela Šarengrad i Ljuba, kao i grad Ilok, imaju ogromnu većinu Hrvata a istočna sela peštin, Susek, Banoštor i dr. ogromnu srpsku većinu, komisija je smatrala da zasada ne bi ovaj srez trebalo cijepati na dva dijela, nego ga ostaviti u sadašnjem sastavu, s tim što bi pripao Vojvodini. Srez inače, uzet u celini, ima relativnu većinu Srba. Ilok je grad i pristanište na Dunavu i njegovo pripojenje Hrvatskoj, zasada bi, zbog daljine administrativnih veza, otežalo njegov razvitak. Poslije sredivanja vlasti, s jedne i s druge strane granice, koju predlaže komisija, moglo bi se postaviti pitanje priključenja Hrvatskoj zapadnih sela iz iločkog sreza, kao i grada Ilok. Sada bi to moglo izazvati izvjesne teškoće, to utoliko pre što prilike tamo nisu sredene. Uzimajući u obzir sve te razloge, a naročito ekonomске, komisija smatra, da kao privremeno rešenje treba uzeti da iločki srez u svom sadašnjem sastavu, koji odgovara predratnom, ostane u sastavu Vojvodine.

Ovaj izveštaj rađen je u dva primerka, s tim da se jedan dostavlja Predsedništvu AVNOJ-a, a drugi nalazi na čuvanju kod predsednika komisije.

KOMISIJA PREDSEDNIŠTVA AVNOJ-A ZA RAZGRANIČENJE IZMEĐU HRVATSKE I VOJVODINE: Predsednik Milovan Đilas; Članovi: Vicko Krstulović, Jovan Veselinov, Milentije Popović i Jerko Zlatarić

U Beogradu
1. juli 1945. god.

NAPOMENA PRIREDIVAČA

U intervjuu datom novinaru lista Politika Hadži Draganu Antiću Milovan Đilas, u to vreme član Politbiroa, prvi čovek u aparatu agitacije i propagande, ministar za Crnu Goru u Saveznoj Vladi i Predsednik komisije Predsedništva AVNOJ-a za razgraničenje, o međurepubličkom razgraničenju Srbije i Hrvatske danas (septembar 1992. godine) govori sledeće:

»Prvo, govori se da ie to površno rađeno... A granice koje su uspostavljene unutar Jugoslavije plod su dugotrajnog iskustva Komunističke partije. Komunisti su u stvaranju granice, uzimali iskustva drugih partija. Recimo, Radićeve Hrvatsko-seljačke stranke, kad su videli dokle ide taj pokret, zbog čega ima većinu... U borbi protiv centralizma, koji je nametnula diktatura kralja Aleksandra 1929. godine, i neke srpske partije demokratske orijentacije evoluirale su ka federalnom uređenju...«

Granice su se poklapale sa teritorijama koje su pokrivale partijske organizacije organizovane na nacionalnim osnovama, a kasnije sa vojnim jedinica i sa vlašću koja je nastajala u toku i na kraju rata, uz izvesne korekcije.

Mi u partijskom, odnosno državnom vodstvu nismo imali nikakvih problema. Republike su to rešavale same, jer su već imale utvrđen okvir što da rade sa granicama — intervenisali smo samo u nekoliko slučajeva...«

Jedini spor koji je izbio, bio je zbog severne granice. To je granica između Srbije i Hrvatske — Srem i Baranja. Tada je Andrija Hebrang, podupiran od nevelikog broja hrvatskih funkcionera, počeo da govori da je hrvatska granica do Zemuna ...

Dakle, tada je zbog ovog Hebranovog istupanja nastala uzbuna među Srbima — više među Srećcima nego ostalim srpskim komunistima, mada su se svi uzrujali. Tadašnje partijsko rukovodstvo, koje nije veliku pažnju posvećivalo granicama, jer je sve išlo manje-više bez problema, osetilo je da je to vrlo važno pitanje i da može da obnovi sukob između Srba i Hrvata. Formirana je komisija na čijem sam čelu bio ja, a u njoj su bili najugledniji komunisti Srbije, Vojvodine i Hrvatske, a mislim da je bio i jedan Hrvat iz Slavonije koji nije bio komunista, ali znam da je bio ugledan.

Mi smo tada obilazili selo po selo. Sećam se, bio je tu Milentije Popović, Jovan Veselinov, iz Hrvatske Vicko Krstulović.

Već je postojala neka granica, zapravo bila je to granica koju su napravili princ Pavle i Maček, odnosno granica koja je nastala sporazumom Cvetković-Maček. Privatili smo bili etnički princip. Na naše čuđenje, otkrili smo da u Šidu ne živi hrvatska većina, kao što je to bilo u vreme Banovine Hrvatske, već da ima više Srba — i Šid smo zato pripojili Srbiji.

Međutim, oko Vukovara je bila nejasna stvar: u okolini ovog grada ima mnogo srpskih sela, ali je u gradu živela većina hrvatskog stanovništva. Tadašnji srez vukovarski je imao ne veliku, ali ipak hrvatsku većinu. Zato smo smatrali da Vukovar treba da pripadne Hrvatskoj. U Baranji, začudo, naišli smo na hrvatsku većinu, vrlo neznatnu. To je za nas bilo iznenadenje, ali smo zbog etničkog principa odlučili da Baranja pripadne Hrvatskoj. Izbio je i problem Bunjevaca, ali da bi se pripojili Hrvatskoj moralo bi se ići kroz srpsko tkivo — ostali su Srbiji.

Kad sam se vratio sa tog istraživanja, podneo sam referat Centralnom komitetu KPJ i primljen je bez ijedne primedbe... — Intervju Milovana Đilasa »Politici«, Srbija nije boljševička, Politika, Beograd, 6. 9. 1992, 9.

PROMOCIJE

GRANICE GENOCIDA

BRANKO PETRANOVIĆ

Profesor univerziteta
Beograd, Smiljanićeva 41

REČ PRILIKOM PROMOCIJE MONOGRAFIJE MILANA KOLJANINA »NEMAČKI LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU 1941–1945«*

Koljanin je uspeo da celovito rekonstruiše Logor Sajmište od osnivanja do zatvaranja, logorski režim i život zatočenika; da predstavi sve njihove muke i stradanja, da prikaže žrtve i dželate. Na jednom fragmetu nacističke tiranije demonstrirao je prirodu »novog poretka«. Pojava u malom otkriva sva obeležja nacističke doktrine i njene primene. Šta bolje o tom sistemu može da govori od krvave računice čiji je bilans – izražen u brojkama, zastrašujući: u logor je dovedeno 31.972 zatočenika, život je izgubilo 10.636, ili svaki treći. Krvava meljava nacističkih ubica odnosila je 13 života svakog dana. Od tih činjenica ledi se krv u žilama. A takvih je logora bilo – podseća nas Koljanin – od 500 do 800 u Nemačkoj i okupiranim zemljama. Po otuđenosti, nakaznosti, infernalnosti naredbodavaca i izvršilaca stravična zaostavština nacizma konsternira ljudе i posle pola veka. Zar je to moguće, može se zapitati tek usamljeni i nepopravljivi čovekoljubac? Nisu li ti mučitelji iz Lombrozove galerije rođenih zlikovaca? Ne. Iako je takvih nastranih pojedinača moralno biti i bilo u svim vremenima velikih meteža, ipak su u pitanju zločinci koje je stvorio sistem nacizma, njegova ustaška i druge varijante. Po generalu Gleze fon Horstenau, ustaški zločinci su nadmašivali nemačke naciste. Hitlerov general, nacional-socijalist, grozio se od kriminalnog ubice kakav je bio Eugen – Dido Kvaternik. Često su navođene reči ovog Bećlje: »Kakva li je to država koja proždire trećinu svog

* Promocija monografije asistenta Instituta za savremenu istoriju mr Milana Koljanina je održana 26. maja 1992. godine u Beogradu u Svečanoj sali Skupštine grada. Monografija je objavljena u seriji »Studije i monografije« Instituta za savremenu istoriju u okviru posebnog projekta: JUGOSLOVENI U FAŠISTIČKIM ZATVORIMA, ZAROB-LJENČKIM I KONCENTRACIONIM LOGORIMA I POKRETIMA OTPORA DRUGIH ZEMALJA U DRUGOM SVETSKOM RATU. U okviru ovog projekta Institut je objavio sledeće monografije:

1. Milorad Milovanović: NEMAČKI LOGOR NA CRVENOM KRSTU I STRELJANJA NA BUBNU, 1983; 2. Vladislav Rotbart: JUGOSLOVENI U MAĐARSKIM ZATVORIMA I LOGORIMA 1941—1945, 1988; 3. Pajić dr Tomislav: PRINUDNI RAD I OTPOR U LOGORIMA BORSKOG RUDNIKA 1941—1944, 1989; 4. Pešić Slavko: JUGOSLOVENI U NEMAČKIM KONCENTRACIONIM LOGORIMA U GRČKOJ 1941—1944, 1989; 5. Žuglje dr Tomislav, Milić Miodrag: JUGOSLOVENI U KONCENTRACIONOM LOGORU AUŠVIC 1941—1945, 1989; 6. Kočić Dragoljub: JUGOSLOVENI U KONCENTRACIONOM LOGORU BUHENVALD 1941—1945, 1989; 7. Begović Sima: LOGOR BANJICA 1941—1944, u dva toma, 1989; 8. Mladenović Ljubo: JUGOSLOVENI U KONCENTRACIONIM LOGORIMA U NORVEŠKOJ 1942—1945, 1991; 9. Milić Miodrag: JUGOSLOVENI U KONCENTRACIONOM LOGORU MAUTHAUSEN 1941—1945, 1992; 10. Koljanin Milan: NEMAČKI LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU 1941—1944, 1992; 11. Branislav Popov Miša: NEMAČKI ZATVORI I KONCENTRACIONI LOGORI U BANATU 1941—1944, 1992.

stanovništva? Užasavanje nije svakako izraz Glezovog srbofilskog kompleksa, već neslaganje sa ustaškim načinom. Nije li sam firer podsticao poglavnika na nacionalno »čišćenje« NDH, jer za 50 godina može biti kasno?

Koljaninova monografija jedva da se može čitati bez zaokupljivanja savremenim asocijacijama. Kako se sudska srpskog naroda u prošlom ratu može odvojiti od savremene katastrofične situacije? Biće istorijske nauke svakako odlikuje dihotomnost, ali onovremenost ne isključuje razumevanje svoje i bivše epohe. Istorija nije botanika, a ni antikvarna nauka. Patologija sračunatih zločina u prošlom ratu kao du se ponavlja u novom, savremenom izdanju. Rasističke i nacionalističke ideologije su iste u svim vremenima, prepoznatljive po isključivosti i apsolutizaciji »krvi i tla«. Olako su posle Drugog svetskog rata osvojile iluzije da je »novi poredak«, bilo koje nacionalističke varijante, zasnovan na krvi i užasu, biološkoj supremaciji jednih na račun kolektivne likvidacije drugih, zauvek nestao. Neće li se, međutim, naredne generacije dugo morati osvrtati za sobom s grozom na dehumanizaciju života i odnosa koje su za sobom ostavili staljinizam, fašizam i nacional-socijalizam, institucionalizovani kao žrvanj masovnih represija nad ljudima različitog mišljenja, ili samo zato što su pripadali drugim rasama i nacijama? Ovu opštu asocijaciju nije mogao izbeći ni Koljanin usputnom opservacijom da su nacističkim logorima smrti prethodili Staljinovi gulazi. Autoritarni nacionalizam, koji se nalazio u osnovi nacističkog poretka, ideoološko nasilje staljinizma i nacionalističke homogenizacije (ili šovinistički etnocentrizmi) mogli su opstojati samo po cenu ugušenja slobode, kažnjivosti različitog mišljenja, negacije prava drugih naroda na život i razvitak.

I Koljaninova monografija asocira na nemačko-austrijski antisrpski kompleks u ovom veku. Sramota carskih armija 1914. i 1918. nije se zaboravljala, niti lako mogla preboleti. Nije li i srpski pisac daleko gledao, nadnet nad sumornim raspoloženjem vojvode Mišića posle trijumfa na Suvoborskoj gredi, ostao zapitan: da li je prirodno da mala »govedarska Srbija« ponizi Austro-ugarsko carstvo? Našem skeptičnom piscu prethodio je veliki nemački istoričar, Leopold Ranke, predviđajući u »Srpskoj revoluciji« da će Srbija – umesto Turske dobiti novog velikog protivnika u licu Austrije.

Nemačka antijugoslovenska politika (što će reći i antisrpska) jasno se iskazuje tri puta u našem veku. Pomirljiva politika Nemačke prema Kraljevini Jugoslaviji 1935–1940, pa i prema Srbiji kao njenom jezgru, pokazala se kao privid određen utilitarnošću ekonomskog trenutka. 27-martovski prevrat imao je za posledicu odluku o razbijanju Jugoslavije kao države. »Novi poredak« nije mogao prihvati državu koju je smatrao »versajskom kreaturom«, čiji su tvorci u nemačko-nacističkom viđenju bili Srbi. U projekciji nacista kao pobednika 1941. za Srbiju nije bilo mesta u »novoj Evropi«. Ustanak 1941. još jednom je nemce uverio u srpsku nepokornost. Promena nemačke taktike u Srbiji posle ugušenja ustanka 1942., a naročito posle staljingradskog poraza 1943., o kojoj piše Koljanin, nije ništa bitnije menjala u nemačkom opredeljenju o diskriminaciji Srbije i srpskog naroda u novom međunarodnom poretku koji se stvarao. Ako je Hitlerov opunomoćenik za Jugoistok Herman Nojba-

her davao prednost koncentraciji svih srpskih nacionalnih snaga u lancu vazalnih režima i država Trećeg Rajha na Balkanu, onda je to bilo određeno samo pogoršanim vojnim položajem Nemačke posle Staljingrada i bitke u trouglu Orela – Kurska – Brjanska, kao i pragmatičnim regionalnim vojnim razlozima neutralizacije narašlih komunističkih snaga od Peloponeza do slovenačkih Alpi. Čak i onda kada nađemo Srbiju u kombinaciji 13 država tzv. Evropskog saveza pod kontrolom Trećeg Rajha, ona se ne izjednačava sa najbližim nemačkim saveznicima na Balkanu: NDH i Bugarskom. Ove dve države su se nalazile van Nojbaherovih nadležnosti kao glavna uporišta nemačke balkanske politike. Hitler je i 1943. gledao u Srbima državotvoran narod, ekspanzivno okrenut Egejskom moru.

Koljanin je u svojoj monografiji usredsređen na nacistički sistem represije. Istorija nije mogao zaobići korene antisemitizma u Austro-Ugarskoj, primenu doktrine o »višoj rasi«, ustaški genocid. Cilj je ustaša da se uništi srpski narod i stvari jednonacionalna (uključujući i Muslimane kao »cvijet hrvatstva«) država, kao moćna katolička predstraža na Balkanu. Iza rasnonacionalno-verskih progona stajala je ekonomski eksproprijacija žrtava – Srba i Jevreja, biološka čistota hrvatske nacije, povratak pravoslavnih, navodnih »otpadnika«, na »vjero svojih otaca«. Kao i nacisti, ustaše su naglašavale jevrejsku opasnost koja stoji iza svetskog komunizma. Vulgarna nacistička propaganda je ubitačnom mehanikom ponavljanja drogirala svest o Jevrejima koji usmeravaju kapitalizam i komunizam, o njihovoj volji za svetskim dirigovanjem u zajednici sa masonima – slobodnim zidarima, komunistima, zapadnim plutokratima. Ponavljali su je i umnožavali pripadnici Ljotićevoz »Zbora« i vojno-partijskih formacija srpskog fašizma, tzv. dobrovoljaca. Sa Nemcima, Jevreje je u Srbiji 1941. nadzirala i kvislinska uprava preko Komesarijata za Jevreje u okviru Uprave grada Beograda. Ljotićeve, sem kao antisemite i antikomuniste, nalazimo i kao pomoćni nemački odred u masovnim egzekucijama nad građanima Kragujevca oktobra 1941. godine. Pero Slijepčević će u svojoj »Istорији Југославије од 1935–1945.« izneti redak primer obezljudenosti tzv. dobrovoljaca Marisava Petrovića koji su podmetali Nemcima cigansku decu da bi otkupili glave srpske dece. Kakve li infernalne trampe?

Sve to što se dešavalo u nacističkim logorima bilo je više nego užasno, pa i pre Koljanina opisivano kao pakao. Bilo ih je koji su postavljali pitanje: da li je uopšte racionalno baviti se tom tamnom stranom istorije? Nije li to neka psiho-socijalna devijacija koja pripada socijalnoj patologiji, sudskoj medicini, psihijatriji i drugim srodnim disciplinama, a ne istoriji? Takva upozorenja čula su se i u našoj istoriografiji. Znamo da su ona pomagala tabuisanju teme, isto kao što su nakon njenog detabuisanja zloupotrebljavana i izneveravana načela traganja za istorijskom istinom. Pobornici teze o čutanju obavijali su napuštanje tzv. nekrofilske istorije u ruhu harmonije zajedničkog života. Iza ove navodne čovekoljubivosti, mirotvorstva i etike stajale su – svesno, ili nesvesno – snage koje su hteli da se zaboravi najgrozniha stranica istorije Drugog svetskog rata – genocid nad Srbima i Jevrejima. Za nauku ne postoje zatamnjena i ružičasta mesta. O sokačkoj pojavi ne možete govoriti na salonski način, isto tako kao što se ne možete mačevati s nekim ko ie na vas zamahnuo toljagom. Jedan ugledni etičar pitao se nedavno na

javnoj tribini Instituta za savremenu istoriju [što je potpuno van ovog diskriminatornog konteksta navodne istoriografske nekrofilije]: da li je uopšte bila moguća Jugoslavija posle Jasenovca, kao simbola apsolutnog zla? Istorija je pokazala da je bila moguća, iako se radilo o Jasenovcu, kao najvećoj srpskoj grobnici, jednako kao što je istorija pokazala da je živila opterećena bremenom koje nije mogla izneti. Srbi, koji su prvi put stvarali Jugoslaviju, bili su uticajni faktor njene obnove u Drugom svetskom ratu. No, njeni temelji bili su od prvog dana ugroženi strategijom zaborava ili čutanja. Javni radnici i duhovni stvaraoci u Hrvatskoj nisu našli snage da priznaju i žigošu zločin hrvatskih nacista, bez ikakvog hipotekovanja, ali u ime samilosti, razumevanja, očišćenja svesti vlastitog naroda, svojevrsne katarze. Čim je to propušteno ostalo je da trajno tinja nepoverenje, produžuje bol, podstiču nove strepnje. Oficijelno sprovedena strategija zaborava bila je ukalkulisana u politiku zajedništva. Cena čutanja ispala je isuviše skupa i krajnje neplodotvorna. Štaviše, postala je izvor trajnog straha da se ne ponovi krvavi ratni prizor »čišćenja šizmatika«. Najmanje je reč o odmazdi kao nacionalističkom odgovoru stranom Ijudima humanističke inspiracije. Priznanje i samilost su duhovne vrednosti koje zalečuju i najteže rane, dok ih smišljeno čutanje kad – tad otvara. Nismo li svedoci toga u našem vremenu? Čim je konstitutivni narod pretvoren u manjinu, a pred njegovim očima počelo zastrašujuće vitlanje šahovnicama i drugim ustaškim znamenjima koja su opominjala na logore užasa, jame i krematorijume Jasenovca, naredni dani se nisu mirno mogli očekivati.

Koljanin, oslonjen na Pitera Kalvokoresija i Gaja Vinta, piše o prošlom ratu kao totalnom. A kakvi su tek ovi lokalni ratovi koji su se rasparili kod nas, koji se vode od Slovenije do Bosne i Hercegovine, preteći svakog dana da se dalje razliju? Ima li što užasnije od sudarenih nacionalizama i njihovih barjakata? Svi se oni svakako u istoriografskoj elaboraciji ne mogu izjednačavati. Ne sažegoše li sve, ne napraviše li haos koji prevaziđa sve viđeno i doživljeno, ne podstakoše li rušilački gnjev i strašne omraze? Doživljujemo u punom značenju »Rat svih protiv svih«.

Istoriografija ne daje oproštajnice, a još manje preuzima ulogu tribunala. Dug joj je da tačno i objektivno utvrdi uzročnike, ubilačke poteze jednih i odbrambene reakcije drugih, razmere zločina. Koljanin hladno i precizno piše o pojavama koje su se zbile – raseljavanjima, migracionim kretanjima, racijama i deportacijama, grozotama nasilne smrti, ali asocijativni spletovi koje izazivaju prezentirane činjenice ne mogu da nas ne opominju na savremene užase kao vid trajnog pomora, na morbiđnost nacionalističkog obolenja i bezočni cinizam spoljnih dušebrižnika. Provajlija izgleda beskonačna: koliko do juče, mnogi od nas su verovali da smo u predvorju demokratije, a našli smo se u paklu međunarodnog obraćuna.

Iz Koljeninove monografije vidimo da su Nemci masovnim represijama – dok je Srbija gorela u jesen 1941. – nastojali da slome duh otpora. Nemački komandujući general je tražio da se odredi 2100 zatvorenika za odmazdu zbog pogibije 21 nemačkog vojnika. Do 21. oktobra je streljano 2.200 Srba i Jevreja, a onda su se odmazde po sistemu taoca nastavljale: za Nemce ubijene u Beogradu, za nove žrtve okupatora kod

Gornjeg Milanovca... Nemci i srpski žandarmi »lovili« su Rome u racijama na Čuburi, u Jatagan mali, na Bulburderu i Pašinom brdu, u Mirijevu, Višnjici, Žarkovu, Boleču... Do početka novembra skoro da nije bilo živih muških Jevreja i Roma koji bi poslužili za streljanje. Jevreji su optuživani kao duhovni inspiratori, a Srbi kao nosioci ustanka. Prvi su smatrani za strano telo u srpskom narodu, a komunisti – ustanici za sluge Moskve. Nemci i kvislinci su išli na to da saseku troglavu hidru olicenu – po njima – u slobodnim zidarima, Jevrejima i komunistima.

Ofanzivni ustanički zamah izazivao je sve jače represalije, unoseći nedoumice i zebnju u raznorodnu ustaničku masu u kojoj su se izdvajali većinski partizani sa nepopustljivošću komunističkog jezgra. Druga, iznudjena ustanička strana počela je pod pritiskom nemačkih kaznenih ekspedicija da se povija i poziva na egzistencijalnu ugroženost Srba ako se borbe nastave. Mihailovićev stav, izražen na razgovorima sa Nemcima u Divcima, određen je izgledima da borbe prestanu, ali i da se uz pomoć okupatora oslobođi jedinog sutrašnjeg suparnika. Uporedna analiza pokazuje da se slično ponašao general Šarl de Gol u severnoj Francuskoj, koja se poput Srbije nalazila pod vojnom upravom, za razliku od višiskog režima, zahtevajući da se obustave svi napadi na Nemce kako se ne bi rizikovala francuska živa sila. No, za Srbiju nisu vredela zapadno-evropska merila, niti se ona pod njih mogla podvesti.

Nemci su, što je inače bilo retko u njihovoј praksi, postavili jedan logor – Banjicu u samom gradu, a drugi – Jevrejski logor »Zemun« na teritoriji NDH, dok se stratište nalazilo u Jajincima. Očekujući na proleće nastavljanje ustanka, Nemci su krenuli da unište Jevreje kako bi mogli da oslobođe mesto za druge uhvaćene ustanike i srpski živalj iz Bosne i Hrvatske. Jevreji su u drugoj fazi – novembar 1941. – mart 1942. ubijani u kamionu – pokretnoj gasnoj komori. Gas je uništavao ljudе, žene i decu od Sajmišta do Jajinaca. Ni kraćeg puta, ni stravičnijeg kraja:

»Prihvativi logor Zemun« pretvorio se u centralni logor u Jugoslaviji za upućivanje na prisilni rad u Nemačku, Norvešku i druge okupirane zemlje. Posle razbijanja partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji, tzv. male Sutjeske, u logor su pritali zarobljeni partizani. Tokom 1942. dovođeni su u Zemunski logor Srbi iz koncentracionih logora u Jasenovcu i Staroj Gradiški, a naredne godine i antifašisti iz Grčke i Albanije. Iz Zemuna logoraši su transportovani na rad u Treći Rajh.

U logor su sa partizanima, kao nosiocima trajne i nepopustljive antiokupatorske orijentacije, dovođeni i četnici Mihailovića, zarobljeni u Srbiji, Bosni ili na drugim stranama. Mihailovićevi ljudi su bili pobornici antantističke strategije, dok su Nemci u njima gledali srpski i probritanski pokret sa kojim su se takođe obračunavali. Jednostavno, nisu verovali u njihovu lojalnost u slučaju savezničke invazije. No, Nemcima to nije smetalo da sa četnicima prave tajne sporazume i privremene nagodbe. Tim povodom Koljanin piše: »U logor su dovođeni zarobljeni partizani i njihovi pomagači, pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžibini (četnici Draže Mihailovića), zatim legalni, ali 'nepouzdani četnici' iz Srbije, kao i svi drugi stvarni ili potencijalni protivnici okupatora«. General Paul Bader je početkom maja 1942. procenjivao da je u Srbiji »engleski uticaj jači nego ruski«. Među dovedenim nepouzdanim četnicima je bilo i vojvoda,

koje su se pre nego su dopale ropstva borile na nemačkoj strani protiv partizanskih snaga. Logor je primio i grupu četnika sa Majevice. Među zatočenicima nalazili su se i ljudi koji su bili osumnjičeni za veze sa organizacijom Draže Mihailovića.

Otkuda potiče i kakve je prirode neverica potencijalnih žrtava – Jevreja da neće biti likvidirani? Srećemo tu pojavu kod Jevreja u logoru, ali i kod Srba sa Kozare koje su logoraši u Jasenovcu krišom upozoravali da će ih ustaše poklati. Žrtve nisu u to verovale. Duhovno posustale, kao da su slabije razabirale surovu zbilju. Koljanin beleži pojavu da su Jevreji, i pored gorkog iskustva, smatrali neverovatnim da će ih Nemci sve pobiti. Sumnju je razarao »mehanizam autosugestije i samozavaravanja, zbog volje za životom i večite nade u bolje«... »Pošto su nam oduzeli apsolutno sve što smo imali, verovali smo da Nemci nemaju razloga da učine tako strahovit zločin nad ženama i decom, od kojih im nije pretila nikakva opasnost«. Koljanin se pita da li bi zatočenici drukčije reagovali da su imali i sigurnije vesti šta nemački dželati sa njima nameravaju. »Njima bi, po svemu sudeći, istina izgledala toliko užasna i strašna, da bi samim tim bila neverovatna«. Ne možemo da ne dodamo da su Jevreji ipak pokazali jači impuls borbenosti i spremnosti da se pasivno ne prepuste smrti u Jugoslaviji nego u drugim zemljama porobljene Europe, o čemu govori učešće oko 5000 Jevreja na strani narodnooslobodilačkog pokreta, što prvenstveno važi za one koji su od ranije imali veze sa jugo-slovenskim levičarima.

Logor na obali Save je koristio geostrateške prednosti sa stanovišta pribiranja zatočenika iz cele Jugoslavije i sa Balkana, obezbeđenja i drugih sigurnosnih momenata, transporta lađama – Dunavom, na sever, prema Trećem Rajhu. Naleti američke bombarderske avijacije u toku 1944. godine doveli su u pitanje te prednosti. Naročito od krvavog bombardovanja Beograda i Zemuna 17. aprila 1944, kada je pod tepihom bombi poginulo oko 200 zatočenika. Srpskim i drugim antifašističkim mučenicima bilo je suđeno da ginu i od bombi onih za čiju su se stvar borili.

*

Zamišljeni nad stranicama Koljaninove monografije, pod uticajem bezumne mržnje koja hara oko nas, ne možemo da se ne zapitamo: da li je sudbina svake generacije, i pored svih istorijskih saznanja i opomena, u tome da svaka od njih mora da stekne i doživi sumu vlastitog iskustva, pa ma kako ono bilo skupo, brutalno, nedostojno čoveka. Ne želimo da se priklanjamo fatalizmu i da u to verujemo, nezavisno od stvarnosti koja nas uveliko opovrgava. Šta bi onda značilo ljudsko pamćenje, iskustvo prošlosti, kritičko promišljanje istorije? U ime racionalnosti ne možemo da se ne suprotstavimo, obogaćeni i za sadržaj Koljaninove monografije, bezumlju prošlih i savremenih nacionalizama, ideologijama nacionalističkog eksluzivizma, kultu etnički čistih nacija i »očeva domovine«. Kao da Koljaninova monografija posredno poručuje da nacistička tiranija i njeni nacionalistički oblici moraju ostati nezaborav za večita vremena, budući glavni protivnik života i izglednije sutrašnjice.

HRONOLOGIJA

HRONOLOGIJA O GRANICAMA JUGOSLAVIJE 1918–1992.

1914.

7. decembar – Narodna skupština Kraljevine Srbije u Nišu usvojila deklaraciju, poznatu kao Niška deklaracija, kojom se kao ratni cilj određuje oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda – Srba, Hrvata i Slovenaca.

1915.

- Kraj aprila – početak maja – Konstituisan Jugoslovenski odbor u Parizu s ciljem da bude, pored srpske vlade, nosilac borbe za ujedinjenje jugoslovenskih naroda i osnivanje jugoslovenske države.

1917.

20. jul – Na Krfu usvojen kompromisni dokument, Krfska deklaracija, između Srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Ona je predviđala da se zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca organizuje kao ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija sa dinastijom Karađorđevića.

1918.

4. i 5. oktobar – U Zagrebu stvoreno Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba kao predstavništvo svih Jugoslovena u Austro-Ugarskoj.
29. oktobar – Hrvatski sabor odlučio da prekine sve državnopravne veze sa Austro-Ugarskom i da Dalmaciju, Hrvatsku i Sloveniju sa Rijekom proglaši nezavisnom državom. Sabor je priznao Narodno vijeće SHS za vrhovnu vlast.
6–9. novembar – U Ženevi održana konferencija predstavnika Srpske vlade, Jugoslovenskog odbora i Narodnog vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba i srpske opozicije. Usvojena je Ženevska deklaracija, koja se izjasnila za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u nedeljivu državnu celinu.
25. novembar – U Novom Sadu Velika narodna skupština Srba, Bunjevaca i ostalih Slovaca u Vojvodini donela je Rezoluciju o priključenju Vojvodine Kraljevini Srbiji.
26. novembar – Velika narodna skupština u Podgorici odlučila da se kralj Nikola I Petrović i njegova dinastija zbace sa prestola Crne Gore, a Crna Gora ujedini u jednu državu sa Kraljevinom Srbijom, pod dinastijom Karađorđevića.

1. decembar – Regent Aleksandar Karađorđević proglašio ujedinjenje Kraljevine Srbije sa zemljama nezavisne Države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srbija, Hrvatska i Slovenaca, koje se od 1920. do 1929. naziva Kraljevina Srbija, Hrvatska i Slovenaca.

1919.

18. januar – 28. jun – Održana Mirovna konferencija u Versaju. Ugovor o miru potpisani je između članica Antante i Nemačke. Sa ostalim članicama Centralnih sila sklopljeni su posebni ugovori o miru tokom 1919. i 1920. godine.
 10. septembar – U Sen Žermenu potpisani mirovni ugovor sa Austrijom.
 27. novembar – Potpisani mirovni ugovor s Bugarskom u Neji-u i izvršeno međudržavno razgraničenje.

1920.

4. jun – U Trijanonu potpisani mirovni ugovor sa Mađarskom.
 10. oktobar – Na plebiscitu u Koruškoj, većina slovenačkog stanovništva izjasnila se za priključenje Austriji. Time je znatan deo Slovaca bio odsečen od svoje matice.
 12. novembar – Potpisani ugovor o razgraničenju Kraljevine SHS i Italije u Rapalu.

1921.

28. jun – Usvojen Ustav Kraljevine SHS, poznatiji kao Vidovdanski ustav, po kome je država bila jedinstvena – unitarna, a najviša administrativna jedinica – oblast.
 9. novembar – Konferencija ambasadora velikih sila donela je odluku o priznavanju nezavisnosti Albanije u granicama iz 1913. godine s manjim korekcijama u korist Kraljevine SHS. Pitanje ispravke granice definitivno je rešeno tek 1925. godine i time utvrđena jugoslovensko-albanska granica.

1922.

- Aprila – Na osnovu Vidovdanskog ustava, zemlja je podeljena na 33 oblasti: u Srbiji je bilo 15, u Sloveniji 2, u Hrvatskoj 4, Dalmaciji 2, BiH 6, Makedoniji 3 i u Crnoj Gori 1 oblast.

1924.

27. januar – U Rimu potpisani novi italijansko-jugoslovenski ugovor o razgraničenju.

1929.

6. januar – Uvedena je diktatura kralja Aleksandra i ukinute sve dotačne administrativne granice u državi.
 3. oktobar – Zakonom o podeli Kraljevine na upravna područja promenjen je naziv Kraljevine SHS u Kraljevinu Jugoslaviju, a državna teritorija podeljena na devet banovina, i to: Dravska (sedište u

Ljubljani), Savska (Zagreb), Vrbaska (Banja Luka), Primorska (Split), Drinska (Sarajevo), Zetska (Cetinje), Dunavska (Novi Sad), Moravska (Niš) i Vardarska (Skoplje). Područje Beograda sa Zemunom i Pančevom, izdvojeno je u posebnu celinu Uporu- vu grada Beograda.

1931.

September – Ustavom iz 1931. izvršeno je detaljno razgraničenje između banovina.

1939.

26. avgust – Sporazumom Cvetković-Maček doneta je Uredba o Banovini Hrvatskoj, kojom je оформljena posebna autonomna oblast Hrvatska, s posebnim statusom i uređenjem. U njen sastav su ušle, pored Savske i Primorske banovine, i više srezova iz drugih banovina (Dubrovnik, Derventa, Gradačac, Travnik, Fojniča, Brčko, Šid i Illok). Tom prilikom i Prevlaka je pripala Hrvatskoj banovini, mada je prethodno pripadala Dubrovačkom srežu, koji je bio u sastavu Zetske banovine.

1940.

– Srpski kulturni klub izradio je projekat »Uredbe o organizaciji Srpske zemlje«, prema kome bi se banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska spojile u jednu pod nazivom »Srpske zemlje« sa sedištem u Skoplju. Međutim, rat je onemogućio bilo kakvu raspravu o ovom projektu.

1941.

6–18. aprila – Okupirana je i podeljena Jugoslavija između Nemačke, Italije, Mađarske i Bugarske. Podela je izvršena na osnovu Hitlerove direktive, pod nazivom Privremene smernice za podelu Jugoslavije od 12. aprila 1941. i Bečkog sporazuma (21–24. aprila 1941) na dve osnovne interesne sfere: Nemačke i Italije, sa 4 okupaciona područja. Nemačko okupaciono područje obuhvatalo je deo teritorije Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Kosova i gotovo celu Srbiju. Italijansko okupaciono područje obuhvatalo je deo teritorije Jugoslavije od Julijskih Alpa sve do Prespanskog jezera. Nemačka je anektirala severozapadni deo Jugoslavije, i to slovenačko područje, izuzev Ljubljane. Pod neposrednom dominacijom Nemačke ostali su Srbija i Banat kao okupaciono područje. Italija je dobila ostatak slovenačke teritorije sa Ljubljonom, zatim jadranska ostrva izuzev Brača i Hvara, srednju Dalmaciju sa Šibenikom i susednim ostrvima i na toj teritoriji formirala tzv. Provinciju Dalmaciju. Mađarskoj je priključena Bačka, Baranja, Međimurje i Prekomurje. Bugarska je prigrabila znatan deo južne Srbije, manji deo istočne Srbije, najveći deo Makedonije i

manji deo Kosova. Stvorena je i Velika Albanija pod protektoratom Italije, kojoj su pripojeni gotovo celo Kosovo i Metohija, i neka mesta u Crnoj Gori na granici prema Albaniji. Kapitulacijom Italije (8. septembra 1943), vršena su nova razgraničenja.

10. april – Proglašena je Nezavisna Država Hrvatska kao satelitska tvo-revina fašističke osovine Rim–Berlin, koja je obuhvatila naj-veći deo Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srema sa Zemunom. Nemačko-hrvatski ugovor o utvrđivanju zajedničkih granica pot-pisan je u Zagrebu 13. maja, a Musolini i Pavelić su 18. maja potpisali u Rimu tzv. Rimske ugovore, koji su obuhvatili i posebni ugovor o određivanju granica između Italije i NDH. Italiji je pripao najznačajniji deo jadranske obale: bivši kotari Kastav, Sušak, Čabar, deo Delničkog kotara, grad Bakar, ostrva Krk, Rab, Zadarski arhipelag i niz manjih ostrva, područje uz obalu od Jablanice do rta Privlake, a zatim kopnom do Novigradskog mora, čitavo područje Šibenika i Trogira, Splita s predgrađima, ostrva Čiovo, Drvenik, Šoltu, Vis, Biševo, Sv. Andriju, Jabuku i dr., te Korčulu i Mljet, kao i bivši kotar Boku kotorsku.
17. novembar – Posle dizanja ustanka (jula 1941) i stvaranja slobodne teritorije u oslobođenom Užicu, formiran je Glavni narodno-oslobodilački odbor Srbije kao politički organ borbe u Srbiji i vrhovni organ narodne vlasti.

1942.

8. februar – U manastiru Ostrogu formiran Narodnooslobodilački odbor Crne Gore i Boke kao vrhovni organ narodne vlasti.
- 26–27. novembar – U Bihaću stvoren Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Imalo je opštepolitički karakter, ali i obeležja vlade, budući da se njegov Izvršni odbor sastojiao iz više resora.

1943.

28. januar – U Livnu formiran Pokrajinski narodnooslobodilački odbor Dalmacije, koji se od februara 1944. naziva Oblasni NOO za Dalmaciju.
14. jun – Na Plitvicama konstituisano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) i proglašeno za najviše političko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj.
20. septembar – Doneta odluka ZAVNOH-a o raskidanju svih ugovora Kraljevine Jugoslavije s Italijom i o sjedinjenju Istre, Rijeke, Zadra, Lastova, Cresa, Lošinja i drugih okupiranih i anektiranih krajeva od Italije s Hrvatskom, odnosno s novom Jugoslavijom. AVNOJ je na svom Drugom zasedanju potvrdio ovu odluku.

- 1–3. oktobar – Na Kočevskom zboru Slovenski narodnooslobodilački odbor postao je najviši organ vlasti Slovenije. Na zasedanju u Černomelju (februara 1944) pretvoren je u Slovensko narodnooslobodilačko veće (Slovenski narodnooslobodili svet — SNOS).
- Oktobar – Obrážovan Inicijativni pokrajinski odbor za Vojvodinu, koji novembra iste godine prerasta u Pokrajinski NVO Vojvodine, a marta 1945. u Glavni NVO Vojvodine.
15. i 16. novembar – U Kolašinu održana osnivačka skupština Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke (ZAVNO CG).
20. novembar – U Pljevljima održana osnivačka skupština Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS). Na Drugom zasedanju ZAVNO Sandžaka, 29. marta 1945, doneta odluka o njegovom rasformiranju. Srezovi priboski, mileševski, zlatarski, sjenički, dežavski i štavički pripali su Srbiji, a pljevaljski i bjelopoljski Crnoj Gori.
25. novembar – U Mrkonjić Gradu održana osnivačka skupština Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine (ZAVNO BiH), koje je najviši organ vlasti na jedinstvenom bosansko-hercegovačkom području.
- 29–30. novembar – Na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, AVNOJ proglašen za najviši organ vlasti jugoslovenske federacije. Obrazovan je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti, s obeležjem privremene narodne vlade. AVNOJ nije priznao okupatorsku podelu Jugoslavije. Odlučeno je da se Jugoslavija izgrađuje na federalnom principu kojim se obezbeđuje puna ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. Projektovano je šest federalnih jedinica: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina. O granicama budućih federalnih jedinica, nije bilo reči, niti, pak, o pokrajinama.
31. decembar – 2. januar 1944. – U selu Bujanu (Bunaju) na teritoriji Albanije, održana je konferencija, na kojoj je izabran Oblasni narodnooslobodilački odbor Kosova i Metohije, u čijoj rezoluciji, pored ostalog, stoji: »Kosovo i Metohija je kraj koji je naseljen najvećim delom šiptarskim narodom, a koji, kao i uvek, tako i danas želi da se ujedini s Šipnjom«. Partijsko rukovodstvo ubrzalo je poništilo separatistički i antijugoslovenski duh najvažnije odredbe Bujanske konferencije o prisajedinjenju Kosova i Metohije Albaniji. Bujanska rezolucija je odbačena i Rezolucijom Oblasne narodne skupštine Kosova i Metohije od 9. jula 1945. kada je Kosovo i Metohija pripojeno federalnoj Srbiji.

1944.

- 19–20. februar – U Černomelju održano Prvo zasedanje Slovenskog narodnooslobodilačkog veća (SNOS-a).

16. jun – Na Visu potpisani sporazum između J. B. Tita, predsednika NKOJ, i dr I. Šubašića, predsednika Jugoslovenske kraljevske vlade, o saradnji na oslobođenju zemlje. Obe strane su se složile da će konačno rešenje o obliku vladavine doneti narod posle definitivnog oslobođenja od okupatora.
30. jun – 2. jul – ZAVNOBiH se na svom Drugom zasedanju u Sanskom Mostu, konstituisao u vrhovno zakonodavno i izvršno telo, najviši organ državne vlasti u BiH, kao ravnopravne jugoslovenske federalne jedinice.
14. jul – U Kolašinu, na Trećem zasjedanju, ZAVNO Crne Gore pretvoren u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO), vrhovno zakonodavno i izvršno telo Crne Gore.
2. avgust – U manastiru Prohor Pčinjski konstituisano je Antifašističko saboranje narodnog oslobođenja Makedonije (SNOM) kao najviše zakonodavno i izvršno telo makedonske federalne jedinice u okviru federativne Jugoslavije.
- 9–12. novembar – U oslobođenom Beogradu Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština izabrala je Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) kao vrhovni zakonodavni i izvršni organ državne vlasti u Srbiji.

1945.

7. mart – Obrazovana Jedinstvena privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) spajanjem NKOJ-a i predstavnika jugoslovenske kraljevske vlade s nekoliko predstavnika političkih grupa.
- 7–9. april – U Beogradu održano zasedanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, na kome je doneta rezolucija i prihvaćena odluka o pripajanju Sandžaka, Vojvodine i Kosova i Metohije federalnoj Srbiji.
9. april – U Beogradu je na drugoj sednici Vanrednog zasedanja Narodne skupštine Srbije formirana prva vlada federalne Srbije.
14. april – U Splitu obrazovana prva vlada federalne Hrvatske.
16. april – U Skoplju obrazovana prva vlada federalne Makedonije.
19. april – U Cetinju obrazovana prva vlada federalne Crne Gore.
28. april – U Sarajevu obrazovana prva vlada federalne Bosne i Hercegovine.
5. maj – U Ajdovščini formirana prva vlada federalne Slovenije.
31. maj – U Gorici održano Prvo zasedanje Okružne narodnooslobodilačke skupštine za oblast Goricu.
5. jun – Održano Drugo zasedanje Pokrajinske narodnooslobodilačke skupštine za Slovenačko primorje i Trst.
9. jun – Zaključen Beogradski sporazum između vlada Velike Britanije, SAD i Jugoslavije, prema kome je Julijska krajina podeljena na dve okupacione zone (AiB), podeljene Morganovom linijom. Zona A potpala je pod savezničku vojnu upravu, a zona B pod jugoslovensku vojnu upravu.

- 8–10. jul – Na sednici Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora Autonomne Oblasti Kosova i Metohije usvojena Rezolucija o priključenju Kosova i Metohije federalnoj Srbiji.
10. jul – Privremena narodna skupština DFJ prihvatiла Rezoluciju o priključenju Autonomne Oblasti Kosova i Metohije federalnoj Srbiji.
25. jul – Pokrajinski narodnooslobodilački odbor za Slovenačko primorje i Trst odlučio da svu civilnu vlast u delu Slovenačkog primorja gde se nalazi jugoslovenska vojska prenese na Poverništvo Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora za Slovenačko primorje u Ajdovščini.
- 30–31. jul – Na Skupštini izaslanika naroda Vojvodine odlučeno da se autonomna Vojvodina priključi federalnoj Srbiji.
- 7–26. avgust – Na Trećem zasedanju AVNOJ-a u Beogradu AVNOJ je prerastao u Privremenu narodnu skupštinu DFJ (10. avgusta) i izabrao prvo Predsedništvo. Skupština je odobrila odluku Glavnog narodnog odbora Vojvodine o priključenju AP Vojvodine federalnoj Srbiji. Usvojena je i Rezolucija o teritorijalnim pravima Jugoslavije na krajeve koji su posle Prvog svetskog rata priključeni Italiji (Slovenačko primorje, Beneška Slovenija, Trst, Istra, Rijeka, Zadar i ostrva Lastovo i Palagruž).
1. septembar – Narodna skupština Srbije donela Zakon o ustanovljenju i ustrojstvu Autonomne Pokrajinе Vojvodine i Autonomne kosovo-metohijske oblasti.
29. novembar – U Beogradu održano Prvo zasedanje Ustavotvorne skupštine na kome je prihvaćena Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ).

1946.

31. januar – Na zajedničkoj sednici oba doma Ustavotvorne skupštine FNRJ izglasан prvi Ustav FNRJ, koji je usvojio federalivni princip državnog uređenja.
26. april – 17. maj – U Parizu održan sastanak Saveta ministara inostranih poslova četiri velike sile u vezi sa zaključivanjem mirovnih ugovora sa bivšim saveznicima Nemačke u Evropi. Predlog o razgraničenju Italije i FNRJ, koji su izradili predstavnici Velike Britanije, Francuske i SAD, predstavnici FNRJ nisu prihvatali.
29. jul – 15. oktobar – U Parizu održana Konferencija mira i razmatrala zaključenje ugovora o miru sa nemačkim saveznicima – Italijom, Finskom, Rumunijom, Mađarskom i Bugarskom. Saopštost o osnovnim pitanjima postignuta je tek na savetovanju ministara spoljnih poslova velikih sila u Njujorku od 4. novembra do 12. decembra 1946. Utvrđen je konačni tekst projekta mirovnog ugovora i utvrđen Statut Slobodne teritorije Trsta. Ugovor je potpisana 10. februara 1947.

1947.

10. februar – U Parizu potpisani Mirovni ugovor Jugoslavije sa Italijom, u kojem je precizirano razgraničenje između Italije, Jugoslavije i Slobodne teritorije Trsta. Istovremeno su potpisani ugovori o miru s Rumunijom, Mađarskom i Bugarskom.

1954.

5. oktobar – Potpisani Londonski sporazum, prema kome se ukida Slobodna teritorija Trsta, zona A pripala je Italiji, a zona B Jugoslaviji uz manje korekcije granica. Srezovi Kopar i Buje i neka mesta iz opštine Milje priključeni su Jugoslaviji.

1963.

7. april – Prihvaćen i proglašen novi Ustav SFRJ kojim FNRJ menja naziv u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).

1968.

Jesen – Ustavnim amandmanom Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija promenila naziv u Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo. Amandmanom iz 1971. status autonomnih pokrajina u odnosu na federaciju izjednačen sa statusom SR Srbije.

1971.

30. jun – Na zajedničkoj sednici svih veća Savezne skupštine usvojeni amandmani XX–XLII na Ustav SFRJ iz 1963, kojima je izvršena revizija osnovnih principa jugoslovenske zajednice i stvoren ustavni osnov za konfederalizaciju i dezintegraciju Jugoslavije.

1974.

21. februar – Na sednici Veća naroda Savezne skupštine proglašen novi Ustav SFRJ, kojim su izvršene suštinske promene u ustrojstvu jugoslovenske federacije bazirane na amandmanima iz 1971. Znatno su ojačale pozicije republika kao država u SFRJ. Pokrajine su izjednačene sa statusom republika i prvi put su dobile ustave. To je posebno oslabilo pozicije SR Srbije, čiji status je bio nedefinisan i u mnogo čemu podređen u odnosu na pokrajine.

1975.

10. novembar – U Osimu, kod Ankone, vlade Republike Italije i SFRJ potpisale Ugovor o definitivnom rešenju graničnih i drugih pitanja i odnosa između dve zemlje.

1989.

28. mart – Proglašeni amandmani IX–XLIV na Ustav SR Srbije, kojima je pokrajinama oduzeto pravo veta na ustavne promene u Srbiji i deo zakonodavne, upravne i sudske funkcije.

1990.

- 28. septembar — Skupština SR Srbije usvojila novi Ustav Republike Srbije, kojim je uvedena višestranačka građanska demokratija. Pokrajinе su izgubile atributе državnosti.
- 22. decembar — Sabor Republike Hrvatske usvojio novi Ustav, kojim se Republika Hrvatska proglašava »nacionalnom državom hrvatskog naroda«. Srbi u Hrvatskoj su ovim Ustavom svedeni na status nacionalne manjine.
- 23. decembar — U Sloveniji održan plebiscit na kojem se 86% glasača izjasnilo za nezavisnu slovenačku državu.
- 26. decembar — Skupština Slovenije proglašila samostalnost Republike Slovenije.

1991.

- 20. februar — Skupština Slovenije usvojila 99. amendman na Ustav, po kome se Slovenija proglašava samostalnom državom.
- 28. februar — Srpsko nacionalno vijeće i Izvršno vijeće SAO Krajine doneli odluku o razdruživanju od Republike Hrvatske, a da SAO Krajina ostaje u Jugoslaviji.
- 1. april — Izvršni savet Nacionalnog vijeća SAO Krajine doneo odluku o prisajedinjenju SAO Krajine Republici Srbiji.
- 26. april — Konstituisana Skupština zajednice opština Bosanska Krajina.
- 15. maj — U Hrvatskoj održan referendum o otcepljenju Hrvatske. Za samostalnu i suverenu državu Hrvatsku izjasnilo se 94,17% birača. Građani SAO Krajine bojkotovali su referendum.
- 25. jun — Sabor Republike Hrvatske jednoglasno usvojio Deklaraciju o proglašenju samostalne i suverene Republike Hrvatske i pokrenuo postupak za razdruživanje od Jugoslavije.
— Skupština Slovenije usvojila aktu o izdvajaju iz SFRJ i proglašenju samostalnosti.
- 7. septembar — U Makedoniji održan referendum za suverenu Republiku Makedoniju.
- 30. septembar — Sproveden nelegalni referendum Albanaca na Kosovu i Metohiji za »suverenu i nezavisnu državu Kosovo«.
- 8. oktobar — Hrvatski Sabor doneo odluku o raskidanju državnopravne veze sa SFRJ i proglašio samostalnost Republike Hrvatske.
— Proglašena samostalnost Republike Slovenije.
- 15. oktobar — Poslanici Stranke demokratske akcije i Hrvatske državne zajednice u Skupštini BiH usvojili Memorandum o suverenoj Bosni i Hercegovini. Poslanici Srpske demokratske stranke napustili su sednicu.
- 18. oktobar — U Hagu razmatran predlog Deklaracije o Jugoslaviji, koji je kao rešenje ponudio suverenost i nezavisnost svih jugoslovenskih republika, njihovo međunarodno priznanje kao nezavisnih država, mogućnosti slobodne asocijacije, zaštitu ljudskih prava i pravo nacionalnih i etničkih grupa. Predviđen je i tzv. specijalni status za oblasti gde pripadnici naroda ili etničke grupe čine većinu stanovništva. U Deklaraciji, takav status na-

vođen je za Srbe u Hrvatskoj. Kasnije su nuđena i nova rešenja, koja su se zasnivala uglavnom na pomenutoj haškoj Deklaraciji.

- 25. oktobar – Konstituisana Skupština srpskog naroda u BiH.
- 9–10. novembar – Na plebiscitu srpskog naroda u BiH izglasano da srpski narod ostaje u Jugoslaviji.
- 21. novembar – Sobranje Makedonije proglašilo novi Ustav Makedonije, kojim se ona definiše kao suverena i samostalna demokratska i socijalna država.

1992.

- 9. januar – Na sednici Skupštine srpskog naroda u Sarajevu, proglašena je Republika srpskog naroda BiH.
- 15. januar – Izdato saopštenje Badenterove komisije o Jugoslaviji, u kome se naglašava da samo Slovenija ispunjava sve uslove za priznanje, dok Hrvatska, Makedonija i Bosna i Hercegovina to ne ispunjavaju. Od Hrvatske je traženo da promeni Ustav i prizna specijalni status za nacionalne manjine.
– U Briselu neke zemlje Evropske zajednice priznale Sloveniju i Hrvatsku.
- 29. februar – 1. mart – Održan referendum u BiH na kome se izjašnjava o samostalnosti i nezavisnosti BiH. Preko 63% birača izjasnilo se za samostalnu i suverenu BiH. Srbi su, uglavnom, bojkotovali referendum.
- 1. mart – Održan referendum u Crnoj Gori i većina građana se izjasnila za zajedničku državu sa Srbijom.
- 23. mart – U Helsinkiju na sastanku Komiteta visokih funkcionera KEBS-a Hrvatska i Slovenija primljene u KEBS.
- 6. april – Evropska zajednica priznala nezavisnost Bosne i Hercegovine.
- 7. april – SAD priznale nezavisnost Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine.
– U Banja Luci Skupština Srpske Republike BiH proglašila Nezavisnu Srpsku BiH.
- 27. april – Na svečanoj sednici Saveznog veća Skupštine SFRJ usvojen Ustav Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), zajedničke države Srbije i Crne Gore.

M. Vesović

Izdavač
Institut za savremenu istoriju, Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ISTORIJA 20. VEKA, 1992, 1—2

Za izdavača
Petar Kačavenda

Tiraž: 500
Prvo izdanje

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovali su:
Republički fond za nauku Srbije

NEW S — export-import, Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Na osnovu mišljenja Republičkog komiteta za kulturu broj 413-874/8306 od 28. 09. 1983.
godine ne plaća se porez na promet

Štampa: Preduzeće za štamparske usluge »D & SD«, 11211 Borča, Narodnog fronta 10

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

U okviru biblioteke Stradanja i otpori, Institut za savremenu istoriju objavio je:

Vladislav Rotbart
**JUGOSLOVENI U MAĐARSKIM ZATVORIMA I LOGORIMA
(1941–1945)**, 1988.

Dr Tomislav Pajić
**PRINUDNI RAD I OTPOR U LOGORIMA BORSKOG RUDNIKA
(1941–1944)**, 1989.

Slavko Pešić
**JUGOSLOVENI U NEMAČKIM KONCENTRACIONIM LOGORIMA
U GRČKOJ (1941–1944)**, 1989.

Dr Tomislav Žugić, Miodrag Milić
**JUGOSLOVENI U KONCENTRACIONOM LOGORU AUŠVIC
(1941–1945)**, 1989.

Dragoljub Kočić
**JUGOSLOVENI U KONCRACIONOM LOGORU BUHENVALD
(1941–1945)**, 1990.

Sima Begović
LOGOR BANJICA (1941–1944)
u dva toma, 1989.

Miodrag Milić
**JUGOSLOVENI U KONCENTRACIONOM LOGORU MAUTHAUZEN
(1941–1945)**, 1992.

Mr Milan Koljanin
**NEMAČKI LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU
(1941–1944)**, 1992.

Branislav Popov Miša
**NEMAČKI ZATVORI I KONCENTRACIONI LOGORI U BANATU
(1941–1944)**, 1992.

**KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11**